Το Μεταξουργείο της Αθήνας

επιμέλεια **Χριστίνα Αγριαντώνη - Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου**

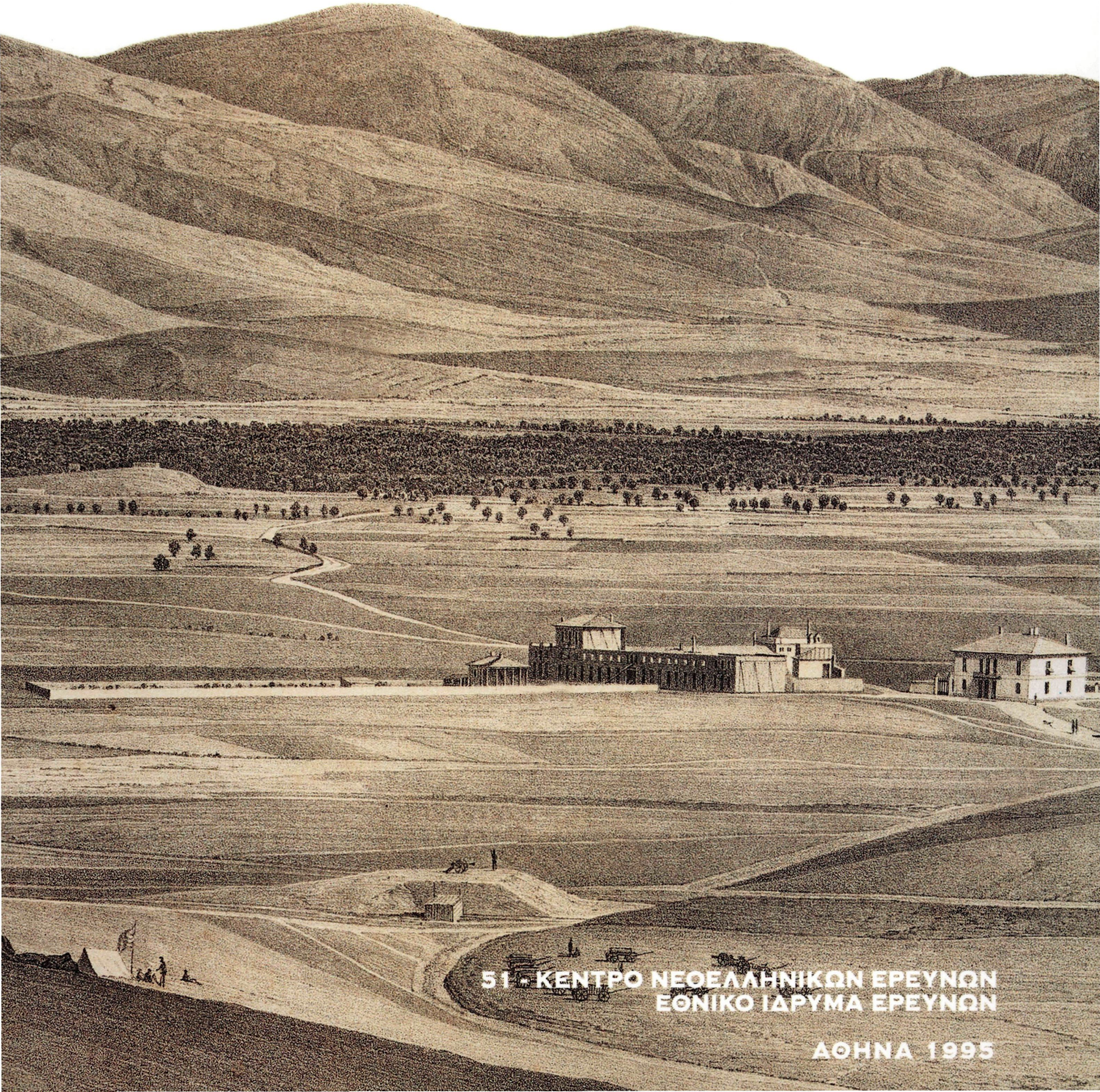

51 - ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1995

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση του Υπουργείου Πολιτισμού

© Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, Αθήνα 11635, τηλ. 7229811-15, 7210554
ISBN 960-7094-29-8

ΤΟ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΕΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

51 - ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΤΟ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΕΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

πρόλογος
Λουκία Δρούλια

επιμέλεια
Χριστίνα Αγριαντώνη, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

Οι συγγραφείς του τόμου
Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου
Χρήστος Ζιούλας
Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν
Χριστίνα Αγριαντώνη
Γρηγόρης Πουλημένος, Μαρία Δανιήλ, Αλέξανδρος Πουλούδης

ΑΘΗΝΑ 1995

"Εργάτας, μοι λέγει, δεν ευρίσκεις έκαστος χωρικός παράγει μικράν ποσότητα κουκουλιών εις τον οίκον του, αι γυναίκες τραβούν το μετάξι, και τοιούτον το πωλούν, άλλως τε, μοι προσέθηκεν, έκαστος εις το έργον του ημείς βιομήχανοι δέν είμεθα, ευθηνά αγοράζομεν, ευθηνά πωλούμεν ούτε τό ποσόν της παραγωγής είναι τόσω σπουδαίον, ώστε να προσέξη τις εις τοιαύτην βιομηχανικήν επιχείρησην [1855]".

Ανδρέας Συγγρός, Απομνημονεύματα, *τ.Α', Αθήνα 1908, 274.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

σελίδα

Πρόλογος 11

Εισαγωγή 13

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΪΩΑΝΝΟΥ
Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης
στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα 17

ΧΡΗΣΤΟΣ ΖΙΟΥΛΑΣ
Το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Δουρούτη 42

ΑΡΙΣΤΕΑ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΡΙΣΤΕΝΣΕΝ
Το μεταξουργείο της Αθήνας.
Από το εμπορικό κέντρο στο εργοστάσιο 45

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ
Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος. Προσαρμογή
και αφομοίωση μιας μεγάλης βιομηχανικής επιχείρησης 83

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ,
ΜΑΡΙΑ ΔΑΝΙΗΛ,
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΟΥΛΟΥΔΗΣ
Το οικοδομικό χρονικό του κτιριακού
συγκροτήματος του μεταξουργείου 137

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ
Συνοικία Μεταξουργείο 155

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Εχει συχνά διατυπωθεί ότι η συνάντηση των πολιτισμών της Ανατολής και της Δύσης πραγματοποιήθηκε άνετα, με ευχέρεια, πάνω στους μεγάλους δρόμους, τους δρόμους που πήραν με τον καιρό το όνομά τους από τη διακίνηση του μεταξιού. Από αυτούς κυκλοφορούν ο πλούτος, η πολυτέλεια, οι επιδράσεις, η γνώση, οι τεχνικές· απ' αυτούς και οι φαντασιώσεις, οι ονειρικές ψευδαισθήσεις, τα παραμύθια, οι ήχοι, οι χαμένες θρησκείες, οι μυθικοί άνθρωποι, οι ουτοπικές πόλεις, αλλά και τα μικρόβια, οι αρρώστειες, οι λεηλασίες και οι κατακτήσεις που συχνά κατέληγαν σε ολικές καταστροφές. Ωστόσο, τα αρνητικά αυτά αποτελέσματα δεν έφτασαν ποτέ να σταματήσουν την ανθρώπινη επικοινωνία, να αναστείλουν τις πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις, να εμποδίσουν την κυκλοφορία του υλικού πλούτου, και πολύ περισσότερο δεν διέκοψαν την αόρατη κυκλοφορία των ιδεών, των μύθων και των πολιτιστικών στοιχείων.

Θέλοντας να αναζωογονήσει την έννοια της παιδείας (κουλτούρας) στις σύγχρονες κοινωνίες, για να αναβαθμιστεί στο ίδιο επίπεδο με το ενδιαφέρον για την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική πρόνοια, να τονίσει δηλαδή τη σημασία της πολιτιστικής διάστασης της ανάπτυξης και να την καταστήσει γενικά αποδεκτή από τα κέντρα αποφάσεων του κόσμου, η UNESCO αποφάσισε να υιοθετήσει μια νέα δράση με την επωνυμία Παγκόσμια Δεκαετία Πολιτιστικής Ανάπτυξης (1988-1997).

Στα πλαίσια της δράσης αυτής εγκαινίασε ένα μεγαλεπίβολο πρόγραμμα με τίτλο "Ολοκληρωμένη μελέτη των Δρόμων του μεταξιού, Δρόμων διαλόγου", όπου οι ποικίλες επιστημονικές έρευνες, συναντήσεις και εκδόσεις σε συνδυασμό με καλλιτεχνικές εκδηλώσεις θα συμπληρώνονταν από επιτόπου έρευνες και αποστολές. Οι οργανωμένες αυτές διαδρομές πάνω στα χνάρια των δρόμων του μεταξιού αποβλέπουν να διευκολύνουν τη μελέτη από αυτοψία των σχέσεων του φυσικού περιβάλλοντος με τις ανθρώπινες κοινωνίες, να αναδείξουν ευρύτερα τα κατάλοιπα της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς και ταυτόχρονα, με την άμεση επικοινωνία, να ευαισθητοποιήσουν τους σημερινούς ανθρώπους για την ανάγκη ενός ανανεωμένου διαλόγου που θα συντελέσει στη μεγαλύτερη κατανόηση και ως εκ τούτου στην αποτελεσματικότερη ειρήνευση στον κόσμο, Έτσι οι Δρόμοι του μεταξιού που θεωρούνται ως μέρος της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς, της μνήμης της ανθρωπότητας, φορτίζονται ταυτόχρονα με αυτά τα ιδεώδη και η μελέτη της καλλιέργειας και της επεξεργασίας του μεταξιού αποκτάει πέρα από την ιστορική και τεχνολογική της διάσταση, έναν τονισμένο συμβολισμό. Πιστεύοντας στα ίδια ιδεώδη η ελληνική πλευρά θέλησε να συμμετάσχει στο πρόγραμμα των Δρόμων του μεταξιού, για να προσθέσει και εκείνη τη δική της συμβολή.

Το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών ανταποκρινόμενο στο κάλεσμα της Πολιτείας και ειδικότερα του Υπουργείου Εξωτερικών και του Υπουργείου Πολιτισμού που χρηματοδότησαν τις εκδηλώσεις, και σε στενή συνεργασία με τους υπευθύνους των αντιστοίχων υπηρεσιών, έλαβε μέρος και βοήθησε στην οργάνωση και τον συντονισμό των εκδηλώσεων που πραγματοποιήθηκαν τον Οκτώβριο του 1990, για την υποδοχή των μελών της Θαλάσσιας Διαδρομής από τη Βενετία στην Οζάκα που οργάνωσε η UNESCO. Στη μακρινή αυτή διαδρομη πήραν μέ-

ρος διαδοχικά και τρείς Έλληνες επιστήμονες. Ιδιαίτερη μνεία μπορεί να γίνει εδώ γιά την Ημερίδα που οργανώθηκε στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών με θέμα "Πολιτισμικές και εμπορικές ανταλλαγές ανάμεσα στην Ανατολή και τον Ελληνικό κόσμο" (Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Grrek World) τα Πρακτικά της οποίας κυκλοφόρησαν ήδη το 1991 και έγιναν ευμενέστατα δεκτά από τη διεθνή κοινότητα.

Παράλληλα το ΚΝΕ συμμετέχει επιστημονικά από το 1990 στο αντίστοιχο πρόγραμμα του Συμβουλίου της Ευρώπης με τίτλο "Πολιτιστικά δρομολόγια – δρόμοι του μεταξιού", που έχει ως αντικείμενο την αναζήτηση, τη μελέτη και την εφαρμογή νέων μορφών πολιτιστικού τουρισμού. Στα πλαίσια αυτού του προγράμματος και σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Μορφωτικών Σχέσεων του Υπουργείου Πολιτισμού οργάνωσε την Έκτη Ευρωπαϊκή Συνάντηση (23-26 Μαΐου 1993) που πραγματοποιήθηκε στην Αλεξανδρούπολη και το Σουφλί, πόλη που ιδρύθηκε στα μέσα του 18ου αιώνα πάνω ακριβώς στον χερσαίο δρόμο που ενώνει τη Δύση με την Ανατολή και που αποτελεί τον τελευταίο μάρτυρα μιας μακράς παράδοσης σηροτροφίας και μεταξουργίας στον ελληνικό χώρο.

Με έναυσμα τη συμμετοχή του ΚΝΕ στα δύο διεθνή προγράμματα που έχουν ήδη αναφερθεί, αποφασίστηκε να οργανωθεί στα πλαίσια του προγράμματος "Ιστορία Επιχειρήσεων – Βιομηχανική Αρχαιολογία" του ΚΝΕ ένα ερευνητικό έργο με θέμα "Η Μεταξουργία στην Ελλάδα". Το έργο αυτό ενισχύεται οικονομικά από το Υπουργείο Πολιτισμού.

Σκοπός του έργου είναι: α) να διεξαγάγει μιά ιστορική έρευνα γιά τη μεταξουργία στη Ελλάδα, από τις βυζαντινές της καταγωγές ώς σήμερα και ν' αποτυπώσει το εθνικό ή τοπικό δίκτυο διακίνησης του μεταξιού και β) να προχωρήσει σε επιτόπου έρευνα στις μεταξοπαραγωγούς περιοχές της Ελλάδας γιά την καταγραφή--αποτύπωση υπολειμμάτων του παρελθόντος, αλλά και ενδεχομένων επιβιώσεων της δραστηριότητας αυτής. Για την πρώτη προσέγγιση στην κατεύθυνση αυτή έχουν επιλεγεί αντικείμενα που επιτρέπουν συνδυασμό της έρευνας στις πηγές με την έρευνα του πεδίου, όπως το μεταξουργείο της Αθήνας (επιχείρηση Δουρούτη) και το μεταξουργείο των Λεχωνίων Πηλίου (επιχείρηση Κοκωσλή)· άλλα παραδείγματα έχει προγραμματιστεί να προστεθούν εν καιρώ.

Ο παρών τόμος περιλαμβάνει τα πρώτα αποτελέσματα του ερευνητικού έργου σχετικά με το Μεταξουργείο της Αθήνας, μια πρωτοποριακή επιχειρηματική δραστηριότητα που άφησε βαθειά τα ίχνη της στην ιστορία τόσο της ελληνικής βιομηχανίας, όσο και της ίδιας της πρωτεύουσας του νέου ελληνικού κράτους, σφραγίζοντας ώς σήμερα με το όνομά της μια γνωστή σε όλους συνοικία. Και για τον λόγο αυτόν ακριβώς προκαλεί πολλαπλά ερεθίσματα, τόσο για την οικονομική και κοινωνική ιστορία όσο και για την πολιτιστική κληρονομιά της πρωτεύουσας.

Η μελέτη των πηγών, η αναζήτηση του ιστορικού περιγύρου, οι κτιριακές αποτυπώσεις, αντικείμενα πολλαπλών προσεγγίσεων στο όλο θέμα, προσφέρουν πιστεύουμε μια διερεύνηση σε βάθος του αντικειμένου και μια ολοκληρωμένη παρουσίασή του, αποτελώντας μια υποδειγματική και στέρεη μελέτη, χρήσιμη στην ιστορική έρευνα καθώς και στην ανάπλαση του πολιτισμικού δικτύου της Αθήνας.

Λουκία Δρούλια

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αν η Κίνα κατόρθωσε να διαφυλάξει επί αιώνες το μονοπώλιο της σηροτροφίας, και αν οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι είχαν ασαφείς ιδέες για την (ζωϊκή) προέλευση του μεταξιού, ωστόσο είναι γνωστό ότι το μετάξι αποτελούσε ήδη την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αντικείμενο χερσαίου εμπορίου μεγάλων αποστάσεων με την Ανατολή· υπάρχουν ενδείξεις ότι το ακατέργαστο και ημικατεργασμένο μετάξι, μονοπώλιο του Περσικού εμπορίου, εισαγόταν από την Ανατολή και υφαινόταν στα εργαστήρια της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον 4ο αιώνα. Η ελληνική γλώσσα διέσωσε την ανάμνηση της αρχικής κοιτίδας του μεταξιού, αφού η κινεζική λέξη ser (= κουκούλι) βρίσκεται στη ρίζα των βυζαντινών όρων "σηρικός, σηρικάριος, σηρικοπράτης" αλλά και του νεότερου "σηροτροφία", ενώ η λατινική λέξη mataxa, που σημαίνει κλωστική ίνα, αποθησαυρίζεται από τον 2ο π.Χ. αιώνα.

Με την πάροδο του χρόνου η σηροτροφία έσπασε τον κλοιό της κινεζικής αποκλειστικότητας· διείσδυσε πρώτα στην Ιαπωνία, έπειτα στην Ινδία και την Περσία, για να περάσει στο Βυζάντιο τον 6ο αιώνα απευθείας από την Κίνα, χάρη στις γνωστές προσπάθειες του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, που ερμηνεύονται ως κίνηση αποδέσμευσης από το περσικό μονοπώλιο. Δύο με τρεις αιώνες αργότερα, και από άλλο δρόμο, η σηροτροφία διείσδυσε στη Σικελία, στη νότια Ιταλία και στην Ισπανία, ακολουθώντας την αραβική επέκταση. Περί τον 11ο αιώνα το μεγάλο ταξίδι είχε ολοκληρωθεί: το μετάξι είχε στέρεα ενοφθαλμιστεί στην παραγωγική και πολιτισμική περιουσία της Μεσογείου. Με βυζαντινές και αραβικές επιρροές, η σηροτροφία-μεταξουργία πήρε σιγά σιγά τη θέση της στις Μεσογειακές οικονομίες, από τη Συρία έως την Ισπανία και ακόμη πιό πέρα, έως την Πορτογαλία.

Η ιδιότυπη κλωστική ίνα αναδεικνύεται σε αξία συναγωνίσιμη προς τους πολύτιμους λίθους και τα πολύτιμα μέταλλα. Σύμβολο διάκρισης, ισχύος και πλούτου, το μετάξι γίνεται αντικείμενο ρυθμίσεων, ελέγχου και προνομίων στα χέρια των ισχυρών, ενώ η επεξεργασία του, που απαιτεί υψηλή τεχνική εξειδίκευση, συγκεντρώνεται στις προνομιούχες συντεχνίες των ισχυρών πόλεων, και πρώτα απ'όλα της Κωνσταντινούπολης. Στον βυζαντινό κόσμο, η διακίνηση του μεταξιού αποτελεί κρατικό μονοπώλιο και τα αυτοκρατορικά εργαστήρια της Πόλης, και αργότερα της Θεσσαλονίκης, της Τραπεζούντας και της Θήβας, κατέχουν ξεχωριστή θέση.

Οι μετατοπίσεις των κέντρων της μεταξουργίας, οι μετακινήσεις των τεχνιτών, εκούσιες ή αναγκαστικές, ακολουθούν τις γεωπολιτικές μεταβολές στις σχέσεις εξουσίας. Τεχνίτες της Θήβας μεταφέρονται στη Σικελία τον 12ο αιώνα από τους Νορμανδούς· άλλοι μεταναστεύουν μαζικά από την Πόλη κατά την 4η Σταυροφορία, για να εγκατασταθούν στη Νίκαια· η τελευταία οπισθοφυλακή του Βυζαντίου, το Δεσποτάτο του Μορέως, θα αναδείξει από τον 14ο αιώνα τον Μυστρά σε κέντρο της μεταξουργίας στα ελληνικά εδάφη, ενώ η επικράτηση των Οθωμανών θα μετατρέψει την πρώτη τους πρωτεύουσα, την Προύσα, στο σημαντικότερο σηροτροφικό και με-

ταξουργικό κέντρο της νέας αυτοκρατορίας. Την ίδια εποχή, ανάμεσα στον 12ο και τον 14ο αιώνα, στην ιταλική χερσόνησο η μεταξουργία μεταδίδεται από τον Νότο στον Βορρά: εκεί, στη Λούκα, στη Γένοβα, στη Μπολόνια, στη Φλωρεντία, και στο πλαίσιο της ιταλικής Αναγέννησης, θα δημιουργηθεί η σημαντικότερη εστία τεχνικής και ποιοτικής ανανέωσης του τομέα.

Από τον 16ο αιώνα η Μεσογειακή μεταξουργία εισέρχεται στην τροχιά των μεγάλων ανακατατάξεων που προαναγγέλλουν τις επαναστάσεις της νεωτερικής εποχής· η δραστηριότητα διαχέεται στην ύπαιθρο και δημιουργεί ζώνες πρωτοβιομηχανικών συμπλεγμάτων, η δημογραφική ανάπτυξη και ο μιμητισμός των ανερχόμενων νέων αστικών στρωμάτων προκαλούν αύξηση της ζήτησης και συνεπώς της παραγωγής και των τιμών, εμφανίζονται περιφερειακές εξειδικεύσεις και καταμερισμοί, ενώ οι ηγετικοί ρόλοι μεταβιβάζονται από τις ιταλικές πόλεις στη Λυών. Είναι σ' αυτή την περίοδο που η σηροτροφία θα διαδοθεί ευρύτερα στα ελληνικά εδάφη, συχνά χάρη και σε δυτικές επιρροές και πρωτοβουλίες. Την πρώιμη άνθισή της στη Χίο –με γενουάτικες καταβολές, στην ακτίνα επιρροής της Κωνσταντινούπολης και της Προύσας– θα ακολουθήσει η ανάπτυξη σε πολλά άλλα νησιά του Αιγαίου, η ευρύτερη διάδοσή της στη νότια Πελοπόννησο, έπειτα στη Θεσσαλία, αλλά και στη Βοιωτία και την Εύβοια.

Στην αυγή του 19ου αιώνα, η μεταξουργία είναι πλέον μια από τις πιο διαδεδομένες στον ελληνικό χώρο παραγωγικές δραστηριότητες, ενσωματωμένη στην αγροτική οικονομία. Η καλλιέργεια της μουριάς, η κουκουλοτροφία και η πρώτη, στοιχειώδης οικοτεχνική μεταποίηση (ωμό μετάξι ή απλές μορφές μετάξινης κλωστής) αποτελούν συμπληρωματικές δραστηριότητες του αγροτικού νοικοκυριού, με αποκλειστικά εμπορευματικό χαρακτήρα. Σε αυτή τη μορφή, και με το βάρος μιας μακραίωνης ιστορίας, η μεταξουργία θα βρεθεί μπροστά στις προκλήσεις της εκβιομηχάνισης. Οι μετασχηματισμοί της σε αυτή τη φάση, η αναδιοργάνωση της σε νέες βάσεις, η διείσδυση των νέων βιομηχανικών τεχνικών και η ανάδειξη, στο πλαίσιό της, νέων μορφών επιχειρήσεων, είναι στοιχεία της διαδικασίας μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας. Αυτά τα ζητήματα αποτελούν και το κύριο αντικείμενο του ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών "Η μεταξουργία στον ελληνικό χώρο".

Δεν είναι τυχαίο ότι ακριβώς σε αυτή τη δραστηριότητα στηρίχτηκαν, στον πρώιμο 19ο αιώνα, μερικές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες που έμοιαζαν, ή θα μπορούσαν δυνάμει, να αποβλέπουν σε δομικούς μετασχηματισμούς της ελληνικής οικονομίας πολύ μεγαλύτερης εμβέλειας από αυτήν που προδίκαζε η προϊούσα εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων. Από το πλήθος των σχεδίων και προτάσεων που κατέκλυσαν το νεοελληνικό κράτος, και που κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα τομέων, από τα μεγάλα τεχνικά έργα υποδομής και συγκοινωνιών ώς τις τράπεζες ή τις ποικίλες βιομηχανίες, οι επιχειρήσεις της μεταξουργίας, καινοτομία σημαντική μια και αποπειράθηκαν τη μετάβαση από το οικιακό στο εργοστασιακό σύστημα παραγωγής, ήταν εκείνες με τη μεγαλύτερη συνάφεια προς τις πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες και τις τεχνικές παραδόσεις των ελληνικών περιοχών.

Τα όρια του διαβήματος αυτού, της μετατροπής δηλαδή μιας διάχυτης στα αγροτικά νοικοκυριά παραγωγικής δραστηριότητας σε βιομηχανικό

κλάδο που θα δρομολογούσε μια άλλη δυναμική στον ελληνικό κοινωνικό και οικονομικό σχηματισμό, έχουν ως ένα βαθμό εντοπιστεί και αναλυθεί. Προσδιορίζονταν από ποικίλους, όπως συνήθως, παράγοντες, από τους οποίους αυτή ακριβώς η μεγάλη διασπορά, το βάθος της παράδοσης και το βάρος των συνηθειών έχουν αναδειχθεί ως ο σημαντικότερος, αν και αφανής, σκόπελος. Δεν πρέπει επίσης να υποτιμούμε τις πιέσεις που ασκήθηκαν από τις διαφοροποιητικές τάσεις της διεθνούς οικονομίας, το χαμηλό σημείο στο οποίο βρισκόταν κατά την εκκίνηση, από τεχνική και ποιοτική άποψη, η ελληνική μεταξουργία στο πλαίσιο του διεθνούς ανταγωνισμού, αλλά και τον ίδιο τον χαρακτήρα και τα όρια του κλάδου αυτού της μεταποίησης ο οποίος, μολονότι βρέθηκε στην πρωτοπορία του πρωτοβιομηχανικού σταδίου, γρήγορα ξεπεράστηκε από άλλους κλάδους με ασύγκριτα μεγαλύτερες τεχνολογικές προοπτικές και δυνατότητες αλυσιδωτών επιπτώσεων σε πλήθος παραγωγικούς τομείς.

Η ιστορία των συγκεκριμένων επιχειρήσεων που έδρασαν στον χώρο της μεταξουργίας μπορεί να φωτίσει ακόμη πιο διεισδυτικά αυτές τις επίπονες διαδικασίες μετασχηματισμού που χαρακτηρίζουν τον ελληνικό 19ο αιώνα· να ανιχνεύσει τις πολιτισμικές καταβολές των επιχειρηματιών, να ζυγίσει τις "αποσκευές" τους, που προσδιόρισαν τη δράση τους και σφράγισαν τη φυσιογνωμία των επιχειρήσεών τους· να αναδείξει τους τρόπους με τους οποίους οι επιχειρήσεις αυτές ενοφθαλμίστηκαν στο πλαίσιο των ρευστών εργασιακών σχέσεων που χαρακτηρίζει το νεοελληνικό κράτος στα πρώτα βήματά του, την εμβέλεια και τις αλλαγές που οι ίδιες επέφεραν στο πλαίσιο αυτό· να ψηλαφίσει ακόμη τους οικονομικούς μηχανισμούς στους οποίους εγγράφτηκαν τα νέα εγχειρήματα, διαταράσσοντας ενδεχομένως παλαιότερες ισορροπίες, αφού διεκδικούσαν νέες κατανομές του προϊόντος της εργασίας επ' ωφελεία τους· και τέλος να διερευνήσει τις καθαρά τεχνικές όψεις των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, από τις οποίες εξαρτήθηκε, σε μεγάλο βαθμό η υλοποίησή τους και η μορφολογία του τελικού αποτελέσματος.

Η τελευταία αυτή παράμετρος του προβλήματος προσδιόρισε και την επιλογή των επιχειρήσεων που μελετώνται στο πλαίσιο του Προγράμματος του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών. Ήταν δηλαδή εξαρχής στόχος της έρευνας να αναζητήσει και τα υλικά κατάλοιπα της μεταξουργικής δραστηριότητας, πιστεύοντας ότι μπορούν να συμβάλουν σε μια πληρέστερη κατανόηση του ευρύτατου φαινομένου που είναι η βαθμιαία μετάβαση από το παλαιό στο νέο οικονομικό καθεστώς· η ένταξη στον χώρο και οι τεχνικές της παραγωγής δεν είναι ήσσονος σημασίας παράμετροι αυτού του φαινομένου.

Το μεταξουργείο της Αθήνας (1854), η γνωστή στην ιστορική έρευνα «Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος "Αθανάσιος Δουρούτης και Σια"», υπήρξε η πιο προωθημένη από τις ανάλογες επιχειρήσεις που εμφανίστηκαν ώς τα μέσα του 19ου αι. στην Ελλάδα, στον τομέα της μεταξουργίας αλλά και στη βιομηχανία γενικότερα. Ήταν φυσικό, σχεδόν αναπόφευκτο, να στραφούν σ' αυτό οι έρευνές μας. Η "σκαπάνη" των αρχιτεκτόνων της Τεχνικής Υπηρεσίας του Δήμου Αθηναίων, Γρηγόρη Πουλημένου, Μαρίας Δανιήλ και Αλέξανδρου Πουλούδη, ξεκινώντας κάτι που μπορεί να θεωρηθεί ως το πρώτο έργο βιομηχανικής αρχαιολογίας με την κυριολεξία του όρου

στην Ελλάδα, είχε ήδη αρχίσει να φέρνει στο φώς, κάτω από τα φτιασιδώματα μιάς άχρωμης σειράς διώροφων κατοικιών, το ξεχασμένο εργοστάσιο με τα 38 παράθυρα στη σειρά, επί της οδού Μυλλέρου. Η προϊστορία του κτιρίου είχε ήδη απασχολήσει την Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, που πλουτίζει τις γνώσεις μας για το έργο του Χριστιανού Χάνσεν στην Ελλάδα. Τέλος η επαφή όλων των συνεργατών με τον κ. Χρήστο Ζιούλα, ο οποίος φυλάσσει με τον σεβασμό και την αγάπη που αξίζουν τα λιγοστά έγγραφα, μετάλλια και φωτογραφίες, όσα διασώθηκαν από το αρχείο της Σηρικής Εταιρείας, εξασφάλισε πολύτιμο υλικό που προσφερόταν για μελέτη.

Ο παρών σύμμικτος τόμος επιχειρεί να προσεγγίσει από ποικίλες οπτικές γωνίες την ιστορία του μεταξουργείου της Αθήνας: το ίδιο το κτιριακό συγκρότημα, με τη σταδιακή του διαμόρφωση, τις αλλαγές των χρήσεων και τις επιπτώσεις του στη φυσιογνωμία της συνοικίας που πήρε το όνομά του· την ιστορία της επιχείρησης, της "Σηρικής Εταιρείας της Ελλάδος", σε μια προσπάθεια να αναδειχθούν, όσο το επιτρέπει το διαθέσιμο υλικό, οι παράμετροι, ενδογενείς και εξωγενείς, που καθόρισαν την εξέλιξή της. Τέλος στον τόμο αυτό προσεγγίζεται η ιστορία της οικογένειας Δουρούτη, που ακολουθεί ένα τυπικό, για την ελληνική οικονομική διασπορά στην ύστερη τουρκοκρατία, δρομολόγιο, με οδηγό τις πρώτες οικονομικές δραστηριότητες του ορεινού χώρου. Ας υπενθυμιστεί και εδώ ότι η αθηναϊκή επιχείρηση αποτελεί τη δεύτερη φάση της εμπλοκής στη μεταξουργία της οικογένειας, που είχε ήδη αποκτήσει την εμπειρία μιας παλαιότερης εγκατάστασης στον ελληνικό αγροτικό χώρο, αυτής που είχε αποτολμήσει πολύ πρώϊμα (1837), στη Σπάρτη και στη Μεσσήνη, ο Κωνσταντίνος Δουρούτης .

Το κείμενο αυτό δεν θα μπορούσε να κλείσει δίχως να εκφραστούν θερμές ευχαριστίες στη Λουκία Δρούλια για τη συνολική προώθηση του Προγράμματος της μεταξουργίας, και σε αυτόν που βρίσκεται στο ξεκίνημα κάθε επιστημονικής μας προσπάθειας, τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο. Ας τονιστεί ακόμη ότι ο παρών τόμος οφείλει πολλά στο κέφι του γραφίστα Γιάννη Κουρούδη και στην πολύτιμη βοήθεια του Δημήτρη Δημητρόπουλου για τη γλωσσική επιμέλεια.

Χριστίνα Αγριαντώνη
Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

Η ΕΞΈΛΙΞΗ ΜΙΑΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΉΣ ΕΠΙΧΕΊΡΗΣΗΣ ΣΤΟ Α' ΜΙΣΌ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙ.

Το σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής

Η ιστορία της οικογένειας Δουρούτη αποτελεί ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα δείγματα της ελληνικής εμπορικής διασποράς στο πρώτο μισό του 19ου αι.[1] Η πορεία της από τον ορεινό χώρο της Ηπείρου στην ελληνική παροικία της Αγκώνας, λιμανιού του ποντιφικού κράτους στην Αδριατική, και από εκεί η εγκατάσταση στο ελληνικό κράτος υπομνηματίζει σημαντικές όψεις της νεοελληνικής ιστορίας. Η περίπτωση της οικογένειας Δουρούτη εντάσσεται σε ένα κλασικό οικονομικό σχήμα της προεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας. Ξεκινά από έναν ορεινό οικισμό με βιοτεχνικές δραστηριότητες οι οποίες δημιουργούν τη δυνατότητα της εμπορικής αποδημίας, απαγκιστρώνουν δηλαδή τους Δουρούτη από το τοπικό επίπεδο και τους οδηγούν στο ευρύτερο σύστημα της Αδριατικής στο οποίο εκ προοιμίου δεν είναι ξένοι, εφόσον ένα μεγάλο μέρος της Ηπείρου, όπως και των Ιονίων νήσων, μετέχει ποικιλοτρόπως σε αυτό από πολύ παλιά.

Τόπος καταγωγής της οικογένειας Δουρούτη είναι οι Καλαρρύτες της Ηπείρου. Οι Καλαρρύτες είναι βλάχικος οικισμός που ανήκει στην ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων, όχι μόνο από άποψη γεωγραφική και διοικητική, αλλά και από οικονομική.

Ένα μεγάλο μέρος των εμπορικών συναλλαγών των Καλαρρυτινών τον 18ο αι. πραγματοποιόταν στα Ιωάννινα με κυρίαρχο προϊόν το χοντρό μάλλινο ύφασμα (σκουτί),[2] το οποίο προοριζόταν για την κατασκευή των μάλλινων επενδυτών (κάπες ή καπότες). Τους μάλλινους επενδύτες φορούσαν οι βοσκοί και οι αγρότες στην Ελλάδα και στην Αλβανία, καθώς και οι ναυτικοί της Αδριατικής θάλασσας. Πρόκειται δηλαδή για ένα ύφασμα δεύτερης ποιότητας, σε σχέση με τα μάλλινα υφάσματα της δυτικής βιομηχανίας (λοντρίνια κ.ά.). Οι Καλαρρύτες ανήκουν στο σύμπλεγμα των ορεινών κοινοτήτων που από τη Ζαγορά του Πηλίου, τη Σαμαρίνα της Πίνδου έως τη Σκόδρα της Αλβανίας ασχολούνται με την οικοτεχνική παραγωγή του μάλλινου υφάσματος. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παραγωγή του μάλλινου υφάσματος (σκουτί)[3] συχνά συγχέεται με το τελικό προϊόν, τον επενδύτη, που κατασκευαζόταν στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, π.χ. από τη συντεχνία των καποτάδων στα Ιωάννινα,[4] με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να ξεχωρίσουμε πάντοτε τις πληροφορίες για την παραγωγή του μάλλινου δηλαδή υφάσματος (σκουτί) και του έτοιμου προϊόντος (κάπα). Όταν όμως οι πηγές αναφέρουν καλαρρυτινούς καποτάδες θα πρέπει να υπονοούν μόνον τον τόπο προέλευσης των τεχνιτών. Το τέλος του 18ου αι. φέρνει αφενός την κάμψη αυτής της οικονομικής δραστηριότητας στους παραγωγικούς οικισμούς και αφετέρου αφήνει μια «τεχνογνωσία» των εμπορικών συναλλαγών και ένα καλό εμπορικό κεφάλαιο στους εμπόρους που διαχει-

1. Μια πρώτη διαπραγμάτευση της παράλληλης οικονομικής συμπεριφοράς των Δουρούτη και των εμπορικών οικογενειών Γερούση και Σκουζέ, παρουσίασα σε δύο ανακοινώσεις: Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «The Greek state as a new area for entrepreneurial activities», *Στ' Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Νοτιανατολικής Ευρώπης. Ελληνικές ανακοινώσεις*, (Σόφια: 30 Αυγ. - 5 Σεπτ. 1989), Αθήνα 1990, σ. 243-247 και «Modes of adaptation of Greek firms in the Greek Kingdom: innovation or continuity», *L' entreprise en Grèce et en Europe XIXe - XXe siècles*, Αθήνα 1991, σ. 103-108.

2. Ν. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώος, ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Α, Βενετία 1815, (ανατύπωση ΠΤΙ ΕΤΒΑ Αθήνα 1989), σ. 266.

3. Η λέξη σκουτί χρησιμοποιείται και στη βλάχικη και στην αρβανίτικη γλώσσα και προέρχεται από το λατινικό scutum.

4. Γ. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αι.*, Ιωάννινα 1982, σ. 37.

ρίστηκαν αυτή την παραγωγή. Η συνολική εμπειρία αποδεικνύεται πολύτιμη στην επιχειρηματική τους εξέλιξη.

Η περιγραφή του περιηγητή W. M. Leake για τους Καλαρρύτες εχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί γίνεται σε μια καίρια χρονική περίοδο, στις αρχές του 19ου αι., κατά την οποία συντελούνται σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές στον οικισμό. Πρόκειται για ενα παραδειγματικό ορεινό οικισμό, με μικρές καλλιέργειες σιταριού, κηπευτικών και οπωρικών σε πεζούλες γύρω από αυτόν. Οι Καλαρρυτινοί είχαν εμπορικές συναλλαγές με την Άρτα για δημητριακά, κρασί και λάδι, με τα Τρίκαλα για σταρένιο αλεύρι και με τα Ιωάννινα για ευρωπαϊκά προϊόντα.[5] Η αύξηση των εμπορικών συναλλαγών είχε ως συνέπεια την εγκατάλειψη των καλλιεργειών, καθόσο συνέφερε να εισάγουν τα δημητριακά παρά να καλλιεργούν ένα τόσο φτωχό έδαφος· έτσι ένα μέρος των παλιών καλλιεργειών είχαν μετατραπεί σε βοσκοτόπια.[6] Οι «εισαγωγές» ειδών διατροφής στους Καλαρρύτες αποτελούν ένδειξη αναβάθμισης του οικονομικού χώρου, απόρροια των πυκνών εμπορικών συναλλαγών, που για αυτή την ορεινή κοινότητα οδηγούν σε ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, ώστε καλλιέργειες να μετατρέπονται σε βοσκοτόπια και παράλληλα να αναπτύσσεται μια πρωτογενής «οικιακή βιοτεχνία»[7] στα όρια ίσως μιας ελληνικής πρωτοεκβιομηχάνισης.

Το κύριο προϊόν που εντατικοποίησε τις εμπορευματικές συναλλαγές των Καλαρρυτών κατά τον 18ο αι. ήταν το μάλλινο ύφασμα. Δεν γνωρίζουμε το ποσοστό συμμετοχής της κτηνοτροφικής, βιοτεχνικής και γεωργικής δραστηριότητας στο συνολικό προϊόν του οικισμού. Το βέβαιο όμως είναι ότι η παραγωγή και διακίνηση του μάλλινου υφάσματος, αποτέλεσε το όχημα για την ένταξη των ορεινών οικισμών στο ευρύτερο οικονομικό σύστημα της Αδριατικής. Έτσι οι Καλαρρυτινοί με την παραγωγή του μάλλινου υφάσματος, που μετατρέπεται σε κάπες και διακινείται από τα Ιωάννινα, μπαίνουν στο σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής. Ο Leake παρατηρεί οτι οι «επενδύτες» ταξίδευαν στην Ιταλία, Ισπανία, Αυστρία και Ρωσία. Οι πλουσιότεροι έμποροι δεν ξαναγύριζαν στους Καλαρρύτες, αλλά μετανάστευαν στους τόπους εμπορίας, οι μεσαίοι έμποροι συχνά ξαναγύριζαν ως καταστηματάρχες και τεχνίτες, και οι φτωχότεροι ήσαν κυρίως μεταφορείς και βοσκοί.[8] Εξάλλου παρόμοια κοινωνική διαστρωμάτωση σημειώνεται και στο γειτονικό, επίσης βλάχικο οικισμό, Ματσούκι, του οποίου οι κάτοικοι εμπορεύονταν επενδύτες στα νησιά του Ιονίου και τις παραθαλάσσιες πόλεις της Αδριατικής. Οι πιο πλούσιοι μετανάστευαν στην Κέρκυρα, ενώ τα φτωχότερα στρώματα έμεναν στον οικισμό ως παραγωγοί των «επενδυτών», μεταφορείς, καλλιεργητές και βοσκοί.[9] Στο Βλαχολείβαδο (Λιβάδι) της Θεσσαλίας κατασκεύαζαν το ίδιο τραχύ μάλλινο ύφασμα με τους Καλαρρύτες σε μαύρο ή άσπρο χρώμα. Οι Καλαρρυτινοί με τις εμπορικές τους διασυνδέσεις στην Αδριατική εμπορεύονταν και το λειβαδίτικο ύφασμα από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης.[10] Βορειότερα, στη Σκόδρα, ο Leake σημειώνει την παραγωγή άσπρου μάλλινου υφάσματος, καλύτερη παραλλαγή του μαύρου, που έφτιαχναν σε όλα τα ορεινά μέρη της Β. Ελλάδας.[11] Φαίνεται πράγματι ότι τόσο οι υφαντές όσο και οι ράφτες του ορεινού χώρου δεν δημιούργησαν οικονομική ομάδα κρούσης και παρέμειναν μεταξύ υπαίθρου και πόλης, όμως το στρώμα των εμπόρων που διακινούσε το προϊόν τους, έξω απο τους περιορισμούς της τεχνικής ομάδας, έγινε το ζωντανό οικονομικό και κοινωνικό κύτταρο του πρώιμου παροικιακού ελληνισμού.[12]

5. Ο Leake πέρασε δύο φορές από τους Καλαρρύτες το 1805 και το 1809, W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835, (ανατύπωση), Άμστερνταμ 1967, τ. Ι, σ. 274- 285 και τ. IV, σ. 207- 209.

6. *Στο ίδιο*, τ. IV, σ. 207-208.

7. Οικιακή βιοτεχνία είναι ο όρος που χρησιμοποιεί στην υποδειγματική μελέτη του ορεινού κόσμου η Βασιλική Ρόκου, *Υφαντική Οικιακή Βιοτεχνία. Μέτσοβο 18ος - 20ος αι.*, Αθήνα 1994.

8. W. M. Leake, *Travels.in Northern...*, ό.π., τ. Ι, σ. 274-277.

9. *Στο ίδιο*, τ. Ι, σ. 284-285

10. *Στο ίδιο*, τ. III, σ. 335-336.

11. *Στο ίδιο*, τ. Ι, σ. 45.

12. Βασιλική Ρόκου, *Υφαντική Οικιακή Βιοτεχνία...*, ό.π., σ. 55- 61.

13. Σύμφωνα με τον F. Braudel η Αδριατική είναι η περιοχή της Μεσογείου με τη μεγαλύτερη συνοχή, F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τ. Α, *Ο ρόλος του περιγύρου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, σ. 149. Μερικές ιδέες γύρω από την τεχνική κληρονομιά της Αδριατικής εξετάζει ο J.-C. Hocquet, «Patrimonio tecnico e integrazione culturale in Adriatico: alcuni aspetti», *Quaderni Storici*, 40/1 (1979), σ. 31-53.

Πριν από τον 19ο αι. η Αδριατική αποτελούσε ενα κλειστό κύκλωμα κάτω από τον έλεγχο της Βενετίας και της Ραγούζας. Ήταν πολλά τα επίπεδα συνεργασίας των ανθρώπων της Αδριατικής: η ναυτιλία, το εμπόριο και οι τεχνικές. Ιταλοί, Σλάβοι, Αλβανοί, Έλληνες και Εβραίοι, κάτοικοι της ανατολικής και δυτικής πλευράς της Αδριατικής, μετείχαν σε μια κοινότητα τρόπου εργασίας και εκμετάλλευσης υλικών, καθώς οι πληροφορίες και οι άνθρωποι κυκλοφορούσαν σχετικά γρήγορα και εύκολα διαμέσου των θαλασσίων οδών επικοινωνίας.[13] Η αμφισημία ορισμένων προϊόντων δημιουργεί ένα πλέγμα οικονομικών δραστηριοτήτων. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι αυτό το σύστημα της Αδριατικής εκτείνεται σε μερικές περιπτώσεις από τη Βενετία έως τη Σικελία (Μεσσήνη) και την Κέρκυρα· έχει διαφορετικά κέντρα βάρους κατά τη μακραίωνη ιστορία του και ιστορικές τομές που άλλοτε αναδεικνύουν το βόρειο και άλλοτε το νότιο τμήμα της Αδριατικής, από τη Βενετία, στη Ραγούσα, στην Αγκώνα, στο Δυρράχιο και τέλος στην Τεργέστη και στο Φιούμε. Από τον ελληνικό χώρο τα δυτικά λιμάνια που μετέχουν στο σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής είναι τα Ιόνια, κύρια η Κέρκυρα, η Σαγιάδα, η Σαλαώρα και η Πάτρα. Το σύστημα ανταλλαγών του νοτιότερου τμήματος της Αδριατικής που μας αφορά, φαίνεται να συγκροτείται κατά τους ρωμαϊκούς κιόλας χρόνους μέσω της Εγνατίας οδού, η οποία περνούσε από την ιταλική ακτή του Μπάρι και του Μπρίντεζι και συνέχιζε απέναντι στο Δυρράχιο.

Ολόκληρος ο χώρος της Αδριατικής χαρακτηρίζεται από συχνές μετακινήσεις και μετεγκαταστάσεις των κατοίκων των δύο πλευρών. Ειδικά για τους Ηπειρώτες υποθέτουμε ότι η μετανάστευσή τους στην απέναντι ιταλική ακτή ξεκινά τον 16ο αι. νότια, στη Σικελία πρώτα, τη Νάπολη και την Καλαβρία[14] και συνεχίζεται προς τη δυτική πλευρά της Ιταλίας στο Λιβόρνο.[15] Τον 18ο αι. είναι χαρακτηριστική η παρουσία των Ηπειρωτών στα σημαντικά ιταλικά λιμάνια της Αδριατικής, τη Βενετία, την Αγκώνα και την Τεργέστη. Στη Βενετία η συγκρότηση της ομάδας των καποτάδων έγινε το 1764 και στην Τεργέστη η παρουσία καλαρρυτινών καποτάδων από το 1781[16] τουλάχιστον, μαρτυρεί τον δυναμισμό αυτής της οικονομικής δραστηριότητας.

Εδώ θα πρέπει να γίνει μια ιδιαίτερη αναφορά στη βιοτεχνική παραγωγή του μάλλινου επενδύτη στην περιοχή της Αγκώνας (Matelica), στην ενδοχώρα της οποίας είναι γνωστή η παραγωγή μάλλινου υφάσματος από τον 16ο αι. Το μάλλινο ύφασμα που παραγόταν στην ενδοχώρα της Αγκώνας ήταν χαμηλότερης ποιότητας και ακριβότερο από το λαθραία εισαγόμενο ελληνικό ή ακόμη και από αυτό που κατασκευαζόταν στην Αγκώνα από την ελληνική παροικία. Πρόκειται για μάλλινο ύφασμα με μεγάλη ζήτηση ονομαζόμενο zagara[17] ή caravano, το οποίο από το 1810 παράγεται και από τους ντόπιους.[18] Οι συγκρούσεις φαίνεται ότι ήταν έντονες· έτσι όταν το 1808 ο G. Fiaccarini βραβεύεται ως ο πρώτος κατασκευαστής στη Ματελίκα (Matelica) των περίφημων ναυτικών επενδυτών κατά τον ελληνικό τρόπο (cappotti alla greca), «που πρώτα κατασκευάζονταν στην Άρτα», συναντά τη σθεναρή αντίσταση των παλιών παραγωγών· ώστε φθάνει να κατηγορηθεί ότι οι επενδύτες του ήσαν ελληνικής προέλευσης, ή τουλάχιστον προϊόντα της ελληνικής παροικίας της Αγκώνας.[19] Έτσι η παραγωγή και η διακίνηση του χοντρού μάλλινου υφάσματος γίνεται ένα από τα σημαντικότερα σημεία επικοινωνίας μεταξύ Ηπείρου και Ιταλίας στον χώρο της Αδριατικής (βλ. εικ.1).

1

1. Επενδύτης "alla greca" S. Anselmi (επιμ.), *La Provincia di Ancona. Storia di un territorio*, Μπάρι 1987, σ. 297).

14. Ενδεικτικά παραπέμπω στις μεταναστεύσεις του Κορτήσιου Βρανά και Δημ. Ρερέ, βλ. Ξ. Α. Σιδερίδης, «Κορτήσιος Βρανάς ο Ηπειρώτης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 3/3 (1928), σ. 249-271 και του ιδίου, «Η ηπειρώτις οικογένεια Ρερέ», *Η.Χ.*, 3/1-2 (1928), σ. 160-168.

15. Η πρώτη σταθερή εγκατάσταση Ελλήνων στο Λιβόρνο μαρτυρείται το 1567 και το 1600 είχαν εγκατασταθεί εκεί 80 ελληνικές οικογένειες, Μαρία Καζανάκη - Λάππα, «Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελίστριας του Λιβόρνου (1643) και οι σταυροί επιστυλίων στα κρητικά τέμπλα», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μ. Χατζηδάκη*, τ. 1, Αθήνα 1991, σ. 219-220. Η παρουσία των Ηπειρωτών στο Λιβόρνο μπορεί να αναγνωριστεί μετά το 1760, βλ. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Οι κώδικες γάμων και βαπτίσεων της ελληνικής κοινότητας Λιβόρνου (1760 κ.εξ.)*, Πάτρα 1986.

16. Γ. Πλουμίδης, «Έλληνες καποτάδες στη Βενετία (18ος αι.)», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, 27 (1984), σ. 20-24. Όλγα Κατσιαρδή - Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. ΙΙ, Αθήνα 1986, σ. 396-397.

17. Πιθανή ονομασία από τον τόπο προέλευσης, τη Ζαγορά ή το Ζαγόρι (;).

18. S. Anselmi, «Introduzione e manifattura di cappotti alla greca nelle Marche pontifichie, 1751-1830», *Economia e vita sociale in una regione italiana tra Sette e Ottocento*, Urbino 1971, σ. 181-193.

19. *Στο ίδιο*, σ. 187.

Ο ανταγωνισμός της τεχνολογικά εξοπλισμένης ευρωπαϊκής βιομηχανίας υφάσματος έφερε την κρίση στη βιοτεχνία μάλλινου υφάσματος του ποντιφικού κράτους και έστρεψε μεγάλο μέρος των τοπικών παραγωγικών δυνάμεων στο μετάξι, ως πρώτη ύλη, ή ημικατεργασμένο προϊόν. Η εμπορική διαχείριση του μεταξιού παρέμεινε στα χέρια των εμπόρων του μάλλινου υφάσματος. Είναι συχνό φαινόμενο στις προβιομηχανικές κοινωνίες το μαλλί και το μετάξι να κινητοποιούν εναλλακτικά ή και παράλληλα παραγωγούς και επιχειρηματίες. Αρχίζουμε λοιπόν να προσεγγίζουμε το επιχειρηματικό πρότυπο της καλαρρυτινής οικογένειας Δουρούτη, η οποία στις αρχές του 19ου αι. θα περάσει από το μαλλί στο μετάξι.

Η εγκατάσταση στην Αγκώνα

Η Αγκώνα είναι παλιό εμπορικό λιμάνι της Αδριατικής. Έχει αρχαιοελληνικές ρίζες, και αργότερα δέχθηκε βυζαντινή επιρροή έως τον 7ο αι. Από τον 13ο αι. η βαθμιαία καθιέρωση της Αγκώνας ως ναυτικής δύναμης δημιούργησε έντονα ανταγωνιστικές σχέσεις με τη Βενετία, με αποτέλεσμα η Αγκώνα να αποκλεισθεί εμπορικά από τη βόρεια Αδριατική και να καθιερώσει στενές σχέσεις με τον σλαβικό εμπορικό κόσμο, τη Ραγούζα, τη Ζάρα, το Σπαλάτο, τη Σένια.[20] Σύμφωνα με σλαβικές πηγές η εγκατάσταση σλάβων εμπόρων στην Αγκώνα χρονολογείται από τα τέλη του 14ου αι., ενώ στα μέσα του 16ου αι. υποστηρίζεται ότι είχαν εγκατασταθεί 200 περίπου ελληνικοί εμπορικοί οίκοι.[21] Είναι φυσική η διασύνδεση της εμπορικής δραστηριότητας της Αγκώνας με αυτή της γειτονικής Σενιγάλλιας και συνακόλουθα με το πανηγύρι της. Το 1732 η Αγκώνα γίνεται ελεύθερο λιμάνι, το οποίο ενισχύεται με σειρά λιμενικών έργων και παρουσιάζει σημαντική αύξηση της ναυτιλιακής κίνησής του. Συνακόλουθα παρατηρείται άμεση σύνδεση με τις δυτικές οικονομικές δυνάμεις, αναζωογόνηση ορισμένων όψεων της γεωργίας και της βιοτεχνίας και τέλος δημογραφική αύξηση.[22] Έτσι η Αγκώνα με τη Σενιγάλλια γίνονται το σημείο αναφοράς του εμπορίου στο ποντιφικό κράτος. Μια πολυεθνική κοινότητα εμπόρων αποτελούμενη από Εβραίους, Έλληνες και Σλάβους δίνει τον οικονομικό τόνο στην πόλη. Το λιμάνι της Αγκώνας θα παραμείνει μεγάλο διαμετακομιστικό κέντρο δημητριακών σε όλο τον 18ο αι. Τον επόμενο αιώνα η ναυτική δύναμη της Αγκώνας θα μειωθεί, ακολουθώντας την τύχη και άλλων λιμανιών της Μεσογείου που είχαν αναπτυχθεί με βάση τις εμπορικές ανταλλαγές αγροτικών προϊόντων. Εξάλλου υψηλές φορολογικές επιβαρύνσεις στο εμπορικό ναυτικό στις αρχές του 19ου αι. είχαν επίσης ως αποτέλεσμα τη μείωση των συναλλαγών που μαζί τους φαίνεται ότι συμπαρασύρεται και το, ούτως ή άλλως, καταδικασμένο πανηγύρι της Σενιγάλλιας. Αντίθετα ηγεμονική δύναμη στην Αδριατική αναδεικνύεται η Τεργέστη.[23] Η μελέτη του A. Caracciolo για την Αγκώνα ανέδειξε την αδυναμία του κεφαλαίου, στον συγκεκριμένο χώρο, να προκαλέσει αγροτικό μετασχηματισμό και να δημιουργήσει μοντέρνες επενδύσεις, ώστε η Αγκώνα ακόμη και στις πλουσιότερες φάσεις του 18ου αι. δεν κατάφερε να δημιουργήσει μια αυτόνομη ανάπτυξη. Η αλματώδης ανάπτυξη των συναλλαγών αυτή την περίοδο, όπως παρατηρήθηκε και για το Βασίλειο των Δύο Σικελιών, δεν αποτελεί ένδειξη πραγματικής ανάπτυξης, αλλά αντίθετα υποδηλώνει την υπαγωγή σε πιο ισχυρές οικονομίες.[24]

20. Εκτός από την κλασική, μπροντελιανού κλίματος, μελέτη του A. Caracciolo, *Le port franc d'Ancône. Croissance et impasse d'un milieu marchand au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1965, η βιβλιογραφία γύρω από την Αγκώνα και την περιοχή της (Marche) είναι πλούσια, με κύριο εκπρόσωπο τον Sergio Anselmi.

21. Ο αριθμός προφανώς αφορά το σύνολο των βαλκάνιων εμπόρων στην Αγκώνα, T. Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος - 19ος αι.)*, Αθήνα 1979, σ. 290-291.

22. A. Caracciolo, «L'economia regionale negli anni della costituzione del porto franco di Ancona», S. Anselmi (επιμ.), *Economia e società: le Marche tra XV e XXs.*, Μπολόνια 1978, σ. 155.

23. A. Caracciolo, *Le port franc d'Ancône...*, ό.π.· βλ. και Elena Termite, «Il porto di Ancona e gli approdi di Senigallia, Numana e Sirolo», S. Anselmi (επιμ.), *La provincia di Ancona. Storia di un territorio*, Μπάρι 1987, σ. 243-260. Για την ελληνική παροικία στην Τεργέστη, βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία...*, ό.π., τ.1-2. Για την παρουσία των Ελλήνων στη Σενιγάλλια, βλ. Όλγα Κατσιαρδή -Hering, *Αησμονημένοι ορίζοντες ελλήνων εμπόρων. Το πανηγύρι στη Senigallia (18ος- αρχές 19ου αιώνα)*, Αθήνα 1989.

24. A. Caracciolo, *ό.π.*, σ. 241, 261.

Η ιστορία του μεταξιού στην ενδοχώρα της Αγκώνας είναι παλιά και άμεσα συνδεδεμένη με το μαλλί. Μόνο όμως τον 18ο αι. το μετάξι έγινε σημαντικό εξαγωγικό προϊόν. Στην αρχή εξήγαγαν κουκούλια και στη συνέχεια ημικατεργασμένο μετάξι. Αναμφίβολα η παραγωγική δυνατότητα μιας ημικατεργασμένης πρώτης ύλης με ονομασία κατασκευής, μετάξι τύπου Φοσομπρόνε (Fossombrone), και η διάθεσή της στην ευρωπαϊκή αγορά άφηνε μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους στους επενδυτές αυτού του τομέα και δημιούργησε και τοπική αγορά εργασίας. Από εδώ φαίνεται να ξεκινά η ανάπτυξη της αναπήνισης, που επικεντρώθηκε στο Φοσομπρόνε, το οποίο συγκέντρωσε τουλάχιστον το μισό της παραγωγής της περιοχής Μάρκε (Marche). Το Φοσομπρόνε, το 1766, διέθετε 164 καζάνια μοιρασμένα σε 44 αναπηνιστήρια. Η ποιότητα του χειροποίητου μεταξιού τύπου Φοσομπρόνε κράτησε τη διεθνή ζήτηση για το προϊόν, κυρίως στην αγορά του Λονδίνου. Παράλληλα αναπτύχθηκε και μια μικρή εγχώρια βιοτεχνία μεταξωτών υφασμάτων. Οι τεχνίτριες απέκτησαν φήμη και δημιούργησαν μια αγορά εργασίας στο ποντιφικό κράτος και μια καλή εξειδίκευση στην κατεργασία των υπολειμμάτων του μεταξιού.[25] Οι αστικής καταγωγής μεταξοτεχνίτριες είχαν γνωρίσει την επαγγελματική εποχική μετανάστευση από τις αρχές του 18ου αι. Το 1873 μια ιταλική εφημερίδα, εκθειάζοντας τις ικανότητές τους, σημείωνε ότι οι μεταξοτεχνίτριες του Φοσομπρόνε είχαν φθάσει να εργασθούν μέχρι την Ελλάδα,[26] υπονοώντας προφανώς τα μεταξουργεία Δουρούτη στη νότια Πελοπόννησο.[27]

Στον 19ο αι. η κατάσταση της μεταξουργίας άρχισε να μεταβάλλεται. Παρόλο που το μετάξι του Φοσομπρόνε διατηρούσε τη φήμη του έως τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, άλλαξαν οι παραγωγικές διαδικασίες. Η ποντιφική απογραφή του 1824 βρίσκει τη μεταξουργία του Φοσομπρόνε σε ανάπτυξη και το 1839 εγκαθίσταται εκεί το πρώτο αλλοδαπό ατμοκίνητο μεταξουργείο - κλωστήριο. Επίσης η παλαιά εμπειρία της μεταποίησης των κατώτερων ποιοτήτων του μεταξιού έγινε αντικείμενο βιομηχανικής εκμετάλλευσης το 1873 στο Γιέζι (Jesi).[28] Ο ανταγωνισμός όμως της ατμοκίνητης αναπήνισης στο εσωτερικό της ενωμένης Ιταλίας περιθωριοποίησε το μετάξι του Φοσομπρόνε κατά τα τέλη του αιώνα. Έτσι στην περιοχή της Αγκώνας στα τέλη του 19ου αι. υπήρχαν 37 μεταξουργεία αναπήνισης με 34 ατμοκίνητα καζάνια, ενώ στην περιοχή Μπέργκαμο -και όχι στο Κόμο, το μεγαλύτερο ιταλικό μεταξοπαραγωγικό κέντρο- της Λομβαρδίας υπήρχαν 85 αναπηνιστήρια με 83 ατμοκίνητα καζάνια.[29] Η ιστορία του πιο κερδοφόρου προϊόντος του εξωτερικού εμπορίου της Αγκώνας είχε κλείσει.

Ξαναγυρίζοντας στην ιστορία της ελληνικής παροικίας στην Αγκώνα, η οποία δημιουργείται από την ελληνική εμπορική διασπορά της τουρκοκρατίας, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο ομόκεντρα σύνολα στην ιστορία της: τη γενική εμπορική δικτύωση της πόλης και την οικονομική πορεία της, η οποία επηρεάζει άμεσα τις δραστηριότητες της παροικίας, και από την άλλη τη μικροϊστορία της ίδιας της παροικίας σε σχέση με τα τεκταινόμενα στον ελληνικό χώρο.

Οι Δουρούτη μαζί με τους άλλους ηπειρώτες πραματευτάδες χάραξαν τον δρόμο του μάλλινου υφάσματος προς την ιταλική πλευρά της Αδριατικής. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι εμπορικές συναλλαγές δεν περιλάμβαναν ένα πλήθος προϊόντων, αλλά το μαλλί είναι ένα πολυδύναμο προϊόν, όπως και το μετάξι. Πρόκειται για εμπορευματοποιήσιμες πρώτες ύλες που μπορούν να κινητοποιήσουν από ατελείς έως πιο σύνθετες βιοτεχνικές

25. Giuliana Careras, «L' industria serica a Fossombrone», *Quaderni Strorici delle Marche*, 1/1 (1966), σ. 126-131.

26. R. Savelli, *Filande e filandaie a Fossombrone. Segmenti di storia dell'industria serica*, Ρώμη 1981, σ. 66-72.

27. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Η τύχη των πρώτων ιταλών μεταξουργών στο ελληνικό κράτος», *Μνήμων*, 13 (1991), σ. 121-138.

28. F. Armatori, «Alle origini dello sviluppo industriale marchigiano: gli anni dall'Unità alla prima guerra mondiale», L. Avagliano (επμ.), *L' Italia industriale nelle sue regioni: bilancio storiografico*, σ. 108-109.

29. Τα στοιχεία προέρχονται από το: «L' Industria della seta in Italia», *Annali di Statistica*, τχ. XXXVII, Ρώμη 1891, σ. 45-48.

εργασίες δίνοντας βαρύνουσα θέση στην ανθρώπινη εργασία και την τεχνική. Ένα σύνηθες εμπορικό δρομολόγιο είναι: Καλαρρύτες, Γιάννενα, Κέρκυρα, Αγκώνα, Σενιγάλλια. Η ελληνική παρουσία στην Αγκώνα φαίνεται ότι πύκνωσε μετά την κήρυξή της σε ελεύθερο λιμάνι (1732), έτσι μπορούμε να κρατήσουμε αυτή τη χρονολογία ως terminus ante quem για τη δημιουργία της ελληνικής παροικίας εκεί. Όμως η ελληνική εμπορική διασπορά στα λιμάνια της Βενετίας, του Λιβόρνου και της Αγκώνας είναι παλαιότερη και συνδέεται με τον τύπο του μετακινούμενου βαλκάνιου έμπορου, όπως εύστοχα τον έχει περιγράψει ο Stoianovich. Μια ιστορική μαρτυρία μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι αδελφοί Γεώργιος και Χριστόφορος Δουρούτης δεν αποτελούν τους μόνους εκπροσώπους της εμπορικής διασποράς της οικογένειας Δουρούτη τον 18ο αι. Το τεκμήριο είναι κάποια Giovanna Doruti, προφανώς Ιωάννα Δουρούτη, από την Αγκώνα, η οποία είναι παντρεμένη στη Βενετία πριν από το 1785 με τον Dom. Bandiera.[30] Πρόκειται για τους προγόνους των γνωστών ηρώων της ιταλικής παλιγγενεσίας, Attilio και Emilio Bandiera, οι οποίοι ύστερα από διετή εξορία (1842 - 1844) στην Κέρκυρα, τουφεκίστηκαν μετά από ένα αποτυχημένο κίνημα στη νότια Ιταλία.[31] Το οικογενειακό τους δένδρο και η ιστορία τους φαίνεται να αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της ιστορίας των κατοίκων των ακτών της Αδριατικής.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην Αγκώνα οι Δουρούτη αναπτύσσουν ένα πολιτικο-κοινωνικό και ένα οικονομικό πεδίο δράσης, τα οποία εναρμονίζονται και αναδεικνύονται ιδιαίτερα στη δεύτερη γενιά. Στο πρώτο επίπεδο εντάσσεται η δραστηριότητα του Γεωργίου Δουρούτη κατά την επανάσταση του 1821, η σχέση του με τον Καποδίστρια και αργότερα η σχέση της οικογένειας με τον Οθωνα και η ανάληψη της θέσης του προξένου στο ποντιφικό λιμάνι. Στο δεύτερο παράλληλο επίπεδο εντάσσονται οι οικονομικές δραστηριότητες που ξεκινούν από γενικές εμπορικές δραστηριότητες για να καταλήξουν στον δευτερογενή τομέα της μεταξουργίας. Εδώ θα πρέπει να αναγνωρίσουμε την δυναμική της δεύτερης γενιάς Δουρούτη.

Η ελληνική παροικία της Αγκώνας, όπως και εκείνη της Τεργέστης, συνέδραμε την επανάσταση του 1821, κυρίως με την παροχή χρηματικής βοήθειας και υποστήριξης στους πρόσφυγες.[32] Η Αγκώνα παρουσιάζει τη γεωγραφική ιδιαιτερότητα, σε σχέση με τις άλλες παροικίες, να αποτελεί τον διαμετακομιστικό σταθμό από την Ελλάδα προς πολλές ιταλικές πόλεις, Ρώμη, Μπολόνια, Πίζα, Πάντοβα, Παβία. Αυτό σημαίνει ότι φοιτητές, έμποροι, πολιτικοί, διανοούμενοι περνούν από την Αγκώνα και βέβαια πολλοί από αυτούς συναντούν τους Έλληνες της παροικίας. Τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης περνάει από την Αγκώνα, όπου γνωρίζει τον Γ. Δουρούτη, και ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης πηγαίνοντας στη σύνοδο της Βερόνας· είναι επίσης ιστοριογραφικά τεκμηριωμένο ότι ο Γ. Δουρούτης γνώριζε τον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας, αφού αυτός του συστήνει τον Ι. Καποδίστρια το 1827.[33] Ενδεικτικά επίσης αναφέρω ότι και ένας άλλος διάσημος ιταλοθρεμμένος, ο Μάρκος Ρενιέρης, συνδεόταν με μακρά φιλία με τους Δουρούτη.[34] Η Αγκώνα αποτελεί και χώρο υποδοχής πολλών ελλήνων φοιτητών που έχουν προορισμό τα ιταλικά πανεπιστήμια· μοναδική παραμένει η σχετική περιγραφή του Ειρηναίου Ασώπιου με τις αναμνήσεις του από την Ιταλία.[35] Ο Ειρηναίος Ασώπιος είχε γνωρίσει τον Γ. Δουρούτη και σημειώνει με τη μαρτυρία του τις δύσκολες σχέσεις των Ορθοδόξων με

30. Ο γιός τους Francesco Bandiera γεννήθηκε το 1785 και παντρεύτηκε την Anna Marsich ευγενή από τη Βοσνία και εγκατεστημένη στην Κέρκυρα, P. Donazzolo, *I Viaggiatori Veneti Minori*, στη σειρά: Memorie della Reale Società Geografica Italiana, Ρώμη 1867, τ. XVI, σ. 338-339

31. Για τους Bandiera παραπέμπω στο ομώνυμο λήμμα του *Dizionario Biografico degli Italiani*, έκδ. Enciclopedia Italiana Treccani, τ.5.

32. Γ. Π. Παπαγεωργίου, «Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής παροικίας της Αγκώνας κατά τον 19ο αι»., *Δωδώνη*, 4 (1975), σ. 295 - 340 και για τη συμβολή της ελληνικής παροικίας της Τεργέστης βλ. Όλγα Κατσιαρδή - Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*..., ό.π., τ. Ι, σ. 335-342.

33. Για τις σχέσεις των Μαυρομιχαλαίων με τους Δουρούτη, βλ. Μ. Π. Βρετός, *Εθνικόν Ημερολόγιον 1866*, σ. 348. Ο Αθανάσιος Δουρούτης περιέγραψε την παραμονή του Καποδίστρια στην Αγκώνα και δημοσίευσε επιστολή του Ιγνάτιου προς τον πατέρα του, βλ. Αθ. Δουρούτης, «Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος εν Αγκώνι, τω 1827», *Αττικόν Ημερολόγιον*, τ. ΚΑ, 1887, σ. 411-422.

34. Το 1841 ο αρεοπαγίτης Μ. Ρενιέρης απαλλάσσεται από τη θέση του διαιτητή μεταξύ Δημοσίου και Κωνστ. Δουρούτη, λόγω παλαιάς φιλίας με τον Δουρούτη και στη θέση του διορίζεται ο Αρ. Πιλικός, βλ. Γ.Α.Κ., Οθωνικό αρχείο, Υπ. Εσωτερικών, φκ. 252, 5/17 Δεκ. 1841.

35. Ειρ. Ασώπιου, «Αναμνήσεις Ιταλίας (1845-1852)», *Αττικόν Ημερολόγιον*, τ. ΙΣΤ (1882), σ. 117-140. Εδώ περιλαμβάνεται και η ιστορία έξι Ελλήνων που πηγαίνουν να σπουδάσουν στην Πίζα και ενός που κατευθύνεται στο Λιβόρνο (Οκτ. 1845).

τους αλλοδόξους της ποντιφικής πόλης.[36] Με συγκριτικό πλεονέκτημα τη γεωγραφική θέση της Αγκώνας, ως σημείου υποδοχής στον ιταλικό χώρο, οι Δουρούτη δημιουργούν ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, στο οποίο πρωταγωνιστής είναι ο Κωνσταντίνος Δουρούτης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της στρατηγικής είναι ότι το 1830, ο Κωνσταντίνος συστήνει στον πατέρα του να προσφέρει θερμή φιλοξενία στον αδελφό του Μεγάλου Δραγουμάνου της Πόρτας Ιωάννη Αργυρόπουλο, που κατευθύνεται μαζί με τον ανηψιό του προς την Πίζα, καθόσο οι Αργυρόπουλοι ήταν συστημένοι από τον φίλο, έμπορο της Ζακύνθου, Στ. Στραβοπόδη.[37] Όταν ο Όθωνας πήγε στην Ιταλία το 1836, πέρασε από την Αγκώνα ως φιλοξενούμενος των Δουρούτη, ενώ ο Κ. Δουρούτης περίμενε την εύνοιά του για την ίδρυση των μεταξουργείων στη Σπάρτη.[38] Είναι φανερή η ηγετική θέση του Γ. Δουρούτη μέσα στην ελληνική παροικία, γι' αυτό διορίζεται πρώτος πρόξενος του ελληνικού βασιλείου στην Αγκώνα στις 17 Αυγούστου 1833. Η αίτηση για τη θέση αυτή είχε γίνει από τον Κωνσταντίνο Δουρούτη για λογαριασμό του πατέρα του[39] και η πράξη αυτή σηματοδοτεί τη δυναμικότητα του Κωνσταντίνου Δουρούτη που θα εξελιχθεί σε κινητήρια δύναμη της οικογένειας. Ας σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο πρόξενος στο Λιβόρνο διορίζεται ο επίσης ηπειρώτης πάροικος Παναγιώτης Πάλλης.[40] Τον επόμενο χρόνο ο Γ. Δουρούτης προτείνει στον υπουργό Εξωτερικών, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, διεύρυνση των διπλωματικών σχέσεων του ελληνικού βασιλείου με τα άλλα λιμάνια και πόλεις του ποντιφικού κράτους.[41] Πράγματι το 1835 ο Γ. Δουρούτης αποκτά το δικαίωμα να διορίζει προξενικούς πράκτορες σε άλλα μέρη του ποντιφικού κράτους. Παράλληλα αρχίζουν και οι πρώτες διπλωματικές συνεννοήσεις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους με το ποντιφικό.[42] Το 1837 ξεκινούν διπλωματικές συζητήσεις στη Ρώμη για τη σύναψη συνθήκης εμπορίου και ναυτιλίας μεταξύ Ελλάδας και ποντιφικού κράτους.[43] Αυτή την περίοδο, κατά την οποία μπαίνουν τα θεμέλια των διπλωματικών σχέσεων του ελληνικού κράτους, οι ελληνο-ποντιφικές σχέσεις δεν φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα. Αντίθετα όμως με το χαμηλό διακρατικό επίπεδο συνεργασίας, η εμπειρία του Γ. Δουρούτη από την τετράχρονη προξενική θητεία του μπορεί, νομίζω, να αποτιμηθεί ως εμπορική εμπειρία και ευκαιρία διείσδυσης στην ποντιφική επικράτεια. Τα άμεσα οφέλη αυτής της πρώιμης διπλωματικής θέσης για τους Δουρούτηδες ήταν πενιχρά. Μετά τον θάνατο του Γ. Δουρούτη ένα πικρό γράμμα του Κ. Δουρούτη πληροφορούσε το Υπουργείο Εξωτερικών ότι ο αδελφός του Ιωάννης, που στο μεταξύ είχε διοριστεί αντικαταστάτης, αναγκάστηκε να παραιτηθεί, αφού ο πατέρας τους δεν είχε πάρει καμιά αποζημίωση ως πρόξενος ούτε για τα έξοδά του.[44]

Μετά το 1825 ο Κ. Δουρούτης, όπως θα φανεί παρακάτω, ουσιαστικά έχει φύγει από την Αγκώνα. Στις 4 Νοεμβρίου 1836 πεθαίνει ο Γ. Δουρούτης στην Αγκώνα[45] (βλ. εικ. 2), λίγο αργότερα και ο Αθανάσιος εγκαθίσταται στο ελληνικό κράτος, και έτσι ο μόνος που παραμένει στην Αγκώνα είναι ο πρωτότοκος Ιωάννης. Μια τελευταία έκφραση του δεσμού της οικογένειας με την παροικία της Αγκώνας αποτελεί μια επιστολή του Κ. Δουρούτη τον Ιούνιο του 1849. Η πτώση της επαναστατικής ρωμαϊκής δημοκρατίας το 1849 συμπαρέσυρε και τη δημοκρατική φρουρά της Αγκώνας, η οποία μετά από σκληρή πολιορκία, παραδόθηκε στους Αυστριακούς στις 22 Ιουνίου 1849.[46] Ο Κ. Δουρούτης βρισκόταν αυτή την περίοδο στην

36. Ειρ. Ασώπιου, *Παλαιά και Νέα*, τ. 1ος, Αθήνα 1903, σ. 67-68.

37. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη (1823 - 1873), φκ. 3, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 1 Απρ. 1830 (δύο επιστολές με την ίδια ημερομηνία). Αυτός ο ανηψιός μπορεί να ταυτίζεται με τον Περικλή Αργυρόπουλο (Κωνσταντινούπολη 1809 - Αθήνα 1860), ο οποίος έγινε καθηγητής της Νομικής σχολής του Πανεπιστημίου της Αθήνας το 1843, βλ. Δ. Α. Δημητριάδης, *Απάνθισμα βιογραφικόν των απο της συστάσεως του Ελληνικού Πανεπιστημίου εκλιπόντων του βίου καθηγητών αυτού (1837- 1916)*, Αθήνα 1916, σ. 93-98.

38. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Η τύχη...», ό.π., σ. 124.

39. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (Α.Υ.Ε.), Προξενεία και Υποπροξενεία Ελλάδος, φκ. 37: 7, 1833.

40. Για τον διορισμό του Π. Πάλλη στο λιμάνι του Δουκάτου της Τοσκάνης βλ. Α.Υ.Ε. φκ. 37: 6, 1833.

41. Α.Υ.Ε., φκ. 36:13, 1834.

42. Η πρώτη διπλωματική διευθέτηση αφορούσε την ατελή διεκπεραίωση της αλληλογραφίας μέσω Αγκώνας στα Ιόνια νησιά και το ελληνικό κράτος (Κέρκυρα - Πάτρα), Α.Υ.Ε., φκ. 11: 21, 1834.

43. Α.Υ.Ε., φκ. 11: 21, 1837.

44. Τα προξενικά εισοδήματα, που είχε εισπράξει, ήσαν ασήμαντα (200 δρχ.) και ζητούσε 750 δρχ αποζημίωση, καθώς και τον ανάλογο μισθό του γραμματέα του προξενείου Κυριάκου Μαρίνη. Α.Υ.Ε. φκ. 37: 7, 1838, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς [Κωνστ. Ζωγράφο] Υπουργείο Εξωτερικών (Αθήνα), 22 Μαρτίου 1838.

45. Γ.Α.Κ., Μικρές συλλογές, Κ. 19α, συλλογή Δουρούτη (1793 -1863), βλ. Εμπορική εγκύκλιος εταιρικής επωνυμίας Δουρούτη, Αγκώνα 13 Μαρτ. 1837, 241.

46. G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna (1846 - 1849)*, τ. 3, Feltrinelli Economica, Μιλάνο 1979, σ. 441.

2

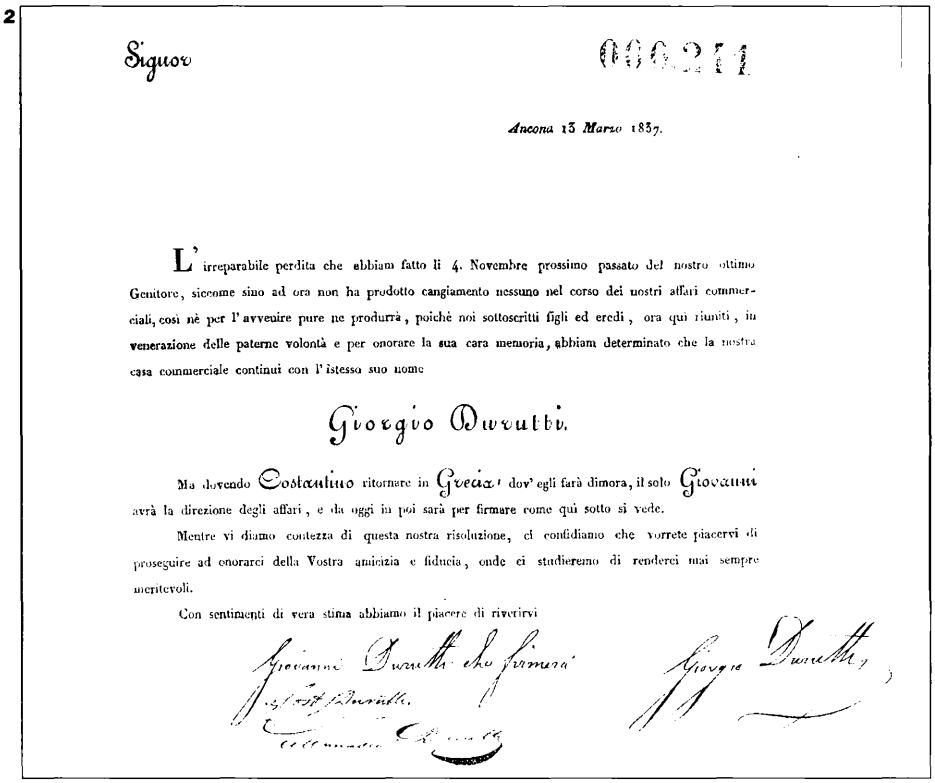

Signor

Ancona 13 Marzo 1837.

L' irreparabile perdita che abbiam fatto li 4. Novembre prossimo passato del nostro ottimo Genitore, siccome sino ad ora non ha prodotto cangiamento nessuno nel corso dei nostri affari commerciali, così nè per l' avvenire pure ne produrrà, poichè noi sottoscritti figli ed eredi, ora qui riuniti, in venerazione delle paterne volontà e per onorare la sua cara memoria, abbiam determinato che la nostra casa commerciale continui con l' istesso suo nome

Giorgio Dourutti.

Ma dovendo Costantino ritornare in Grecia, dov' egli farà dimora, il solo Giovanni avrà la direzione degli affari, e da oggi in poi sarà per firmare come qui sotto si vede.

Mentre vi diamo contezza di questa nostra risoluzione, ci confidiamo che vorrete piacervi di proseguire ad onorarci della Vostra amicizia e fiducia, onde ci studieremo di renderci mai sempre meritevoli.

Con sentimenti di vera stima abbiamo il piacere di riverirvi

2. Εγκύκλιος του εμπορικού οίκου Δουρούτη που ανακοινώνει την αναδιάρθρωση της επιχείρησης μετά τον θάνατο του Γεωργίου, 13 Μαρτίου 1837 (ΓΑΚ, Μικρές συλλογές, Κ. 19α, συλλογή Δουρούτη)

Τεργέστη και προσπαθούσε να διασώσει τον αδελφό του Ιωάννη και τους 40 εναπομείναντες έλληνες εμπόρους της παροικίας. Με την ευκαιρία αυτή τονίζει τον ρόλο του ελληνικού κράτους - προστάτη στη συσπείρωση των ελλήνων υπηκόων: «Το Βασιλικόν ατμόπλοιον μέλλον να διατρέξει τον Αδριατικόν κόλπον, ολίγων ωρών μόνον διάπλουν θέλει παρακλίνει του τακτικού πλου του, αλλ' αι ολίγαι εκείναι ώραι θέλει διασώσωσι κινδυνεύοντες Έλληνας, και θέλει δώσει δείγμα τρανώτατον εις άπαντας ότι επί ματαίω δεν απολαμβάνει τινάς την ελληνική εθνικότητα, και ότι η πατρική Κυβέρνησις της Α.Μ. του Βασιλέως της Ελλάδος τυχούσης ανάγκης και εις αυτήν την αλλοδαπήν κήδεται των συμφερόντων των υπηκόων της».[47] Αυτές οι γραμμές υπογραμίζουν κατά τον καλύτερο τρόπο την εμπιστοσύνη του εμπόρου - παροίκου Δουρούτη προς το νεαρό ελληνικό βασίλειο, στο οποίο και μετέφερε τις δραστηριότητές του, αφού ένα μεγάλο μέρος από τον παλιό παροικιακό ελληνισμό της Ιταλίας είχε παρακμάσει.

Στις ελληνικές παροικίες της Αδριατικής με τη σχετική βαθμιαία πληθυσμιακή αύξηση και οικονομική ανάπτυξη από τα τέλη του 18ου αι. έως τις αρχές του 19ου αι. δημιουργείται ένα «αύταρκες και απομονωμένο», σε σχέση με τη ντόπια κοινωνία, σώμα εμπόρων και τεχνιτών. Η αποδοχή από αυτό το σώμα αποτελεί και το απαραίτητο κοινωνικό και οικονομικό διαβατήριο για την είσοδο των νέων ομοεθνών ταξιδιωτών. Το πολιτικο-κοινωνικό δίκτυο που είχαν αρχίσει να διαμορφώνουν οι Δουρούτη στην Αγκώνα, σε συνδυασμό με την εμπειρία της παραμονής και των εμπορικών συναλλαγών στον ιταλικό χώρο, θα αποτελέσει το εφαλτήριο των οικονομικών τους δραστηριοτήτων με κορυφαίο οικονομικό εγχείρημα την «ορθολογικοποίηση» της μεταξουργίας στον ελληνικό χώρο.

47. Α.Υ.Ε., Προξενεία και Υποπροξενεία Ελλάδος, φκ. 37: 1, Τεργέστη, Κ. Δουρούτης (Τεργέστη) προς το Ελληνικό προξενείο (Τεργέστη), 24 Μαΐου/ 5 Ιουν. 1849.

Οι εμπορικές δραστηριότητες των Δουρούτη

Το αρχειακό υλικό μαρτυρεί την εμπορική δραστηριότητα των καλαρρυτινών αδελφών Γεωργίου και Χριστοφόρου Δουρούτη από τα τέλη του 18ου αι. στον χώρο της Αδριατικής.[48] Εκτός από αυτούς τους δύο, υπάρχει και ένας θείος (;) ο Δημήτρης Δουρούτης, του οποίου η παραμονή στους Καλαρρύτες πιστοποιείται το 1804 και το 1825.[49] Η εμπορική διασπορά της οικογένειας οδηγεί τον Γεώργιο στην Αγκώνα το 1793 και τον Χριστόφορο στην Τεργέστη· η παραμονή του τελευταίου εκεί πιστοποιείται από το 1797 έως τον θάνατό του, το 1807.[50] Σε αυτή την περίοδο συγκροτείται ένα εμπορικό κύκλωμα[51] στο οποίο συμμετέχουν συγγενείς και συντοπίτες και στο οποίο το μάλλινο ύφασμα κατέχει κυρίαρχη θέση. Είναι φανερό ότι οι εκ καταγωγής γνώστες του εμπορεύματος το διακινούν από τον βορειοελλαδικό χώρο στις ελληνικές παροικίες της Ιταλίας. Το δίκτυο των εμπορικών συνεργατών των Δουρούτη ξεκινά από τη Βενετία με τον Γεώργιο Τουρτούρη, καλαρρυτινό έμπορο,[52] μέλος της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας από το 1788.[53] Στην Τεργέστη το εταιρικό σχήμα Δουρούτης, Μπογδάνος και Σία ασχολιόταν με γενικές δραστηριότητες εισαγωγών-εξαγωγών καθώς και εμπορικών παραγγελιών.[54] Τα μέλη του εταιρικού σχήματος, εκτός από τον Χριστόφορο Δουρούτη, ήταν οι Γεώργιος Μπογδάνος και Γεώργιος Παπαϊωάννου από την Ελασσώνα και Ιωάννης Δαμιανός από την Άρτα.[55] Στην Αγκώνα ο Γεώργιος Δουρούτης συνεργαζόταν με τον Δημήτριο Παπά, καλαρρυτινό έμπορο,[56] και τέλος στο Λιβόρνο συνεργαζόταν με τους «Μπαχώμη και Παράσχη». Η οικογένεια Μπαχώμη είναι από τους Καλαρρύτες και εμπορεύεται από το 1760 στο Λιβόρνο,[57] αλλά και η οικογένεια Παράσχη είναι από τους Καλαρρύτες.[58] Ο Θεόδωρος Παράσχης εντοπίζεται στα Γιάννενα από το 1799 τουλάχιστον, ενώ ο πρωτότοκος γιός του Κωνσταντίνος Θ. Παράσχης κινείται παράλληλα στη Βενετία (1799-1800) και στο Λιβόρνο (1800-1810).[59] Ο Γ. Δουρούτης παντρεύεται το 1798 την κόρη του Θ. Παράσχη, Ελένη. Έτσι οι δεσμοί του καλαρρυτινού εμπορικού κυκλώματος επισφραγίζονται και με αυτή τη γαμήλια συμμαχία.[60]

Μέσα από την εμπορική αλληλογραφία του Γ. Δουρούτη αναδεικνύεται μια γεωγραφία της οικοτεχνικής παραγωγής μάλλινου υφάσματος, που εξάγεται στην Αδριατική. Έτσι το 1796 εξάγεται ζαγοριανό μάλλινο ύφασμα στη Βενετία και το 1804 καλαρρυτινό μάλλινο ύφασμα στην Τεργέστη.[61] Ο Θ. Παράσχης κρατά από την αγορά των Ιωαννίνων τις δοσοληψίες με τον ορεινό κτηνοτροφικό χώρο παραγωγής μάλλινου υφάσματος. Ο ίδιος γράφει ότι το 1804 ο Δημ. Παπάς, ο συνέταιρος του Γ. Δουρούτη, πηγαίνει στο Λιβάδι και αγοράζει 20 φορτώματα σκουτί και 12 φορτώματα «σκουτί βλάχικο»,[62] ένδειξη ότι, αφού και τα δύο είναι βλάχικης προέλευσης, το δεύτερο είναι κατασκευασμένο κατά το βλάχικο τρόπο. Ο Leake περνώντας την ίδια περίοδο από το Λιβάδι επιβεβαιώνει ότι το εμπόριο του άσπρου και μαύρου μάλλινου υφάσματος ήταν στα χέρια των Καλαρρυτινών, οι οποίοι το έστελναν στους αντιπροσώπους τους στην Αδριατική μέσω Θεσσαλονίκης.[63] Ο ίδιος περιηγητής μας πληροφορεί ότι η παραγωγή τους ήταν 150 - 200 φορτώματα· ο Δουρούτης διακίνησε 20 φορτώματα τής λιβαδίτικης παραγωγής στην Αδριατική το 1804, ποσότητα που επαναλήφθηκε και το 1808,[64] ενώ ο συμπατριώτης του Γ. Τουρτούρης φαίνεται να αγοράζει 60 φορτώματα της λιβαδίτικης παραγωγής το 1805.[65] Ο

48. Γ. Παπαγεωργίου, «Μαρτυρίες για τις δραστηριότητες Καλαρρυτινών εμπόρων (τέλη 18ου αι. - 1821) με βάση το αρχείο Γ. Δουρούτη», *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νίκου Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990)*, Αθήνα 1993, σ. 75-106.

49. Γ.Α.Κ., Μικρές συλλογές, Κ. 19α, συλλογή Δουρούτη (1793- 1863), Αποστ. & Αθαν. Καλογιώργης (Τεργέστη) προς Γ. Δουρούτη & Σια (Αγκώνα), 26 Αυγ. 1804, 16, και Ε.Λ.Ι.Α. αρχείο Δουρούτη, φκ. 1, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 28 Δεκ. 1825.

50. Βλ. επιστολή του καλαρρυτινού εμπόρου Γ. Μίχου (Τεργέστη) προς Γ. Δουρούτη και Σια (Αγκώνα), 26 Αυγ. 1807, Γ.Α.Κ., Μικρές συλλογές, Κ. 19α, συλλογή Δουρούτη (1793- 1863), 55.

51. Ό.π., βλ. έγγραφα 3 - 55.

52. Ο Γ. Τουρτούρης θα πρέπει να ταυτίζεται με τον πλούσιο θείο του Ι. Κωλέτη, που τον σπούδασε στην Πίζα, βλ. Χρ. Στασινόπουλος, *Λεξικό της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ.2, Αθήνα 1971, σ. 421.

53. Άρτεμη Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Η ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797- 1866)*, Επιστ. Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης, παρ. αρ.19, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 240.

54. Όλγα Κατσιαρδή - Hering, *Η Ελληνική παροικία...*, ό.π., τ. ΙΙ, πιν. Δ, σ. 583.

55. *Ό.π.*, πιν. Ε, σ. 589.

56. Αν και το επίθετο είναι κοινό, ένας Γεώργιος Παπάς από τους Καλαρρύτες ήταν εγγεγραμένος στην κοινότητα της Βενετίας (1731 - 1818), βλ. Άρτεμη Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Η ελληνική κοινότητα...*, ό.π., σ. 238.

57. Βλ. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Οι κώδικες γάμων και βαπτίσεων...*, ό.π., passim. Επίσης ο Χριστόδουλος Μπαχώμης από τους Καλαρρύτες εισπράττει χρηματική βοήθεια, ως πρόσφυγας στην Αγκώνα το 1824, Γ. Π. Παπαγεωργίου, «Συμβολή στην ιστορία...», ό.π., σ. 328.

58. Ο Κωνστ. Παράσχης από τους Καλαρρύτες είναι εγγεγραμένος στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας από το 1799, Άρτεμη Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Η ελληνική κοινότητα...*, ό.π., σ. 244.

59. Γ. Παπαγεωργίου, « Μαρτυρίες ...», *ό.π.*, σ. 92.

60. Δακτυλόγραφο σχεδίασμα της βιογραφίας του Γεωργίου Δουρούτη έχει κατατεθεί στο Ε.Λ.Ι.Α. μαζί με το αρχείο Δουρούτη, βλ. Χρ. Ζιούλα, *Βιογραφικό σημείωμα Γεωργίου Ι. Δουρούτη* (δακτυλόγραφο), Αθήνα 1976, Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη.

61. Γ.Α.Κ., Μικρές συλλογές, Κ. 19α, συλλογή Δουρούτη (1793 -1863), Γ. Τουρτούρης (Βενετία) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 14 Μαρτ. 1796, 3 και Απόστ. & Αθαν. Καλογιώργης (Τεργέστη) προς Γ. Δουρούτη & Σια (Αγκώνα), 26 Αυγ. 1804, 16.

62. Από την ίδια συλλογή, Θ. Παράσχης (Ιωάννινα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 23 Νοεμβρ. 1804, 18.

63. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece...*, ό.π., τ. 1, σ. 335-336.

64. Το 1808 ο Γ. Δουρούτης προσπαθούσε να ξεκαθαρίσει συντροφικούς λογαριασμούς με τον αδελφό του που περιλάμβαναν 10 φορτώματα σκουτί λιβαδίσιο και 13 βλάχικο, Γ.Α.Κ., συλλογή Δουρούτη, Γ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Ιω. Σταματάκη (Λιβόρνο), 22 Ιουλ. 1808, 65.

65. Στην ίδια συλλογή, Θ. Παράσχης (Ιωάννινα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 3 Μαΐου 1805, 23.

θαλάσσιος δρόμος από τη Θεσσαλονίκη προς τα λιμάνια της Αδριατικής είναι η φυσική διαδρομή του εμπορεύματος που έρχεται από το Λιβάδι. Τα χωριά του Ασπροποτάμου είναι ο άλλος παραδοσιακός χώρος παραγωγής μάλλινου υφάσματος. Στην περίπτωση που η εμπορική αποστολή αγοράς μάλλινου υφάσματος συνδυάζει Λιβάδι και Ασπροπόταμο, το δρομολόγιο είναι Ιωάννινα - Λιβάδι - Ασπροπόταμος και το λιμάνι εξαγωγής θα είναι η Σαγιάδα.[66] Ο Γ. Τουρτούρης, σε μια αποστολή αγοράς 120 φορτωμάτων μάλλινου υφάσματος, πέρασε από τα Ιωάννινα στο Λιβάδι και από εκεί στο βλάχικο χωριό Βετρενίκου του Ασπροποτάμου, όπου με όλο το εμπόρευμά του τον έπιασαν κλέφτες.[67] Είναι φανερό ότι στα ορεινά περάσματα παρουσιάζονται ιδιαίτερες δυσκολίες για τον έμπορο των χερσαίων διαδρομών.

Μέσα από τις εμπορικές επιστολές αυτής της περιόδου, στο τέλος του 18ου αι., διαγράφεται το εμπορικό κύκλωμα της πρώτης διασποράς των Καλαρρυτινών, στο οποίο φαίνεται ότι ο τόπος καταγωγής συσπειρώνει οικονομικά συμφέροντα, προσφέρει εμπορική φερεγγυότητα και γνώση του ειδικού εμπορεύματος. Γύρω από ένα γενικό εισαγωγικό - εξαγωγικό εμπόριο, η γνώση του μάλλινου υφάσματος τους προσφέρει καταρχήν το συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων εμπόρων στις αγορές της Ιταλίας και βέβαια για κάποιο χρονικό διάστημα ικανό ώστε να δημιουργήσουν εμπορικό κεφάλαιο. Η συσσώρευση πραγματοποιείται στην πρώτη γενιά των εμπόρων της διασποράς. Αυτός ο τύπος της εμπορικής δραστηριότητας, το διαμετακομιστικό εμπόριο μάλλινου υφάσματος στην Αδριατική, αγγίζει τα όριά του στο τέλος του 18ου αι. Η γνώση λοιπόν αυτού του εμπορεύματος, του μάλλινου υφάσματος, βρίσκεται στην αφετηρία της εμπορικής σταδιοδρομίας της οικογένειας Δουρούτη. Αρκετά αργότερα, το 1836, ο Κ. Δουρούτης, ενώ είναι πλέον προσανατολισμένος στη μεταξουργία, γράφει μεταξύ άλλων στην Αγκώνα, σχεδόν «ξεκάρφωτα» θα έλεγε κάποιος, ότι οι Ασπροποταμίτες της Θήβας έκαναν καλύτερο «σκουτί» από εκείνο της Εύβοιας, εκτίμηση που πρέπει να την αποτιμήσουμε ως έκφραση μιας βαθιά ριζωμένης εμπορικής και τεχνικής εμπειρίας.[68]

Το 1825 αποτελεί τομή για τις εμπορικές δραστηριότητες του εμπορικού οίκου Δουρούτη. Βρισκόμαστε ακόμη στα χρόνια της ελληνικής επανάστασης και ο Κ. Δουρούτης εγκαθίσταται στην Κέρκυρα για εμπορικούς λόγους,[69] καταρχήν σε άμεση συνεργασία και συγκατοίκηση με τον εμπορικό συνεργάτη τους Ιω. Δαμασκηνό και από το 1829 μόνος του. Προφανώς είναι τα χρόνια της εμπορικής μαθητείας του εικοσάχρονου Κ. Δουρούτη. Για μια δεκαετία περίπου ο Κ. Δουρούτης διαχειρίζεται τις εμπορικές υποθέσεις της οικογένειάς του από την Κέρκυρα. Η επιχειρηματική δραστηριότητα του εκεί φαίνεται ότι προκάλεσε την αντιζηλία των ντόπιων εμπόρων.[70] Σε αυτά τα χρόνια ο εμπορικός οίκος των Δουρούτη μετεξελίσσεται. Πρόκειται για την οριστική εγκατάλειψη του παλιού τύπου του μετακινούμενου εμπόρου, ο οποίος ταξίδευε, χρηματοδοτούσε, αγόραζε και πουλούσε εμπορεύματα, και το πέρασμα στον τύπο του μόνιμα εγκατεστημένου εμπόρου, ο οποίος κατευθύνει εμπορικές επιχειρήσεις και κινητοποιεί εμπορικές συνεργασίες.[71]

Μετά την Κέρκυρα ο Κ. Δουρούτης θα ανακαλύψει νέες οικονομικές προοπτικές στο νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο, όπου θα εγκατασταθεί μόνιμα παίρνοντας μαζί του και τον μικρό του αδελφό Αθανάσιο. Ο πρωτότοκος Ιωάννης παρέμεινε και παντρεύτηκε στην Αγκώνα το 1829 την κα-

66. Για την εμπορική σπουδαιότητα της Σαγιάδας, βλ. Γ. Σιορόκας, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα 1981, σ. 382.

67. Τον Τουρτούρη τον ελευθερώνουν τελικά οι Στουρνάρα, Γ.Α.Κ., συλλογή Δουρούτη, Θ. Παράσχης (Ιωάννινα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 3 Μαΐου 1805, 23.

68. Εδώ πρόκειται προφανώς για Ασπροποταμίτες που έχουν καταφύγει στη Θήβα και έχουν δικτυωθεί γύρω από την παλιά τους τεχνική παραγωγής μάλλινου υφάσματος, Μουσείο Μπενάκη, αρχείο Δουρούτη, φκ. 2, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς [Γεω. Δουρούτη, Αγκώνα], 28/10 Μαΐου 1836.

69. Αυτή την περίοδο καλύπτει η συλλογή Δουρούτη του Ε.Α.Ι.Α, φκ. 1-7 (1823-1835).

70. Στην ίδια συλλογή, φκ. 2, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 27 Νοε. 1829.

71. Η ιστοριογραφία γύρω από την τυπολογία των εμπόρων είναι πλούσια, εδώ παραπέμπω στο: Ch. P. Kindleberger, «Commercial expansion and Industrial Revolution», *The Journal of European Economic History*, 4/3 (1975), σ. 615.

λαρρυτινή Σωσάνη Πρινάρη,[72] τελευταία συμβολική πράξη του δεσμού της οικογένειας Δουρούτη με τον τόπο καταγωγής τους και τον κλειστό τρόπο ζωής των εμπόρων της διασποράς. Πρόκειται για το ίδιο κλειστό κοινωνικό και οικονομικό σύστημα που αναπαράγεται σε διαφορετικές διαστάσεις και σε άλλες κοινωνικές ομάδες, όπως στους Εβραίους της διασποράς.

Η Κέρκυρα αναδεικνύεται στην αρχή της περιόδου της αγγλικής προστασίας σε ένα μεγάλο διαμετακομιστικό λιμάνι προς την εμπόλεμη ελληνική στεριά. Επίσης έντονο εμφανίζεται το πρόβλημα της αυξημένης ζήτησης άμεσων καταναλωτικών αγαθών στο εσωτερικό του νησιού. Η μεγάλη αστική συγκέντρωση Κερκυραίων και αλλοδαπών (87%), σε συνδυασμό με τη μικρή αγροτική παραγωγή του νησιού[73] καθιστούν την τροφοδοσία της πόλης της Κέρκυρας την προσφορότερη εμπορική επιχείρηση. Ο Κ. Δουρούτης διακινεί δημητριακά και αλεύρι που έρχονται από τα λιμάνια της Δαλματίας, που είχαν παλιές στενές εμπορικές σχέσεις με την Αγκώνα, Σεμπένικο, Σπαλάτο, Σένια, την περιοχή της Μουρλακίας, αλλά και από περιοχές της Ιταλίας, το Αμπρούτσο, την Απουλία και τη Νάπολη. Δημητριακά φθάνουν επίσης στην Κέρκυρα από την Αλεξάνδρεια, αλλά και από γεωγραφικά απομακρυσμένες περιοχές, όπως η Οδησσός και το Ταϊγανρόκ. Ο προορισμός τους είναι, εκτός από τα Ιόνια νησιά, τα δυτικά λιμάνια της Ηπείρου, της Στερεάς και της Πελοποννήσου.

Ο Κ. Δουρούτης αντιμετωπίζει σε αυτή την περίοδο μια εξαιρετικά περίπλοκη πολιτική κατάσταση· από τη μια πλευρά οι αναταραχές στο εσωτερικό των υπό οθωμανική διοίκηση περιοχών και από την άλλη η έκρυθμη κατάσταση που επικρατεί τα χρόνια της ελληνικής επανάστασης δημιουργούν ένα κλίμα αστάθειας. Ο ίδιος σημειώνει ότι η «στεριά πεινά» ή «στεριά είναι κλειστή»[74] και συχνά τα λιμάνια ανεφοδιασμού και προώθησης των προϊόντων αποκλείονται εξαιτείας των τοπικών συρράξεων.[75] Έτσι, η πιο σίγουρη εμπορική δράση βρίσκεται στην εισαγωγή στην Κέρκυρα από την Ιταλία άμεσων καταναλωτικών αγαθών, «τα φαγουλάρικα». Πρόκειται για διαφόρων ειδών ιταλικά τυριά, μπακαλιάρο (παστό), ρύζι, μακαρόνια, φασόλια, κουκιά, σκόρδα και κρεμμύδια, που γίνονται τα κύρια εισαγόμενα προϊόντα.[76]

Το κύριο εξαγωγικό προϊόν που κυνηγά ο Κ. Δουρούτης είναι το μαλλί και όχι πλέον το μάλλινο ύφασμα. Ένδειξη ότι οι οικοτεχνικές δραστηριότητες του ορεινού χώρου έχουν παρακμάσει, ενώ η κατεργασία του μαλλιού στο ποντιφικό κράτος εξακολουθεί να απορροφά πρώτη ύλη από τον ελληνικό χώρο. Το μαλλί που εξάγει στην Αγκώνα ο Κ. Δουρούτης πουλιέται στη Ρώμη με τον χαρακτηρισμό «lana di lavoro» δηλαδή για κατεργασία. Το γεωγραφικό εύρος της παραγωγής μαλλιού αποδεικνύεται, μέσα από την αλληλογραφία του εμπορικού οίκου Δουρούτη, μεγαλύτερο από εκείνο της παραγωγής υφάσματος. Από το παλιό δίκτυο του μάλλινου υφάσματος οι «Ασπροποταμίτες» ενώ εξακολουθούν να παράγουν ύφασμα, φορτώνουν τώρα και μαλλί στη Σαγιάδα ή στην Κέρκυρα.[77] Παράλληλα ο Κ. Δουρούτης συγκεντρώνει στην Κέρκυρα μαλλί, για εξαγωγή στην Αγκώνα από τη Λευκάδα και την Κεφαλλονιά,[78] από την Πρέβεζα,[79] και από την Αλβανία. Κάποιος Μολιβάδας φαίνεται να έχει σημαντικό ρόλο στην αγορά της Κέρκυρας ως ενδιάμεσος έμπορος.[80] Τα μαλλιά της Ρούμελης φορτώνονται κυρίως από το Μεσολόγγι και το Δραγαμέστο (Αστακός), για την Αγκώνα.[81] Πάντως το Μεσολόγγι είναι ένας χώρος όπου ο Δουρούτης δεν έχει εμπορικές διασυνδέσεις. Ο ίδιος σημειώνει: «Το Μεσολόγγι είναι κο-

72. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, φκ. 2, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 27 Νοε. 1829.

73. Γ. Προγουλάκης, «Στην Κέρκυρα τον 19ο αιώνα: πλεονασματικά χωριά και ελλειμματικές εκμεταλλεύσεις», *Τα Ιστορικά*, 7 (1987), σ. 64-66.

74. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε περίοδο πείνας προτιμούν το φτηνότερο και αφθονότερο καλαμπόκι, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, φκ. 2, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 2 Μαρτ. 1829 και 17 Δεκ. 1829.

75. Ιδιαίτερα ενοχλητικές για την ομαλή διακίνηση του εμπορίου φαίνεται να είναι οι διαμάχες των Αλβανών που κλείνουν τα λιμάνια των Αγ. Σαράντα και της Νίβιτσας το 1830, στην ίδια συλλογή, φκ. 3, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 19 Μαρτ. 1830 και 7 Μαρτ. 1830

76. Αφού 3 κασόνια σουπιές (ξερές) άφηναν κέρδος 11%. Στην ίδια συλλογή, φκ. 3, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 10 Σεπτ. 1830.

77. Στην ίδια συλλογή, φκ. 3, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 7 Ιουν. 1830 και φκ. 4, 3 Σεπτ. 1830

78. Στην ίδια συλλογή, φκ. 4, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 10 Ιουλ. 1830.

79. Στην ίδια συλλογή, φκ. 4, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 20 Ιουλ. 1830.

80. Στην ίδια συλλογή, φκ. 3, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 7 Ιουν. 1830 και φκ. 4, 10 Ιουλ. 1830.

81. Στην ίδια συλλογή, φκ. 7, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 3 Ιουλ. 1835 και Μιχ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 3 Ιουλ. 1835.

ντά, αλλά θέλει επιτήδειους αγοραστές για τα μαλλιά και εγώ δεν γνωρίζω κανέναν...».[82] Είναι φανερό ότι ο Κ. Δουρούτης εξαρτάται από ενδιάμεσους εμπόρους για την αγορά των εξαγωγικών προϊόντων, οι οποίοι κρατούν την επαφή με τους παραγωγούς, σε αντίθεση με την προηγούμενη γενιά των καλαρρυτινών εμπόρων που κρατούσαν οι ίδιοι τη σχέση με τους παραγωγούς του μάλλινου υφάσματος. Μόνο οι Ασπροποταμίτες εμφανίζουν ακόμη κλειστή οργάνωση στην παραγωγή και διακίνηση του προϊόντος τους.[83] Από την άλλη πλευρά ο Κ. Δουρούτης εμφανίζει ήδη ένα βεληνεκές αρκετά ισχυρό, αφού μπορεί να αντιμετωπίζει τον έντονο εμπορικό ανταγωνισμό στην Κέρκυρα, μια μικρή και δυσχερή ούτως ή άλλως αγορά, με φτηνότερα φορτία αγοράς μαλλιού από το Ισμαΐλιο και το Γαλάτσι.[84]

Το εμπόριο του μαλλιού, συνδεδεμένο με την εποχική μετανάστευση των κοπαδιών, παρουσιάζει μια γεωγραφική κινητικότητα η οποία ενίοτε προσδιορίζεται και από εξω-οικονομικούς παράγοντες· έτσι το 1830 ο Δουρούτης σημειώνει ότι οι εμφύλιες διαμάχες των Αλβανών ανάγκασαν τους κτηνοτρόφους να κατέβουν όλοι στη Θεσσαλία και ως συνέπεια τα μαλλιά συγκεντρώνονταν στον Βόλο.[85] Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Δουρούτης, από τον Βόλο πάλι, σχεδιάζει εξαγωγή φορτίου βουλγαρικών μαλλιών,[86] ίσως για να αποφύγει σε αυτή την περίπτωση το κύκλωμα των Εβραίων εμπόρων, που ελέγχει το εμπόριο μαλλιού στη Θεσσαλονίκη;[87] Για τα θεσσαλικά μαλλιά βέβαια η θαλάσσια εξαγωγή από τον Βόλο προς την Αγκώνα προκρίνεται ως συμφερότερη έναντι της μικτής από τα Τρίκαλα - Σαγιάδα- Αγκώνα.[88] Ο θαλάσσιος δρόμος αποτελεί και σε αυτή την περίπτωση το προσφορότερο εμπορικό ταξίδι. Παράλληλα με το μαλλί, ο Κ. Δουρούτης εξάγει στην Αγκώνα και ευκαιριακά προϊόντα, όπως λινοκόκκι Ιθάκης και παλιό χαλκό από τα υπολείμματα του πολεμικού υλικού του Αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας.[89]

Ένα διαφορετικό εξαγωγικό προϊόν θα φέρει τον Κ. Δουρούτη στον νότιο πελοποννησιακό χώρο. Πρόκειται για το βελανίδι που εξάγεται από το Γύθειο (Μαραθωνήσι)[90] και την Αρεόπολη (Τζίμοβα) στην Αγκώνα με τελικό προοορισμό τη Ρώμη και το Λιβόρνο. Είναι καθοριστικός ο τόπος εξαγωγής του βελανιδιού· χρονολογικά οι εξαγωγές του πυκνώνουν μετά το 1835 και μας οδηγούν σ' ένα άλλο αγροτικό προϊόν του νότιου πελοποννησιακού χώρου, το μετάξι. Η τιμή αγοράς του μαλλιού έχει αρχίσει να ξεφεύγει από τον εμπορικό έλεγχο της επιχείρησης Δουρούτη και οι αγορές γίνονται με προκαταβολή του μισού της αξίας του φορτίου.[91] Έτσι η αγορά του βελανιδιού της νότιας Πελοποννήσου, αλλά και της Αρκαδίας, παραμένει ο κύριος στόχος του Κ. Δουρούτη αφού τα βελανίδια της Κέας αγοράζονται από συριανούς εμπόρους. Η αγορά του βελανιδιού παρουσιάζει το συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι της «οργανωμένης» αγοράς του μαλλιού ότι ακριβώς είναι πολύ ατελής: «οι έχοντες βελανίδια είναι πτωχοί άνθρωποι και άλλα προϊόντα δεν έχουν... και δεν μπορούν να βαστήσουν δια πολύ καιρό τα προϊόντα τους απούλητα».[92] Τα εισαγόμενα εμπορεύματα στο ελληνικό βασίλειο επωλούντο με τόσο μεγάλες διορίες εξόφλησης ώστε χανόταν όλο το κέρδος του εισαγωγέα και μόνο η εξαγωγή φτηνών, αλλά κερδοφόρων προϊόντων, όπως το βελανίδι, αντιστάθμιζε την παρατεταμένη κυκλοφορία του εμπορικού κεφαλαίου.

Το 1834 αποτελεί τη δεύτερη τομή στους οικονομικούς προσανατολισμούς του Κ. Δουρούτη. Η ειδοποιός διαφορά εδώ δεν είναι μόνο η γεωγραφική μετακίνηση όπου το κέντρο βάρους των εμπορικών επιχειρήσεων

82. Στην ίδια συλλογή, φκ. 6, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 7 Απρ. 1832.

83. Στην ίδια συλλογή, φκ. 5, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 16 Ιαν. 1831. Μια φορά μόνο, αναφέρεται η άφιξη στην Κέρκυρα ενός Μετσοβίτη με φορτίο από 2000 οκ. μαλλί, στην ίδια συλλογή, φκ. 5, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 29 Ιουν. 1831.

84. Είχε συστημένο ανταποκριτή εκεί και πίστωση στην Κωνσταντινούπολη ή την Οδησσό, στην ίδια συλλογή, φκ. 6, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 7 Απρ. 1832.

85. Στην ίδια συλλογή, φκ. 3, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 7 Ιουν. 1830.

86. Στην ίδια συλλογή, φκ. 5, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 17 Μαρτ. 1831.

87. N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956, σ. 187-193. K. Kostis, «Structures sociales et retard économique. Salonique et l'économie de la laine XVI- XVIII s.», *Études Balkaniques*, 26/1 (1990), σ. 100-114.

88. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, φκ. 5, Κ. Δουρούτης (Κέρκυρα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), [...] 1831.

89. Προσοδοφόρα εξαγωγή παλιού χαλκού διεκπεραίωνε τα ίδια χρόνια και ο εμπορικός οίκος Γερούση προς την Τεργέστη, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Ο εμπορικός οίκος Γερούση· από την Οθωμανική αυτοκρατορία στο ελληνικό κράτος (1823-1870)* (ανέκδοτη διδ. διατρ.), Αθήνα 1989, σ. 74-76.

90. Οι κύριοι ανταποκριτές του Δουρούτη στο Γύθειο είναι ο Ι. Τζατζόπουλος και ο Ι. Νικητόπουλος, Ε.Λ.Ι.Α., φκ. 8, αρχείο Δουρούτη, 1837. Εξάλλου στη Μάνη οι Δουρούτη γνώριζαν και τους Μαυρομιχαλαίους από παλιά, ό.π. σημ. 33.

91. Η τιμή αγοράς του μαλλιού μέσα στο 1838 από 73-75 λεπτά φθάνει στα 154 λεπτά, ενώ αργότερα ξαναπέφτει. Στην ίδια συλλογή, φκ. 9, Κ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 28 Φεβρ. 1838 και Κ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 29 Σεπτ. 1838.

92. Στην ίδια συλλογή, φκ. 9, Κ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 1 Ιαν. 1838.

μετατοπίζεται από την Κέρκυρα στην Πελοπόννησο, αλλά το ίδιο το προϊόν. Το προϊόν που θα ξεχωρίσει σιγά-σιγά με τη δυναμικότητά του είναι το μετάξι. Ο κύριος όγκος των εξαγωγικών φορτίων μαλλιού προς την Αγκώνα αντικαθίσταται από τα φορτία βελανιδιού: από το οικοτεχνικό προϊόν (μάλλινο ύφασμα) και την πρώτη ύλη προς κατεργασία (μαλλί), ο εμπορικός οίκος Δουρούτη φθάνει στη δευτερεύουσα πρώτη ύλη, το βελανίδι και από εκεί θα καταλήξει στο -καθοριστικής σημασίας για τον οικονομικό προσανατολισμό της επιχείρησης- μετάξι. Από την άλλη οι εισαγωγές τροφίμων έχουν αντικατασταθεί με τα υλικά οικοδομής,[93] που έχουν προορισμό την ανοικοδόμηση των νεοελληνικών αστικών κέντρων, όπως το Ναύπλιο. Στο διάστημα 1834-1836 ο Κ. Δουρούτης μετακινείται μεταξύ Πελοποννήσου, Αγκώνας και Αθήνας και περί το 1837 εγκαθίσταται προσωρινά στη Σπάρτη.

Κατά το διάστημα της παραμονής του Κ. Δουρούτη στην Κέρκυρα αλλά και στην Πελοπόννησο, ο κύριος άξονας των συναλλαγών του είναι η δυτική Ελλάδα και ο ιταλικός χώρος της Αδριατικής. Μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα συνεχίζει τις εξαγωγές βελανιδιών, κουκουλιών και λαδιού από τον νοτιοπελοποννησιακό χώρο[94] προς την Αγκώνα και την Τεργέστη και εμπλουτίζει τις εμπορικές του διασυνδέσεις.[95] Στις αρχές του 1840 ο Κ. Δουρούτης, πάντα από την Αθήνα, ανοίγει για τον εμπορικό οίκο Δουρούτη τον εμπορικό άξονα Σμύρνη - Αγκώνα ή Τεργέστη.[96] Ενα βασικό στοιχείο που παρατηρείται στις εμπορικές δραστηριότητες του Κ. Δουρούτη είναι η σε κάθε φάση σταθερή ενασχόληση με ένα βασικό προϊόν που είναι το μαλλί πρώτα, και αργότερα ένα φτηνό και ένα ακριβό προϊόν, το βελανίδι και το μετάξι. Φυσικά υπάρχουν διακυμάνσεις στους όγκους εξαγωγής, οι οποίες οφείλονται σε μεγάλο ποσοστό στις διακυμάνσεις της παραγωγής. Θεωρώ λοιπόν ότι οι Δουρούτη έχουν αρκετά σταθερό δίκτυο απορρόφησης των «ελληνικών» προϊόντων στον ιταλικό χώρο, σε αντίθεση με άλλους εμπόρους της διασποράς, των οποίων τα εξαγωγικά φορτία παρουσιάζουν ευκαιριακή ποικιλία. Από το 1830 έως το 1850 περίπου ο εμπορικός οίκος Δουρούτη καλύπτει με πρώτες ύλες, κυρίως μαλλί, βελανίδι και μετάξι, μεταποιητικές δραστηριότητες στο ποντιφικό κράτος. Το μαλλί είναι το σήμα κατατεθέν του οίκου Δουρούτη, στο πρώτο μισό του 19ου αι., αφού ακόμη το 1844 ο Κ. Δουρούτης, επειδή δεν μπόρεσε να αγοράσει μαλλιά στην Ακαρνανία εξαιτίας πολιτικών ταραχών συνέστηνε στον αδελφό του να αγοράσει από την Τεργέστη,[97] προκειμένου προφανώς να καλύψουν τη ζήτηση των πελατών τους. Την ίδια περίοδο φαίνεται να μπαίνουν στις αγορές μαλλιού του ελληνικού χώρου και άγγλοι έμποροι, οι οποίοι εντείνουν τον εμπορικό ανταγωνισμό.[98] Από την άλλη πλευρά το μετάξι, που παρουσιάζει μια μικρή και διάσπαρτη παραγωγή γίνεται αντικείμενο νέου εμπορικού κυνηγιού. Έτσι από την Αθήνα ο Κ. Δουρούτης διερευνά την παραγωγή «μεταξιού» -θεωρώ οτι εννοεί κουκούλια- στην επαρχία Φθιώτιδας.[99] Εξάλλου, μπαίνοντας στην αγορά βελανιδιού της Κέας ο Κ. Δουρούτης πληροφορείται ότι η Κέα παράγει 150 - 200 οκ. μετάξι ποιότητας Άνδρου κατάλληλο για εμπορική εκμετάλλευση.[100] Μέσα από την εμπορική διάσταση του μεταξιού και με γνώμονα πάντα αυτή, ο Κ. Δουρούτης θα μπει στην επιχείρηση των μεταξουργείων στη νότια Πελοπόννησο.

93. Μια χαρακτηριστική εμπορική παραγγελία οικοδομικών υλικών, βλ. Γ.Α.Κ., συλλογή Δουρούτη, Κ. Δουρούτης (Μαραθωνήσι) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 7 Ιαν. 1834, 234.

94. Οι εμπορικοί ανταποκριτές του Δουρούτη εκεί είναι: Π. Αλεξανδράκης (Καλαμάτα), Αλ. Πουλάκης, Π. Αλμπανάκης, Σ. Μακρής (Γύθειο), Δ. Κ. Κουσουλάκος (Αρεόπολη), Αν. Ηλιάδης (Κροκεές), Ε.Α..Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, φκ. 10-11, 1840 - 1842.

95. Στο υλικό του αρχείου του βρίσκεται έντυπη εμπορική εγκύκλιος των Βάκκα & Μοναστηριώτη, Ναύπλιο 1/8/1845 και χφ. εμπορική εγκύκλιος του οίκου Παπαδάκη, Αθήνα 1/8/1845, στην ίδια συλλογή, φκ. 17.

96. Στην ίδια συλλογή, φκ. 11, Κ.Δουρούτης (Αθήνα) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 9/21 Δεκ. 1843, φκ. 12 Ν. Μωραϊτίνης (Σμύρνη) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 7/25 Ιουλ. 1842.

97. Στην ίδια συλλογή, φκ. 13, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 9/21 Ιουν. 1844.

98. Η τιμή αγοράς ανέβαινε από 72 λεπτά το 1843 σε 85 λεπτά το 1844, εξαιτίας των υψηλών αγγλικών δασμών, στην ίδια συλλογή, φκ. 13, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 14/26 Μαΐου 1844.

99. Στην ίδια συλλογή, φκ. 18, Ι. Μοναστηριώτης (Λαμία) προς Κ. Δουρούτη (Αθήνα), 12 Ιουλ. 1846.

100. Στην ίδια συλλογή, φκ. 18, Β. Ιωσήφ (Κέα) προς Κ. Δουρούτη (Αθήνα), 24 Απρ. 1846.

Τα μεταξουργεία στη Νότια Πελοπόννησο

Το μεταξουργείο της Σπάρτης του Κ. Δουρούτη έχει τοποθετηθεί πολύ σωστά στην ιστορική συγκυρία του «προστατευμένου εργαστηρίου» στα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού βασιλείου.[101] Πρόκειται ουσιαστικά για μια επιχειρηματική προσπάθεια που προσπαθεί να συγκεράσει την τεχνική εμπειρία παραγωγής μεταξιού από τον ιταλικό χώρο (Φοσομπρόνε - Αγκώνα) με τις παραγωγικές δυνατότητες του νότιου πελοποννησιακού χώρου[102] μια συμπληρωματική στις εμπορικές συναλλαγές επιχείρηση, που εντάσσεται στο ευρύτερο σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής. Οι Δουρούτη ήσαν και παρέμειναν έμποροι για ενάμισυ αιώνα περίπου, έως την ίδρυση του μεταξουργείου της Αθήνας. Το καινούργιο στοιχείο που προκύπτει εδώ είναι ότι: οι ντόπιοι «μαγγαναραίοι» μπορεί να ανταγωνίστηκαν με την παραγωγή τους τα μεταξουργεία Δουρούτη στη Σπάρτη και στη Μεσσήνη, αλλά οι ίδιοι παρέμειναν εξαρτημένοι από τον έμπορο, αφού το σταθερό εμπορικό κανάλι για την ευρωπαϊκή κατανάλωση ήταν ο Δουρούτης. Έτσι η αλυσίδα τοπικοί παραγωγοί - τεχνίτες - έμπορος - ευρωπαϊκή αγορά παραμένει αδιάσπαστη.

Ο έπηλυς Δουρούτης αποφασίζει να επενδύσει σε μόνιμη μεταποιητική εγκατάσταση στον κατεξοχήν ελληνικό χώρο παραγωγής «μη βιομηχανοποιήσιμου» μεταξιού, στη νότια Πελοπόννησο. Το πελοποννησιακό μετάξι ανήκε στην οικογένεια των χειροποίητων μεταξιών μεσογειακής προέλευσης, τα οποία ακόμη και όταν εύρισκαν τα εμπορικά κανάλια για τις γαλλικές και αγγλικές μεταξοϋφαντουργίες ήταν πολύ λίγο αξιοποιήσιμα. Το χειροποίητο μετάξι του Φοσσομπρόνε υπήρξε ο τελευταίος υπερασπιστής, έως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι., μιάς πολύ παλιάς παράδοσης στην οποία ο μεταξοτεχνίτης κατέχει μια ιδιαίτερα αναβαθμισμένη θέση. Υπάρχει όμως μιά νομοτέλεια στο κόσμο του μεταξιού: όσο απλή φαίνεται η διαδικασία από την καλλιέργεια του κουκουλιού έως τη χειροποίητα αναπηνισμένη μεταξοκλωστή, τόσο δύσκολη είναι η μετάβαση σε μιά ανώτερη τεχνική, γιατί απαιτείται ένα τεχνολογικό περιβάλλον υψηλού επιπέδου. Πρόκειται για μια πολύ εξευγενισμένη και λεπτή διαδικασία με σοβαρές τεχνικές και κοινωνικές περιπλοκές.[103]

Ο Κ. Δουρούτης, όσο χρόνο προετοιμάζει τα μεταξουργεία της Σπάρτης και της Μεσσήνης, αλλά και αργότερα, δεν παύει να ασκεί το γενικό εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο με την Αγκώνα. Εισχωρεί στον πελοποννησιακό χώρο έχοντας εξασφαλίσει τη συνεργασία ενός παλιού και έμπειρου τοπικού εμπόρου, του Μιχαήλ Ιατρού, εκπροσώπου της «άρχουσας τάξης» του Ναυπλίου.[104] Η εμπορική συνεργασία με τον Μιχ. Ιατρό και λιγότερο με τον τσάκωνα Εμμ. Τσούχλο[105] στοχεύει στη διείσδυση και διεύρυνση των εμπορικών δραστηριοτήτων του Δουρούτη στο ελληνικό βασίλειο. Από την άλλη οι δύο πελοποννήσιοι έμποροι αποκτούν έναν καλό και έμπειρο εμπορικό συνεργάτη στο χώρο του γειτονικού, γεωγραφικά, παροικιακού ελληνισμού. Ο Κ. Δουρούτης μαζί με τον Εμμ. Τσούχλο υπογράφουν οκταετή σύμβαση το 1835 με την κυβέρνηση σύμφωνα με την οποία: ενοικιάζουν το δικαίωμα φοροείσπραξης της δεκάτης της κουκουλοπαραγωγής στην Πελοπόννησο καθώς και τις εθνικές μουριές της Λακωνίας, τους παραχωρείται δωρεάν γη για την εγκατάσταση των μεταξουργείων και τέλος τους δίνεται το αποκλειστικό προνόμιο να παράγουν μετάξι ιταλικού τύπου.[106] Πολύ γρήγορα φαίνεται ότι δημιουργούνται προβλήματα

101. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αι.*, Αθήνα 1986, σ. 33 κ.εξ.
102. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Η τύχη...», *ό.π.*, σ. 121- 123.
103. L.Cafagna, *Dualismo e sviluppo nella storia d"Italia*, Βενετία 1989, σ. xxv.
104. Κ. Σπηλιωτάκης, «Το αρχείον του Μιχαήλ Ιατρού (1802-1893)», *Τετράδια εργασίας Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.*, 6 (1983).
105. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 20.
106. *Στο ίδιο*, σ. 35.

στην οικονομική συνεργασία με τον Εμμ. Τσούχλο εξαιτίας, κατά τον Μ. Ιατρό, των υψηλών ιδιωτικών χρεών του προς το Δημόσιο.[107] Ο Κ. Δουρούτης και ο Μ. Ιατρού γίνονται επίσης οι ενοικιαστές της δεκάτης του λαδιού στον Μυστρά και στην Καλαμάτα.[108]

Έχουν ήδη περιγραφεί οι περιπέτειες της οικοδόμησης, της εισαγωγής και εγκατάστασης του τεχνικού εξοπλισμού στα μεταξουργεία της Σπάρτης και της Μεσσήνης (Νησί), σε συνδυασμό με τις προστριβές του Δουρούτη με τους ιταλούς τεχνίτες που μετακλήθηκαν από την Αγκώνα για την αναπήνιση (μεταξοκλωσία) του πελοποννησιακού μεταξιού. Ιταλοί τεχνίτες πλαισίωσαν τα μεταξουργεία από την αρχή της λειτουργίας τους έως και το 1845 τουλάχιστον.[109] Από τη μια μεριά οι συγκρούσεις με τους ιταλούς τεχνίτες, και από την άλλη οι τοπικοί ανταγωνισμοί αναγκάζουν τον επιχειρηματία Δουρούτη να αναζητήσει ειδικευμένους τεχνίτες με εξαρτημένη σχέση εργασίας στην πόλη της Λιβαδειάς. Τη θέση της ιταλίδας αρχιεργάτριας Teresa Loviselli στα μεταξουργεία φαίνεται να καταλαμβάνει το 1844 μια ελληνίδα τεχνίτρια από τη Λιβαδειά, ένα τόπο που είχε μακρά παράδοση στη μεταποίηση της υφαντικής ίνας (μαλλί, βαμβάκι) σε ύφασμα. Η τεχνίτρια μεταναστεύει εποχικά από τον τόπο της, (Λιβαδειά, Αθήνα, Πειραιάς- μέσω θαλάσσης- [Καλαμάτα], Μεσσήνη, Σπάρτη) για 40 - 43 μέρες και μεροκάματο 4 δρχ.[110] Γίνεται φανερό ότι στο τοπικό επίπεδο οι κοινωνικές αντιστάσεις στην ορθολογικά οργανωμένη παραγωγή των μεταξουργείων αποτέλεσαν δομική δυσκολία στη μεταφύτευση της αστικής μεταξουργίας του Φοσομπρόνε στον αγροτικό χώρο της νότιας Πελοποννήσου.

Κύριος θετικός παράγοντας σε αυτή την επιχείρηση είναι το καλό κοινωνικό δίκτυο του Δουρούτη που ξεκινά από τους Έλληνες που πέρασαν από την παροικία της Αγκώνας και φτάνει ως τους προύχοντες του πελοποννησιακού χώρου και τον ίδιο τον βασιλιά Όθωνα. Ενα κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς και στήριξης που έχει αρχίσει να δημιουργείται από την εποχή της εμπορικής διασποράς των καλαρρυτινών εμπόρων στις παροικίες της ιταλικής χερσονήσου. Η περιουσία του Κ. Δουρούτη, από τη στιγμή που εγκαθίσταται στον ελληνικό χώρο, δεν είναι παρά το κοινωνικό και το εμπορικό του κεφάλαιο· πιθανόν να υπήρχε και κάποια πατρογονική κτηματική περιουσία στην τουρκοκρατούμενη περιοχή των Ιωαννίνων. Ο Κ. Δουρούτης χρηματοδοτεί με το εμπορικό του κεφάλαιο τα μεταξουργεία, ενώ συνεχίζει τις εμπορικές επιχειρήσεις με τον Μ. Ιατρό μεταξύ Πελοποννήσου και ιταλικής χερσονήσου, ακολουθώντας το παλιό σύστημα ανταλλαγών του 18ου αι. Πάντως, από τη μεταξύ τους αλληλογραφία γίνεται φανερό ότι και το κεφάλαιο χρηματοδότησης των μεταξουργείων έρχεται από την Αγκώνα. Ίσως έτσι να ισοσταθμίζεται η αξία του εξωτερικού εμπορίου με τον ελληνικό χώρο.

Όλος ο εξοπλισμός, τεχνολογικός και υλικά κατασκευής, μαζί με τους τεχνίτες εισάγεται από την Αγκώνα. Μπορούμε να υποθέσουμε μερικώς τουλάχιστον το κόστος κατασκευής των μεταξουργείων: για 36 από τα 44 καζάνια του μεταξουργείου της Σπάρτης και 24 από τα 42 της Μεσσήνης μαζί με τις αναπηνιστικές μηχανές απαιτήθηκαν 1.516,75 σκούδα,[111] για τα καρφιά και τη ξυλεία 590,38 σκούδα και τέλος για ναύλο μεταφοράς από την Αγκώνα 300 σκούδα. Το σύνολο χωρίς την αμοιβή του αρχιτέκτονα και των μαστόρων αθροίζεται σε 2.407,13 σκούδα [2.672 δρχ.]. Για να κρατήσουμε ένα μέτρο σύγκρισης σχετικά με το μέγεθος των δαπανών σημειώνουμε ότι 5.000 οκ. μαλλί εκκαθάριζαν το 1835 στην Αγκώνα 745 σκούδα

107. Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Δουρούτη, φκ. 8, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 26 Μαΐου 1837.

108. Στην ίδια συλλογή, φκ. 7, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 17 Νοεμβρ. 1836.

109. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Η τύχη...», ό.π., σ. 121-131.

110. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, φκ. 13, Π. Δημητρίου (Νησί) προς Κ. Δουρούτη (Αθήνα), 23 Αυγ. 1844 και επιστολή της ιδίας που ζητά προκαταβολή της αμοιβής της Ελένης Σουσανίτζα (Σπάρτη) προς Κ. Δουρούτη (Αθήνα), 14 Οκτ. 1844.

111. Στην ίδια συλλογή, φκ. 8, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 24 Μαρτ. 1837 και 26 Ιουν. 1837. Για τον τελικό αριθμό των καζανιών βλ. Κ. Σπηλιωτάκης, «Το αρχείον...», ό.π., σ. 28.

[827 δρχ.].[112] Η συνολική αξία των εγκαταστάσεων, ακόμη και αν έφθανε τις 4.000 - 4.500 δρχ. δεν είναι υπερβολική για την πάγια δαπάνη μιάς τόσο «προστατευμένης» μεταποιητικής δραστηριότητας. Το πρόβλημα όμως είναι ότι αυτή η δαπάνη επιβαρύνθηκε με τα έξοδα λειτουργίας των πρώτων ετών, χωρίς ικανοποιητικά αποτελέσματα παραγωγής σε ένα τόπο όπου το χρήμα ήταν ιδιαίτερα ακριβό.

Το 1837 άρχισαν να λειτουργούν τα μεταξουργεία Δουρούτη - Ιατρού - Τσούχλου. Το όνομα του Τσούχλου δεν εμφανίζεται μετά τα πρώτα συμβόλαια, ενώ στενά οικονομικά συμφέροντα συνδέουν τον Κ. Δουρούτη με τον Μ. Ιατρού, ο οποίος και ενημερώνει λεπτομερώς τον Ιωάννη Δουρούτη στην Αγκώνα.[113] Ο Ιατρός και ο Δουρούτης εξακολουθούν να κυνηγούν φορτία βελανιδιού, αλλά και τοπικού μεταξιού για τις αγορές της Αγκώνας, της Ρώμης και του Λιβόρνου. Στα μεταξουργεία στη Σπάρτη και στη Μεσσήνη με 10 λίβρες κουκούλια έβγαζαν 1 οκά καλό μετάξι και με 12 λίβρες έβγαζαν 1 οκά μετάξι ιταλικού τύπου, το οποίο όμως είχε τα διπλά έξοδα από το πρώτο.[114] Στο Φοσομπρόνε 1 λίβρα καλό μετάξι, ώστε να είναι ανταγωνιστικό στην αγορά, χρειαζόταν 14 λίβρες κουκούλι.[115] Το καλοκαίρι του 1837 το πρώτο δείγμα παραγωγής μεταξιού ιταλικού τύπου των μεταξουργείων Δουρούτη είχε προορισμό: 4 κάσες για τους «Αδελφούς Ράλλη» στο Λονδίνο μέσω του εμπόρου Λ. Λαζάρου στη Πάτρα που φόρτωνε σταφίδα από το Αίγιο, 2 κάσες για τους «Κλάρκ και Σια» στη Ζάκυνθο, οι οποίοι προφανώς φόρτωναν και αυτοί σταφίδα για την Αγγλία, 2 κάσες για την Αγκώνα και άλλες 4 για το ίδιο λιμάνι μέσω Ναυπλίου.[116] Έτσι το μετάξι ακολουθούσε το δρόμο της σταφίδας για την Αγγλία, ένδειξη οτι παραμένει ακόμη ενα συμπληρωματικό εμπορικό προϊόν. Η τιμή πώλησης του μεταξιού ιταλικού τύπου στο Λονδίνο ήταν 26 - 26 1/2 σελίνια.[117] Το μετάξι όμως του Δουρούτη χρειαζόταν καλύτερη επεξεργασία, γι' αυτό και πουλήθηκε στο Λονδίνο σε «σκοτωμένη» τιμή, μόλις 19 σελίνια.[118]

Τα πρώτα χρόνια των μεταξουργείων σημαδεύονται από αντίξοες εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες λειτουργίας, όπως είναι οι εγγενείς δυσκολίες της επιχείρησης και η κάμψη της ευρωπαϊκής ζήτησης για το μετάξι τύπου Φοσομπρόνε. Το 1838 η σοδιά των κουκουλιών ήταν μειωμένη κατά 20% εξαιτίας ενός «καυτού αέρα» και οι προοπτικές ήταν δυσοίωνες για τα επόμενα 3 χρόνια. Το ίδιο καλοκαίρι στη Σπάρτη αγόραζαν καθημερινά κουκούλια, απ' όπου μπορούσαν, για να καλύψουν τις ανάγκες του μεταξουργείου, στο οποίο δούλευαν 40 καζάνια, που έβγαλαν τουλάχιστον 342 οκ. μετάξι καθαρό, ενώ το μεταξουργείο της Μεσσήνης έβγαλε άλλες 125 οκ.[119] Μέσα στη δεκαετία του 1840 η ποιότητα του αναπηνισμένου μεταξιού των μεταξουργείων της Σπάρτης και της Μεσσήνης δεν είχε σταθεροποιηθεί, και όταν έφθασε να είναι ανταγωνιστική, η πολύ μικρή, ούτως ή άλλως, παραγωγή τους, η ζήτηση για το μετάξι τύπου Φοσομπρόνε στην αγορά του Λονδίνου είχε πέσει πολύ χαμηλά.

Το 1840 η τιμή πώλησης στην Πάτρα του αναπηνισμένου κατά τον «ιταλικό τρόπο» μεταξιού ήταν τόσο επιζήμια, ώστε κατά τον Μ. Ιατρού συνέφερε να το είχαν πουλήσει κουκούλι παρά να το αναπηνίσουν, πολύ χειρότερα μάλιστα που τους είχαν μείνει και άλλες 7 κάσες μετάξι απούλητες. Η τιμή πώλησης του μεταξιού της παραγωγής τους στη Μασσαλία ήταν 17% χαμηλότερη από την τρέχουσα τιμή πώλησης, εξαιτίας της ποιότητάς του.[120] Την επόμενη χρονιά η ποιότητα του μεταξιού του μεταξουργείου της

112. Στην ίδια συλλογή, φκ. 7, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 29 Οκτ. 1835.

113. Διάσπαρτες επιστολές του Μ. Ιατρού από το Ναύπλιο και την Αθήνα προς τον Ι. Δουρούτη στην Αγκώνα βρίσκονται στους φκ. του αρχείου Δουρούτη στο Ε.Λ.Ι.Α., αλλά και ως αντίγραφα των επιστολών του στο αρχείο του, βλ. Ευρετήριο, λήμμα Δουρούτη, Κ. Σπηλιωτάκης, «Το αρχείον Μιχαήλ Ιατρού...», ό.π.

114. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, φκ. 8, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 26 Ιουν. 1837.

115. Giuliana Careras, «L'industria serica a Fossombrone...», ό.π., σ. 131.

116. Την ίδια περίοδο μαζί με τους εποχικούς ιταλούς τεχνίτες ταξίδευαν από το Γύθειο για την Αγκώνα και φορτία βελανιδιού, Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, φκ. 8, Μ. Ιατρός (Αθήνα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 30 Νοεμβρ. 1837.

117. Στην ίδια συλλογή, φκ. 8, Ι. Δουρούτης (Αγκώνα) προς Κ Δουρούτη, 20 Σεπτ./ 2 Οκτ. 1837.

118. Στην ίδια συλλογή, φκ. 8, Ι. Δουρούτης (Αγκώνα) προς Κ. Δουρούτη, 20 Σεπτ./ 2 Οκτ. 1837. Κ Δουρούτης (Γύθειο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 31 Δεκ. 1837 και φκ. 9, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 31 Μαΐου 1838.

119. Στην ίδια συλλογή, φκ. 9, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 31 Μαΐου 1838, Κ. Δουρούτης (Σπάρτη) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 13 Ιουλ. 1838, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 13 Αυγ. 1838, 30 Αυγ. 1838, 29 Σεπτ. 1838.

120. Στην ίδια συλλογή, φκ. 10, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 15 Μαρτ. 1840 και 31 Ιουλ. 1840.

Σπάρτης δεν είχε ακόμη σταθεροποιηθεί, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ειδικού στο Φοσομπρόνε L. Buffoni.[121] Φαίνεται ότι ειδικά το μετάξι του μεταξουργείου της Σπάρτης, που ήταν το μεγαλύτερο και το αρτιότερο, παρουσίαζε κάποιο ελάττωμα στην ποιότητά του. Έτσι το 1841 ο Ι. Δουρούτης προτιμούσε να πουλήσει σε καλή τιμή στην Αγκώνα τόσο το μετάξι της Σπάρτης, όσο και εκείνο της Μεσσήνης, αφού δεν ήταν ανταγωνιστικά για την αγορά του Λονδίνου.[122]

Τελικά μετά από έξι χρόνια λειτουργίας πουλήθηκαν στο Λονδίνο 15 κάσες μετάξι, στην επιθυμητή τιμή, παραγωγής του μεταξουργείου της Μεσσήνης, ενώ 8 κάσες από το μεταξουργείο της Σπάρτης έμειναν απούλητες.[123] Στα 1844-1845 η λειτουργία και η παραγωγή των μεταξουργείων της Σπάρτης και της Μεσσήνης φαίνεται να ομαλοποιείται. Οι εργασιακές σχέσεις στα μεταξουργεία, μετά την όξυνση με το ζεύγος Loviselli, αλλά και με τους «μαστόρους μαγγανιατόρες», φαίνονται πιο ήρεμες. Έτσι το μεταξουργείο στη Μεσσήνη με τη λιβαδίτισσα αρχιεργάτρια και χαμηλούς παραγωγικούς ρυθμούς έφθασε τις 5 λίτρες την ημέρα με 180 δράμια το καζάνι.[124] Τον Σεπτέμβριο του 1844 ο Κ. Δουρούτης ετοίμαζε αποστολή με 20 κάσες μετάξι από τον Πειραιά για τους Ταμπάκο - Γεραλόπουλο στο Λονδίνο, ενώ παράλληλα ο Αθ. Δουρούτης αναχωρούσε για τη Μασσαλία.[125]

Όταν το σύστημα παραγωγής και πώλησης φαίνεται να αποκτά κάποια ισορροπία έχουμε φθάσει στα 1846, οπότε κανονικά τα παραχωρηθέντα προνόμια παύουν να ισχύουν· όχι πως το αποκλειστικό προνόμιο παραγωγής αναπηνισμένου μεταξιού στα δύο μεταξουργεία δεν είχε καταστρατηγηθεί από τους τοπικούς παραγωγούς. Τελικά οι Δουρούτη - Ιατρός μπορεί να έχασαν γρήγορα την αποκλειστικότητα της παραγωγής, φαίνεται όμως ότι κατάφεραν να ελέγχουν εμπορικά την «ανεξάρτητη» τοπική παραγωγή. Η παραγωγή αναπηνισμένου μεταξιού ιταλικού τύπου των μεταξουργείων της Σπάρτης και της Μεσσήνης στόχευε αποκλειστικά στην αγορά του Λονδίνου, της Μασσαλίας ή τουλάχιστον της Αγκώνας, γιατί δεν υπήρχε δυνατότητα απορρόφησης στον χώρο του ελληνικού βασιλείου. Συνεπώς και η παραγωγή των τοπικών ανεξάρτητων «μαγγαναραίων» από τον Μυστρά στόχευε στην ευρωπαϊκή αγορά, στην οποία όμως μόνο οι Δουρούτη - Ιατρός είχαν εμπορική πρόσβαση. Πράγματι το 1846 τα μηνύματα για το μετάξι τύπου Ιταλίας ήταν απογοητευτικά, τόσο από το Λονδίνο από τους «Ταμπάκο, Μικρουλάκη και Μαυρογορδάτο», όσο και από τη Μασσαλία, όπου η τιμή πώλησης μεταξιού παραγωγής τοπικού μάγκανου είχε πέσει κατά 15%.[126] Έτσι ο συντηρητικός έμπορος Μ. Ιατρός παρατηρούσε ότι εφόσον το μετάξι ιταλικού τύπου ήταν σε «αζητησία» και τα κουκούλια της Πελοποννήσου εξαιτίας της μικρής παραγωγής είχαν υψηλή τιμή αγοράς, ίσως δεν συνέφερε να προβλέψουν κουκούλια για τα μεταξουργεία. Αντίθετα οι τοπικοί «μαγγαναραίοι» οι οποίοι αναπήνιζαν μετάξι ιταλικού τύπου με αρκετό κέρδος για δύο συνεχή χρόνια θα έμπαιναν σε προαγορές κουκουλιών άκριτα, χωρίς να γνωρίζουν τις τιμές πώλησης στο Λονδίνο και στη Μασσαλία.[127] Το συγκριτικό πλεονέκτημα του εμπόρου της διασποράς, που έχει πρόσβαση στην εμπορική πληροφορία, αναδεικνύεται ανάγλυφα σε αυτή την περίπτωση. Πράγματι ενώ οι τεχνίτες του Μυστρά αγόραζαν κουκούλια σε υψηλές τιμές αγνοώντας τις τιμές πώλησης στην Ευρώπη, κάποιοι άλλοι έμπαιναν στην αγορά κουκουλιού γνωρίζοντας πολύ καλά τα παιχνίδια της αγοράς σε αυτή τη κρίσιμη περίοδο: οι χιώτες έμποροι.[128] Την ίδια κάμψη στη ζήτηση του χειροποίητου μεταξι-

121. Στην ίδια συλλογή, φκ. 10, Ι. Δουρούτης (Αγκώνα) προς Κ Δουρούτη (Αθήνα), 2 Αυγ. 1841 συνοδευόμενη από επιστολή του L. Buffoni (Fossombrone) προς G. Spadoni (Ancona), 18 Ιουλ 1841.

122. Στην ίδια συλλογή, φκ. 11, Ι .Δουρούτης (Αγκώνα) προς Κ. Δουρούτη (Αθήνα), 5/17 Οκτ. 1841.

123. Στην ίδια συλλογή, φκ. 11, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 9/21 Δεκ. 1843.

124. Στην ίδια συλλογή, φκ. 13, Πέτρος Δημητρίου (Νησί) προς Κ. Δουρούτη (Αθήνα), 23 Αυγ. 1844. Το 1845 ο Κ. Δουρούτης κατεβαίνει στη Σπάρτη και συνάπτει επωφελές για την εταιρεία συμφωνητικό με τον ιταλό P. Barbuti που περιλαμβάνει από την καλλιέργεια των μουριών ώς την επιστασία και των δύο μεταξουργείων, στην ίδια συλλογή, φκ. 15, συμφωνητικό 28 Απρ. 1845.

125. Στην ίδια συλλογή, φκ. 13, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 9/21 Σεπτ. 1844 και 9/21 Οκτ. 1844.

126. Στην ίδια συλλογή, φκ. 18, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 19 Μαίου 1846, 26 Οκτ. 1846 και 8 Δεκ. 1846.

127. Στην ίδια συλλογή, φκ. 19, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 28 Απρ. 1846.

128. Στην ίδια συλλογή, φκ. 19, Μ. Ιατρός (Ναύπλιο) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 3 Αυγ. 1846.

ού κατά τον ιταλικό τρόπο στην αγορά του Λονδίνου και της Μασσαλίας διαμηνύει και το 1847 ο Μ. Ιατρός. Η γενική οικονομική κατάσταση χειροτερεύει το 1848 όταν η ευρωπαϊκή αγορά ταράσσεται και από τις πολιτικές εξεγέρσεις.[129]

Κάπου εδώ κλείνει και η ιστορία των πρώτων μεταξουργείων στη νότια Πελοπόννησο. Ο F. Strong, αυστηρός κριτής του ελληνικού βασιλείου στα πρώτα βήματά του, θεωρούσε μεγάλη αποτυχία την παραχώρηση προστατευτικού προνομίου σε έναν «ιταλό», του οποίου η επιχείρηση είχε τόσο φτωχό αποτέλεσμα, αφού το μετάξι του ήταν άχρηστο στην αγορά του Λονδίνου και του Μάντσεστερ και μόνο στη Λυών καταναλώθηκε ως υφάδι για την κατασκευή μεταξωτής κορδέλας.[130] Σαράντα χρόνια αργότερα ένας γάλλος, ο Η. Belle, ήταν πιο συγκαταβατικός στην κρίση του για την ίδια επιχείρηση. Είναι ο πρώτος που αναγνωρίζει ως κύρια αιτία της αποτυχίας της επιχείρησης τον ανταγωνισμό των πλανόδιων «μαγγαναραίων», οι οποίοι στις μέρες του είχαν πλέον παραγκωνιστεί από τον βιομηχανικό ανταγωνισμό.[131] Και οι δύο απόψεις ήταν σε γενικές γραμμές σωστές, το μόνο που παραγνώριζαν, στο επίπεδο του επιχειρηματία, ήταν οι εμπορικές διέξοδοι του Δουρούτη. Ο Ν. Δαμασκηνός, πιθανόν συγγενής του παλιού εμπορικού συνεργάτη των Δουρούτη στη Κέρκυρα,[132] εξαίρει το [1855] την επιχειρηματική προσπάθεια του Κ. Δουρούτη, που έδωσε νέα εξαγωγική διάσταση στο ελληνικό μετάξι, αγγέλλει την έναρξη λειτουργίας της Σηρικής Εταιρείας και ζητά από την κυβέρνηση νέα προστατευτικά μέτρα για το μετάξι·[133] το ισχυρό κράτος εξακολουθεί να παραμένει το ζητούμενο μιας μεγάλης μερίδας ελλήνων επιχειρηματιών.

Το σημαντικότερο αποτέλεσμα όμως των μεταξουργείων της Σπάρτης και της Μεσσήνης δεν είναι η ίδια η παραγωγή τους, αλλά το γεγονός ότι σηματοδοτούν στις δεκαετίες του 1830 - 1840 το πέρασμα σε μια νέα εποχή για την οικονομία του ελληνικού κόσμου. Στο επίπεδο της ιστορίας της επιχείρησης Δουρούτη, το πέρασμα από το εμπόριο του μάλλινου υφάσματος στις αγροτικές πρώτες ύλες, στο μαλλί και τέλος στο μετάξι αναδεικνύει την αδιάσπαστη δυναμική της εμπορικής δραστηριότητας, καθώς και την άμεση σχέση με την ευρωπαϊκή βιομηχανική παραγωγή. Το μετάξι δημιούργησε την οικονομική συνέχεια της επιχείρησης, αφού το μετάξι έστω και με προβλήματα είναι το πρώτο μεταποιημένο προϊόν που μπορεί να βάλει την ελληνική επιχείρηση στην ευρωπαϊκή αγορά. Το επιχειρηματικό πρότυπο των Δουρούτη προσδιορίζεται καταρχήν από την ορεινή οικονομία των Καλαρρυτών και τα όρια της ελληνικής παροικίας της Αγκώνας. Μετά την Αδριατική το πέρασμα στο ελληνικό κράτος είναι η ομαλή κατάληξη μιας μακράς διαδρομής.

Η διάσπαση μέσα στην οικογένεια

Το πρόβλημα της οικογένειας ως οικονομικού και κοινωνικού κυττάρου της επιχείρησης έχει απασχολήσει επαρκώς την ιστοριογραφία. Μόνον όμως μέσα από τη μελέτη της κάθε μίας επιχείρησης μπορεί να εμπλουτιστεί ο ιστοριογραφικός τύπος της οικογενειακής επιχείρησης. Ξεπερνώντας το φόβο της παραδοσιακής ιστοριογραφίας με τη λατρεία του ατόμου και της μονάδας, καθώς και μια τάση της νέας ιστοριογραφίας για τη δημιουργία μοντέλων που στηρίζονται αποκλειστικά σε γενικά και πο-

129. Στην ίδια συλλογή, φκ. 19, Μ. Ιατρός (Αθήνα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 13 Απρ. 1847 και 25 Ιουλ. 1848.

130. F. Strong, *Greece as a kingdom*, Λονδίνο 1842, σ. 182-183. Το κέντρο κατασκευής μεταξωτής κορδέλας ήταν το Saint Étienne κοντά στη Λυών.

131. H. Belle, *Trois années en Grèce*, Παρίσι 1881, σ. 348. Τον καταστρεπτικό ανταγωνισμό των τοπικών "μαγγαναραίων" ως συμβολή στην αποτυχία των ίδιων μεταξουργείων αναδεικνύει και η Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές...*, ό.π., σ. 38.

132. *Ο.π.*, σ. 10.

133. N. Damaschinos, *De la sériciculture en Grèce*, χ. χ., σ. 363-366. Ο συγγραφέας πρέπει να ταυτίζεται με τον Ν. Δαμασκηνό (Κέρκυρα 1834 - Αθήνα 1910), ο οποίος το 1856-1865 ήταν δικηγόρος στο Παρίσι, το 1865 έγινε καθηγητής του Γαλλικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και το 1884 καθηγητής του Εμπορικού Δικαίου, βλ. Δ. Α. Δημητριάδης, *Απάνθισμα βιογραφικόν των από της συστάσεως του Ελληνικού Πανεπιστημίου εκλιπόντων του βίου καθηγητών αυτού (1837-1916)*, Αθήνα1916, σ. 167- 170.

3. Φωτογραφία του Κωνσταντίνου Δουρούτη (1809-1878), φωτογράφος Thiebault, 10Χ16 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

3

σοτικά δεδομένα, η βιογραφική ανάλυση της επιχείρησης προσφέρει, νομίζω, μια από τις πιο γόνιμες μεθοδολογικές επεξεργασίες που ξεπερνά ανιστόρητες στατιστικές ισοπεδώσεις.

Η οικογένεια Δουρούτη λοιπόν ξεκινά από ένα συγκεκριμένο παραδοσιακό οικονομικό δίκτυο του τουρκοκρατούμενου και του παροικιακού ελληνισμού, στο οποίο η δυσκολία πρόσβασης στους ευρωπαϊκούς πιστωτικούς θεσμούς, η ανασφάλεια του ξένου τόπου και άλλες παράμετροι επι-

4. Φωτογραφία του Αθανάσιου Δουρούτη (1816 -1901), 23Χ18 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

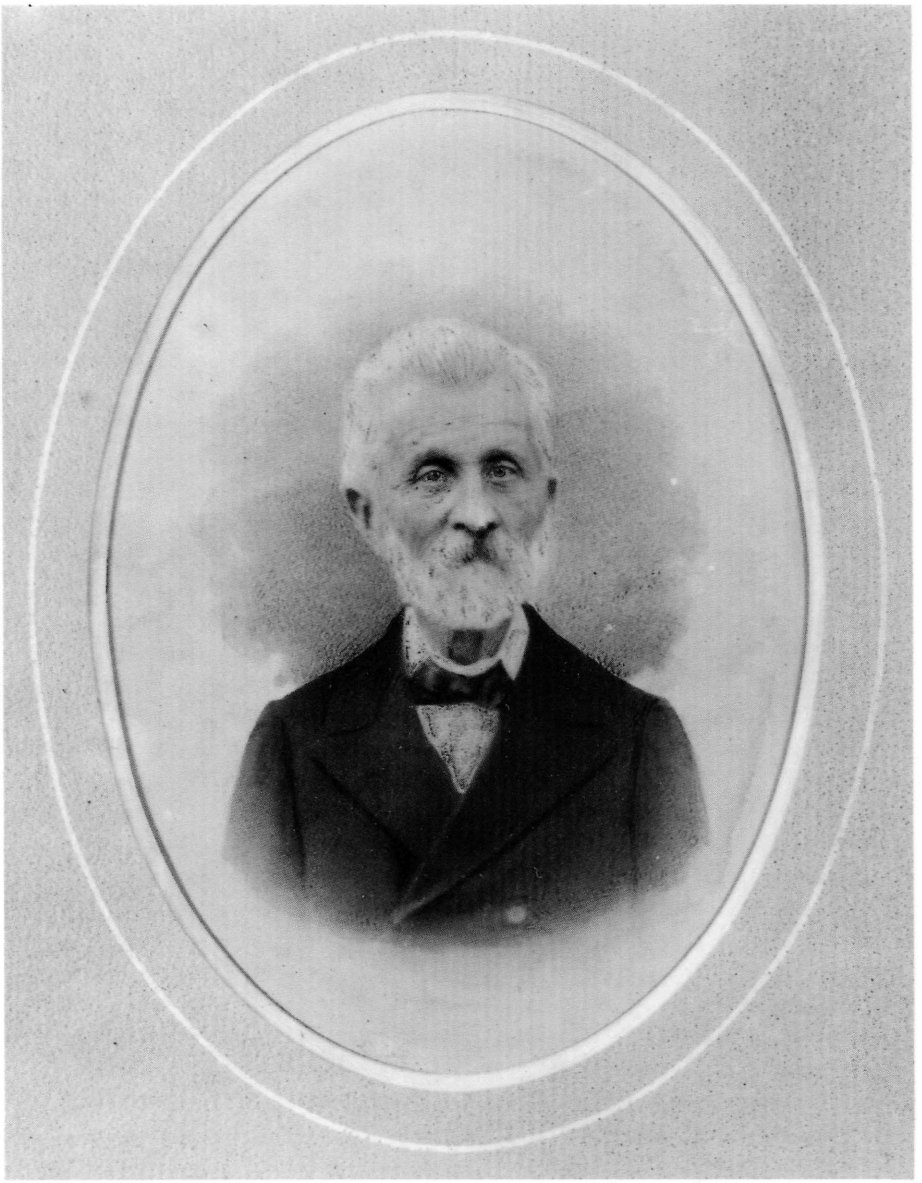

4

βάλλουν την κυριαρχία της οικογένειας περιορισμένης ή διευρυμένης με γαμήλιες συμμαχίες, καθώς και τους εθνοτοπικούς συνασπισμούς. Εξάλλου το μικρής κλίμακας εμπόριο των επενδυτών και του μάλλινου υφάσματος στον 18ο αι., ως χώρος κοινωνικής αναπαραγωγής, θέτει τα όρια της οικογενειακής κληρονομιάς και της κοινωνικής κινητικότητας. Οι δομές της οικογενειακής επιχείρησης συγκρούονται με τις νέες στρατηγικές. Έτσι στον 19ο αι. φθάνουμε σε μια ακραία αντιπαράθεση: από τη μια πλευρά η κυριαρχία μιάς ορισμένης ομάδας στο επάγγελμα (εμπορική ιδιότητα), που κληροδοτεί από τη μια γενιά στην άλλη τον οικονομικό της πλούτο, με ελεγχόμενη πολιτική γαμήλιων συμμαχιών από άτομα της ίδιας εθνοτοπικής ομάδας και από την άλλη πλευρά το ίδιο το εμπόριο, μια ελεύθερη ζώνη με ανοικτούς κοινωνικούς ορίζοντες. Εδώ πλέον η οικονομική συνέχεια ανήκει όχι στις ριζωμένες τοπικά και κοινωνικά οικογένειες, αλλά σε οικογένειες «εν τω γίγνεσθαι».[134]

134. Από τη μεγάλη σχετική βιβλιογραφία θα ήθελα να σημειώσω ένα παλιό δημοσίευμα, το αφιέρωμα *"L'atelier et la boutique"*, *Le mouvement social*, 108 (1979), και ιδιαίτερα το άρθρο του: A. Faure, «L'épicerie parisienne au XIXe s. ou la corporation éclatée», σ. 113-130.

Το αρχειακό υλικό που χρησιμοποίησα για την ιστορία της οικογένειας Δουρούτη είναι διεσπαρμένο στα Γ.Α.Κ., στο μουσείο Μπενάκη και στο Ε.Λ.Ι.Α. Επίσης στο Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών υπάρχουν έγγραφα που αφορούν τις διπλωματικές δραστηριότητες των Δουρούτη στην Αγκώνα, καθώς και στο ιδιωτικό αρχείο Μιχαήλ Ιατρού, υπάρχει υλικό που αφορά τους Κωνσταντίνο και Αθανάσιο Δουρούτη.[135] Το υλικό καλύπτει κυρίως τον Γεώργιο Ιωάννου Δουρούτη (Καλαρρύτες 1770 - Αγκώνα 1836), γενάρχη της ηπειρώτικης οικογένειας, και τους δυο γιούς του Κωνσταντίνο (Καλαρρύτες 1809 - Αθήνα 1878) (βλ. εικ. 3), Αθανάσιο (Καλαρρύτες 1816 - Αθήνα 1901) (βλ. εικ. 4) και λιγότερο τον πρωτότοκο Ιωάννη (Καλαρρύτες 1798 - Αγκώνα 1852), τον μόνο που παρέμεινε με τον πατέρα του στην Αγκώνα, ενώ οι άλλοι δύο μετεγκαταστάθηκαν στην Αθήνα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Το διαθέσιμο αρχειακό υλικό δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε ισότιμα την πορεία και τις σχέσεις της οικογένειας του Γ. Δουρούτη. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του Κ. Δουρούτη στην Κέρκυρα η αλληλογραφία με την οικογένειά του στην Αγκώνα είναι πυκνή. Ο πατέρας του τον προσφωνεί Κωσταντή Γ. Δουρούτη, ενώ ο ίδιος υπογράφει στα ιταλικά Costantino di Giorgio Durutti, πρώτη διαφοροποίηση από το παλιό λεξιλόγιο του πραγματευτή και στροφή σε δυτικές συνήθειες. Ο Κωνσταντίνος Δουρούτης είναι αυτός που άνοιξε μια νέα διάσταση στην οικογενειακή εμπορική επιχείρηση του Γεώργιου Δουρούτη και τα βήματά του θα ακολουθήσει ο Αθανάσιος Δουρούτης. Αντίθετα ο πρωτότοκος Ιωάννης Δουρούτης φαίνεται ότι όχι μόνο παρέμεινε στην Αγκώνα, όπου και πέθανε, αλλά διατήρησε και το παλαιό εμπορικό σύστημα. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι παντρεύτηκε και Καλαρρυτινή, τη Σωσάνη Πρινάρη.[136] Η οικογένεια Πρινάρη θα πρέπει να ανήκει στην πρώτη καλαρρυτινή διασπορά και ήταν εγκατεστημένη στο Σαν Σεβέρο (San Severo) μιά εύφορη αγροτική περιοχή της Απουλίας, όπου η οικογένεια είχε και έγγειο ιδιοκτησία.[137]

Το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1830 είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την αναδιάθρωση της δομής του εμπορικού οίκου Δουρούτη. Η εμπορική εγκύκλιος της 13ης Μαρτίου 1837 πληροφορεί ότι μετά τον θάνατο του γενάρχη της οικογένειας στην Αγκώνα, ο εμπορικός οίκος Γ. Δουρούτη -πρόκειται προφανώς για ομόρρυθμη εταιρεία- παραμένει με την ίδια επωνυμία και δικαίωμα υπογραφής έχει ο Ιωάννης Δουρούτης.[138] Στο τέλος του 1837 ο εικοσάχρονος Αθανάσιος Δουρούτης πηγαίνει καταρχήν στη Σπάρτη και στο Ναύπλιο, όπου υποφέρει από πυρετούς, με σκοπό να σπουδάσει στο νεοσύστατο ελληνικό πανεπιστήμιο στην Αθήνα.[139] Ο Αθανάσιος Δουρούτης είχε μάθει ελληνικά στην Αγκώνα από τον Δ. Βρανά και στην Ελλάδα από τον Γ. Γεννάδιο και τον Ν. Βάμβα. Τελικά σπούδασε νομικά στο Παρίσι το 1842 και γίνεται ο διανοούμενος επιχειρηματίας της οικογένειας, συνιδρυτής του μεταξουργείου της Αθήνας, αλλά και συγραφέας φυλλαδίων υπέρ της μεταξοβιομηχανίας.[140] Οι σχέσεις του με τον Αλ. Κουμουνδούρο και τους Αδελφούς Ζάππα, αλλά και τον γάλλο πολιτικό Emile Ollivier[141] σε συνδυασμό με την οικονομική του δραστηριότητα αρκούν νομίζω για να τον κατατάξουν στην ομάδα των εκσυγχρονιστών του νεοελληνικού κράτους.[142]

Η διάρρηξη του καλαρρυτινού κυκλώματος της γενιάς της εμπορικής διασποράς θα συντελεστεί στο νεοσύστατο κράτος. Το προξενιό της Μαριγώς Μιχ. Ιατρού με τον Κ. Δουρούτη είναι η φυσική συνέπεια μιας στενής οικονο-

135. Βλ. Γ.Α.Κ., Μικραί συλλογαί, Κ. 19β, Αλληλογραφία εμπορικού οίκου Δουρούτη (1793 - 1863). Μουσείο Μπενάκη, αρχείο Δουρούτη, φκ. 1-2 (1804-1840). Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δουρούτη, φκ. 1-22 (1823-1873). Α.Υ.Ε., προξενεία και υποπροξενεία Ελλάδος/Τεργέστη. Κ. Κ. Σπηλιωτάκη, «Το αρχείον Μιχαήλ Ιατρού (1802 - 1893)», *Τετράδια Εργασίας Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.*, 6 (1983), σειρά μικροταινιών του αρχείου απόκειται στο Κ.Ν.Ε./ Ε.Ι.Ε. Γράμματα του Γ. Δουρούτη βρίσκονται και σ' ένα τμήμα του αρχείου Δ. Ποστολάκα στο μουσείο Μπενάκη, βλ. Φ. Μπουμπουλίδης, «Ειδήσεις και κρίσεις περί του αγώνος 1821-1824 εκ του αρχείου Δ. Ποστολάκα», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, 12 (1957-58), σ. 15.

136. *Ό.π.*, σ. 26-27.

137. Ο πατέρας της Σωσάνης, Χριστόδουλος Πρινάρης πέθανε το 1834 και τη δεκαετία του 1840 προέκυψαν οικονομικά προβλήματα με τους κληρονόμους του, Ε.Λ.Ι.Α, συλλογή Δουρούτη, φκ. 10, (copialettere) του Ι. Δουρούτη.

138.Βλ. *εδώ*, σημ. 45 και εικ. 2.

139. Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Δουρούτη, φκ. 9, Κ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 1 Ιαν. 1838.

140. Βλ. Αθ. Δουρούτης, *Καθ' ην στιγμήν πρόκειται να συζητηθεί το τελωνιακό δασμολόγιο [Έκθεσις περί αναπτύξεως μεταξουργίας]*, Αθήνα 14/2/1855, 15/11/1855, 27/9/1856, όπου ζητά από την κυβέρνηση: αύξηση του φόρου εξαγωγής των κοκκυλιών, ελεύθερη εισαγωγή κοκκυλιών και ελεύθερη εξαγωγή μεταξιού.

141. Ο E. Olivier (Μασσαλία 1825 - Saint Gervais les Bains 1913), είναι ο πολιτικός και συγγραφέας του έργου *L'Empire libéral, études, récits et souvenirs, 1895-1901*, βλ. το ομώνυμο λήμμα στο *Larousse XX* s., τ.5.

142. Οι πληροφορίες για τις σπουδές και τις σχέσεις του είναι παρμένες από την νεκρολογία του, βλ. *Ποικίλη Στοά* (1912), σ. 596-597.

μικής και προσωπικής σχέσης, η οποία αναδεικνύει τις αξίες και τον τρόπο ζωής της εποχής. Κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας των μεταξουργείων ο Κ. Δουρούτης παραγγέλνει εναγωνίως στον αδελφό του στην Αγκώνα ολόκληρη την οικοσκευή για τον επικείμενο γάμο του: « Βεβαιώσου ότι δεν αντέχω και προτιμώ μάλλον θάνατον παρά να μην είμαι καθόλα έτοιμος. Συλλογίσου ότι είμαι εις ξένον τόπον ότι η γενομένη συγγένεια ούσα επίφθονος καλεί την περιέργειαν πολλών, και δεν επιθυμώ εις τοιαύτην κρίσιμον περίστασιν να προσβληθή η αξιοπρέπεια του οσπητίου μας και να υποτεθεί οτι αναξίως επέτυχα τούτο».[143] Είναι φανερό επίσης ότι οι δύο αδελφοί Δουρούτη, που φιλοξενούνται στο σπίτι του Ιατρού, έχουν εντυπωσιαστεί ιδιαίτερα από την ακίνητη περιουσία του, οικονομική παράμετρος που τους ήταν άγνωστη από την παροικία της Αγκώνας. Έτσι ο Αθανάσιος σημειώνει ότι ο Κωνσταντίνος πρόκειται να πάρει μεγάλη προίκα με εισόδημα 600 [δίστηλα τον χρόνο = 3.600 δρχ.], και κάθε μέρα ο Μ. Ιατρός τον περιδιαβάζει στα υποστατικά του στο Κιβέρι, στο Αβδίμπεϊ (Ηραίον κοιν. Ανυφίου), στο Μελισσά (κοιν. Αγ. Αδριανού)[144] στον Μυστρά, στην Καλαμάτα, στην Κόρινθο· το 1838 είχε 40.000 [λίτρες] σταφίδα από τα κτήματά του, και στο Ναύπλιο είχε 10 σπίτια που του έδιναν 4.000 δίστηλα τον χρόνο.[145] Ο λαμπρός αυτός γάμος είχε αναγγελθεί για το Πάσχα του 1838 με κουμπάρο τον Κ. Σχινά,[146] ιδρυτικό στέλεχος του νεοϊδρυθέντος Πανεπιστημίου (1837) και ομοϊδεάτη του Ι. Κωλέττη,[147] τον οποίο φαίνεται ότι γνωρίζουν και οι Δουρούτη. Μια σειρά από ασθένειες και απουσίες συγγενών αναβάλλουν τον γάμο έως τη ματαίωση με τον θάνατο της Μαριγώς. Ολόκληρο το 1838 οι οικογένειες Ιατρού και Δουρούτη συνταράσσονται από τις αλλεπάλληλες επιπλοκές της αρρώστιας της νύφης, αλλά και τους συνεχείς πυρετούς του Αθανάσιου, συνέπεια της παραμονής του στις ελώδεις περιοχές του Μυστρά.[148] Μετά τη ματαίωση αυτού του γάμου, η γαμήλια συμμαχία με την οικογένεια Ιατρού ευωδόθηκε λίγο αργότερα το 1847, με τον γάμο της Φλωρεντίας Μιχ. Ιατρού (1832-1930) και του Αθανάσιου Δουρούτη.[149]

Η σχέση του Μιχαήλ Ιατρού με τον Κωνσταντίνο Δουρούτη αναδεικνύεται μακρά και στενή· δυο διαφορετικού τύπου επιχειρηματίες ένωσαν τις δυνάμεις τους στην ευοίωνη οικονομική προοπτική του νεοελληνικού βασιλείου. Στη διαθήκη του Μιχαήλ Ιατρού που συντάχθηκε το 1868,[150] φαίνεται ότι οι δύο συνεταίροι είχαν εκκρεμείς λογαριασμούς από τα μεταξουργεία και από τον τρέχοντα αναμεταξύ τους λογαριασμό. Είναι επίσης φανερό ότι οι σχέσεις τους είχαν ψυχρανθεί τα τελευταία χρόνια, αφού επικοινωνούσαν μέσω τρίτων. Ως τελευταία χειρονομία καλής θέλησης ο Ιατρός του χαρίζει την τελευταία λογιστική διαφορά τους, της τάξης των 15.000 δρχ. και άλλα τόσα χρήματα για τα έξοδα που είχε κάνει στον αραβώνα με την κόρη του.

Η εμπιστοσύνη που έδειξε ο Κωνσταντίνος Δουρούτης στο νεοελληνικό κράτος απαιτούσε και κάποιες συνθήκες ευνοϊκής επιχειρηματικής και προσωπικής διαβίωσης, οι οποίες δεν πληρούνται πάντα. Η εγκατάσταση στην Αθήνα του οθωνικού βασιλείου προσφέρει στον Κωνσταντίνο Δουρούτη τη σημαντικότερη παράμετρο για έναν επιχειρηματία, καινούργιες ευκαιρίες. Ευκαιρίες εμπορικές: προτάσεις για νέες εισαγωγικές - εξαγωγικές επιχειρήσεις σε συνεργασία με τον οίκο L. Korck & υιοί από το Trontheim της Νορβηγίας.[151] Ευκαιρίες μεταποιητικές, μέσα από την ελεύθερη δυνατότητα δημιουργίας εργαστηρίων. Τα εργαστήρια «οπού γλυκορρίζης», που από τη δεκαετία του 1830 είχαν γεμίσει την περιοχή της

143. Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Δουρούτη, φκ. 9, Κ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 15/27 Ιαν. 1838.

144. ΚΕΔΚΕ, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως δήμων και κοινοτήτων*, τ. 2, Ν. Αργολίδος, Αθήνα 1961, σ. 120 και 114 αντίστοιχα.

145. Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Δουρούτη, φκ. 9, Κ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 15/27 Ιαν. 1838

146. Οι ίδιοι οι αδελφοί Δουρούτη είχαν αναγγείλει τον γάμο στη μητέρα του κοντοχωριανού τους πολιτικού Ι. Κωλέττη. Στην ίδια συλλογή, φκ. 9, Αθ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 15/27 Ιαν. 1838 και Κ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα).

147. Κ. Θ. Δημαράς, *Εν Αθήναις τη 3 Μαίου 1837*, Ε.Κ.Π.Α. σειρά Ιστορίας του Πανεπιστημίου αρ. 1, σ. 29-40.

148. Στην ίδια συλλογή, φκ. 9, Κ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 16 Απρ. 1838 και Αθ. Δουρούτης (Ναύπλιο) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 30/12 Μαΐου 1838.

149. Κ. Σπηλιωτάκης, «Το αρχείον Μιχαήλ Ιατρού...», *ό.π.*, σ. 34, 47.

150. Η διαθήκη εντοπίστηκε από τη Χριστίνα Αγριαντώνη στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, αρχείο Ρενιέρη, φ. 7877, αρ. 427.

151. Βλ. αντίγραφα επιστολών του Κ. Δουρούτη (1846), Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Δουρούτη, φκ. 18.

Πάτρας,[152] φαίνεται ότι ανθούσαν και στην Αθήνα, ώστε να γράφει στην Αγκώνα ο Κωνσταντίνος Δουρούτης: «Βλέπω ότι πολλαί φάμπρικες liquirizia (γλυκόρριζα) έγιναν εις την Ελλάδα και καθημερινώς γίνονται, αν μ' εύρισκες έναν καλόν τεχνίτην να μου στείλεις δια να κάμωμεν μιαν φάμπρικαν συντροφικήν έχω μέρος καλόν μ' αρκετήν ύλη».[153] Το πρόβλημα περιοριζόταν πάλι στην εισαγωγή της τεχνικής γνώσης· αντίθετα το μόνο ευνοϊκό στοιχείο της οποιασδήποτε επιχείρησης ήταν η εύκολη απόκτηση γης. Ευκαιρίες απόκτησης εγγείου ιδιοκτησίας. Όλοι οι νέοι κάτοικοι, αλλοδαποί και ημεδαποί, του οθωνικού βασιλείου και βέβαια ο Κ. Δουρούτης δεν θα αποτελούσε εξαίρεση επιδόθηκαν στο κυνήγι αγοράς γης. Μια πολύ ενδιαφέρουσα προσφορά, προς πάντα ενδιαφερόμενο, γίνεται το 1841 στον Κωνσταντίνο Δουρούτη: το χωριό Ξεροχώρι (Ιστιαία) στην Εύβοια με 40 ζευγάρια καλλιεργήσιμα, 350 στρέμματα αμπέλια, οπωροφόρα δένδρα, δάση και 70 οικογένειες, προσφέρεται προς πώληση για να καλύψει η κοινότητα τα χρέη της, αντί του ποσού των 115.000 δρχ.[154]

Η πρώτη εγκατάσταση των Δουρούτη στην Αθήνα έγινε το 1839 σ' ένα ενοικιαζόμενο μικρό σπίτι στην οδό Ερμού.[155] Το 1844 ο Κ. Δουρούτης αναφέρει τις επιδιορθώσεις που κάνει στο σπίτι του, που αποτελείτο από τρία σκοτεινά δωμάτια και δύο «στραβά»· αγοράζει δίπλα άλλους 300 πήχεις προς 2.260 δρχ. για να κτίσει ευήλιο κατοικία 200-240 πήχεων, αξίας 8.000 δρχ.[156] Έχει ήδη επισημανθεί η αλματώδης αύξηση της τιμής της γης της Αθήνας στη δεκαετία του 1840 και οι δυσχέρειες στην εύρεση αστικής στέγης στα πρώτα χρόνια του ελληνικού βασιλείου.[157] Εντυπωσιακό είναι επίσης το ύψος του κόστους κατασκευής σε αναλογία με την τιμή της γης. Κατά συνέπεια η ενοικίαση ακινήτων γίνεται μια προσοδοφόρα επιχείρηση, την οποία ο Κ. Δουρούτης δοκιμάζει στον Πειραιά. Πράγματι σε ιδιόκτητο παραθαλάσσιο οικόπεδο, κοντά στο υπό κατασκευή τελωνείο, κατασκευάζει πρόχειρα «μαγαζιά» (αποθήκες) τα οποία επρόκειτο να του αποφέρουν, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του, καθαρό κέρδος 12% το χρόνο.[158] Πρόκειται λοιπόν για ενδείξεις ότι ο Κ. Δουρούτης κινείται δραστήρια στην κτηματαγορά της πρωτεύουσας, έως τη μεγάλη εταιρική αγορά του οικοδομικού συγκροτήματος του Γ. Καντακουζηνού στη θέση «Χεσμένο Λιθάρι», νυν Μεταξουργείο.

Η εγκατάσταση όμως του Κ. Δουρούτη στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους δημιουργεί οικονομικές και κοινωνικές δυσχέρειες, οι οποίες αντανακλώνται στις σχέσεις του με την οικογένειά του. Πρέπει να σημειωθεί ότι όπως ο Αθανάσιος έτσι και ο Κωσταντίνος υποφέρει από πυρετούς, πιθανή συνέπεια της παραμονής του στην ελώδη νότια Πελοπόννησο. Κακή προσωπική υγεία σε ένα νέο τόπο, που αντιμετωπίζει πολλές δυσχέρειες,[159] πολιτικές ταραχές, πληθώρα συγκυριακών και μή επιχειρηματιών, κάνουν τον εικοσιεπτάχρονο Κ. Δουρούτη να ξεσπά στα 1836: «...δεν ήθελα καθίσει εις την Ελλάδα δοκιμάζων όλας τα δυστυχίας... κινδυνεύων την ζωήν μου... οι αδελφοί ούτε αιτίαν ούτε δικαίωμα έχουν να με περιφρονήσουν, 15 χρόνους την υποφέρω ήδη όμως απηύδησα...».[160] Μετά τον θάνατο του Γ. Δουρούτη η διάσταση μεταξύ Ιωάννη και Κωνσταντίνου μεγαλώνει. Ο μικρότερος αδελφός, ο Αθανάσιος, σπουδάζει και χαράζει μια διαφορετικού τύπου πορεία: είναι ο πιο «αμιγής» βιομήχανος, αφού δεν έχει ασχοληθεί συστηματικά με το εμπόριο. Οι δυο μεγάλοι αδελφοί, οι οποίοι και ουσιαστικά διαχειρίζονται την οικογενειακή εμπορική επιχείρηση συγκρούονται, γράφει ο Κωνσταντίνος στον μεγάλο αδελφό του στα 1844:

152. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σ. 79.

153. Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Δουρούτη, φκ.13, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 9/21 Οκτ. 1844.

154. Στην ίδια συλλογή, φκ. 10, Α .Σταματάκης (Χαλκίδα) προς Κ. Δουρούτη (Αθήνα), 21 Νοεμ. 1841. Για την παλαιότερη ιστορία του οικισμού Iksirohor στην περιοχή της Ιστιαίας, βλ. Evangelia Balta, *Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the early 16th c.*, ανάτ. απο το *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, 29/1 (1990), Αθήνα 1992, ευρετήριο.

155. Το σπίτι είχε 3 δωμάτια κόστιζε 50 δρχ./μήνα, πλήρωναν 30 δρχ./μήνα σε ένα υπηρέτη και έτρωγαν στο ξενοδοχείο. Μουσείο Μπενάκη, αρχείο Δουρούτη, 144/125, [Αθ. Δουρούτης] (Αθήνα) προς Γ. Δουρούτη (Αγκώνα), 1 Δεκ. 1839.

156. Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Δουρούτη, φκ. 13, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 9/21 Ιουλ. 1844.

157. Πρβ. Ευτυχία Λιάτα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1839-1846)*, Αθήνα 1984, σ. 49-50.

158. Το οίκημα ενοικιάστηκε, ως εργαστήριο για την επεξεργασία κρεμόριου και γλυκόρριζας, σε αλλοδαπό για 4 έτη προς 120 δρχ./ μήνα. Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Δουρούτη, φκ.13, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 9/21 Οκτ. 1844.

159. Ακόμη και οι πλύστρες της Ελλάδας δεν ήταν καλές, ώστε να παραπονιέται ο Αθανάσιος στη νύφη του Σωσάννα ότι "αφανίζουν τα ρούχα", και τα σώβρακά του ήταν καταμπαλωμένα, Μουσείο Μπενάκη, αρχείο Δουρούτη, 144/125, [Αθ. Δουρούτης] (Αθήνα) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 31 Δεκ. 1839.

160. Μουσείο Μπενάκη, αρχείο Δουρούτη, 144/63 - 64, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς [Γ. Δουρούτη (Αγκώνα)], 10 Μαίου 1836

«...διοτι θέλεις να έχης μιάν υπεροχήν εις τους άλλους και νομίζεις ότι επειδή είσαι πρωτότοκος αδελφός οι άλλοι είναι δούλοι σου και το σέβας το οποίον σου προσφέρουν το υπολαμβάνεις ότι από ανάγκη σου το προσφέρουν και όχι από αίσθημα...».[161] Η πατριαρχικού τύπου εμπορική επιχείρηση τείνει προς το τέλος της, και η πορεία προς τις ατομικές δραστηριότητες είναι και εδώ ανοικτή· στο εξής τις συνεργασίες θα τις επιβάλλει πλέον η ίδια η επιχείρηση και όχι η οικογένεια.

Η απομάκρυνση του Κωνσταντίνου και του Αθανάσιου από την Αγκώνα υπήρξε καταλυτική για τον επαναπροσανατολισμό της οικογενειακής επιχείρησης μέσα στις νέες οικονομικές προοπτικές του ελληνικού κράτους. Και οι δύο ανήκουν στο στρώμα των ετεροχθόνων, ως άτυπη ομάδα, στην οποία διαφαίνονται και τα τοπικά κυκλώματα. Έτσι οι Δουρούτη έχουν στενές σχέσεις με τον σμυρνιό Σωτήρη Γερούση που εγκαθίσταται και αυτός τα ίδια χρόνια στην Πάτρα,[162] αλλά και με τους συντοπίτες τους Ι. Κωλέτη[163] και Γ. Σταύρου.[164] Ειδικά με τον τελευταίο οι σχέσεις είναι στενές, ώστε ο Σωτ. Γερούσης να ζητά από τον Κ. Δουρούτη να μεσολαβήσει ως ενδιάμεσος για τη θέση του διευθυντή του υποκαταστήματος της Ε.Τ.Ε. Πάτρας.[165] Όταν όμως ο Διοικητής της Ε.Τ.Ε. είχε προτείνει το 1842 στον Κ. Δουρούτη τη θέση του εκτιμητή στις τραπεζικές υποθέσεις ο ίδιος είχε αρνηθεί: «...εκ της ολιγοχρόνου διαμονής μου ενταύθα δεν γνωρίζω ούτε τα πρόσωπα ούτε τας σχέσεις των δανειζομένων...».[166] Από τα μέσα του 19ου αι., μετά την ίδρυση του μεταξουργείου της Αθήνας, η ενσωμάτωση του Κωνσταντίνου Δουρούτη στο νεοελληνικό κράτος θα είναι πλήρης. Γεγονός καθόλου τυχαίο για ένα έμπορο που φρόντιζε από πολύ ενωρίς τις κοινωνικές του σχέσεις, ώστε να βρεθεί στον νέο τόπο εγκατάστασης με ενα καλό κοινωνικό δίκτυο.

Η επιχείρηση Δουρούτη με όλους τους οικογενειακούς και τοπικούς δεσμούς που παρουσιάστηκαν παραπάνω, χαρακτηριστικούς μιας προκαπιταλιστικής κοινωνίας, αντιπροσωπεύει τη δομική πολυσημία μιας επιχείρησης που κατά τη διάρκεια ενός αιώνα κάλυψε όλες τις οικονομικές δραστηριότητες: από τις εμπορικές συναλλαγές, στην αγορά ακινήτων και τη βιομηχανία, με εξαίρεση την τραπεζική πίστη. Η αγορά γης, ως αποθεματικό και κοινωνικό κεφάλαιο, αποδεικνύεται οικονομική πράξη που ταιριάζει σε όλους του τύπους του έλληνα επιχειρηματία. Η ιδιαιτερότητα της μελέτης της κάθε επιχείρησης έγκειται στην αναγνώριση του επιχειρηματικού προτύπου της, καθώς και στην εξέταση της έγκαιρης χρονικά κινητοποίησης κοινωνικών και οικονομικών κεφαλαίων προς αντιμετώπιση των αιτημάτων της εγχώριας ή εξωτερικής αγοράς.

161. Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Δουρούτη, φκ.13, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 24/6 Ιουλ. 1844.

162. Βλ. *εδώ*, σημ. 1.

163. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, «The Greek state...», *ό.π.*, σ. 20. Επίσης το 1844 ο Κωλέτης παραγγέλνει 10 -12 βάζα σουμάδα από το εμπορικό δίκτυο του Δουρούτη, Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Δουρούτη, φκ.13, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς Ι. Δουρούτη (Αγκώνα), 9/21 Ιουλ. 1844.

164. Ο Κωνσταντίνος και ο Αθανάσιος Δουρούτης πλαισίωσαν από την αρχή τις εργασίες της Ε.Τ.Ε, ενδεικτικά βλ. Ι. Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζης της Ελλάδος*, τ. Α, Αθήνα 1902 (ανατ. Μ.Ι.Ε.Τ. 1980), Κ. Δουρούτης (1843) σ. 13, Αθ. Δουρούτης (1853) σ. 28 σημ. γ', (1868) σ. 49 σημ. α'. Μ. Ευλαμπίας - Δ. Καλογερόπουλος, *Η εν τη Εθνική Τραπέζη της Ελλάδος και τω κοινοβουλίω δράσις Ευθυμίου Κεχαγιά*, τ. Α, Αθήνα 1930, Κ. Δ., (1864) σ. 155, Α. Δ. (1853) σ. 138 και τ. Β, Αθήνα 1931, Α. Δ. (1867) σ. 125.

165. Ε.Λ.Ι.Α., συλλογή Δουρούτη, φκ. 17, Σ. Γερούσης (Πάτρα) προς Κ. Δουρούτη (Αθήνα), 3 Μαΐου 1845.

166. Ι.Α.Ε.Τ.Ε., ΙΙ, Αρχεία Διοικητών και Διευθυντών, αρχείο Σταύρου, φκ. 7(1552) υποφ. 20/1, Κ. Δουρούτης (Αθήνα) προς Γ. Σταύρου (Αθήνα), 21 Ιουν. 1842.

5

5. Οι Καλαρρύτες σε φωτογραφία του Σπ. Μελετζή 1938. Από τη συλλογή του κ. Α. Βογιάρου.

Ιωάννης Στάμω Χριστόδουλου Σταματάκη
(από Καλαρρύτες) (1740 -)

Χριστόδουλος (1777-1807, Τεργέστη)

Γεώργιος Ελένη, το γένος Θεοδωρή
Παράσχη (1770-1836)

Μαρία Αθανάσιος Σγούρος
(1799-1821)

Ιωάννης Σωσάννη, το γένος Χριστόδουλου
Πρινάρη (1798-1852)

Κωνσταντίνος (άγαμος)
(1809-1878)

Αθανάσι

Σπυρίδων Κλεονίκη Κόλλα
(1843-1919)

Γεώργιος (άγαμος)
(1840-1890)

Γεώργιος (άγαμος)
(1848-1913)

Μιχαήλ[1]

Πολυξένη Μιχ. Ξανθού
(1849-1913)

Νικόλαος (άγαμος)
(1851-1914)

Ελένη
(1852-18

Λίνα Κόντης Κορέσιο

Σωσάννη

Ιατρός Οικονομάκης

Καλλιόπη

(:) Γιαννίρης

Μάριος[4] (άγαμος)

Ιωάννα

(:) Κουντουρι

Νικόλαος

Μάριος (άγαμος)

1. Ο Μιχαήλ διατέλεσε πρέσβης.
2. Ο Ιωάννης ήταν δικηγόρος.
3. Ο Αλέξανδρος ήταν ναύαρχος.
4. Ο Μάριος ήταν χημικός.
5. Ο Γεώργιος Δουρούτης υιοθέτησε το ζεύγος Ιωάννη και Μαρία Δούρου.

Χρήστος Ζιούλας

Το Γενεαλογικό Δέντρο της Οικογένειας Δουρούτη

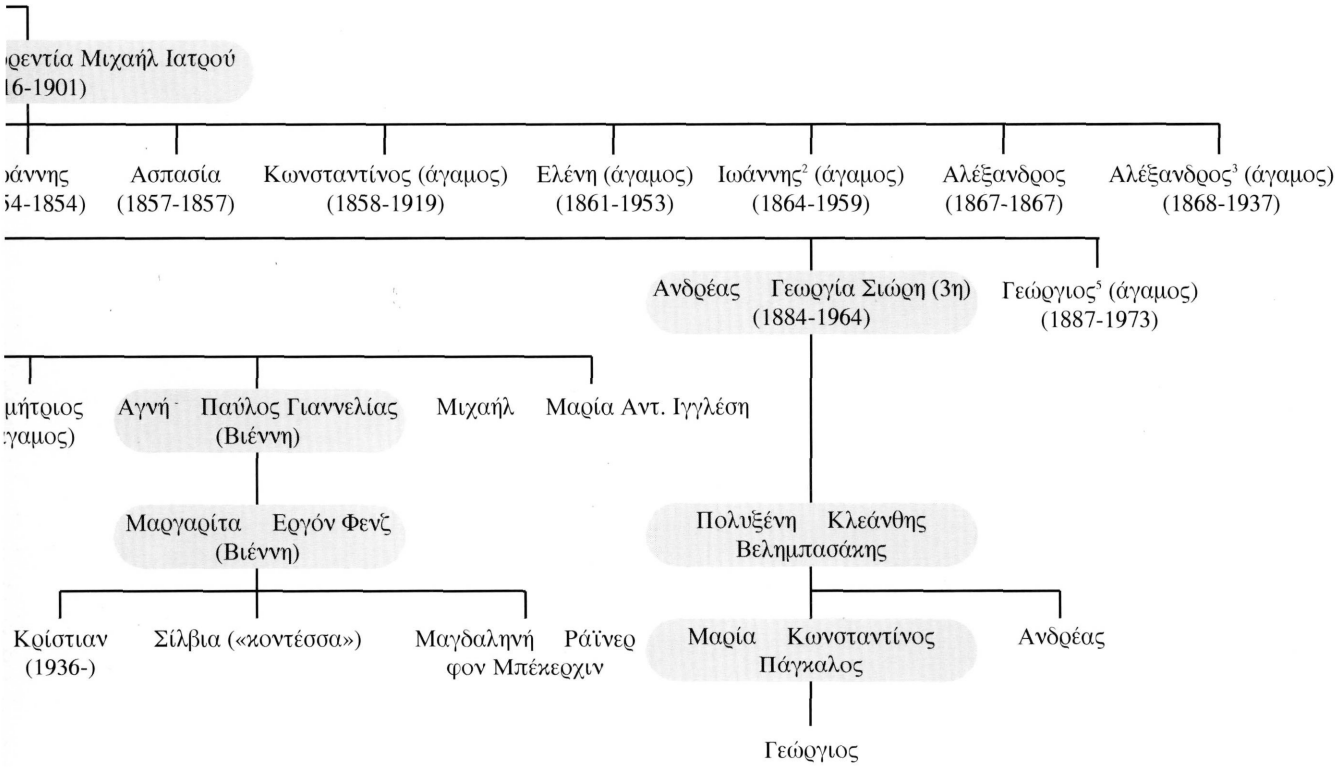

Πρόπλασμα της πόλης της Αθήνας όπως ήταν το 1842. Σχέδιο Ι. Τραυλού, εκτέλεση Ν. Γερασιμώφ, 1977- 1979. Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία, Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών. Κάτω δεξιά φαίνεται το συγκρότημα του μεταξουργείου με το απέναντι περιβόλι.

Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν

Το Μεταξουργείο της Αθήνας: από το Εμπορικό Κέντρο στο Εργοστάσιο

Το πρώτο πολεοδομικό σχέδιο της πόλης των Αθηνών είχε σχεδιαστεί από τους αρχιτέκτονες Σταμάτη Κλεάνθη και Εδουάρδο Σάουμπερτ (Eduard Schaubert). Το σχέδιο αυτό είχε εγκριθεί από τον Όθωνα με το ΒΔ της 29ης Ιουνίου 1833.

Σύμφωνα με το παραπάνω πολεοδομικό ο χώρος γύρω από την Ακρόπολη παρέμενε ελεύθερος κτισμάτων, τα υπάρχοντα κτίρια, σε μεγάλο βαθμό ερειπωμένα, έπρεπε να απαλλοτριωθούν και η έκταση αυτή προοριζόταν για ανασκαφικές έρευνες. Τα ανάκτορα και το διοικητικό κέντρο επρόκειτο να οικοδομηθούν εκτός των ορίων της παλιάς πόλης στη θέση της σημερινής πλατείας Ομονοίας (εικ. 1). Η εφαρμογή του πρώτου αυτού σχεδίου απεδείχθη αδύνατη και ένας από τους βασικότερους λόγους ήταν το θέμα των απαλλοτριώσεων, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν οι απαραίτητοι πόροι για τις χρηματικές αποζημιώσεις των κατοίκων. Αποφασίστηκε τότε η τροποποίηση του σχεδίου των Κλεάνθη και Σάουμπερτ. Η όλη εργασία ανατέθηκε στον Κλέντσε (Leo von Klentze), αρχιτέκτονα του πατέρα του Όθωνα, Λουδοβίκου Α΄ της Βαυαρίας. Ο Κλέντσε έφτασε από το Μόναχο στην Αθήνα στις 20 Ιουλίου 1834.[1]

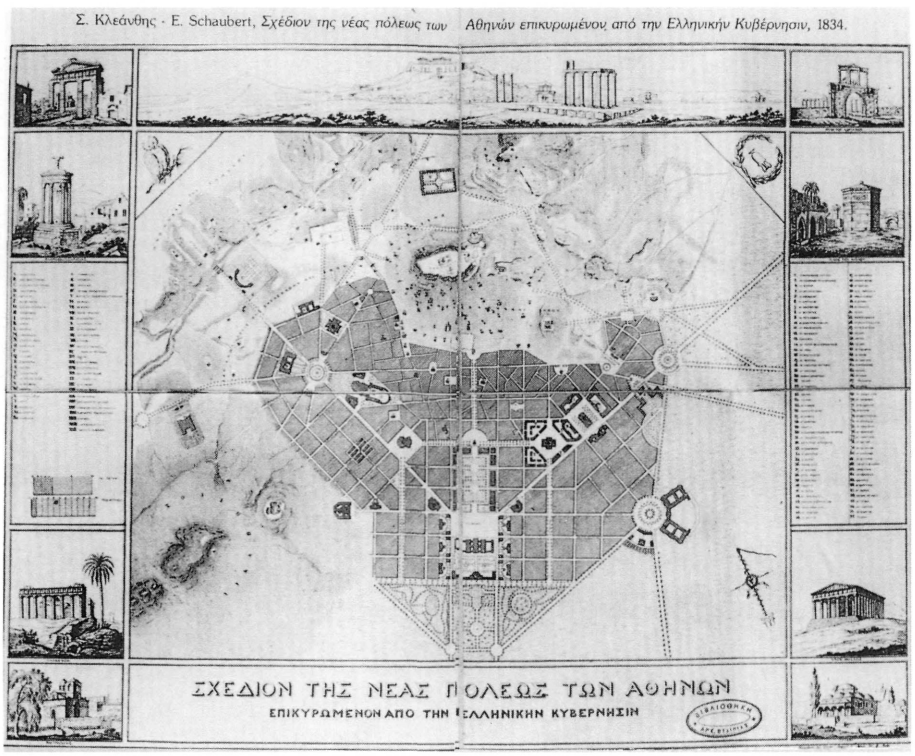

1. Το πρώτο σχέδιο της πόλεως των Αθηνών των αρχιτεκτόνων Σ. Κλεάνθη καί Ε. Σάουμπερτ, 1833. Ανήκει στη Βιβλιοθήκη της Αρχαιολογικής Εταιρίας. Βλ. *Αθήνα ευρωπαϊκή υπόθεση* (κατάλογος της έκθεσης, Αθήνα 12.10/2.12.1985), σ. 22-23).

1 1. Εφημ. *Αθηνά*, έτος Γ', φ. 162 / 21 Ιουλίου 1834.

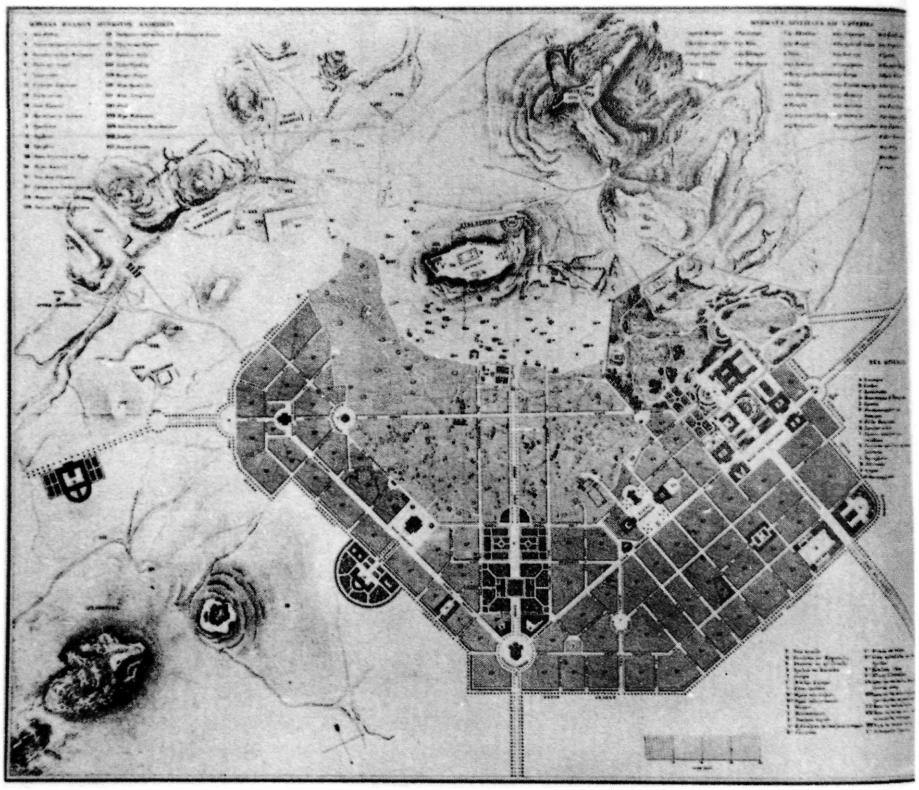

2

2. Το τροποιημένο σχέδιο του Κλέντσε. 1834. Λιθογραφία 43Χ53 εκατοστών, Bayer. Staatsbibliothek, Klenzeana VIII 18 Μόναχο. (Κατάλογος της έκθεσης *"Ein Griechischer Traum"*, Γλυπτοθήκη του Μονάχου 6.12.1985–9.2.1986, σ. 314).

Με το νέο, τροποποιημένο σχέδιο, οι αποζημιώσεις περιορίστηκαν στις απαραίτητες για τη διάνοιξη οδών και η θέση των ανακτόρων και της διοίκησης μεταφέρθηκαν στην περιοχή του αρχαίου Κεραμεικού. Το σχέδιο του Κλέντσε εγκρίθηκε από τον Όθωνα με το ΒΔ της 18/30 Σεπτεμβρίου 1834 (εικ. 2). Η περιοχή όπου προβλεπόταν να δημιουργηθεί το κέντρο της νέας πρωτεύουσας ήταν επόμενο να προκαλέσει το ενδιαφέρον πολλών πλουσίων Ελλήνων του εξωτερικού καθώς και αρκετών ξένων, οι οποίοι αγόρασαν οικόπεδα κοντά στον αρχαίο Κεραμεικό και την οδό Πειραιώς. Παράλληλα άρχισαν να κτίζονται στις εκτάσεις αυτές ιδιωτικές κατοικίες και πλούσια αρχοντικά. Αλλά ούτε το σχέδιο του Κλέντσε εφαρμόστηκε και ακολούθησαν αλλεπάλληλες τροποποιήσεις. Τελικά το κέντρο της πόλης άρχισε να αναπτύσσεται γύρω από την περιοχή όπου θεμελιώθηκαν τα ανάκτορα, στις 25 Ιανουαρίου 1836, στο ύψωμα του Αγίου Αθανασίου, πάνω από τη σημερινή πλατεία Συντάγματος. Παράλληλα παρατηρείται η εσπευσμένη ανοικοδόμηση πολλών ερειπωμένων κτισμάτων και η οικοδόμηση νέων κτιρίων.

Η μετατόπιση αυτή του κέντρου της Αθήνας έγινε σε βάρος του κέντρου που είχαν προβλέψει τα προηγούμενα πολεοδομικά σχέδια. Ένας μεγάλος αριθμός από τις κατοικίες που είχαν κτιστεί στην περιοχή του Κεραμεικού και της οδού Πειραιώς εγκαταλείφθηκε και οι ιδιοκτήτες μεταφέρθηκαν στο χώρο του νέου κέντρου. Στους χάρτες των εικ. 1-3 φαίνονται οι πρώτες αυτές περιπέτειες του πολεοδομικού της Αθήνας. Στο δε σχέδιο της πόλεως του F. Altenhoven του 1837 (εικ. 3), είναι φανερή η ανά-

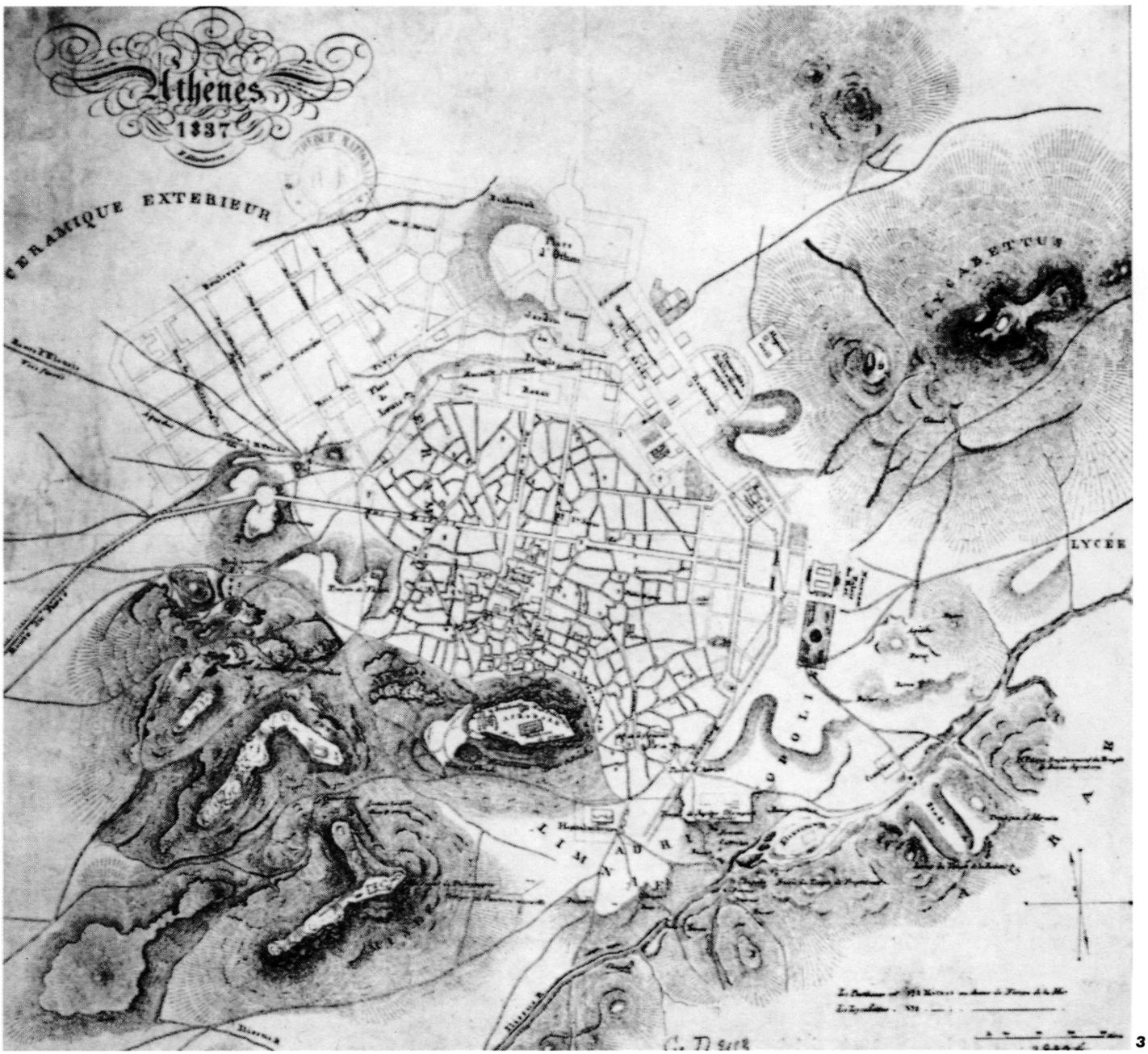

3

3. Πολεοδομικό σχέδιο της πόλεως των Αθηνών του F. Altenhoven, 1837. Λιθογραφία 33Χ39 εκ. Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, GED 2553. (Κατάλογος της έκθεσης *"Αθήνα ευρωπαϊκή υπόθεση"* , Αθήνα 12.10–2.12.1985, σ. 99).

πτυξη του ιστού της νέας πόλης πάνω στα ίχνη της παλαιάς και στην περιοχή των ανακτόρων. Το τμήμα της οδού Πειραιώς και ο έξω Κεραμεικός βρίσκονται σαφώς εκτός κέντρου.

Μεταξύ των πλουσίων Ελλήνων του εξωτερικού που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα μετά την απελευθέρωσή της από τους Τούρκους το 1833, ήταν και οι πρίγκιπες Καντακουζηνοί από τη Βλαχία, γόνοι της βυζαντινής φαναριώτικης οικογένειας των Καντακουζηνών. Στο διάστημα των ετών 1711-1821, μέλη της οικογένειας αυτής είχαν διατελέσει ηγεμόνες της Βλαχίας. Μετά την έκρηξη της ελληνικής Επανάστασης, οι Τούρκοι άρχι-

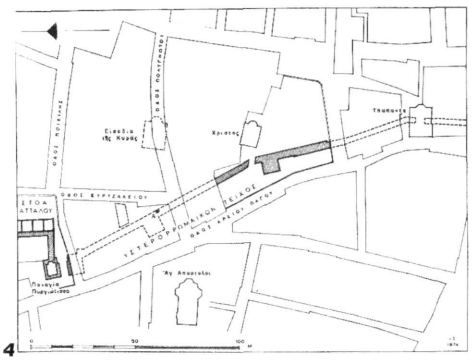

4

4. Τοπογραφικό σχέδιο της ΝΑ γωνίας της Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών του Ι. Τραυλού. Αγγελική Κόκκου, "Το κιονόκρανο...", ό.π., σ. 108.

σαν να διορίζουν ως ηγεμόνες-πρίγκιπες της Βλαχίας και της Μολδαβίας μόνον εντόπιους άρχοντες. Οι Καντακουζηνοί διατηρούσαν τον τίτλο των πριγκίπων και μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Φαίνεται πως η κοινωνική συμπεριφορά των Καντακουζηνών ήταν ενίοτε ανάλογη με τον αυταρχισμό που υπέθαλπε τότε ο σχετικός τίτλος ευγενείας και ο τύπος της εποχής τους αποκαλεί ειρωνικά "Γραικοπρίντζιπες Καντακουζηνούς".[2] Σημαντικό πολιτικό έρεισμα της οικογένειας αποτέλεσε ο γάμος των δύο γιών του Αλέξανδρου Καντακουζηνού, Στεφάνου και Δημητρίου, με τις κόρες του ισχυρού άνδρα της αντιβασιλείας, κόμη Άρμανσπεργκ.[3] Ο Στέφανος παντρεύτηκε τη Σοφία και ο Δημήτριος τη Λουίζα, η οποία πέθανε από πανώλη στο γαμήλιο ταξίδι και ετάφη στη νησίδα του Σαρωνικού, Ψυττάλεια.[4]

Ένας άλλος γόνος της φαναριώτικης οικογένειας των Καντακουζηνών, ο Γεώργιος, έχει συνδέσει στενά το όνομά του με την ιστορία του κτιρίου του μεταξουργείου Αθηνών. Ο πλούσιος αυτός έμπορος και επιχειρηματίας από τη Βλαχία έφτασε στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1833 και αγόρασε κοντά στην οδό Πειραιώς, στη θέση Χρισμένο Λιθάρι,[5] στη σημερινή συνοικία του Μεταξουργείου, ένα οικόπεδο που είχε έκταση 9.421 βασ. τετρ. πήχεις.[6] Το οικόπεδο καταλάμβανε την περιοχή που ορίζεται σήμερα από τις οδούς Κολοκυνθούς, Μεγάλου Αλεξάνδρου, Θερμοπυλών και Λεωνίδου.[7] Στο οικόπεδο αυτό αποφάσισε την ανέγερση ενός συγκροτήματος που θα περιελάμβανε την ιδιωτική του κατοικία και ένα μεγάλο γωνιακό οικοδόμημα με εμπορικά καταστήματα και κατοικίες των εμπόρων.

Παράλληλα ο Γεώργιος Καντακουζηνός αγόρασε μια έκταση στο χώρο της Αρχαίας Αγοράς, πίσω από τη στοά του Αττάλου, τα ακριβή όρια της οποίας δεν γνωρίζουμε. Εκείνο όμως που ξέρουμε με βεβαιότητα είναι ότι ο χώρος εκείνος λειτούργησε ως ένα είδος λατομείου, διότι με το οικοδομικό υλικό ερειπωμένων και κατεδαφισμένων κτισμάτων καθώς και με το διάσπαρτο αρχαίο υλικό έκτιζε το οικοδομικό του συγκρότημα. Ο έφορος αρχαιοτήτων Κυριακός Πιττάκης σε δημοσίευμά του σχετικά με κάποια αρχαία επιγραφή μας δίνει το 1852 την εξής πληροφορία: "Η επιγραφή αύτη γέγραπται Αττικοίς γράμμασιν επί τμήματος πλακός λίθου Πεντελησίου. Ευρέθη το 1834 Μαΐου 19 εις την οικίαν του Αθαν. Σουρπιού, ήτις είναι πλησίον του Βουλευτηρίου και του Μητρώου. Την οικίαν ταύτην κατά το αυτό έτος ηγόρασεν ο Γεώργιος Καντακουζηνός, και έλαβε την ύλην όλην, καταστρέψας την οικίαν και την εν αυτή Εκκλησίαν, της Αγίας Κυράς επικαλουμένην, την μετεκόμισεν εν τη εις τον έξω Κεραμεικόν οικίαν αυτού".[8] Η εκκλησία της Αγίας Κυράς στο νοτιοδυτικό τμήμα της οδού Πολυγνώτου, ήταν αφιερωμένη στα Εισόδια της Θεοτόκου και ανήκε παλαιότερα στην οικογένεια Καπετανάκη. Η εικόνα της Αγίας Κυράς στο εσωτερικό της εκκλησίας εθεωρείτο θαυματουργή και μετά την κατεδάφιση του ναού, το 1834, μεταφέρθηκε στους Αγίους Αποστόλους-Σολάκη, στην Αρχαία Αγορά. Ο Ξυγγόπουλος αναφέρει ότι το ίδιο εκείνο έτος κατεδαφίστηκε από τον Καντακουζηνό και η εκκλησία του Αγίου Θωμά η οποία παλαιότερα ανήκε στην οικογένεια των αθηναίων Παλαιολόγων και ήταν κτισμένη στα όρια της έκτασης που είχε αγοράσει ο πρίγκιπας, στη θέση Βρυσάκι και ανατολικά της οδού Ευρυσακείου (εικ. 4).[9] Αρχαιότητες βρέθηκαν και στην κατεδάφιση του Αγίου Θωμά.

Ο Πιττάκης γράφει ότι στη νέα οικοδομή του Γ. Καντακουζηνού χρησιμοποιήθηκαν 225 πώρινοι πλίνθοι, η καθεμία μήκους "τεσσάρων αγγλι-

2. Εφημ. *Αθηνά*, έτος Δ', φ. 230/20 Μαρτίου 1835.

3. Ο κόμης Joseph von Armansperg (1787-1853) διατέλεσε μέλος της Αντιβασιλείας στο διάστημα 1833-1835 και πρωθυπουργός της χώρας στα 1835-1837.

4. Το μαρμάρινο ταφικό μνημείο σώζεται στο ΒΑ τμήμα του νησιού, βλ. *Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας*, πανηγυρικό τεύχος 1837-1987, σ. 97.

5. Η τοπωνυμία Χρισμένο Λιθάρι είχε προκύψει από ορόσημο κτημάτων στην αρχή της σημερινής οδού Σφακτηρίας. Στους νεότερους χρόνους είχε επικρατήσει ο τύπος Χεζολίθαρο. Διασώζονται οι τύποι Χρυσωμένο Λιθάρι, Χρυσή Πέτρα, Χεσμένο Λιθάρι, βλ. και Κ. Μπίρης, *Αι τοπωνυμίαι της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών*, Αθήνα 1971, σ. 33, 118.

6. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, Έκθεση αναγκαστικής κατασχέσεως, αρ ευρ. 128, της 22ας Σεπτεμβρίου 1853, έκθεση του καταμετρητή Β. Π. Τσάκωνα. Ευχαριστώ θερμά την κ. Λιλή Σπηλιωτάκη και ιδιαιτέρως τον κ. Χρήστο Ζιούλα οι οποίοι έθεσαν ένα σημαντικό μέρος των αρχείων τους στη διάθεσή μου, τον κ. Γεώργιο Καλατζάκο για την άδεια της μελέτης παλαιών συμβολαίων του αρχείου του και τον κ. Γεώργιο Κώνστα για τη δυνατότητα της έρευνας στο αρχείο του Συμβολαιογραφικού Συλλόγου Εφετείων Αθηνών, Πειραιώς, Αιγαίου και Δωδεκανήσου.

7. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, "Αρχείον Μιχαήλ. Ιατρού 1802-1893", *Τετράδια εργασίας Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, αρ. 6, Αθήνα 1983, σ. 34.

8. Κ. Πιττάκης, *Εφημερίς Αρχαιολογική* 1852, σ. 678-679. Α. Κόκκου, "Το κιονόκρανο του ναού της Σουνιάδος Αθηνάς Ε. Μ. 4478 και η συλλογή του Καντακουζηνού", *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1974, σ. 106.

9. Α. Ξυγγόπουλος, "Τα βυζαντινά και τουρκικά μνημεία των Αθηνών", *Ευρετήριον των μνημείων της Ελλάδος*, Α. Ευρετήριον των μεσαιωνικών μνημείων, 1. Αθηνών, τεύχος Β', Αθήνα 1929, σ. 112. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αι Παλαιαί Αθήναι*, Αθήνα 1922, σ. 148-153. Κ. Μπίρης, *Αι εκκλησίαι των παλαιών Αθηνών*, Αθήνα 1940, σ. 38, 42.

κών ποδών και πάχους δύο ήμισυ".[10] Δεν υπάρχει επίσης καμμία αμφιβολία ότι έχουν χρησιμοποιηθεί άφθονα αρχαία μάρμαρα, τα οποία θεωρήθηκαν δευτερεύουσας αρχαιολογικής σημασίας. Η χρήση άλλωστε αρχαίων μαρμάρων ως οικοδομικού υλικού ήταν ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο σε όλη τη διάρκεια του 19ου αι.[11]

Ο Γ. Καντακουζηνός, με την παραπάνω μέθοδο των κατεδαφίσεων μέσα σε αρχαιολογικό χώρο, απέκτησε μια σημαντική αρχαιολογική συλλογή αποτελούμενη από 160 κομμάτια "κιονοκράνων, επιγραφών, αγαλμάτων και άλλων έργων γλυπτικής και αρχιτεκτονικής".[12] Ένα μέρος της συλλογής αυτής, 40 κομμάτια, το δώρησε το 1844 στον έφορο αρχαιοτήτων Πιττάκη ο οποίος και γράφει σχετικά: "Τον καλόν τούτον καί ευγενή άνδρα κατέπεισα να μοι δώση τα λείψανα τών αρχαιοτήτων όσα ηύρεν εις την κατεδάφισιν της Εκκλησίας, της επικαλομένης Αγία Κυρά κειμένης παρά το Βουλευτήριον ης την ύλην μετεχειρίσθη εις την οικοδομή της προς β. των Αθηνών μεγάλης οικίας αυτού. Προς έπαινον δε της καλοκαγαθίας και προσφοράς αυτού θέλω δημοσιεύση την προς εμέ γαλλιστί επιστολήν αυτού, δι' ης μοι επρόσφερε ατομικώς ταύτα, τα κατέθεσα εν τη αρχαιολογική Συλλογή τη εν τω Θησείω...".[13] Το ενδιαφέρον που είχε αρχίσει να εκδηλώνεται για τις αρχαιότητες και την τύχη των αρχαιολογικών συλλογών είναι έκδηλο σε μια σειρά άρθρων στην εφημερίδα *Αιών* με τον γενικό τίτλο "Η κατάστασις των προγονικών λειψάνων". Ο αρθρογράφος μας δίνει την πληροφορία ότι "...ο Έφορος αρχαιοτήτων κ. Πιττάκης εσχημάτισε φρονίμως εις 4 μέρη τας αρχαιολογικάς μας συλλογάς, εις το Θησείον, υπό την Στοάν του Αδριανού, εις την Ακρόπολιν και εντός του Πύργου των Ανέμων...".[14]

Ο Γ. Καντακουζηνός είχε προσλάβει ως αρχιτέκτονα τον Χριστιανό Χάνσεν (εικ. 5)[15] ο οποίος είχε αναλάβει την επίβλεψη των κατεδαφίσεων και των εκσκαφών στα οικόπεδα του χώρου της Αρχαίας Αγοράς, τη μεταφορά του υλικού και την ανέγερση του οικοδομικού συγκροτήματος. Ως υπότροφος της αρχιτεκτονικής σχολής της Ακαδημίας Καλών Τεχνών της Κοπεγχάγης, είχε μια παιδεία η οποία είχε άμεση σχέση με την αρχαία ελληνική τέχνη. Ο σκοπός άλλωστε της υποτροφίας του ήταν η σε βάθος μελέτη της ρωμαϊκής και της κλασικής αρχαιότητας. Επομένως δεν θα πρέπει να ήταν αμέτοχος στην επιλογή των αρχαιοτήτων που αποτέλεσαν την ιδιωτική συλλογή του Γ. Καντακουζηνού. Μεταξύ των αντικειμένων της συλλογής αυτής ήταν και το κιονόκρανο του ναού της Σουνιάδος Αθηνάς, με γραπτά κοσμήματα, το οποίο έχει απασχολήσει τους αρχαιολόγους, πολλούς περιηγητές και τον τύπο της εποχής.[16] Το κιονόκρανο αυτό το βρήκε ο Χριστιανός Χάνσεν τον Απρίλιο του 1834, στα θεμέλια μιας εκκλησίας την οποία δεν κατονομάζει. Στο σχέδιο που έχει κάνει σε φυσικό μέγεθος αποδίδονται τα κοκκινωπά χρώματα των κοσμημάτων όπως τα περιγράφει ο Πιττάκης το 1855 (εικ. 6): "Εν τη συλλογή ταύτη υπάρχει και κιονόκρανον Ιωνικόν, σώζον χρώματα κοκκινωπά και κοσμήματα μαιάνδρου, ώσπερ και έτερον εν Ακροπόλει Ιωνικής τάξεως και αυτό, κείμενον εν τη συλλογή των Ιωνικών κιονοκράνων".[17] Στο ίδιο κιονόκρανο έχει αναφερθεί και ο δανός ζωγράφος Μ. Ρέμπυ (Martinus Roerbye) ο οποίος επισκέφθηκε την Αθήνα την περίοδο 1835-1836: "Κάτω από την Ακρόπολη και προς την πλευρά του Θησείου έχει βρεθεί ένα υπέροχο ιωνικό κιονόκρανο με πολλές αυστηρές αναλογίες. Τα κοσμήματα είναι όπως του Παρθενώνα, δεν υποδηλώνονται με ανάγλυφα αλλά με χρώμα".[18] Η αποκα-

5

5. Προσωπογραφία του Χριστιανού Χάνσεν από τον E. Lehrmann, 1848. Σχέδιο με μολύβι 17,5X15,2 εκ. Det National Historiske Museum Paa Frederiksborg αρ. ευρ. A 3306. (Κατάλογος της έκθεσης *"Arkitekten Christian Hansen I. Graekenland 1833–1850"* στην Ακαδημία, 12.4–4.8.1986).

10. Κ. Πιττάκης , *ό.π.*, σ. 679, σημ. 1.
11. Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 111-112.
12. Κ. Πιττάκης, *ό.π.*, σ. 679, σημ. 1, Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ.107
13. Κ. Πιττάκης, *Εφημερίς Αρχαιολογική*, 1856, σ. 1337. Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 107.
14. Εφημ. *Αιών*, έτος Ζ', φ. 569/ 18 Οκτωβρίου 1844, φ. 571/ 25 Οκτωβρίου 1844, φ. 573/ 2 Νοεμβρίου 1844, φ. 575/ 8 Νοεμβρίου 1844, φ. 578/ 22 Νοεμβρίου 1844.
15. Ο δανός αρχιτέκτονας Christian Hansen (1803-1883), έφτασε από την Ιταλία στην Ελλάδα, με υποτροφία της Ακαδημίας Καλών Τεχνών της Δανίας. Με κέντρο της δραστηριότητάς του την Αθήνα, παρέμεινε στη χώρα μας από το 1833-1850. Το έργο που ανέπτυξε στο διάστημα αυτό χαρακτηρίζεται από τη βαθειά μελέτη της αρχαίας τέχνης και τη συμβολή του στη δημιουργία της αθηναϊκής νεοκλασσικής αρχιτεκτονικής. Πήρε ενεργό μέρος στις αρχαιολογικές εργασίες της Ακρόπολης, ήταν ο πρώτος που δίδαξε σχέδιο στο Σχολείο των Τεχνών και ως υπάλληλος στην τεχνική υπηρεσία της Γραμματείας των Εσωτερικών, εργάστηκε στη σχεδίαση, και κατασκευή δημοσίων κτιρίων. Έχει επίσης κάνει ιδιωτικά κτίρια και ταφικά μνημεία. Ανάμεσα στα γνωστότερα έργα του, εκτός από το συγκρότημα του Καντακουζηνού συγκαταλέγονται η μετατροπή της Αγίας Ελεούσης σε αίθουσα δικαστηρίων, το Νομισματοκοπείο, το Πολιτικό Νοσοκομείο, τα λουτρά της Κύθνου, το Πανεπιστήμιο, η Αγγλικανική Εκκλησία, το Οφθαλμιατρείο, το ταφικό μνημείο του Μυλλέρου στο λόφο του Κολωνού.
16. Βλ. σχετική μελέτη της Α. Κόκκου, *ό.π.* Το κιονόκρανο σχεδίασε και ο δανός αρχιτέκτονας H. C. Stilling το 1853, έτος που επισκέφθηκε την Αθήνα, βλ. M. Bendtsen, De attisk ioniske kapitaeltyper indtil udgangen af 5 aarh. f. Kr., *Museum Tusculanum* 56 (1984-1986), Klassisk Arkaeologiske Studier, εικ. 11.
17. Κ. Πιττάκης, *Εφημερίς Αρχαιολογική*, 1855, σ. 1260. Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 105.
18. *Dansk Kunstblad* I, 6 Απρίλ. 1836, αρ. 3, σ. 21.

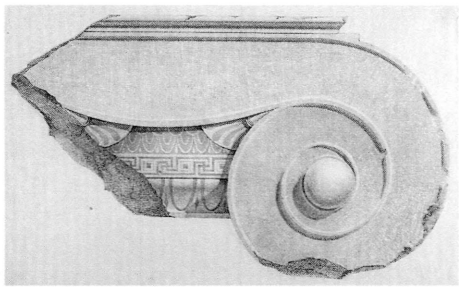

6

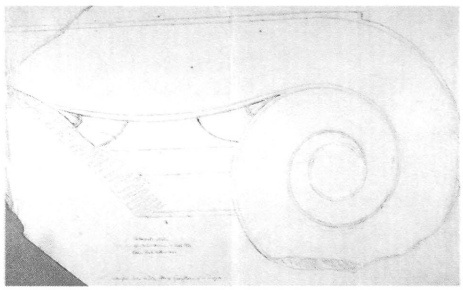

7

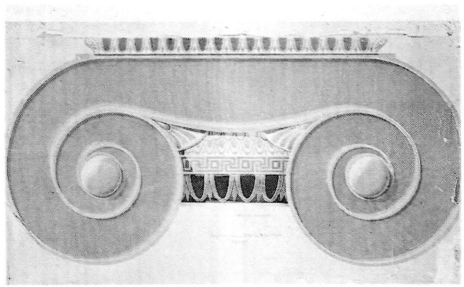

8

6. Το ιωνικό κιονόκρανο από το ναό της Σουνιάδος Αθηνάς με έγχρωμο διάκοσμο, 1834. Υδατογραφία του Χριστιανού Χάνσεν, 52Χ76 εκ., αρ. ευρ. 14994 Β (Kunstakademiets Bibliotek, Κοπεγχάγη).

7. Το προηγούμενο ιωνικό κιονόκρανο, 1834. Σχέδιο με μολύβι του Χριστιανού Χάνσεν, 42Χ66 εκ., αρ. ευρ. 14994 Α (Kunstakademiets Bibliotek, Κοπεγχάγη).

8. Το ίδιο ιωνικό κιονόκρανο. Αναπαράσταση σε σχέδιο του Ε. Τσίλλερ (Εθνική Πινακοθήκη).

τάσταση των χρωμάτων που επιχείρησε ο Τσίλλερ (Ernst Ziller) τριάντα χρόνια αργότερα, απέχει σημαντικά από την αρχική χρωματική κλίμακα. Επιπλέον το ερυθρό και το πράσινο είναι τελείως υποθετικά, όπως άλλωστε αναφέρει και ο ίδιος ο Τσίλλερ σε σχετική σημείωσή του (εικ. 8).[19]

Παράλληλα ο Χριστιανός Χάνσεν έκανε ένα δεύτερο σχέδιο του κιονοκράνου όπου δεν συμπεριέλαβε τα κοσμήματα και στο κάτω μέρος παραθέτει την εξής σημαντική πληροφορία: "Κιονόκρανο που βρέθηκε στα θεμέλια μιας εκκλησίας στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1834, ανήκει στον πρίγκιπα Καντακουζηνό. Στην ίδια εκκλησία, στο βάθος βρέθηκαν θεμέλιοι λίθοι αρχαίου ναού" (εικ. 7). Μας αποκαλύπτεται εδώ ο χρόνος και εν μέρει ο τόπος, δεδομένου ότι δεν αναφέρεται το όνομα της εκκλησίας όπου βρέθηκε το κιονόκρανο, δύο άγνωστα ως τώρα στοιχεία. Ο Πιττάκης, όταν γράφει σχετικά με τις αρχαιότητες που του παρέδωσε ο Καντακουζηνός, προσθέτει με σαφήνεια ότι πρόκειται για "λείψανα των αρχαιοτήτων όσα εύρεν εις την κατεδάφισιν της Εκκλησίας της επικαλουμένης Αγία Κυρά".[20] Ο έλληνας έφορος αρχαιοτήτων δεν αναφέρει πουθενά άλλη εκκλησία που να κατεδαφίστηκε από τον Καντακουζηνό.[21] Η αξιοπιστία του Πιττάκη οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τόπος ανευρέσεως του κιονοκράνου ήταν η ερειπωμένη εκκλησία της Αγίας Κυράς. Ο Χριστιανός Χάνσεν έχει σχεδιάσει αρκετές εκκλησίες και ερείπια εκκλησιών από την Αθήνα. Σε μια υδατογραφία η οποία χρονολογείται το 1833 και είναι από τα πρώτα του σχέδια στην Αθήνα, εικονίζεται μια ερειπωμένη εκκλησία (εικ. 9). Το σχέδιο αυτό καθεαυτό μας δίνει την εγκάρσια τομή του ναού με τοιχογραφίες ολόσωμων αγίων στο εσωτερικό. Στον περίγυρο της εκκλησίας εικονίζονται αρχαία ερείπια και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο χριστιανικός ναός έχει θεμελιωθεί πάνω σε αρχαίο οικοδόμημα. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ακόμα και ο προσανατολισμός. Εάν δεχτούμε ότι η υδατογραφία αυτή εικονίζει την Αγία Κυρά λίγο πριν κατεδαφιστεί και ότι το ιερό της εκκλησίας είναι στα δεξιά της εικόνας, στο σημείο όπου η στέγη βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η δεύτερη εκκλησία που διακρίνεται στο βάθος είναι η Παναγία η Πυργιώτισσα, κτισμένη μέσα σε πύργο του ιουστινιανείου τείχους, στο νότιο άκρο της Στοάς του Αττάλου (εικ. 4).[22] Σήμερα στο ιερό της Αγίας Κυράς υπάρχει μία κόγχη-προσκυνητάρι με την τοιχογραφία της Αγίας Ματρώνας (εικ. 10), γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι υπήρχε κάποια σχέση μεταξύ της Αγίας Κυράς και της Οσίας Ματρώνας της Χιοπολίτιδος, η οποία στη Χίο ονομάζεται και Αγία Κιουρά.[23]

Τα σχέδια για το οικοδομικό συγκρότημα καθώς και την εκτέλεσή τους ανέθεσε ο Γεώργιος Καντακουζηνός, όπως είδαμε, στον αρχιτέκτονα Χριστιανό Χάνσεν, τον οποίο είχε γνωρίσει κατά τα τέλη Ιουλίου - αρχές Αυγούστου του 1833, ταξιδεύοντας με πλοίο από την Κέρκυρα στην Πάτρα. Η ανάθεση του έργου ακολούθησε δύο φάσεις, η πρώτη από τις οποίες αφορούσε την ιδιωτική κατοικία του Καντακουζηνού. Τις πληροφορίες αντλούμε από δύο επιστολές του ίδιου του αρχιτέκτονα, σταλμένες από την Αθήνα. Η μία απευθύνεται στον αδελφό του Πήτερ (Peter) στην Κοπεγχάγη και φέρει ημερομηνία 24 Δεκεμβρίου 1833: "...φοβόμουνα μην βρεθώ σε οικονομική δυσχέρεια σε μια ξένη χώρα, μακρυά από φίλους και γνωστούς που θα μπορούσαν να με βοηθήσουν. Για καλή μου όμως τύχη συνάντησα πάνω στο πλοίο από την Κέρκυρα στην Πάτρα, έναν έλληνα πρίγκιπα που μου ζήτησε και του έκανα τα σχέδια γιά την ιδιωτική του κα-

19. Α. Κόκκου, *ό.π.* , σ. 103.

20. Κ. Πιττάκης, *Εφημερίς Αρχαιολογική* 1856, σ. 1336-1337.

21. Ο Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 146, γράφει ότι στις 9 Ιουνίου 1834 "ο Άγιος Θωμάς εκρημνίσθη υπό του πρίγκιπος Γεωργίου Καντακουζηνού ευρέθησαν δε τινες αρχαιότητες εν τοις ερειπίοις του". Ο Ξυγγόπουλος όπως είδαμε, συμφωνεί με αυτή την άποψη, ο δε Πιττάκης δίνει την πληροφορία ότι η εκκλησία του Αγίου Θωμά κατεδαφίσθηκε το 1845 και το υλικό της χρησιμοποιήθηκε στην οικοδόμηση της Μητροπόλεως, Α. Ξυγγόπουλος, *ό.π.*, σ. 112.

9

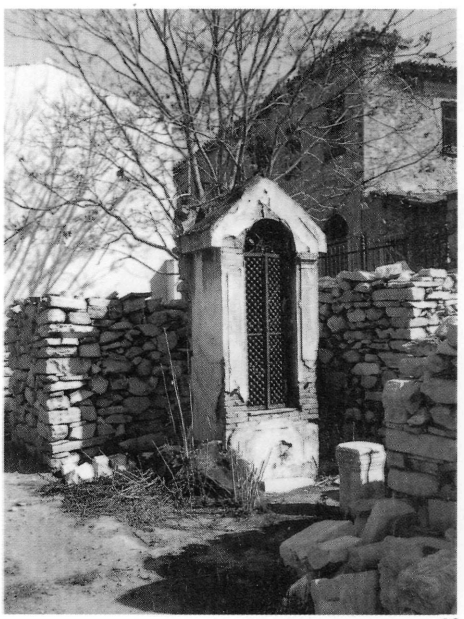

10

9. Ερειπωμένη εκκλησία με λείψανα τοιχογραφιών κτισμένη στα θεμέλια αρχαίου οικοδομήματος, 1833. Υδατογραφία του Χριστιανού Χάνσεν, 11Χ17,5 εκ. αρ. ευρ. S 51 18543 σ. 36 (Kunstakademiets Bibliotek, Κοπεγχάγη).

10. Προσκυνητάρι, τμήμα του ιερού της Αγίας Κυράς με τοιχογραφία της Αγίας Ματρώνας στην οδό Πολυγνώτου, Πλάκα.

τοικία που ήθελε να κτίσει εδώ στην Αθήνα...".[24] Η δεύτερη επιστολή φέρει ημερομηνία 8 Ιουλίου 1834 και απευθύνεται στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Κοπεγχάγης: "...Ήμουνα πολύ τυχερός που βρήκα δουλειά αφού η υποτροφία μου του δευτέρου εξαμήνου έχει καθυστερήσει. Έκανα τα σχέδια ενός μεγάλου γωνιακού κτιρίου με καταστήματα στο ισόγειο και κατοικίες στον όροφο. Αυτόν τον καιρό είμαι απασχολημένος με την οικοδόμηση του κτιρίου...".[25]

Η οικία του Καντακουζηνού

Λίγα πράγματα γνωρίζουμε για το πρώτο κτίριο, που προοριζόταν για κατοικία του Καντακουζηνού. Πολύ περισσότερες είναι οι πληροφορίες για το μεγάλο γωνιακό κτίριο, δεδομένου ότι χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως μεταξουργείο. Θα εξετάσουμε τα δύο κτίρια χωριστά, ξεκινώντας από εκείνο που κτίστηκε πρώτο, δηλαδή την κατοικία του Καντακουζηνού. Το αρχικό σχέδιο δεν υπάρχει. Στο αρχείο των σχεδίων του Χριστιανού Χάνσεν στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Κοπεγχάγης, υπάρχουν δύο σχέδια με μολύβι, όπου ο αρχιτέκτονας σημειώνει: "Ιδέες για την κατοικία του Καντακουζηνού στην Αθήνα, Οκτώβριος 1833" (εικ. 11). Στο *Πανόραμα* του Στάντεμαν (Stademann, εικ. 12, 13) φαίνεται η κατοικία του πρίγκιπα στην ανατολική πλευρά του συγκροτήματος, κτισμένη χωριστά από το μεγάλο επίμηκες κτίριο και αποδίδεται με τη μορφή που είχε το 1835. Παρουσιάζει δε βασικές ομοιότητες στον όγκο και την κάλυψη με την επάνω όψη του παραπάνω σχεδίου του Χριστιανού Χάνσεν. Η ανέγερση της οικίας ολοκληρώθηκε αυτό το ίδιο έτος αλλά μας είναι άγνωστο εάν και για πόσο χρονικό διάστημα κατοικήθηκε από τον Γ. Καντακουζηνό. Εκείνο που γνωρίζουμε είναι ότι η οικία αυτή είχε ενοικιαστεί ένα διάστημα, προ του 1842, στον Όθωνα Γκρόπιους[26] και τουλάχιστον από το 1842 στον γλύπτη Ζήγγελ.[27] Επειδή η οικία ήταν σχετικά μεγάλη, και οι δύο παραπάνω ενοικιαστές υπενοικίαζαν τους χώρους που δεν χρησιμοποιούσαν, σε μεμο-

22. Α. Ξυγγόπουλος, *ό.π.*, σ. 110.

23. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 152-153.

24. Βασιλική Βιβλιοθήκη στην Κοπεγχάγη - Det Kongelige Bibliotek, Haandskriftafdelingen NKS 3954 4ο.

25. Κρατικό Αρχείο της Δανίας - Rigsarkivet, KA 1. 2. 16.

26. Ο Otto Gropius είχε κάνει αίτηση στον Όθωνα στις 27 Νοεμβρίου 1841 για τη σύσταση και στην Αθήνα "καταστήματος δια την ανατροφήν των μεταξοσκωλήκων"· πολλά σχετικά έγγραφα στα ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 252, υ/φ Seidenzucht von Otto Gropius. Το μεταξουργείο αυτό άρχισε να λειτουργεί την άνοιξη του 1843, εφημ. *Ελληνικός Παρατηρητής*, 18 Μαΐου 1843.

27. Christian Erik Siegel (1808-1883), βαυαρός γλύπτης και αρχιτέκτονας εγκατεστημένος στην Ελλάδα. Το 1839 φιλοτέχνησε το Ηρώον των Βαυαρών που πέθαναν από πυρετούς την περίοδο 1833-1834. Πρόκειται για έναν ανάγλυφο λέοντα στον βράχο των Αγίων Πάντων, στην Πρόνοια του Ναυπλίου. Διετέλεσε καθηγητής του Πολυτεχνείου Αθηνών στα 1847-1850. Πέθανε στην Ελλάδα το 1883 και ο τάφος του βρίσκεται στο προτεσταντικό τμήμα του Α' Νεκροταφείου Αθηνών.

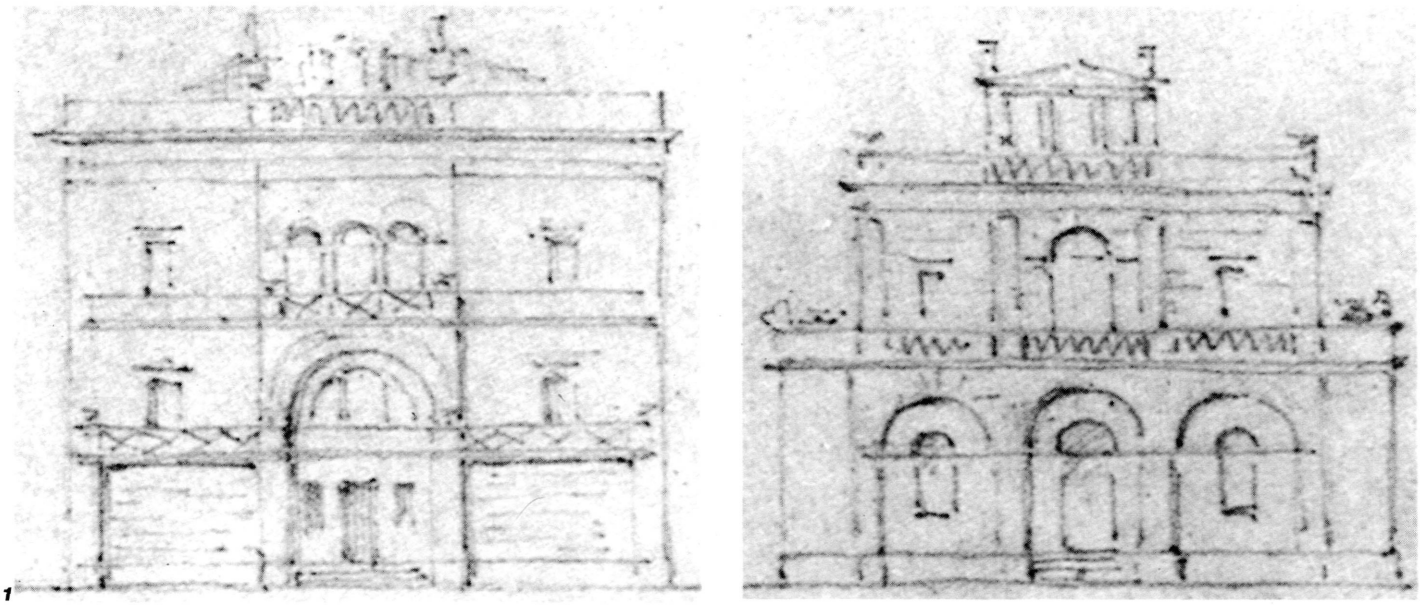

11

11. Δύο σχέδια-ιδέες για την κατοικία του Καντακουζηνού στην Αθήνα, Οκτώβριος 1833. Σχέδιο με μολύβι του Χριστιανού Χάνσεν 8Χ15,5 εκ., αρ. ευρ. S 18541 σ. 39 (Kunstakademiets Bibliotek, Κοπεγχάγη).

νωμένα άτομα και σε οικογένειες. Έτσι τον Σεπτέμβριο 1842 μετακόμισε στον όροφο της οικίας η οικογένεια του εφημέριου της Αμαλίας, Α. Λυτ (A.H.F. Lüth), και έμεινε στην κατοικία αυτή ώς τον Μάρτιο 1843. Η σύζυγός του Χριστιάνα γράφει χαρακτηριστικά στο Σημειωματάριό της: "Την 1η Σεπτεμβρίου μετακομίσαμε πάλι... Στην πλατεία των Γυμνασίων ήταν απλόχωρα και ο αέρας καθαρός. Ο Ζήγγελ είχε νοικιάσει εκεί ένα μεγάλο σπίτι. Στο ίδιο αυτό σπίτι πήραμε μεις το πάνω πάτωμα, με πέντε δωμάτια, αρκετά μεγάλα. Δίπλα μας έμενε η γαλλίδα δούκισσα της Πλακεντίας".[28] Επίσης η αδελφή της Χριστιάνας Λυτ, Χάννε, σημειώνει στις αναμνήσεις της το 1883 για την ίδια αυτή κατοικία: "Μεταξύ Σεπτεμβρίου 1842 και Μαρτίου 1843 είχαμε μετακομίσει σ' ένα μοναχικό σπίτι κοντά στην οδό Πειραιώς, στην Πλατεία των Γυμνασίων. Το σπίτι αυτό το έλεγαν οι βαυαροί 'το Κάστρο' (Die Burg). Μείναμε στον επάνω όροφο ενώ οι Ζήγγελ, Σλούμπεργκερ (Schlumberger) και ένας αξιωματικός έμεναν στο ισόγειο. Η κουζίνα ήταν στην αυλή".[29] Είναι πολύ πιθανό το εγκαταλελειμμένο γωνιακό οικοδόμημα να είχε πάρει την προσωνυμία "το Κάστρο" λόγω του μεγέθους του και της θέσης του κοντά στη Πλατεία των Γυμνασίων.

Την πρακτική των υπενοικιάσεων μαρτυρούν και τα ίχνη που άφησε κάποια αγωγή του Ζήγγελ εναντίον του Αλβέρτου Βίττε ή Βιτ (Albrekt Witte), εκπροσώπου και διευθυντή της αγγλικής εταιρείας "A. Wrampe & Co", για την οποία θα γίνει λόγος αμέσως πιο κάτω. Ο Ζήγγελ ήγειρε αγωγή τον Σεπτέμβριο του 1854 κατά του Βιτ, επειδή ο τελευταίος δεν είχε πληρώσει το μίσθωμα του δωματίου που του νοίκιαζε ο Ζήγγελ, από τον Φεβρουάριο 1853 ώς τον Αύγουστο 1854. Είναι ενδιαφέρον ότι στην τιμή του μισθώματος συμπεριλαμβανόταν και ένα γεύμα την ημέρα "με οίνον εκλεκτόν". Ο Ζήγγελ απαιτούσε αποζημίωση 1.080 δρχ., αλλά ο Βιτ ζητούσε απόρριψη της αγωγής διότι τα γεύματα ήταν πολύ λιτά.[30] Οι σχέσεις του Ζήγγελ με την εταιρεία "A.Wrampe & Co" χρονολογούνται από το 1852, όταν η εταιρεία αυτή αγόρασε το συγκρότημα του Καντακουζηνού. Από τα αποσπασματικά έγγραφα που έχουν διασωθεί φαίνεται ότι ο Ζήγγελ είχε στην ιδιοκτησία του κάποιες εκτάσεις που συνόρευαν με το κτήμα του

28. Χριστιάνα Λυτ, *Μιά Δανέζα στην Αυλή του Όθωνα*, επιμ. Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Αθήνα 1981, σ. 76 και σχ. 36, σ. 212-213.

29. Hanne Fischer, *Familie optegnelser fra 1819-1883. Ophold i Athen 1839-1852*, Βασιλική Βιβλιοθήκη της Κοπεγχάγης, αρ. Acc 1971/188, ανέκδοτο χειρόγραφο.

30. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, "Αγωγή του Χριστιανού Ερρίκου Ζήγγελ κατοίκου Αθηνών κατά Αλβέρτου Βίττε κατοίκου ωσαύτως", Αθήνα 7 Σεπτεμβρίου 1854 και "Έγγραφοι προτάσεις Αλβέρτου Βίτε διαμένοντος εν Λονδίνω κατά Χριστιανού Ερρίκου Σίγελ κατοίκου Αθηνών ", Αθήνα 23 Φεβρουαρίου 1855.

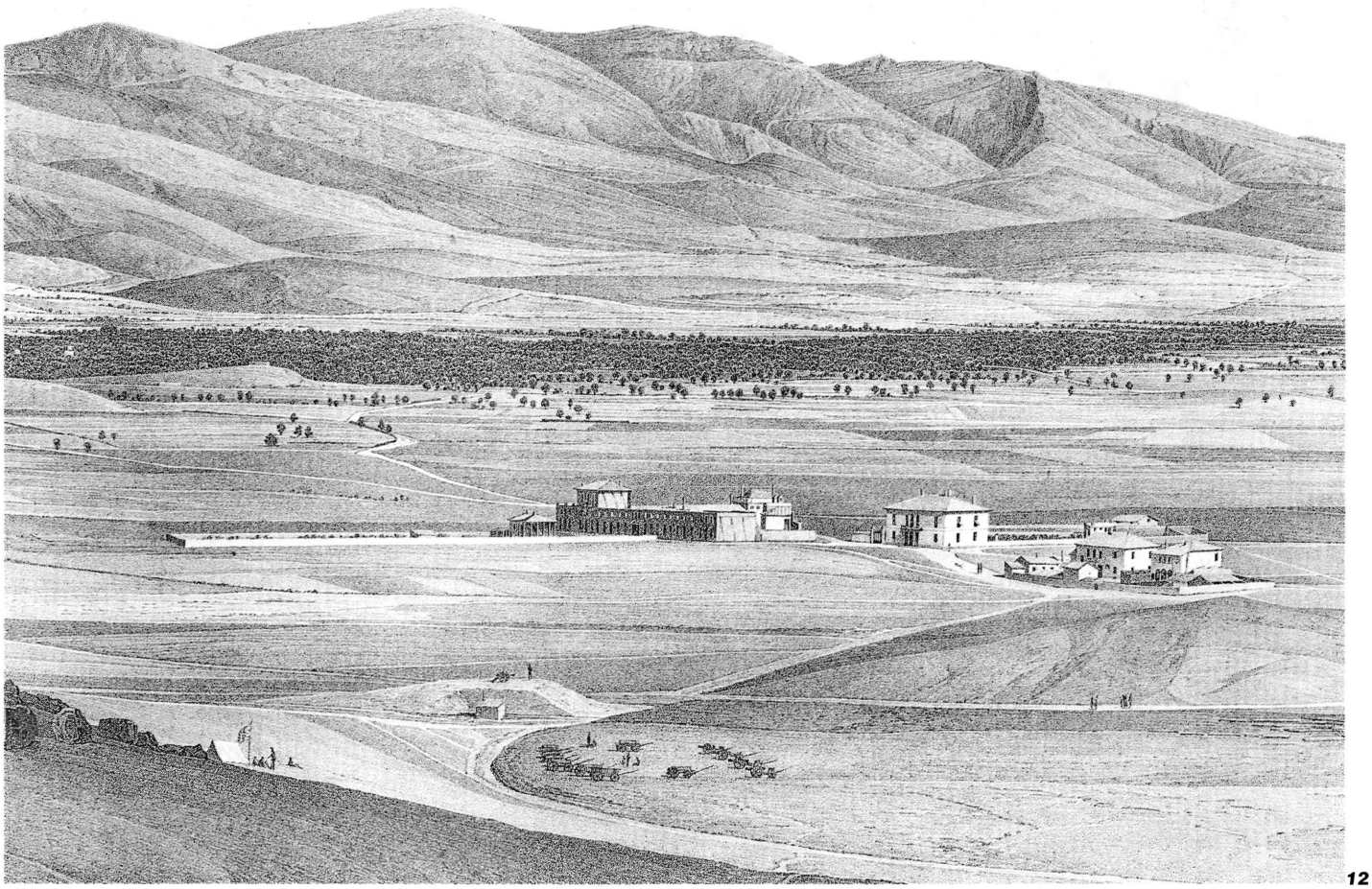

12

12. Η παλαιότερη απεικόνιση του υπό κατασκευή εμπορικού κέντρου και της οικίας του Καντακουζηνού πίσω σε χωριστό κτίριο, 1835. (Fr. Stademann, *Panorama von Athen*, πιν. 8 – λεπτομέρεια).

Καντακουζηνού, ενώ εξακολούθησε να ενοικιάζει και να υπενοικιάζει την οικία Καντακουζηνού. Έτσι στο τέλος του 1852 υπεγράφη συμβόλαιο μεταξύ του Α. Βράμπε και του Ζήγγελ, σύμφωνα με το οποίο ο τελευταίος πούλησε στον Βράμπε ένα μεγάλο περιβόλι 8,5 στρεμμάτων, απέναντι από το επίμηκες οικοδόμημα, το οποίο συνόρευε ανατολικά με την οδό Κεραμεικού. Ο Ζήγγελ πούλησε συγχρόνως το μεγαλύτερο τμήμα ενός γηπέδου, το οποίο συνόρευε στη βόρεια πλευρά του με "την πρώην οικία του Καντακουζηνού". Το κομμάτι που κράτησε ήταν περίπου μισό στρέμμα και βρισκόταν επί της οδού Φειδίου, παλαιότερη ονομασία της οδού Κεραμεικού. Στο ίδιο αυτό συμβόλαιο υπήρχε και όρος σύμφωνα με τον οποίο ο Ζήγγελ θα διατηρούσε την κυριότητα των δωματίων "εν τη πρώην οικία του κυρίου Καντακουζηνού ήδη ανηκούση τω κυρίω Βράμπε, τα οποία άλλοτε τω είχε παραχωρήση ο Οθων Γρόπιος". Το ενοίκιο ορίστηκε στις 1.200 δρχ. ετησίως. Το ύψος του ενοικίου δικαιολογείται από το μέγεθος της κατοικίας. Συγχρόνως ο Βράμπε αναλάμβανε την υποχρέωση να προμηθευτεί από τον Ζήγγελ ποσότητα μαρμάρου αξίας 10.000 δρχ. και στην περίπτωση που δεν θα ετηρείτο η συμφωνία αυτή ο Ζήγγελ θα είχε το δικαίωμα να διεκδικήσει "ως ιδιοκτησία του τα ως ανωτέρω πωληθέντα προς τον Α. Βράμπε κτήματα".[31]

31. Μετά την πτώχευση της εταιρείας το 1854, ο Ζήγγελ άρχισε μία σειρά χρονοβόρων δικαστικών αγώνων, διεκδικώντας τα κτήματά του διότι οι όροι του παραπάνω συμβολαίου δεν είχαν τηρηθεί. Η υπόθεση έφθασε το 1867 ως τον Αρειο Πάγο, χωρίς κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα.

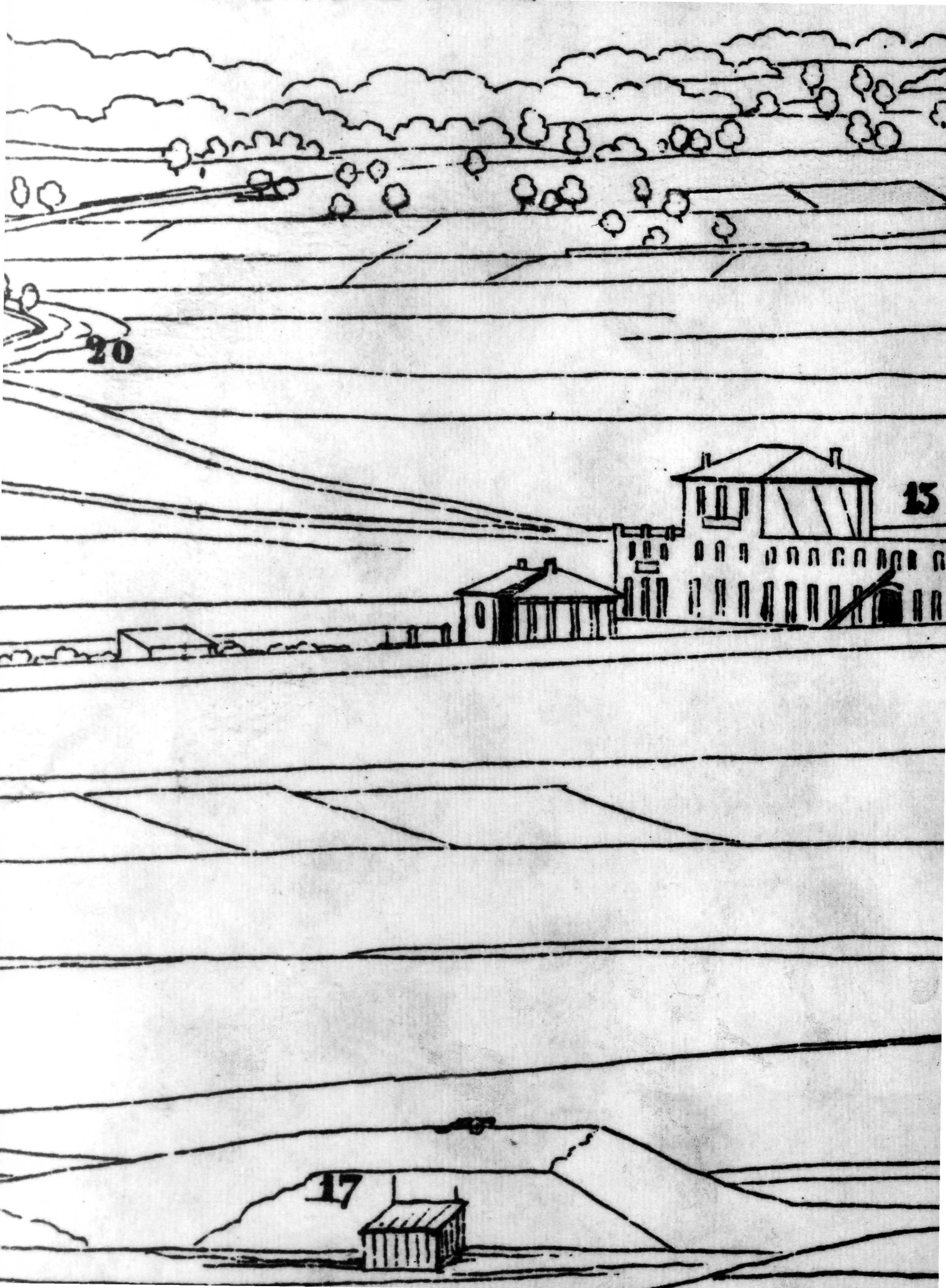
20
15
17

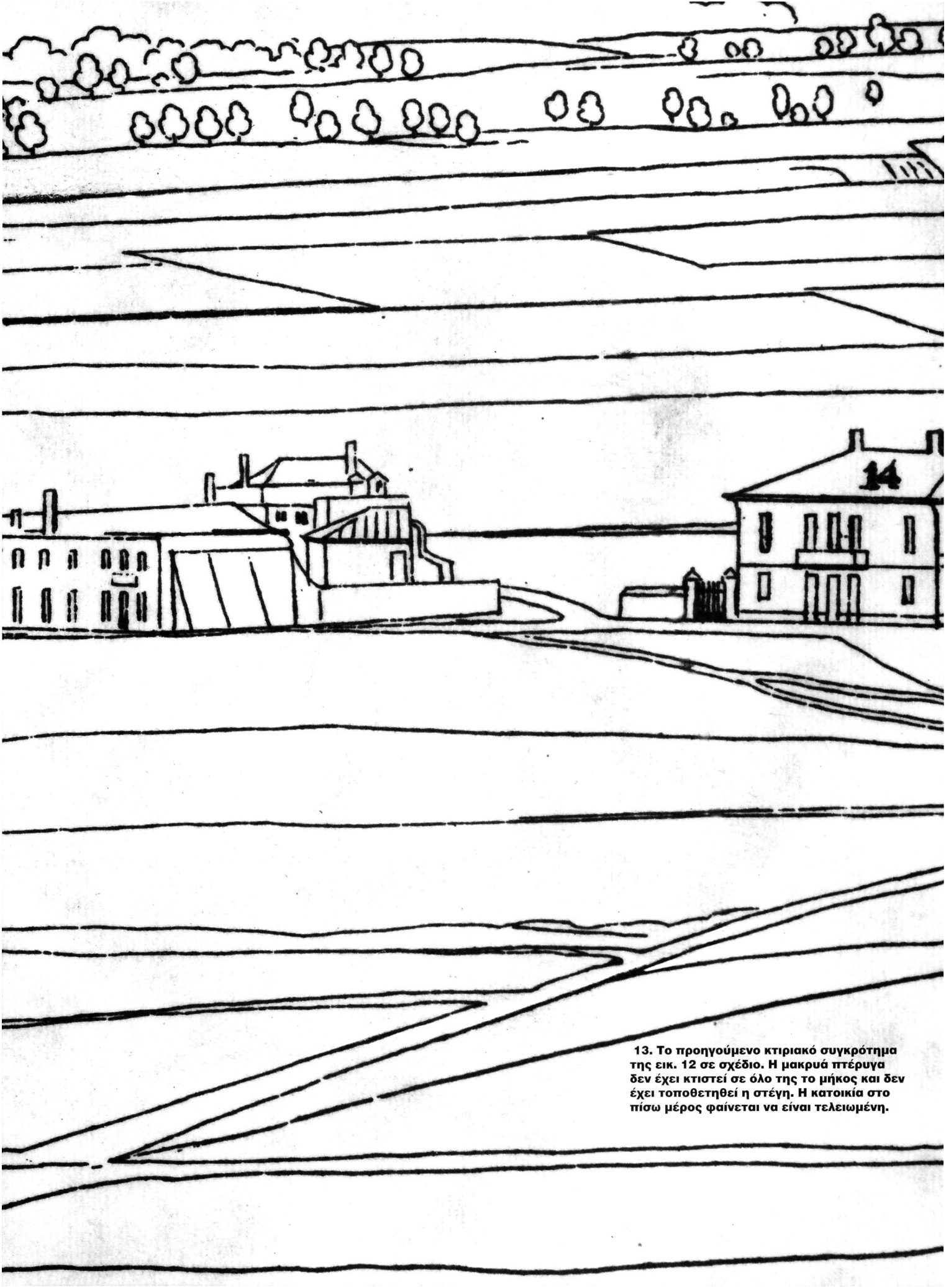

13. Το προηγούμενο κτιριακό συγκρότημα της εικ. 12 σε σχέδιο. Η μακρυά πτέρυγα δεν έχει κτιστεί σε όλο της το μήκος και δεν έχει τοποθετηθεί η στέγη. Η κατοικία στο πίσω μέρος φαίνεται να είναι τελειωμένη.

14. Καταμέτρηση του οικοπέδου του Χαράλαμπου Κρητικού, που αγοράστηκε από τη Σηρική Εταιρεία· φαίνεται στα ΝΔ το οικόπεδο του Ζήγγελ. Το σκαρίφημα υπογράφεται από τον μηχανικό Δ. Ζέζο και φέρει ημερομηνία 10.10.1856 (Αρχείο Γ. Καλατζάκου).

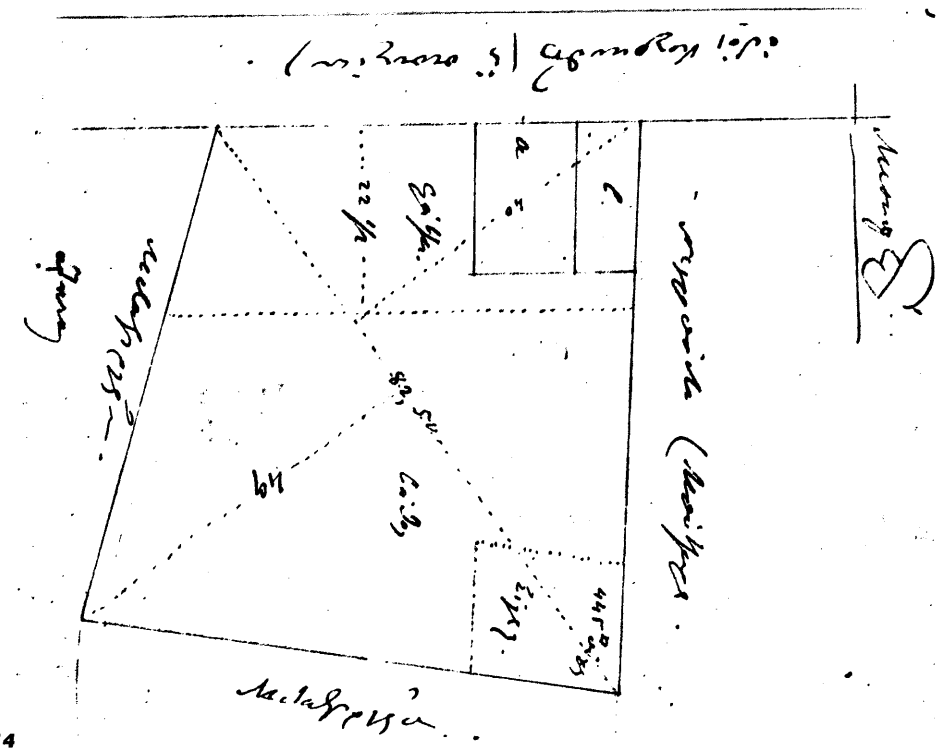

14

Στις αρχές του 1853 ο Ζήγγελ ζήτησε και πήρε την άδεια από την Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών και Πειραιώς να οικοδομήσει μαζί με κάποιον ξένο, ονόματι Χαμπ, μια οικία στο οικόπεδό του στην οδό Κεραμεικού και να κλείσει τον δρόμο μεταξύ των οικιών του Καντακουζηνού και του Νεγρεπόντη, στην ανατολική πλευρά.[32] Δεν γνωρίζουμε εάν και πότε κτίστηκε η παραπάνω οικία.[33] Σε καταμέτρηση του 1856 σημειώνεται ένα οικόπεδο 445 τετρ. πήχ. ως ανήκον στον Ζήγγελ, στη θέση όπου βρισκόταν η οικία του Καντακουζηνού (εικ. 14). Αυτή δε η οικία Καντακουζηνού, "η πρώτη οικία του Καντακουζηνού" όπως αναφέρεται σε μια πράξη συμβιβασμού μεταξύ του Ζήγγελ και του Α. Δουρούτη,[34] πρέπει να κατεδαφίστηκε μεταξύ των ετών 1873 και 1883, χρονολογία που συμπίπτει με τον θάνατο του Ζήγγελ. Σε σχέδιο του 1868 υπάρχει η κάτοψη της οικίας, παραπλεύρως η σημείωση "κατεμετρήθη και εσχεδιάσθη εν Αθήναις τη 27η Αυγούστου 1868 υπό Γ. Κατσαρού - Αντεγράφη εν Αθήναις τη 20η Μαρτίου 1873 υπό Δ. Μαυριδοπούλου" (εικ. 15). Σε ένα άλλο σχέδιο συνοδευτικό συμβολαίου με τις οικοπεδοποιήσεις και τη χάραξη νέων οδών η οικία έχει κατεδαφιστεί. Εδώ υπάρχει η σημείωση: "Αθήναι 10 Ιουνίου 1883, Ιωάννης Δέδες. Αντεγράφη εν Αθήναις τη 17η Μαΐου 1974 υπό Χρήστου Ζιούλα. Εκ συνημμένου εις το υπ' αριθ. 29162/1883 συμβόλαιον του ποτέ συμβολαιογράφου Αθηνών Γεωργίου Γρυπάρη" (εικ. 16). Επίσης είναι χαρακτηριστικό ότι η οικία δεν αναφέρεται ποτέ στους εκάστοτε πλειστηριασμούς που έγιναν από το 1853 και έπειτα. Η πληροφορία από δηλοποίηση πλειστηριασμού του 1865 ότι το "κατάστημα του Μεταξουργείου" συνορεύει προς νότον με "τας οικοδομάς του Δημητρίου Βότσαρη και Χριστιανού Σίγγελ", δεν διευκρινίζει το ερώτημα αν πρόκειται για οικοδομή που είχε κτίσει ο Ζήγγελ ή για την πρώην κατοικία του Γ. Καντακουζηνού, η οποία ως ιδιοκτησία παρέμεινε στην δικαιοδοσία του.[35]

32. Αρχείο Χ. Ζιούλα, έγγραφο αρ. 10, Αθήνα 6 Φεβρουαρίου 1853.

33. Αρχείο Χ. Ζιούλα. Εκτίμηση του όλου συγκροτήματος, 1869, όπου αναφέρεται ότι το συγκρότημα συνορεύει προς νότον με την οικία Ζήγγελ ή Στρατώνα του Πυροβολικού.

34. Αρχείο Χ. Ζιούλα. Απόπειρα συμβιβασμού, Αθήνα 31 Μαρτίου 1864.

35. Εφημ. *Ο Δικαστικός Κλητήρ*, έτος Δ', φ. 580 / 7 Αυγούστου 1865.

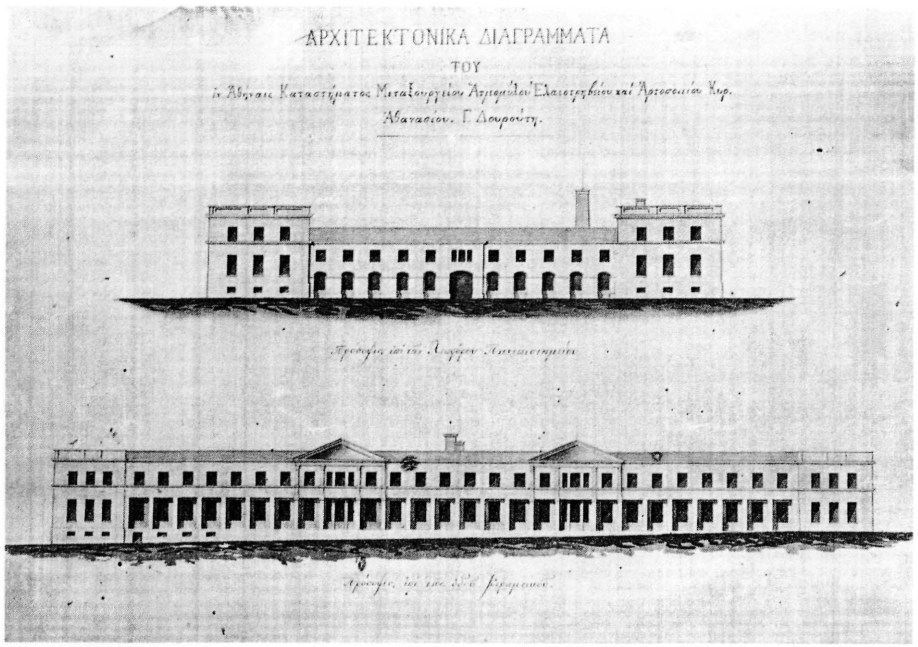

15

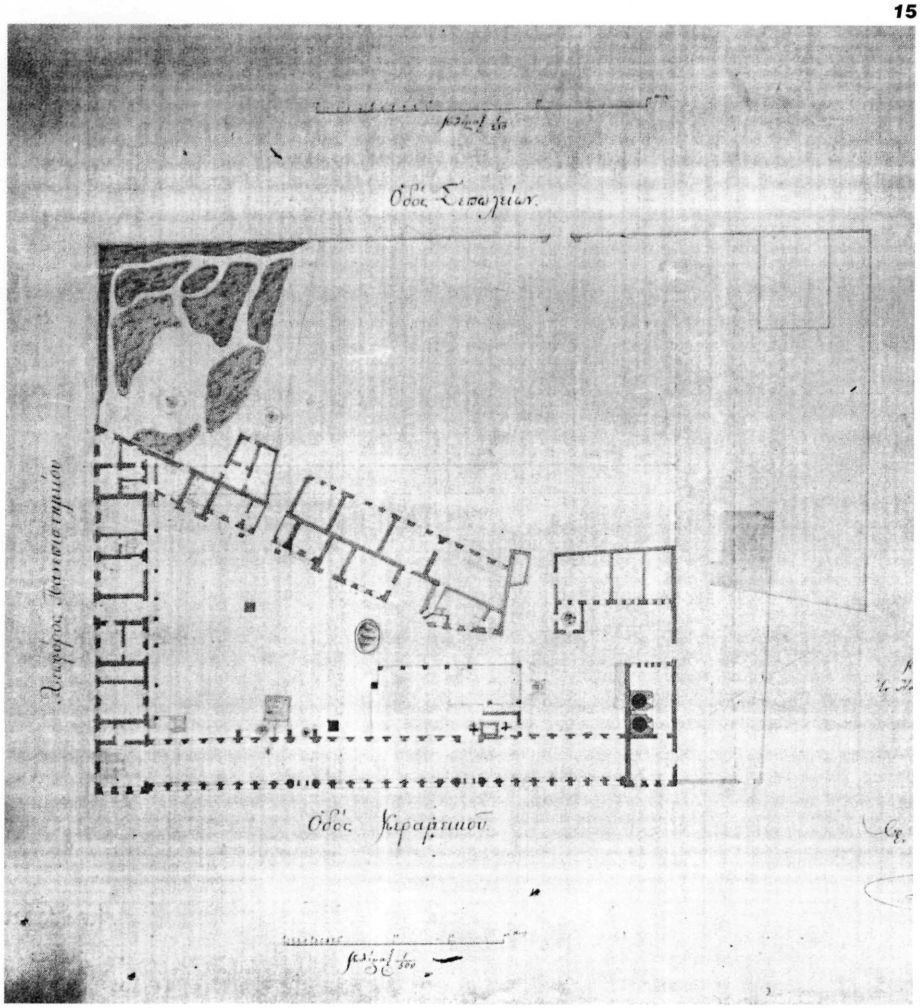

15. Κάτοψη και όψεις (βόρεια και δυτική) του μεταξουργείου το 1868. Το σχέδιο φέρει τον τίτλο: «Αρχιτεκτονικά διαγράμματα του εν Αθήναις Καταστήματος Μεταξουργείου, Ατμομύλου, Ελαιοτριβείου και Αρτοποιείου Κυρ. Αθανασίου Γ. Δουρούτη. Πρόσοψις επί της λεωφόρου Πανεπιστημίου. Πρόσοψις επί της οδού Κεραμεικού», και στο κάτω μέρος την ένδειξη: «Κατεμετρήθη και συνετάχθη εν Αθήναις τη 27 Αυγούστου 1868 υπό Γ. Κατσαρού. Αντεγράφη εν Αθήναις τη 20 Μαρτίου 1873 υπό Δ. Μαυριδοπούλου». Φωτοαντίγραφο σχεδίου, 14Χ18,5 εκατοστά, Αρχείο Χρ. Ζιούλα.

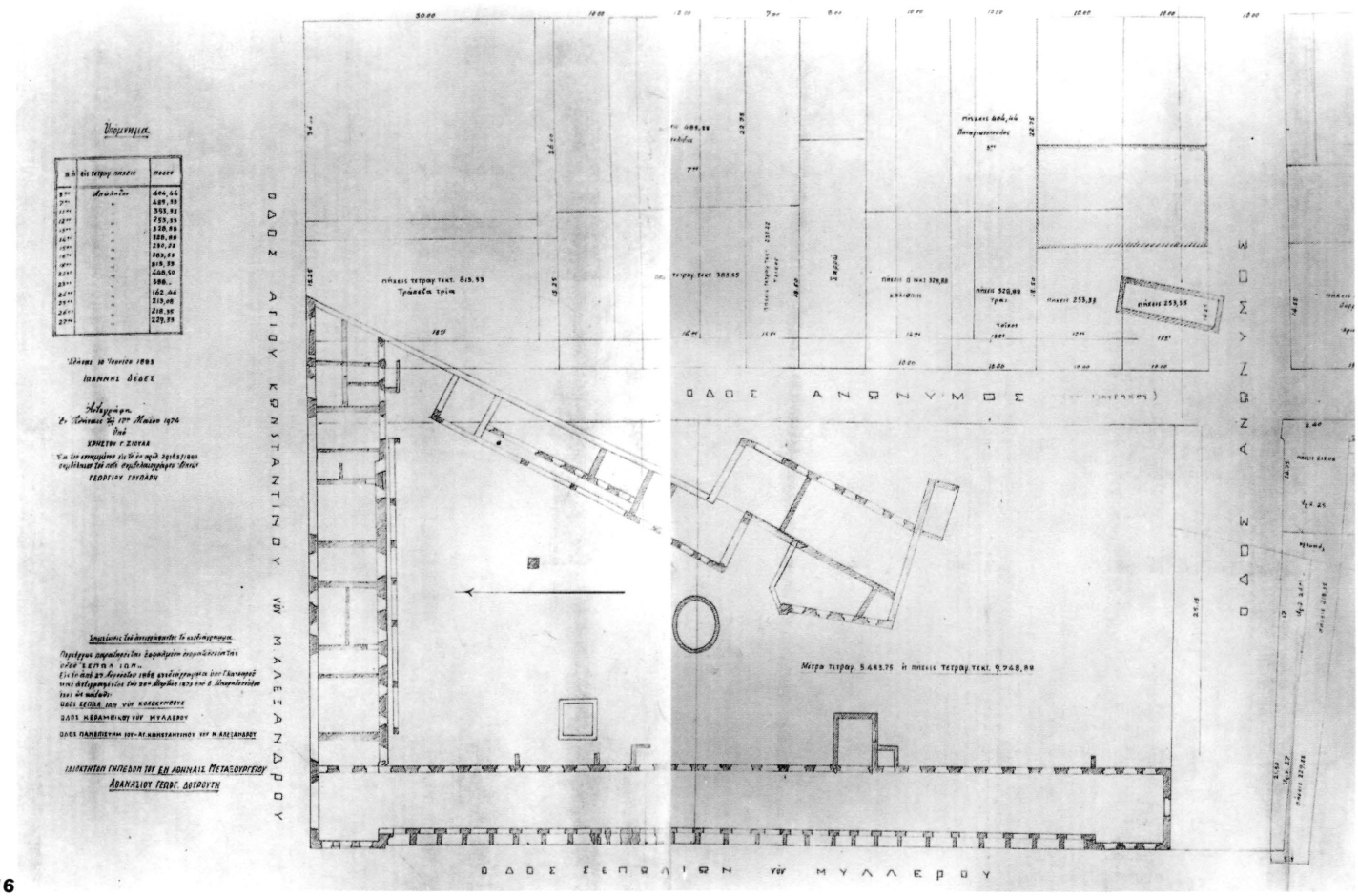

16

16. Σχέδιο-κάτοψη του Μεταξουργείου με τη νέα ρυμοτομία και τα γειτονικά οικόπεδα. "Αθήναι 10 Ιουνίου 1883 Ιωάννης Δέδες". 44Χ66 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

Το Εμπορικό Κέντρο του Καντακουζηνού

Το μεγάλο γωνιακό κτίριο του συγκροτήματος του Γ. Καντακουζηνού αποτελεί την πρώτη προσπάθεια ίδρυσης στεγασμένου εμπορικού κέντρου στην πρωτεύουσα, σύμφωνα με τα πρότυπα αντίστοιχων κέντρων στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις. Την ιδέα της ίδρυσης κλειστής Αγοράς υιοθέτησε από τον Καντακουζηνό ο επιχειρηματίας Φεράλντι,[36] ο οποίος, τον Αύγουστο του 1834, υπέβαλε στην Αντιβασιλεία αίτηση για την ίδρυση μιας Αγοράς "τροφίμων, φρούτων και ανθέων". Το σχέδιο προέβλεπε 48 καταστήματα σε ορθογώνια διάταξη και 32 διώροφες κατοικίες για τους εμπόρους, κτισμένες σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, ένα ευρύχωρο αίθριο δενδροφυτευμένο και συντριβάνι στο κέντρο (εικ. 18). Όσον αφορά τη θέση της Αγοράς, είχε προτείνει να είναι όσο το δυνατόν πιο κοντά στα ανάκτορα και στο κέντρο της νέας πόλης. Σύμφωνα με την πρόταση του Φεράλντι η Αγορά θα κτιζόταν σε έκταση την οποία θα αγόραζε το Δημόσιο από ιδιώτες.[37] Το σχέδιο που συνόδευε την πρόταση υπέστη τροποποιήσεις από την Κυβέρνηση (εικ. 19). Η βασικότερη ήταν η ενοποίηση της Αγοράς με τα λουτρά και τον Δημόσιο Κήπο, με μια στοά η οποία θα είχε καταστήματα στο ισόγειο και κατοικίες στον όροφο.[38] Η κάλυψη θα είχε επίπεδο δώμα, διακοσμημένο με γλάστρες (εικ. 17). Το παραπάνω σχέδιο έγινε καταρχήν

36. Ο γάλλος υπήκοος Francois-Théophile Feraldi (1805-1888), πλούσιος επιχειρηματίας, έφτασε στην Ελλάδα γύρω στα 1830. Ασχολήθηκε με ναυτιλιακές επιχειρήσεις και είχε δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πραγματοποίηση διαφόρων μεγάλων έργων, κυρίως στην Αθήνα και τον Πειραιά. Αναφέρουμε ενδεικτικά, μία Αγορά στην Αθήνα, τη σιδηροδρομική γραμμή Αθηνών-Πειραιώς, την εγκατάσταση φωταερίου στην πρωτεύουσα, το Βαμβακουργείο στον Πειραιά και την επέκταση των επιχειρήσεών του στη Σύρο και τη Νάξο. Στον Πειραιά είχε κτίσει ένα συγκρότημα από κατοικίες και καταστήματα του οποίου την πώληση διαπραγματευόταν το 1836. Σχετικά με τις επιχειρήσεις του στην Ελλάδα υπάρχουν πληροφορίες στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, Οθων. Αρχείο, Υπ. Εσωτ., φ. 78 και φ . 252 Βλ. και Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1985.

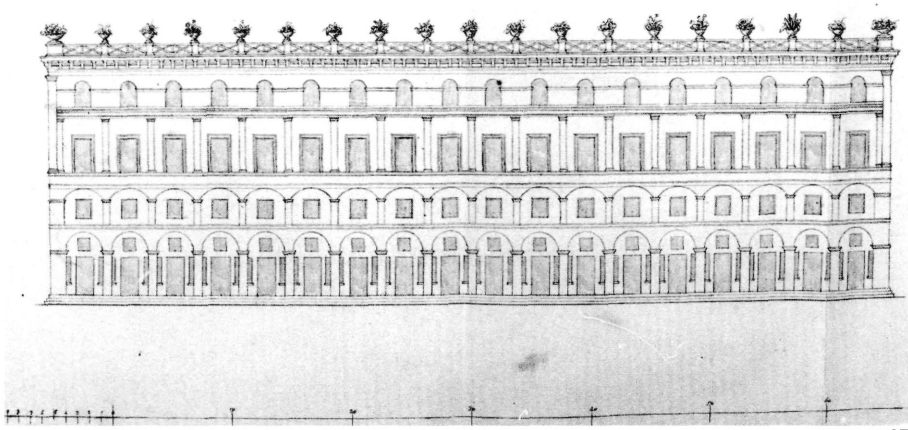

17

17. Σχέδιο της στοάς η οποία επρόκειτο να ενώσει την Αγορά με τα δημόσια λουτρά. Στο ισόγειο προβλέπονταν καταστήματα και στους ορόφους, κατοικίες για τους εμπόρους. Σχέδιο με μολύβι, 14Χ23 εκατοστά (ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Υπ. Εσωτερικών, φ. 78).

δεκτό, προφορικά. Το φθινόπωρο του ίδιου έτους 1834 είχαν ήδη παρουσιαστεί οι δυσκολίες που οδήγησαν στη ματαίωσή του. Ο τύπος εναντιωνόταν στην αγορά οικοπέδου από το Δημόσιο, ενώ η θέση της Αγοράς είχε μετατεθεί από το κέντρο στις παρυφές της πόλης, άγνωστο σε ποιό ακριβώς σημείο, αλλά κατά τον Φεράλντι τελείως ακατάλληλο για εμπόριο.[39] Τελικά η πρόταση του Φεράλντι για την ανέγερση της Αγοράς δεν πραγματοποιήθηκε.

Ο Γεώργιος Καντακουζηνός δεν συνάντησε ανάλογες δυσκολίες με το εμπορικό του κέντρο δεδομένου ότι το έκτισε σε ιδιόκτητο οικόπεδο και με δικά του χρήματα. Δεν γνωρίζουμε ποιοί ήταν οι προηγούμενοι ιδιοκτήτες του οικοπέδου αλλά λαμβάνοντας υπόψη την έκτασή του, 9.748,88 βασιλικούς τετραγωνικούς πήχεις ή 5.483,75 τετρ. μέτρα, θα πρέπει να ήταν περισσότεροι από ένας.[40] Η ανέγερση του Εμπορικού Κέντρου είχε αρχίσει τον Ιούλιο του 1834 με την προοπτική ότι η οικοδομή των ανακτόρων θα γινόταν στον Κεραμεικό σύμφωνα με το τροποποιημένο σχέδιο του Κλέντσε. Το σχέδιο της οικοδομής είχε γίνει, όπως είδαμε, από τον Χριστιανό Χάνσεν, ο οποίος είχε αναλάβει και την όλη επίβλεψη. Η σχετική μαρτυρία μας δίνεται από τον ίδιο τον Χριστιανό Χάνσεν, όπως ήδη αναφέραμε προηγουμένως, στην υπό τύπον επιστολής, έκθεση των εργασιών του στην Ελλάδα προς την Ακαδημία Καλών Τεχνών στην Κοπεγχάγη, στις 7 Ιουλίου 1834. Στο κείμενο της επιστολής αυτής είναι σαφής η πληροφορία ότι ο Χριστιανός Χάνσεν είχε σχεδιάσει και είχε αναλάβει την οικοδόμηση ενός μεγάλου γωνιακού κτιρίου με καταστήματα στο ισόγειο και κατοικίες γιά τους εμπόρους στον όροφο.[41]

Στο *Πανόραμα* της Αθήνας που σχεδιάστηκε από τον Στάντεμανν το 1835 (εικ. 12, 13) εικονίζεται το υπό κατασκευή γωνιακό κτίριο με τα ανοίγματα των καταστημάτων στο ισόγειο, τις σοφίτες με τα μικρά παράθυρα και την κατοικία του διαχειριστή που διαμορφώνεται ψηλότερα σε κανονικό όροφο με παράθυρα και εξώστη.[42] Στη διάρκεια των εργασιών δημιουργήθηκαν προβλήματα ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και τον αρχιτέκτονα με αποτέλεσμα να παραιτηθεί ο τελευταίος από τις εργασίες της οικοδόμησης. Ο βασικότερος λόγος της διαφωνίας αυτής ήταν η προσθήκη ορόφου που ζητούσε ο Καντακουζηνός, ενώ ο Χριστιανός Χάνσεν επέμενε στο σχέδιο που είχε ήδη γίνει. Τα γεγονότα αυτά διηγείται ο ίδιος ο δανός αρχιτέκτονας σε μια έκθεση των εργασιών του στην Ελλάδα, σταλμένη από την Αθήνα στις 11 Οκτωβρίου 1835 και η οποία δημοσιεύτηκε στο καλλιτεχνικό

37. Λεπτομερή περιγραφή της Αγοράς έχουμε στην πρόταση του Φεράλντι προς τον Άρμανσπεργκ που συνοδεύεται και από τα σχετικά σχέδια. Η Αγορά επρόκειτο να είναι έτοιμη τον Ιούλιο του 1835, ΓΑΚ, Οθων. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φ. 78, Ναύπλιο 14 Αυγούστου 1834, γαλλικά.

38. ΓΑΚ, Οθων. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φ. 78, Ναύπλιο 13/27 Οκτωβρίου 1834, γαλλικά.

39. ΓΑΚ, Οθων. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φ. 78, Ναύπλιο 31 Οκτωβρίου / 12 Νοεμβρίου 1834, γαλλικά.

40. Η έρευνα στα συμβολαιογραφικά αρχεία των Γενικών Αρχείων του Κράτους και του Συμβολαιογραφικού Συλλόγου Αθηνών δεν απέδωσε κανένα στοιχείο σχετικά με τις αγοραπωλησίες του Γεωργίου Καντακουζηνού.

41. Κρατικό Αρχείο της Δανίας - Rigsarkivet KA 1. 2. 16.

42. Παρατηρούμε ότι το εμπορικό κέντρο του Γ. Καντακουζηνού δεν έχει την ορθογώνια διάταξη με ευρύχωρο αίθριο στο κέντρο όπως συνηθιζόταν στις ευρωπαϊκές πόλεις. Είναι πολύ πιθανό ότι το σχέδιο του γωνιακού κτιρίου υπαγορεύτηκε από την ανάγκη να μένει η κατοικία του πρίγκιπα, στο πίσω μέρος του οικοπέδου, ανεξάρτητη από το μεγάλο κτίριο, μέσα σε δικό της ελεύθερο χώρο.

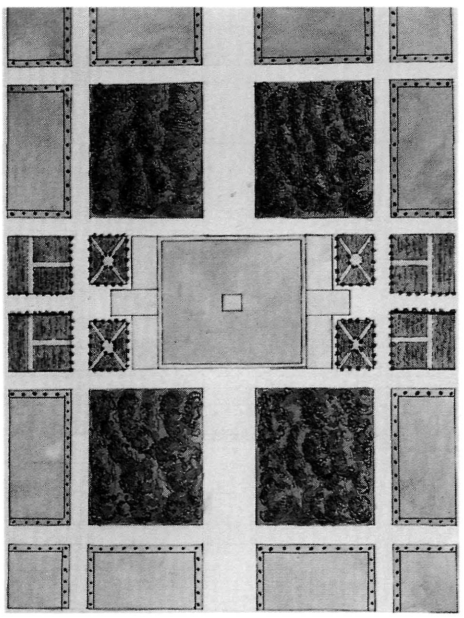

18

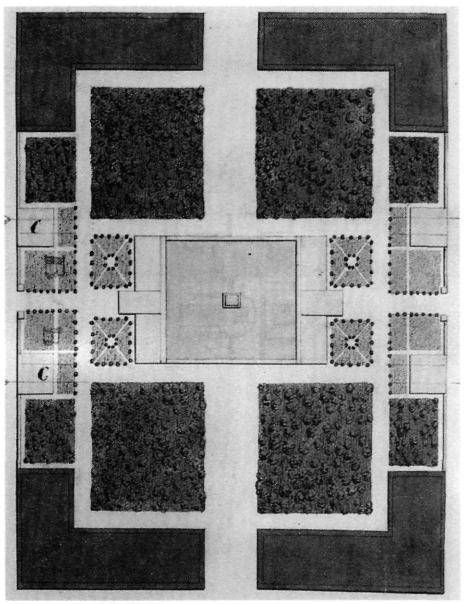

19

18. Σχέδιο για την Αγορά του Φεράλδι. Τα κτίσματα στις τέσσερις γωνίες τέμνονται από μικρότερους δρόμους. Στο κέντρο της Αγοράς βρίσκεται ένα μεγάλο συντριβάνι. Υδατογραφία 17Χ25 εκ. (ΓΑΚ, Οθων. Αρχείο, Υπ. Εσωτερικών, φ. 78).

19. Τροποποίηση του παραπάνω σχεδίου της εικ. 18. Η κατάργηση των δρόμων και η ύψωση τοίχου με δύο εισόδους δίνουν στην Αγορά μία μορφή περισσότερο κλειστή. Υδατογραφία 17Χ25 εκ. (ΓΑΚ, Οθων. Αρχείο, Υπ. Εσωτερικών, φ. 78).

περιοδικό *Dansk Kunstblad*: "...Δυστυχώς έχω απογοητευτεί από ένα μέρος της δουλειάς μου. Θα γνωρίζετε ίσως ότι έκανα μια οικοδομή που έχει στο ισόγειο μόνο καταστήματα και επάνω σοφίτες για να μένουν οι έμποροι. Τη δουλειά αυτή μου είχε αναθέσει ένας πρίγκιπας από τη Βλαχία. Για κακή μου τύχη όμως ο πρίγκιπας αυτός χρησιμοποίησε τους χειρότερους εργάτες που μπορούσε να βρει με αποτέλεσμα η όλη εργασία να μην είναι ικανοποιητική. Επιπλέον θέλει να προσθέσει έναν όροφο κι έτσι θα καταστραφεί όλη μου η δουλειά. Του εξήγησα τότε ότι εγώ δεν πρόκειται να βάλω το όνομά μου σ' ένα τέτοιο σχέδιο και συγχρόνως δήλωσα την παραίτησή μου από κάθε οικοδομική εργασία. Στο κτίριο αυτό εργαζόμουνα μ' έναν άλλον αρχιτέκτονα που ήξερε πολύ καλά τα ελληνικά...".[43] Οι εργασίες φαίνεται πως συνεχίστηκαν λίγο ακόμα, πιθανόν από τον άλλο ξένο αρχιτέκτονα.[44] Τελικά δεν έγινε η προσθήκη του ορόφου και το κτίριο καλύφθηκε με δίρριχτη στέγη. Οι οικοδομικές εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν και το οικοδόμημα εγκαταλήφθηκε από τον ιδιοκτήτη του λόγω της μεταφοράς του κέντρου της πρωτεύουσας, όπως ήδη αναφέραμε. Στη μορφή αυτή εικονίζεται σε Πανόραμα των Αθηνών του 1836 (εικ. 20).[45] Το καλοκαίρι του 1837 ο Χριστιανός Χάνσεν σε έκθεση της δραστηριότητάς του σχετικά με την Ελλάδα αναφέρεται πολύ λακωνικά στο γωνιακό κτίριο του Καντακουζηνού: "...Έχω αφήσει ημιτελές ένα κτίριο με καταστήματα...".[46] Στις αρχές του 1839 ο αρχιτέκτονας Καυταντζόγλου γράφει σε άρθρο του ότι οι κάτοικοι των Αθηνών σχημάτισαν το κέντρο της νέας πρωτεύουσας πάνω στα ερείπια της αρχαίας "αφίνοντες μακράν τας ολίγας οικίας των παροίκων, αίτινες εκτίσθησαν εις την νεοσχεδιασθείσαν πόλιν, και αίτινες, καίτοι μεγαλύτεραι και εις καλλιτέραν θέσιν κείμεναι, μένουσιν όμως μέχρι τούδε ακατοίκητοι καθώς αι των Καντακουζηνών, Βράνη κ.τ.λ.".[47] Σχετική μαρτυρία μας δίνει και ο Μηλιαράκης: "...Οικία Καντακουζηνού μέγα μακρόν οικοδόμημα, όπερ αρξάμενον το 1834 έμεινεν ημιτελές ότε εγνώσθη ότι τα ανάκτορα έμελλον να οικοδομηθώσιν όπου νυν κείνται...".[48]

Περίοδος Βράμπε

Το γωνιακό κτίριο παρέμεινε έτσι μισοτελειωμένο και σε αχρηστεία για περισσότερο από μια δεκαπενταετία. Στο διάστημα αυτό ο ιδιοκτήτης του εγκατέλειψε κάθε ιδέα για την ίδρυση του εμπορικού κέντρου. Οι ελάχιστες μαρτυρίες της εποχής που είδαμε, αναφέρονται μόνο στη θλιβερή εικόνα της εγκατάληψής του. Ακόμα και η προσωνυμία "το Κάστρο" υποδηλώνει το μέγεθος και την ερήμωση των μεσαιωνικών κάστρων.

Το 1852 η αγγλική εταιρεία "A. Wrampe & Co"[49] αγόρασε από τον Γ. Καντακουζηνό την οικία του, το γωνιακό οικοδόμημα και διάφορα οικοδομικά μηχανήματα αντί 327.000 δρχ. Η αξία του γωνιακού οικοδομήματος υπολογίστηκε στην τιμή των 225.000 φράγκων, ως ημιτελούς.[50] Συγχρόνως ο Βράμπε, όπως είδαμε, αγόρασε από τον Χριστιανό Ζήγγελ δύο "παρακείμενες γαίες" αντί 8.000 δρχ. Σε σχετικό συμβόλαιο φαίνεται ότι ο Ζήγγελ ήταν κάτοχος ενός "περιβολίου και ενός γηπέδου" στη θέση "άσχημη ή χρυσωμένη πέτρα πλησίον της πρώην οικίας του Καντακουζηνού". Το "περιβόλιον" εκτάσεως 8 1/2 στρεμμάτων, εντός του σχεδίου πόλεως, ήταν περιτοιχισμένο και περιείχε "διάφορα οπωρόδενδρα, δεξαμενάς, φρέατα, μικράν οικοδομήν και τα λοιπά". Το ανατολικό του τμήμα συνόρευε με την

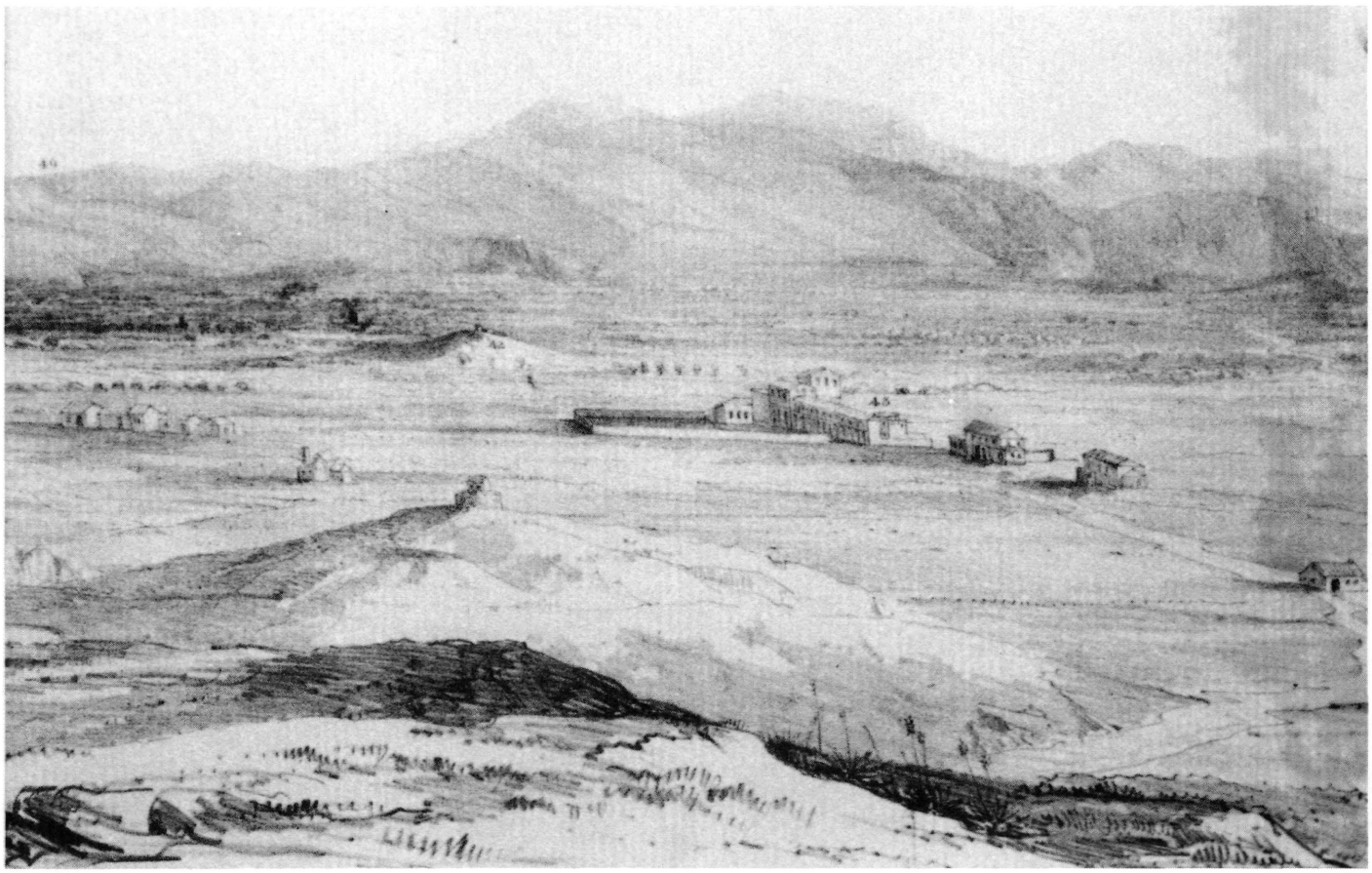

20

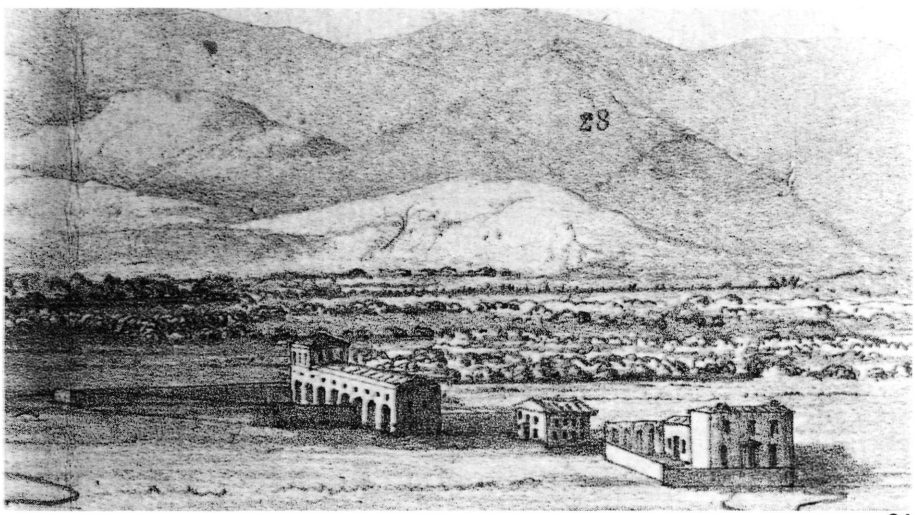

21

20. Λεπτομέρεια από το Πανόραμα της Celina Bracebridge, Μάϊος 1836. Η στέγη καλύπτει τη μακρά πτέρυγα σε όλο της το μήκος. Τσιγκογραφία σε χαρτί 27,5Χ219 εκ. (Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία, Μουσείο της πόλεως των Αθηνών, αρ. ευρ. 387).

21. Λεπτομέρεια από ένα δεύτερο Πανόραμα της Celina Bracebridge, Μάιος 1839. Έχει σχεδιαστεί μόνο η μακρά πτέρυγα του συγκροτήματος. Τσιγκογραφία σε χαρτί 26,5Χ268 εκ. (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

οδό Κεραμεικού, είχε δε περιέλθει στην κατοχή του Ζήγγελ μόλις πριν ένα μήνα, στις 24 Νοεμβρίου 1852. Το γήπεδο ήταν και αυτό μέσα στο σχέδιο πόλεως, συνόρευε "βορείως με την πρώην οικίαν Καντακουζηνού" και είχε αγοραστεί πρόσφατα από τον Ζήγγελ. Ο Βράμπε αναλάμβανε την υποχρέωση να αγοράσει από τον Ζήγγελ σε διάστημα δέκα ετών, μάρμαρα αξίας

43. *Dansk Kunstblad*, I nr 20, 7 Ιανουαρίου 1837. Ο ελληνικός τύπος της εποχής καυτηριάζει την αλαζονική στάση του Γ. Καντακουζηνού όταν αυτός επιχειρεί να ακυρώσει τη δημοπρασία για το Μοναστήρι της Καλογραΐζας στην Αττική με σκοπό να το αγοράσει ο ίδιος, εφημ. *Αθηνά*, έτος Δ', φ. 263 / 3 Αυγούστου 1835. Επίσης ο τύπος καυτηριάζει τη βάναυση συμπεριφορά του Γ. Καντακουζηνού απέναντι σ' έναν χωρικό στο Μαρούσι, *Αθηνά*, έτος Δ', φ. 264 / 10 Αυγούστου 1835. Ο "άλλος αρχιτέκτων" πρέπει να ήταν ο Ζήγγελ, διότι αργότερα το 1852-1853 αναλαμβάνει, όπως θα δούμε παρακάτω, εργασίες αποπεράτωσης του κτιρίου βάσει υπάρχοντος σχεδίου.

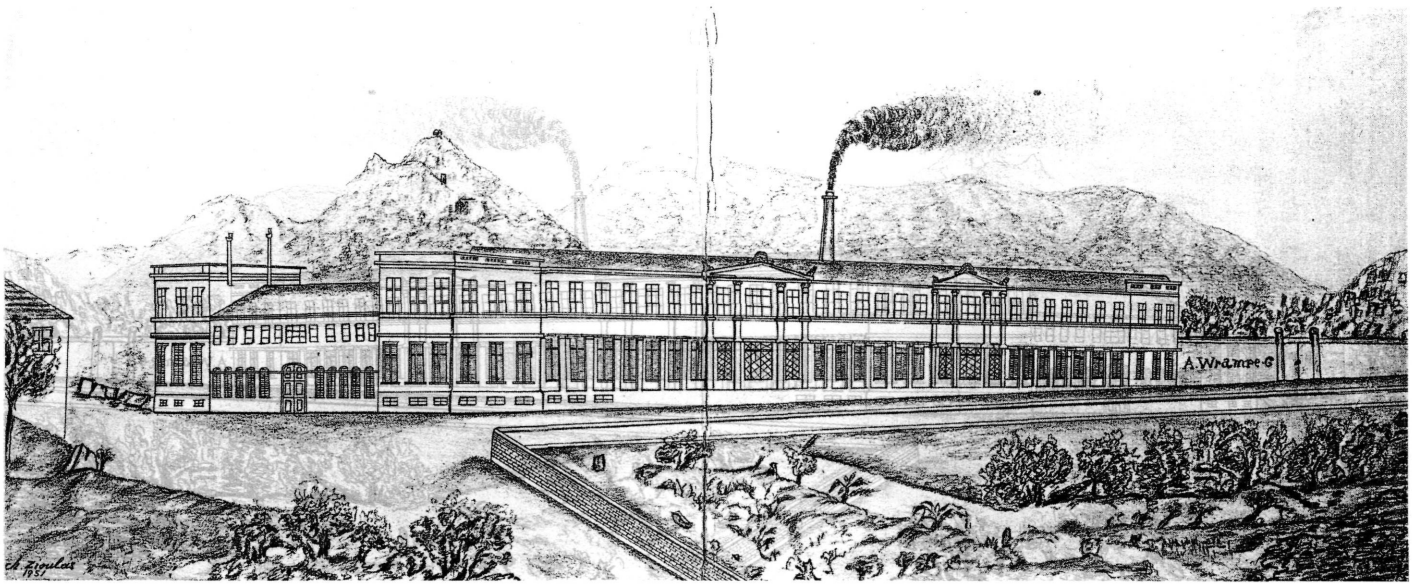

22

22. Αντίγραφο σχεδίου του μεταξουργείου επί ιδιοκτησίας A. Wrampe περί το 1853-54. Το πρωτότυπο δεν υπάρχει. Σχέδιο με μολύβι 16X39 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

23. Το μεταξουργείο από μετοχή της εταιρείας A. Wrampe & Co. Η επέκταση με τον οικίσκο και την ψηλή καπνοδόχο δεν έγινε ποτέ σε αυτό το σημείο. 5X23,5 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

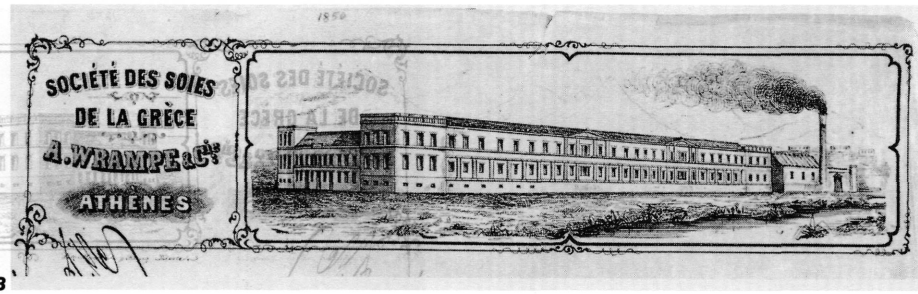

23

10.000 δρχ. Στην αντίθετη περίπτωση η αγοραπωλησία θα ακυρωνόταν και τα κτήματα θα επιστρέφονταν στον Ζήγγελ.[51] Το περιβόλι με το μικρό οικοδόμημα εικονίζεται στο *Πανόραμα* του Στάντεμανν (εικ. 12, 13) το δε "γήπεδο" ή "αγρός" καταλάμβανε τμήμα της οδού Κεραμεικού και στον χώρο αυτό σχεδιαζόταν η επέκταση του γωνιακού οικοδομήματος από την αγγλική εταιρεία.

Ο Αύγουστος Βράμπε συνέστησε την εταιρεία με την επωνυμία "A.Wrampe & Co" με σκοπό την ίδρυση μεταξουργείου στην Αθήνα και τη λειτουργία του στους χώρους του γωνιακού οικοδομήματος. Η ιδέα της ίδρυσης ενός τέτοιου εργοστασίου ήταν συνάρτηση του γεγονότος ότι ο κλάδος της μεταξουργίας παρουσίαζε ευνοϊκές προοπτικές εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα δεδομένου ότι η πρώτη ύλη αφθονούσε στον τόπο, ενώ ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού στην ύπαιθρο ασχολείτο με τη μεταξουργία στα πλαίσια της παραδοσιακής οικογενειακής βιοτεχνίας.[52] Μονάδες επεξεργασίας του μεταξιού είχαν ιδρυθεί στη Σπάρτη, στη Μεσσηνία, στην Άνδρο, στη Λαμία, στον Πειραιά, στην Καλαμάτα. Η εξειδικευμένη τεχνολογία που απαιτούσε η λειτουργία των οργανωμένων σε εργοστάσια μεταξουργείων αναζητήθηκε, αρχικά, κυρίως στην Ιταλία, της οποίας τα πρότυπα στη μεταξουργία και τη σηροτροφία κυριαρχούσαν στην Ευρώπη στις αρχές του 19ου αι.[53] Το ελληνικό κράτος είχε κατ' επανάληψη στηρίξει σχετικές προσπάθειες. Το 1837 είχε δοθεί κρατική επιχορήγηση 7.000 δρχ. για την κατασκευή μηχανών για την ύφανση μεταξωτών υφασμάτων υπό την επιτήρηση του διευθυντή του Τεχνικού Σχολείου, λο-

44. Το 1834 είχαν ενεργό υπηρεσία στην Ελλάδα οι αρχιτέκτονες Lüders, Wiber, Schaubert, Stauffert, Laurent, Weiller, Hoffer. Με τον τελευταίο συγκατοικούσε ο Χριστιανός Χάνσεν τον Δεκέμβριο του 1833. Ως συνεργάτη του στην οικοδόμηση του συγκροτήματος του Γ. Καντακουζηνού φαίνεται πως είχε επιλέξει ο Χριστιανός Χάνσεν τον Ζήγγελ, γλύπτη και αρχιτέκτονα μαζί.

45. Τον Μάιο 1839 κυκλοφόρησε, με σκοπό να συγκεντρωθούν χρήματα για την ανέγερση της εκκλησίας των διαμαρτυρομένων στην οδό Φιλελλήνων, το "Πανόραμα" της Celina Bracebridge, *Notes descriptive of a panoramic sketch of Athens taken May 1839. Sold in aid of the fonds of the London benevolent repository. Sketched from Nature and on Zinc by Mrs Bracebridge May 1839*, W.H.Dalton, Λονδίνο 1839.

46. Καλλιτεχνικό περιοδικό *Dansk Kunstblad*, II nr. 10, 10 Juni 1837.

47. Λύσανδρος Καυταντζόγλου, "Σχεδιογραφία Αθηνών", εφημ. *Αιών*, έτος Α', φ. 46/8 Μαρτίου 1839.

48. Αντώνιος Μηλιαράκης "Αι προ πεντηκονταετίας μεγάλαι των Αθηνών οικίαι", περ. *Εστία*, έτος Γ', τχ. 470/1885, σ. 23-27.

49. Ο Αύγουστος Βράμπε (August Wrampe) ήταν άγγλος έμπορος, μόνιμος κάτοικος Λονδίνου.

50. Τα πιο πάνω στοιχεία αντλούμε από τον Αθ. Δουρούτη, ο οποίος παρατηρεί ότι "η ιστορία της πρώτης συστάσεως και των περιπετειών του καταστήματος είναι γνωστή εις άπαντας", Αθανάσιος Δουρούτης, *Σηρική Εταιρία της Ελλάδος*, Αθήνα 1854, σ. 5.

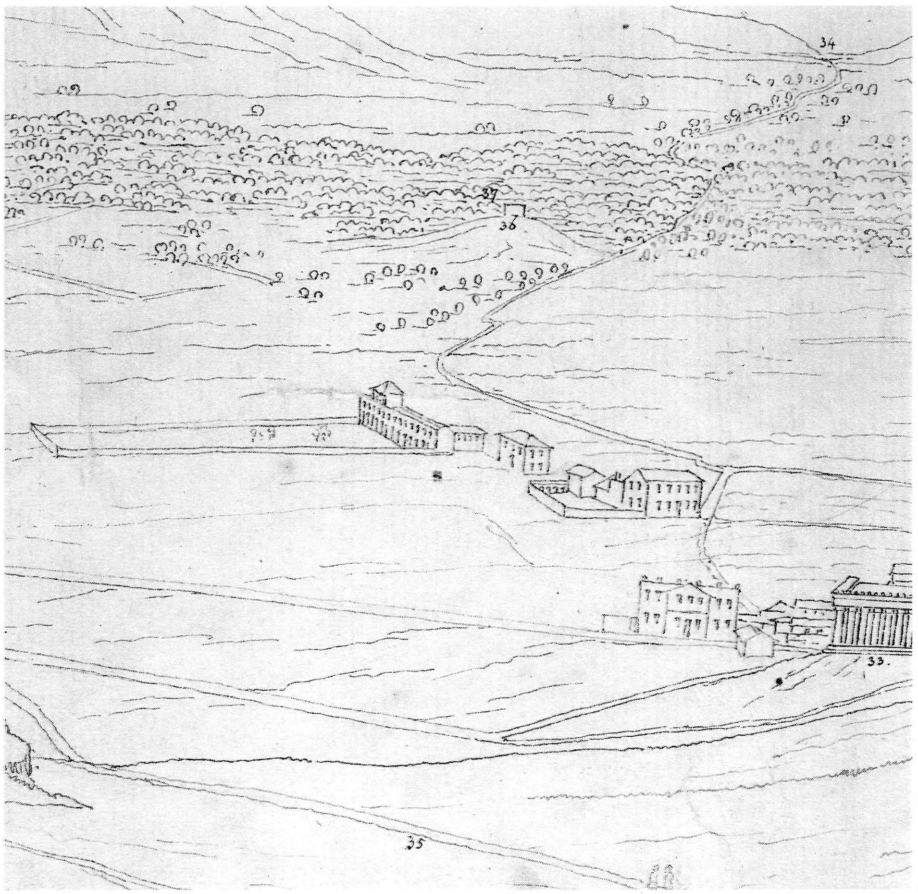

24. Λεπτομέρεια με το οικοδομικό συγκρότημα του Καντακουζηνού από ένα Πανόραμα των Αθηνών αγνώστου καλλιτέχνη, 18, 20, 25 Νοεμβρίου 1841. Το μεγάλο περιτοιχισμένο περιβόλι ανήκει σε άλλον ιδιοκτήτη. Χαλκογραφία σε χαρτί, 29,3Χ317,5 εκ., αρ. ευρ. 25218 . (Μουσείο Μπενάκη – Τμήμα Ζωγραφικής και Χαρακτικών).

24

χαγού Τσέντνερ (Fr. Zentner).[54] Στο ίδιο αυτό Σχολείο η Κυβέρνηση ίδρυσε το 1847, σχολή τεχνιτών μετάξης.[55] Την περίοδο που ο Βράμπε έκανε τις σχετικές ενέργειες για την ίδρυση και τη λειτουργία της επιχείρησης του μεταξουργείου του στην Αθήνα, λειτουργούσε ήδη με επιτυχία από τον Ιούλιο του 1850, το μεταξοϋφαντήριο του Π. Στεφόπουλου στους πρόποδες του Λυκαβηττού, πίσω από το Πολιτικό Νοσοκομείο.[56] Ο Στεφόπουλος είχε σπουδάσει μεταξουργία στη Βιέννη με υποτροφία της ελληνικής Κυβέρνησης. Το 1852, το μεταξοϋφαντήριό του είχε "2 υφαντήρια εν ενεργεία, 2 παρασκευαζόμενα και 3 προπαρασκευαστικές μηχανές εν ενεργεία".[57]

Το μεταξουργείο της εταιρείας Βράμπε φιλοδοξούσε να γίνει το μεγαλύτερο και το τελειότερο του ελληνικού χώρου. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ακριβώς σε ποιά κατάσταση βρισκόταν το γωνιακό κτίριο όταν αγοράστηκε από την εταιρεία Βράμπε και ώς ποιό σημείο είχαν προχωρήσει οι εργασίες επί ιδιοκτησίας Γ. Καντακουζηνού. Ήταν όμως επόμενο, στη διαδικασία της μετατροπής από εμπορικό κέντρο σε μεταξουργείο, να υποστεί ορισμένες αλλοιώσεις η αρχική του μορφή. Η προσεκτική παρατήρηση των σχεδίων που σώζονται οδηγεί σε συμπεράσματα περιορισμένης κλίμακας. Η μορφή του κτιρίου ώς το 1852 μας είναι γνωστή μόνο από τις απεικονίσεις των πανοραμάτων που ήδη αναφέραμε και τα οποία αποδίδουν το οικοδόμημα πάντα από τη νοτιοδυτική του όψη. Επίσης δεν έχουμε κάτοψη ούτε ανάλογη περιγραφή του συνόλου. Οι εργασίες αποπεράτωσης και οι μετατροπές που κρίθηκαν απαραίτητες για τη λειτουργία του ως εργοστασίου άρχισαν αμέσως μετά την αγορά του οικοδομήματος και των

51. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, συμβόλαιο της 31 Δεκεμβρίου 1852 μεταξύ του "Κυρίου Χριστιανού Ε. Σίγελ καθηγητή της Γλυπτικής εις το Πολυτεχνείον, κατοίκου Αθηνών και του Κυρίου Αυγούστου Βράμπε εμπόρου, κατοίκου Λονδίνου", του συμβολαιογράφου Αθηνών Δημ. Κ. Σούτζου, αρ. 1226. Την ακύρωση του παραπάνω συμβολαίου ζήτησε ο Ζήγγελ στις 20 Ιουλίου 1853 με αγωγή του κατά του Βράμπε ο οποίος δεν έδειξε καμιά πρόθεση να εκπληρώσει τον όρο της αγοράς των μαρμάρων.

52. Σχετικά με την οικιακή βιοτεχνία της μεταξουργίας, τη μετάβασή της στο εργοστασιακό σύστημα και τις πρώτες προσπάθειες ίδρυσης μεγάλων μεταξουργείων βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αι.*, Αθήνα 1986, σ. 33-44.

53. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, "Η τύχη των πρώτων ιταλών μεταξουργών στο ελληνικό κράτος", *Μνήμων*, 13/1991, σ. 121-138.

54. ΓΑΚ, Οθων. Αρχείο, Υπ. Εσωτερικών, φ. 249, αρ. εγγρ. 22470, 25 Μαίου / 6 Ιουνίου 1837.

55. *Αθηνά*, έτος ΙΣΤ', φ. 1492, 20 Φεβρουαρίου 1847.

56. Περιγραφή του "υφαντείου Στεφοπούλου" και μια ξυλογραφία του εσωτερικού του δημοσιεύτηκαν στη *Νέα Πανδώρα*, τ. Γ', τχ. 58/15 Ιαν. 1853, σ. 471-473.

57. *Αθηνά*, έτος ΚΑ', φ. 1862 , 29 Απριλίου 1852.

γειτονικών κτημάτων. Οι βασικές αλλαγές που υπέστη η αρχική μορφή της δυτικής πτέρυγας ήταν η κατεδάφιση του υπερυψωμένου τμήματος που εικονίζεται στο Πανόραμα του 1841 και που πιθανόν να προοριζόταν για κατοικία-γραφεία του διαχειριστή του εμπορικού κέντρου (εικ. 24) καθώς και η διαμόρφωση του ισογείου και του ορόφου σε δύο ενιαίους χώρους. Η δε μεταφορά της κεντρικής εισόδου στη βόρεια πλευρά του γωνιακού κτιρίου, είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθούν στην πρόσοψη δύο ισόρροπες συνθέσεις από έξι παράθυρα σε δύο επάλληλες σειρές μεταξύ τεσσάρων παραστάδων, οι οποίες κλείνουν σε τριγωνικό αέτωμα (εικ. 22). Η διαμόρφωση αυτή της πρόσοψης είχε και το αισθητικό αποτέλεσμα να διασκεδάζεται οπτικά η μονοτονία της μακράς σειράς των παραθύρων.[58] Η αγγλική εταιρεία σκόπευε προφανώς να επεκτείνει το εργοστάσιο προς τα νότια, στην απέναντι πλευρά του δρομίσκου και στο "γήπεδο" που είχε αγοράσει από τον Ζήγγελ (εικ. 23). Τα σχετικά με τη λειτουργία του μεταξουργείου μηχανήματα παραγγέλθηκαν στη Λυών, σημαντικό ευρωπαϊκό κέντρο μεταξουργίας στη Γαλλία. Την αγορά, τη μεταφορά και την τοποθέτησή τους ανέλαβε ο Λουδοβίκος Ροέκ, διευθυντής της γαλλικής εταιρείας "Louis Roeck et Co".

Η έρευνα των σχετικών με το κατάστημα του μεταξουργείου συμβολαίων απέδειξε ότι η αγγλική εταιρεία Wrampe είχε αναθέσει την αποπεράτωση των οικοδομικών εργασιών του κτιρίου στον Ζήγγελ. Την 1η Δεκεμβρίου 1852 ο Ζήγγελ υπέγραψε συμβόλαιο[59] με τον "τέκτονα" Οδυσσέα Σαλς (Ullisse Sals), ο οποίος αναλάμβανε "το εκ θεμελίων κτίσιμο μιας προσθήκης επί της εν Αθήναις οικίας του Αυγούστου Βράμπε κειμένης επί της οδού Φειδίου [παλαιότερη ονομασία της οδού Κεραμεικού] κατά την θέσιν Χρυσωμένον Λιθάρι, όπως η προσθήκη αύτη είναι σήμερον διαχωρισμένη". Ο Σαλς είχε την υποχρέωση να αρχίσει "την ανέγερσιν των τοίχων της προσθήκης ταύτης από τα θεμέλια επομένως το πλάτος των τοίχων θέλει είσθαι κατά τα θεμέλια ταύτα το δε ύψος αυτών μέχρι του ύψους των υπαρχουσών οικοδομών". Το υλικό που θα χρησιμοποιείτο ήταν πέτρες, τούβλα, άσβεστος, άμμος, "αγκωνάρια Υμηττού και Αιγίνης", ως και παλιά εγκαταλελειμμένα αγκωνάρια της αρχικής οικοδομής. Η προσθήκη θα έπρεπε να ενωθεί με την παλαιά και ο "τέκτων" όφειλε "να γυρίσει και τας παλαιάς υπαρχούσας ξυλίνους στοάς και θόλους με τούβλα και αγκωνάρια όπως ο κ. Χ. Σίγγελ τον διατάξη και κατά το υπάρχον σχέδιον". Οι εργασίες θα άρχιζαν μετά τις γιορτές των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς, στις 5 Ιανουαρίου 1853, και θα έπρεπε να περατωθούν σαράντα ημέρες αργότερα, ενώ το κόστος υπολογίστηκε σε 75 λεπτά τον τετρ. τεκτ. πήχυ. Στο *Πανόραμα* του Στάντεμανν φαίνεται καθαρά ο άκτιστος αυτός χώρος (εικ. 13). Η "προσθήκη" αυτή αποτελούσε μέρος της αποπεράτωσης του κτιρίου του Καντακουζηνού με βάση τα σχέδια του Χριστιανού Χάνσεν. Το γεγονός ότι τα σχέδια αυτά είχε στην κατοχή του ο Ζήγγελ καθώς και το ότι ανατέθηκε σε αυτόν το έργο της αποπεράτωσης, ενισχύει τη θέση ότι ο συνεργάτης του Χριστιανού Χάνσεν στην οικοδόμηση του συγκροτήματος του Καντακουζηνού στα 1834-1835 ήταν ο Ζήγγελ.

Πριν προλάβουν να αρχίσουν οι εργασίες για την ανέγερση της λεγόμενης προσθήκης εκδηλώθηκε πυρκαγιά η οποία και κατέστρεψε τη στέγη και τον όροφο της δυτικής μακράς πτέρυγας του οικοδομήματος. Την αποκατάσταση του κτιρίου ανέλαβε ο Ζήγγελ ο οποίος ανέθεσε την εκτέλεση των εργασιών πάλι στον Σαλς. Στο σχετικό συμβόλαιο[60] αναλάμβανε ο τε-

58. Το αναφερόμενο σχέδιο έχει γίνει από τον Χρ. Ζιούλα το 1951, βάσει, πολύ εφθαρμένου σχεδίου και μετά από παράκληση του Ιωάννη Δουρούτη. Το πρωτότυπο, σε κλίμακα περίπου στο 1/3 του αντιγράφου, δεν υπάρχει.

59. Συμβολαιογραφικός Σύλλογος-Αρχειοφυλακείο Αθηνών, συμβόλαιο αρ. 6982 της 1ης Δεκεμβρίου 1852, συμβολαιογράφος Αργύριος Πέπας.

60. Συμβολαιογραφικός Σύλλογος- Αρχειοφυλακείο Αθηνών, συμβόλαιο αρ. 7130 της 26ης Ιανουαρίου 1853, συμβολαιογράφος Αργύριος Πέπας.

λευταίος "το κατεδάφισμα μέχρι των πατωμάτων και κτίσιμο μέχρι της οροφής κατά το σχέδιον, όλου του μέρους εκείνου όπερ φαίνεται κεκαυμένον από την επισυμβάσαν πυρκαγιάν καθώς και το κτίσιμο όλου του προς μεσημβρίαν μέρους από του πατώματος μέχρι της οροφής κατά το σχέδιον", και επί πλέον "να κτίση και ανυψώση από θεμελίων μέχρι της οροφής κατά το σχέδιο και όλους τους προς μεσημβρίαν τοίχους της ανωτέρω οικοδομής συμφώνως με το υπάρχον σχέδιον των αυτών τοίχων". Οι εργασίες αυτές θα άρχιζαν μόλις ο Ζήγγελ είχε "εναποθέσει τα πατώξυλα του πατώματος" και θα τελείωναν μετά από σαράντα ημέρες. Το κόστος της κατασκευής υπολογίστηκε 95 λεπτά ο τετρ. τεκτ. πήχυς. Οι παραπάνω εργασίες φαίνεται ότι τελείωσαν στο χρονικό διάστημα που είχε συμφωνηθεί και στις αρχές Απριλίου του ίδιου έτους αναλαμβάνει ο Σαλς τα τελειώματα της οικοδομής. Στο σχετικό συμβόλαιο[61] με ημερομηνία 4 Απριλίου 1853 ο Ζήγγελ φέρεται ως "ιδιοκτήτης" της υπό κατασκευήν "οικίας" και αναθέτει στον Σαλς "να κατασκευάση και αποπερατώση εντός τριάκοντα εργασίμων ημερών από της αύριον" τα εξής: μια υδρορροή στο μέσον του τοίχου για τα βρόχινα ύδατα και "κορωνίδα εκ μέτρων περίπου εκατόν κατά το σχέδιον" η κατασκευή της οποίας θα στοίχιζε τρεις δραχμές το μέτρο και το επίχρισμα τρία χέρια, ενενήντα λεπτά το μέτρο. τη σύνδεση "όλων των κεραμίδων με αμμοκονίαν... προς είκοσι πέντε λεπτά το τετραγωνικόν μέτρον", ακόμα να "χρίση το πρόσωπον του τοίχου της αυλής με δύο χέρια δι' αμμοκονίας προς τριάκοντα πέντε λεπτά το τετρ. μέτρον", τέλος "να χρίση το πρόσωπον της όψεως της οικίας και όλην την οικίαν έσωθεν και έξωθεν με τρία χέρια και εν γένει όλα τα μέρη όπου είναι ανάγκη να χρισθούν". Η εργασία αυτή θα στοίχιζε 45 λεπτά το τετρ. μέτρο. Τρεις ημέρες αργότερα δεν είχαν ολοκληρωθεί οι παραπάνω εργασίες. Υπολειπόταν ακόμα "το σωβάτισμα της δυτικής προσόψεως του επάνω πατώματος από της στέγης μέχρι των κιονοκράνων των στηλών". Σε μια ακόμα συμβολαιογραφική πράξη[62] μεταξύ Ζήγγελ και Σαλς ανέλαβε ο τελευταίος να ανταποκριθεί στην υποχρέωσή του σε δεκαπέντε ημέρες από την ημέρα της υπογραφής του συμβολαίου. Συγχρόνως αναλάμβανε και την υποχρέωση "να αποπερατώση και την δεξαμενήν εντελώς" έναντι 275 δρχ.

Ο τύπος της εποχής εμφανίζεται ιδιαίτερα ενθουσιώδης με την ιδέα της ίδρυσης στην Αθήνα ενός μεγάλου εργοστασίου. Η εφημερίδα *Αθηνά* γράφει χαρακτηριστικά: "Η πολυδάπανος και κολοσσιαία οικοδομή την οποίαν ο αρχικός αυτής ιδιοκτήτης κ. Καντακουζηνός αφήκεν ημιτελή, αγορασθείσα ήδη υπό αγγλικής τινος οικογενείας, λίαν πλουσίας, αποπερατούται ήδη επαυξανομένη μάλιστα κατά την προς δυσμάς αυτής πλευράν. Αι εργασίαι ήρξαντο προ ημερών μετά πολλής σπουδής και ταχύτητος, καθ' όσον εργάζονται ήδη εν αυτή εκατόν περίπου άνδρες. Λέγεται δε μετά θετικότητος ότι το εκτεταμένον τούτο ωκοδόμημα προετοιμάζεται δια μεταξουργείον εν ώ όχι μόνον θέλει προπαρασκευάζεσθαι η μετάξη αλλά μάλιστα θέλει υφαίνεσθαι εντός του ιδίου καταστήματος. Τούτο αναγγέλλοντες προς τους συμπολίτας μας επιλαμβανόμεθα συνάμα της περιστάσεως να συγχαρώμεν την ευγενή και μεγαλοπράγμωνα ταύτην αγγλικήν οικογένειαν ήτις πρώτη απεφάσισε να ενιδρύση εις την ημετέραν πατρίδα τοιούτον εθνοφελές βιομηχανικόν κατάστημα εκ του οποίου όχι μόνον ο τόπος θέλει έχει σημαντικάς ωφελείας αλλά και οι κύριοι του διαληφθέντος καταστήματος θέλουν συγκεντρώσει εις εαυτούς άπαν το της μετάξης εμπόριον".[63]

61. ΓΑΚ, Αρχείο συμβολαιογράφου Κοσμά Κοκκίδη, συμβόλαιο αρ. 12323 της 9ης Απριλίου 1853.

62. Συμβολαιογραφικός Σύλλογος-Αρχειοφυλακείο Αθηνών, συμβόλαιο αρ. 8047 της 12ης Ιουλίου 1853, συμβολαιογράφος Αργύριος Πέπας.

63. *Αθηνά*, έτος ΚΑ', φ. 1933 / 5 Δεκεμβρίου 1852.

Το μεταξουργείο της εταιρείας "Wrampe & Co" δεν λειτούργησε ποτέ, διότι στις 20 Αυγούστου 1853, η εταιρεία κήρυξε πτώχευση πριν ακόμα τελειώσουν οι οικοδομικές εργασίες και τοποθετηθούν τα διάφορα μηχανήματα. Για μια ακόμα φορά το μεγάλο αυτό οικοδόμημα εγκαταλείπεται και γνωρίζει νέες περιπέτειες.

Αναγκαστική κατάσχεση και πλειστηριασμός του Καταστήματος

Αμέσως μετά την κήρυξη της πτώχευσης, ο κύριος δανειστής της εταιρείας Λουδοβίκος Ροέκ, διευθυντής "της εν Λυών εταιρείας Λουί Ροέκ και συντροφίας", έκανε αγωγή στον αντιπρόσωπο και διευθυντή της εταιρείας Α. Βράμπε και συντροφίας "Αλβρέκο Βιτ", ζητώντας να πληρωθεί για το ποσό που αντιπροσώπευε η αγορά και η μεταφορά από τη Γαλλία των μηχανών του μεταξουργείου. Το δικαστήριο "των εν Αθήναις Πρωτοδικών ως εμποροδικών" εξέδωσε στις 7 και 9 Σεπτεμβίου του ίδιου έτους 1853, καταδικαστική απόφαση σύμφωνα με την οποία ο Βιτ όφειλε να πληρώσει στον Ροέκ 32.500 γαλλ. φράγκα συν 12 τοις εκατό τόκο από τις 20 Αυγούστου 1853, καθώς και 17.072 γαλλ. φράγκα με τον ίδιο τόκο και δικαστικά έξοδα. Ο Βιτ αρνήθηκε να πληρώσει τα παραπάνω χρηματικά ποσά και στις 22 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους ακολούθησε αναγκαστική κατάσχεση του μεταξουργείου με όλο του το οικόπεδο, τα διάφορα κτίσματα, τις μεταξουργικές μηχανές και τα έπιπλα. Το εμβαδόν σύμφωνα με τον καταμετρητή Βασίλειο Π. Τσάκο, ήταν περίπου 9.421 πήχεις εκ των οποίων 3.200 πήχεις εκάλυπτε η γωνιακή οικοδομή. Επίσης κατασχέθηκε και το "αμπελοπερίβολον" απέναντι στην οικοδομή και δυτικά της οδού Κεραμεικού, το οποίον είχε έκταση 8 1/2 στρέμματα. Η έκθεση της αναγκαστικής κατάσχεσης (αρ. 128/22.7.1853) κοινοποιήθηκε στον Βιτ, στον δήμαρχο της Αθήνας και στους δανειστές της εταιρείας. Μερικές ημέρες αργότερα, στις 3 Οκτωβρίου, τοιχοκολλήθηκε η πρώτη δηλοποίηση του πλειστηριασμού στις θύρες της κατοικίας του Βιτ, του μεταξουργείου και των δύο Ειρηνοδικείων "της Βορείου και Νοτίου Πλευράς των Αθηνών". Συγχρόνως έγινε και η σχετική δημοσίευση στην εφημερίδα *Αθηνά*. Ένα μήνα αργότερα, στις 9 Νοεμβρίου, έγινε η δεύτερη δηλοποίηση του πλειστηριασμού.

Την άνοιξη του επομένου έτους, στις 28 Απριλίου 1854, το δικαστήριο "Πρωτοδικών και ως εμποροδικών" κάλεσε τους δανειστές της αγγλικής εταιρείας, 24 συνολικά, με σκοπό να καταρτιστεί κατάλογος "προς εκλογήν των προσωρινών συνδίκων της πτωχεύσεως". Μεταξύ των δανειστών ήταν οι Ροέκ, Βιτ, Ζήγγελ και πολλοί Έλληνες. Η εκποίηση όμως του μεταξουργείου σε πλειστηριασμό δεν έμοιαζε να μπορεί να πραγματοποιηθεί εύκολα, διότι υπήρχε μεγάλη πιθανότητα να μην παρουσιάζονται αγοραστές ή στην περίπτωση ενός μόνον ενδιαφερομένου η προσφερόμενη τιμή να είναι πολύ χαμηλή. Γιά τον λόγο αυτό οι δανειστές συμφώνησαν στις 9 Ιουλίου του ίδιου έτους να προχωρήσουν από κοινού σε αναγκαστικό πλειστηριασμό, να "συμπλειστηριάσωσι" και να "υπερθεματίσωσι" στην περίπτωση που άλλος αγοραστής δεν προσφέρει τουλάχιστον το ποσό των 112.000 δρχ. και να μην ξεπεράσουν οι ίδιοι το ποσό των 120.000 δρχ. Συμφωνήθηκε ακόμη ότι στην περίπτωση που οι δανειστές θα αγόραζαν στον πλειστηριασμό τα "ακίνητα και μηχανάς", θα πουλούσαν αμέσως για λογαριασμό τους στην ελληνική Κυβέρνηση "τας οικοδομάς ομού με τα

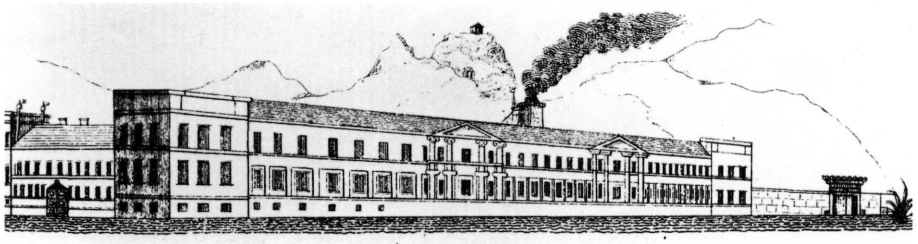

25

25. Λεπτομέρεια από μετοχή της Σηρικής Εταιρείας (1855), με την εικόνα του μεταξουργείου.

ακίνητα παρακολουθήματά των" αντί 75.000 δρχ. τουλάχιστον. Οι μηχανές θα εκποιούντο χωριστά και σε δημοπρασία με τιμή εκκίνησης 40.000 δρχ. Στην περίπτωση που οι προσφορές δεν ξεπερνούσαν το παραπάνω τίμημα ο κ. Ροέκ ήταν υποχρεωμένος να δεχθεί το χρηματικό ποσό των 40.000 δρχ. για την εξόφληση του χρέους των μηχανών. Ως πληρεξούσιοι για την εκτέλεση των παραπάνω πράξεων διορίστηκαν οι "Λουί Ροέκ εργοστασιάρχης εκ Λυών και ο ενταύθα δικηγόρος κ. Μιχ. Ποτλής".[64] Ο πλειστηριασμός θα γινόταν δύο ημέρες αργότερα, στις 11 Ιουλίου, ως συνήθως ημέρα Κυριακή μετά το τέλος της θείας λειτουργίας, μεταξύ 10 το πρωί και 12 το μεσημέρι, στην πλατεία του Αγίου Παντελεήμονα, στην οδό Αιόλου.[65] Πρώτη προσφορά για το "κατάστημα του Μεταξουργείου" ορίστηκε το ποσό των 50.000 δρχ. Ο δικηγόρος Λεωνίδας Γούτας πρόσφερε 80.000 δρχ. και ο Ροέκ 100.000 δρχ. στον οποίο και κατακυρώθηκε το "κατάστημα". Η τιμή εκκίνησης για το περιβόλι ήταν 1.000 δρχ. Στον πλειστηριασμό πήραν μέρος ο Νικόλαος Πήλλικας, ο Θεμιστοκλής Κώστα Δήμου και ο Ροέκ. Το Περιβόλι κατακυρώθηκε στον τελευταίο, ο οποίος και πλειοδότησε με 6.000 δρχ.

Στην έκθεση της αναγκαστικής κατάσχεσης που αναφέραμε πιο πάνω γίνεται λεπτομερής περιγραφή του "καταστήματος της μεταξοκλωσίας μεθ' όλου του οικοπέδου αυτού". Πρόκειται για πολύ σημαντική μαρτυρία που παρουσιάζει το πρόσθετο ενδιαφέρον ότι περιέχει πληροφορίες για τη μετατροπή του οικοδομήματος από εμπορικό κέντρο σε μεταξουργείο. Η μεγάλη οικοδομή περιγράφεται ως "λιθόκτιστος και κεραμιδοσκέπαστος", η είσοδός της είναι στο βόρειο τμήμα, στη λεωφόρο Πανεπιστημίου (σημερινή Μεγάλου Αλεξάνδρου) και έχει τρεις πτέρυγες: δυτική, βόρεια και ανατολική. Η δυτική πτέρυγα έχει ισόγειο, όροφο, υπόγειο και φέρει "αντηρίδες προς στήριξιν του τοίχου". Δύο μεγάλες αίθουσες διαμορφώνονται, από μία στο "ανώγειον και χαμόγειον". Το μήκος της πτέρυγας από βορρά προς νότο είναι περίπου 140 τεκτονικοί πήχεις. Το πάτωμα του ισογείου είναι στρωμένο με πλάκες μαλτέζικες. Η δυτική και βόρεια πλευρά του φέρουν 38 σιδερόφρακτα παράθυρα, των οποίων τα φύλλα είναι έτοιμα για τοποθέτηση (εικ. 23, 25). Η δε ανατολική έχει 28 ανοίγματα παραθύρων που πρόκειται να κλειστούν με "τζαμοθήκες και φύλλα", επίσης 6 μεγάλες θύρες εισόδου έτοιμες για τοποθέτηση. Υπάρχει ακόμα σύστημα θερμάνσεως με ατμό που ανεβαίνει από το υπόγειο μέσω σωλήνων από μαντέμι.[66] Στο βάθος του βόρειου τμήματος της ισόγειας αίθουσας, δύο ξύλινες σκάλες οδηγούν στον όροφο, του οποίου ο χώρος είναι όμοιος σε διαστάσεις με αυτόν του ισογείου. Το πάτωμα είναι ξύλινο η δε οροφή "με ξύλα ή μαδέρια χονδρά και άνωθεν αυτών τάβλαι πυκναί με σίδερα τα οποία συσφίγγουν τα μαδέρια με την οροφήν". Στην επάνω αυτήν αίθουσα διαμορφώνονται πέντε λιθόκτιστες καμάρες "προς περισσοτέραν στερέωσιν της οροφής". Τα παράθυρα είναι συνολικά 74 και υπάρχουν δύο θύρες εισόδου με "φύλλα σκέτα και με παντζούρια και τζαμλίκια" χωρίς να έχουν τοποθετηθεί ακόμα στα ανοίγματα. Στο εσωτερικό της αίθουσας δεν είναι ακόμα στη

64. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, Πρόσκλησις δανειστών - Αθήναι 28 Απριλίου 1854 και Σύμβασις - Αθήναι 9 Ιουλίου 1854.

65. Η εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα ή το Καθολικό βρισκόταν στο σημείο όπου η σημερινή οδός Μητροπόλεως συναντά την οδό Αιόλου. Κατεδαφίστηκε μεταξύ των ετών 1834-1836 και στην ίδια θέση τοποθετήθηκε αργότερα συντριβάνι. Στη θέση αυτή γίνονταν συχνά πλειστηριασμοί, βλ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 237 και Κ. Μπίρης *ό.π.*, σ. 39.

66. Ανάλογο σύστημα θέρμανσης φαίνεται ότι υπήρχε και για το κτίριο του Πανεπιστημίου, αρχιτέκτονας του οποίου ήταν ο Χριστιανός Χάνσεν, βλ. Χ. Κ. Άντερσεν, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα*, Αθήνα χ.χ., σ. 39.

θέση τους όλες οι "στήλες ή κρεββάτια δια το θρέψιμο της σκωληκομετάξης". Το υπόγειο καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα της πτέρυγας και μέρος μόνο του υπολοίπου, έχει διαμορφωθεί σε 11 "θολωτά" δωμάτια με 11 σιδερόφρακτα παράθυρα, ένα στο κάθε δωμάτιο. Η βόρεια πτέρυγα έχει και αυτή "ανώγεια, χαμόγεια και υπόγεια". Στον όροφο είναι μια μεγάλη αίθουσα, δύο μικρότερες με ένα μαρμάρινο τζάκι στην κάθε μια, τα δε πατώματα και τα ταβάνια "φέρουν χρώματα". "Χρωματισμένα" είναι επίσης και τα υπόλοιπα δωμάτια του ορόφου, "εξ κατά σειράν". Υπάρχουν ακόμα δύο μαγειρεία με πλακόστρωση στο πάτωμα που έχουν και "τας αναγκαίας φουφούδας". Στον όροφο ανεβαίνει κανείς από τη θύρα εισόδου του ισογείου με μια ξύλινη σκάλα "χρωματισμένη κιγκλιδωτή", η οποία καταλήγει σε ένα "μικρό αντρέ (σαλώτο)" όπου, δεξιά και αριστερά, ανοίγονται δύο θύρες. Στο βάθος προς την ανατολική πλευρά μια δεύτερη σκάλα "συγκειμένη από τέσσαρας κύκλους με ξύλα και σίδηρα κιγκλιδωτή και χρωματισμένη" οδηγεί από το ισόγειο στον όροφο σε μια σκάλα με μαρμάρινο τζάκι, σε τρία άλλα δωμάτια και ένα "σαλωνάκι". Τα ταβάνια όλων των παραπάνω δωματίων φέρουν παραστάσεις ανθέων χρωματισμένες "καλώς με λαδομπογιά". Κάτω δε από τα δωμάτια αυτά υπάρχουν δύο άλλα επίσης ανώγεια δωμάτια με ξύλινα πατώματα και χρωματισμένα ταβάνια και στα οποία εισέρχεται κανείς από μια μικρή πέτρινη σκάλα. Έξω από αυτά, στην πλευρά της αυλής είναι η θέση για τα κάρβουνα. Κατά μήκος της πτέρυγας προς την αυλή υπάρχει ένα χαγιάτι το οποίο στηρίζεται σε "επτά λιθοκτίστους στήλους", είναι σκεπασμένο και το ταβάνι έχει έγχρωμες παραστάσεις. Το ένα ισόγειο έχει δύο δωμάτια με ξύλινα πατώματα και ταβάνια έγχρωμα. Το ένα από τα δύο αυτά δωμάτια ήταν παλαιότερα μαγειρείο και έχει μια πέτρινη σκάλα που οδηγεί στην αυλή. Υπάρχουν ακόμα πέντε δωμάτια στη σειρά, στρωμένα με μαλτέζικες πλάκες. Το ένα από αυτά είναι μαγειρείο. Κάτω από τη σειρά των πέντε δωματίων αντιστοιχούν τέσσερα θολωτά υπόγεια. Η επικοινωνία τους με τα δωμάτια γίνεται με τέσσερις πέτρινες σκάλες ξεχωριστές, μια για κάθε υπόγειο χώρο. Δίπλα στους χώρους αυτούς είναι ένας ορνιθώνας. Όλη η βόρεια πτέρυγα έχει "τας αναγκαίας θύρας και τα εξής παράθυρα": στον όροφο, έντεκα προς την αυλή και δεκαέξι προς τον δρόμο, με πατζούρια και τζάμια. στο ισόγειο, εννέα προς τον δρόμο με σίδερα και τζάμια. στο υπόγειο, τρία προς τον δρόμο με σίδερα μόνο (εικ. 23, 25). Η ανατολική πτέρυγα έχει στο ύψος του ορόφου πέντε δωμάτια στη σειρά και άλλα τρία με δική τους είσοδο, όλα με ξύλινο πάτωμα και "ταβανωμένα", καθώς και "τέσσερα απόπατα (αναγκαία)". Υπάρχουν δύο πέτρινες σκάλες ανόδου, μια στη βόρεια και μια στη νότια πλευρά. Έξω από τα δωμάτια προς την αυλή είναι ένα χαγιάτι "ασκεπές με ξυλίνας κιγκλίδας το οποίον στηρίζεται εις τέσσαρους πετρίνους στύλους". Κάτω από το χαγιάτι διαμορφώνονται πέντε ισόγεια δωμάτια στη σειρά με δική του θύρα το καθένα καθώς και τέσσερα αναγκαία. Όλα τα παράθυρα του ορόφου, συνολικά 14, βλέπουν προς την αυλή.[67]

Στην περιγραφή της αυλής αναφέρονται τρία λιθόκτιστα πηγάδια με νερό πόσιμο, μια ημιτελής δεξαμενή, ένας φούρνος "λιθόκτιστος και κεραμιδοσκέπαστος", λίγο μακρύτερα, έντεκα στη σειρά αναγκαία "λιθόκτιστα και κεραμιδοσκέπαστα" και εκεί κοντά μια παλιά στέρνα. Επίσης υπάρχουν διάφορα οικοδομικά υλικά όπως καδρόνια, μαδέρια, τούβλα, κεραμίδια, μεγάλα κομμάτια πεντελικού μαρμάρου, "αγκωνάρια του Ημετού και της Αιγίνης" κ.ά. Η έκθεση της αναγκαστικής κατασχέσεως κάνει επίσης λε-

67. Η περιγραφή της ανατολικής πτέρυγας ανταποκρίνεται σε γενικές γραμμές στο σχέδιο του έτους 1868 της εικ. 15. Στην κάτοψη του έτους 1883 της εικ.16, η πτέρυγα αυτή φαίνεται ότι έχει υποστεί σημαντικές μετατροπές. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τη δυτική και τη βόρεια πτέρυγα, οι οποίες δεν παρουσιάζουν σημαντικές αλλαγές. Ο Ζήγγελ είχε αναθέσει στον "τέκτονα Ζήκον Γεώργιον το κτίσιμο των τοίχων των αναγκαίων", μήκους δέκα μέτρων και ύψους τριών έναντι 65 λεπτών τον τετρ. πήχυ. Το σχετικό συμβόλαιο αρ. 7330 έχει συνταχθεί από τον συμβολαιογράφο Αργύριο Πέπα στις 28 Φεβρουαρίου 1853 (Αρχειοφυλακείο του Συμβολαιογραφικού Συλλόγου στην Αθήνα).

πτομερή περιγραφή της "μεταξουργικής μηχανής και των λοιπών παραρτημάτων και παρακολουθημάτων αυτής". Αμέσως μετά γίνεται αναφορά στα όρια του "μεταξουργικού καταστήματος" το οποίον "γειτνιάζεται κατ' ανατολάς με γήπεδα του Παναγιώτου Κρητικού και Κωνσταντίνου Μπούρου, δυτικώς με οδόν Κεραμεικού, αρκτικώς με οδόν Βουλεβάρ ή λεωφόρον Πανεπιστημίου και μεσημβρινώς με οικόπεδον και αυλήν του Χριστιανού Σίγελ". Η εκτίμηση που έγινε από τον Στέφο Γεωργούλα, εκτιμητή του δήμου, αντιπροσώπευε το ποσό των 250.000 δρχ.

Στην παραπάνω αναγκαστική κατάσχεση της ιδιοκτησίας του οφειλέτη Α. Βράμπε περιελήφθη και το "αμπελοπερίβολον", δυτικά της οδού Κεραμεικού, το οποίο είχε αγοραστεί από τον Χριστιανό Ζήγγελ (εικ. 12). Η περιγραφή του στο κείμενο της κατάσχεσης γίνεται με λεπτομερή στοιχεία. Το περιβόλι καλύπτει μια έκταση 8 1/2 στρεμμάτων και η καταμέτρηση έχει γίνει επίσης από τον μετρητή Βασίλειο Π. Τσάκωνα. Έχει "πρόσωπον" προς την οδό Κεραμεικού, το δε μήκος του είναι 126 1/4 τεκτ. πήχεις. Στην ίδια αυτή πλευρά βρίσκονται και οι δύο δίφυλλες θύρες εισόδου. Μέσα στο περιβόλι υπάρχουν μια μεγάλη στέρνα, της οποίας το χείλος είναι στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, δίπλα μια μικρή δεξαμενή και μια μικρότερη στέρνα επίσης επενδεδυμένη, με μαλτέζικες πλάκες στο χείλος της. Υπάρχουν ακόμα μια μικρή δεξαμενή, ένα λιθόκτιστο μαγκανοπήγαδο και ένα πηγάδι με πόσιμο νερό επίσης λιθόκτιστο. Το περιβόλι είναι καλά καλλιεργημένο, διότι έχει 105 οπωροφόρα δέντρα, γύρω στις 1.100 ρίζες κλήματα, κηπευτικά και τριανταφυλλιές διαφόρων χρωμάτων. Υπάρχουν ακόμα 250 μικρά και μεγάλα άγρια δέντρα. Το περιβόλι έχει ακόμα ένα "παράπηγμα από σανίδας κεραμηδοσκέπαστον", περίπου 35 τετρ. τεκτ. πήχεων. μια γούρνα και μια σαρκοφάγο από πωρόλιθο, δύο "στρογγυλάς στήλας" και ένα τραπέζι με βάση μια κολώνα μαρμάρινη. Το περιβόλι είναι "τοιχογυρισμένο" με λιθοπλινθόκτιστο τοίχο ύψους 2 1/2 πήχεων περίπου και "γειτνιάζεται" ανατολικά με την οδό Κεραμεικού, δυτικά με τον αγρό του Γεωργίου Καζούλη, βόρεια με τον αγρό των Παλαιολόγου και Νικολάου Βενιζέλου και νότια με το αιγοτροφείο του Νικολάου Επτανησίου. Ο εκτιμητής του δήμου το αποτιμά σε 3.000 δρχ.[68]

Στη διαδικασία του πλειστηριασμού ήταν φανερή η έλλειψη αγοραστών και η απροθυμία του εμπορικού και επιχειρηματικού κόσμου να επενδύσει χρήματα σε εργοστάσιο μεταξουργίας[69] και μάλιστα σε μια περίοδο όπου, λόγω του κριμαϊκού πολέμου, αγγλικά και γαλλικά στρατεύματα βρίσκονταν στον Πειραιά, ενώ η επιδημία χολέρας σημείωνε όλο και περισσότερα κρούσματα σε όλη τη χώρα. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε και ένα άλλο γεγονός που κάθε άλλο παρά μπορούσε να ενθαρρύνει τους πιθανούς αγοραστές του μεταξουργείου. Πρόκειται για την προσωρινή μετατροπή του το 1854 σε "Νοσοκομείο Χολεριώντων" για ένα χρονικό μόνο διάστημα. Τα σχετικά με τη χολέρα έγγραφα του Υπουργείου Εσωτερικών[70] αναφέρουν τη "σύστασιν ειδικού νοσοκομείου χολεριώντων εν Αθήναις" τον Ιούλιο του 1854 το οποίο, σύμφωνα με τις σχετικές υγειονομικές διατάξεις, έπρεπε να βρίσκεται μακρυά από τα σπίτια της πόλης. Δεν μας δίνονται περισσότερες πληροφορίες για την ακριβή χρονολογία ίδρυσης αυτού του νοσοκομείου ούτε για τον χώρο στον οποίο λειτούργησε. Το "Νοσοκομείο των Χολεριώντων" εκδίδει τακτικό "Υγιειονομικόν Δελτίον" με την κατάσταση των νοσηλευομένων και τον αριθμό των αποθανόντων. Έκδοση του "Υγιειονομικού Δελτίου" έχουμε ώς και τον

68. Αρχείο Χρ. Ζιούλα , Έκθεσις πλειστηριασμού αρ. 2132/11 Ιουλίου 1854 και Έκθεσις αναγκαστικής κατασχέσεως ακινήτου κτήματος, ήτοι επί του ενταύθα καταστήματος της μεταξοκλωσίας μετά της μηχανής και των παρακολουθημάτων αυτής, αρ. ευρ. 128.

69. Υπήρχε αβεβαιότητα ως προς την εξέλιξη ενός εργοστασίου μετάξης στο κατ' εξοχήν αστικό κέντρο της χώρας, την Αθήνα, όταν μάλιστα οι διατάξεις της ελεύθερης εξαγωγής των κουκουλιών λειτουργούσαν σαφώς υπέρ των παραγωγών.

70. ΓΑΚ, Οθων. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φ. 191, Δημόσια Υγεία - Χολέρα.

Νοέμβριο του 1854, όταν πια η επιδημία της χολέρας στην πρωτεύουσα αρχίζει να υποχωρεί, μετά την έξαρση κατά τους θερινούς μήνες. Οι κάτοικοι της Αθήνας, όπως ήταν επόμενο, είχαν τρομοκρατηθεί και κατέφευγαν σε λειτουργίες και λιτανείες κατά του θανατικού. Η παρακάτω χαρακτηριστική μαρτυρία του Ι. Α. Βρεττού για την κατάσταση που επικρατούσε στην πρωτεύουσα λόγω της χολέρας μας δίνει και την πληροφορία ότι το πρώην κατάστημα του Καντακουζηνού λειτούργησε ως νοσοκομείο για όσους είχαν προσβληθεί από τη νόσο.[71] "Είχον τότε εις το Δημοτικόν Νοσοκομείον τον εκ των ποδών πάσχοντα πατέρα μου και μετέβαινον καθ' εκάστην εις το Νοσοκομείον αλλά τούτο μοι απηγορεύθη. Εις των εργατών του Άγγελιτς[72] προσεβλήθη υπό χολέρας, ο δε ιατρός διέταξε να τον μεταφέρωμεν εις το νοσοκομείον των χολεριώντων, κείμενον εις την οικίαν Καντακουζηνού και διατηρούμενον υπό των Αδελφών του Ελέους. Παρελάβαμεν τον χολερόβλητον από των δύο βραχιόνων ο Άγγελιτς και εγώ εν καιρώ νυκτός και τον μεταφέραμεν εις το νοσοκομείον. Επί της θύρας της αιθούσης εις ην κατέκειντο οι χολεριώντες, υπήρχε παραπέτασμα, τούτο δε ανασηκώσας εισήλθον εις την αίθουσαν, αλλά αι αδελφαί σπεύσασαι με εδίωξαν... Ηθέλησα μίαν ημέραν να μεταβώ εις τον Παλαιόν στρατώνα, όπως ακολουθήσω την εις τα ανάκτορα μεταβαίνουσαν καθ'εκάστην στρατιωτικήν μουσικήν. Από την γωνίαν της οδού Σταδίου και Αιόλου διήλθον την οδόν Αιόλου. Αύτη μέχρι του Παλαιού στρατώνος ήτο εντελώς έρημος. Οικίαι και καταστήματα κλειστά. Μόνος περιπατητής εγώ. Μόνον παρά το σημερινόν Δημοπρατήριον απήντησα νεκρικήν συνοδείαν Καθολικού. Προηγείτο ο ιερεύς, είπετο το φέρετρον, βασταζόμενον υπό 4 νεκροφόρων και κατόπιν ουδείς. Εις την Παλαιάν Αγοράν ήτο ανοικτόν μόνον εν παντοπωλείον και εν κρεωπωλείον. Την προτεραίαν έγιναν καθά επληροφορήθην παρά του στρατιωτικού ιατρού Κλάδου, περί τα 200 κρούσματα χολέρας εις τον Παλαιόν στρατώνα. Ηκολούθησα μόνος εγώ την μουσικήν μέχρι των Ανακτόρων και επέστρεψα διά της οδού Σταδίου εις το δωμάτιόν μου χωρίς να συναντήσω ψυχήν ζώσαν".

Η κατακύρωση του πλειστηριαζομένου ακινήτου στον Ροέκ έσωσε το κατάστημα από τη σίγουρη διάλυσή του, την επιστροφή των μηχανών στη Γαλλία και την πιθανή μετατροπή του σε στρατώνα. Ο Ροέκ όπως είδαμε, ήταν εξουσιοδοτημένος από τους δανειστές της εταιρείας Βράμπε να πουλήσει, μετά τον πλειστηριασμό, το όλο κατάστημα. Έτσι στις 23 Ιουλίου 1854 μεταβίβασε σε μια ομάδα ελλήνων επιχειρηματιών μέρος του "καταστήματος" και του "αμπελοπεριβόλου". Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τη συμβολαιογραφική πράξη αρ. 2181 του συμβολαιογράφου Παν. Πούλου, ο κ. Λουδοβίκος Ροέκ παραχώρησε στους Δημήτριο Μαυροκορδάτο,[73] Παναγιώτη Παπιολάκη,[74] Αθανάσιο Δουρούτη,[75] Μιχαήλ Ιατρό,[76] Ιωάννη Τσάτσο[77] και Κωνσταντίνο Δουρούτη[78] "την κατοχήν των έξ ογδόων του Καταστήματος και του Αμπελοπεριβόλου" αντί 90.000 δρχ. Οι αγοραστές υποχρεώθηκαν, από το ποσό αυτό, να πληρώσουν 60.000 δρχ. σε μετρητά και για λογαριασμό του κ. Ροέκ "τους συνδίκους της πτωχεύσεως του κ. Βράμπε και Σίας".[79] Τις υπόλοιπες 30.000 δρχ, θα έδιναν σε μετρητά στο ίδιο τον Ροέκ "μετά την τελείαν αποπεράτωσιν του Καταστήματος", η οποία έπρεπε να γίνει σε διάστημα 40 ημερών από την ημέρα της υπογραφής του σχετικού συμβολαίου. Οι απαιτούμενες εργασίες σύμφωνα με τους όρους του συμβολαίου ήταν οι εξής: το κτίσιμο μιας μεσοτοιχίας με τις γειτονικές ιδιοκτησίες και των τοίχων της αυλής προς την πλευρά του δρόμου

71. Ι. Α. Βρετός, "Η Αυτοβιογραφία μου", *Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον 1921*, έτος 18, περίοδος τρίτη, Αθήνα, σ. 20.

72. Ο Άγγελιτς ήταν ταπετσιέρης του Όθωνα, Ι. Α. Βρετός, *ό.π.*, σ. 20.

73. Ο Δημήτριος Μαυροκορδάτος (1821-1873) σπούδασε νομικά στην Αθήνα και στο Παρίσι. Το 1850 διορίστηκε δικαστής και του ανατέθηκε συγχρόνως η σύνταξη του Αστικού Κώδικα. Στις συνταγματικές συζητήσεις της περιόδου 1863-1864, πρότεινε τη σύσταση υπηρεσιών Εμπορίου και Βιομηχανίας.

74. Έμπορος ο οποίος αργότερα, στην Έκθεσή των Ολυμπίων το 1859, βραβεύτηκε με αργυρό μετάλλιο για το μεταξουργείο του στον Πειραιά, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *ό.π.*, σ. 132-133.

75. Ο Αθανάσιος Δουρούτης (1816-1901) ήταν ένας από τους τρεις γιούς του πλουσίου εμπόρου από τους Καλαρρύτες της Ηπείρου και εγκατεστημένου στήν Αγκώνα της Ιταλίας, Γεωργίου Δουρούτη (1770-1836), βλ. σχετικά στον παρόντα τόμο τη μελέτη της Μαρίας Χριστίνας Χατζηϊωάννου.

76. Ο Μιχαήλ Ιατρός (1779;-1868) ήταν έμπορος με έδρα το Ναύπλιο, καταγόμενος από το Λογκανίκο της Λακωνίας. Το 1836 είχε συνεργαστεί με τον Κωνσταντίνο Δουρούτη στην ίδρυση των μεταξουργείων της Σπάρτης και του Νησίου. Μαζί με τον Αθανάσιο Δουρούτη, ο οποίος το 1847 είχε παντρευτεί την κόρη του Φλωρεντία, συνέστησε στην Αθήνα το 1850 την εμπορική εταιρεία "Μ. Ιατρός και Α. Δουρούτης", Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *Αρχείον Μιχαήλ Ιατρού*, ό. π., σ. 34.

77. Έμπορος, κάτοικος Αθηνών.

78. Οι αδελφοί Δουρούτη ήταν τρεις και κατά σειρά ηλικίας ο Ιωάννης (1798-1852), ο Κωνσταντίνος (1808-1878) και ο Αθανάσιος (1816-1901), εικ. 34.

79. Αρχείο Χρ. Ζιούλα: σε έγγραφο, "1ον κατάλογον των προνομιούχων δανειστών" της 1.9.1854, σε τρεις στήλες αναφέρονται με την ακόλουθη σειρά: "Το δημόσιον δια τελωνιακούς φόρους δρχ. 4.187, Ν. Γεωργούλης δια δημοτικούς φόρους δρχ. 232 και 43 λ., Νικόλαος Κλώντζας κηπουρός του καταστήματος δρχ. 454 και 41 λ., Κρ. Γαϊτάνος υπηρέτης δρχ. 276, Νικολ. Γεωργόπουλος από υπηρετικούς μισθούς δρχ. 302, Ιω. Κουτζοχρήστος από υπηρετικούς μισθούς δρχ. 407 και 80 λ., Χρ. Ζίγελ αρχιτέκτων δρχ. 1.000, Αύγουστος Σαμπιών υπηρέτης ή εργάτης του καταστήματος δρχ. 1.340 και 90 λ., Λουί Πελετιέ εργάτης του καταστήματος δρχ. 1.463 και 18 λ.". Το συνολικό ποσό ήταν 9.658 δρχ. και 72 λ. Επίσης ο Νικόλαος Μελετόπουλος είχε να λαμβάνει από την εταιρεία Βράμπε, το ποσό των 10.000 δρχ. για την προμήθεια κουκουλιών. Οι πληρωμές της εταιρείας είχαν σταματήσει την 1η Ιουνίου 1853, εφημ. *Αιών*, έτος ΙΣΤ, φ. 1425 / 9 Ιανουαρίου 1854.

στο νότιο τμήμα. Η διαμόρφωση της κεντρικής εισόδου και η αποπεράτωση της μαρμάρινης σκάλας. Η κατασκευή της μεγάλης δεξαμενής και του αναβρυτηρίου καθώς και η εκβάθυνση του φρέατος στην αυλή. Η ανέγερση "του οίκου όστις θέλει εμπεριέχει τους λέβητες και την ατμοκίνητον μηχανήν, η αποτελείωσις των κουκουλοθηκών", η τοποθέτηση των παραθύρων, το κτίσιμο των καπνοδόχων και ό,τι ακόμα θα χρειαζόταν για τον πλήρη εξοπλισμό και τη λειτουργία ενός ατμοκίνητου "Μεταξωκλωστικού Καταστήματος πρώτης τάξεως". Οι παραπάνω 6 έλληνες επιχειρηματίες συμφώνησαν να ιδρύσουν μαζί με τον Ροέκ εταιρεία για τη διαχείριση του εργοστασίου καταθέτοντας μετοχικό κεφάλαιο 152.000 δρχ. που αντιπροσώπευε την αξία του καταστήματος και του αμπελοπεριβόλου. Το μετοχικό κεφάλαιο αντιστοιχούσε σε 152 μετοχές των 1.000 δρχ εκ των οποίων οι 38 ανήκαν στον Ροέκ, ενώ οι υπόλοιποι έξι μέτοχοι είχαν από 19 ο καθένας. Συμφώνησαν ακόμη στην έκδοση άλλων 152 μετοχών των 1.000 δρχ. για την αύξηση του εταιρικού κεφαλαίου, το οποίο θα έφτανε έτσι τις 304.000 δρχ. Οι μέτοχοι ήταν υποχρεωμένοι να αγοράσουν οι ίδιοι ή να διαθέσουν σε τρίτους τη δεύτερη αυτή σειρά μετοχών κατ' αναλογία προς την συμμετοχή τους στο αρχικό κεφάλαιο, ως την 1η Ιανουαρίου 1855.[80] Αν ο Ροέκ στο προσδιορισμένο αυτό διάστημα δεν είχε αγοράσει ακόμα τις 38 μετοχές ή μέρος αυτών, τότε η εταιρεία θα είχε το δικαίωμα να του επιβάλει τόκο 9 τοις εκατό. Συμφωνήθηκε επίσης ότι ο εκάστοτε διευθυντής θα είχε το δικαίωμα να δανείζεται και να υποθηκεύει τα ακίνητα της εταιρείας, όπως αυτός έκρινε σωστό.[81]

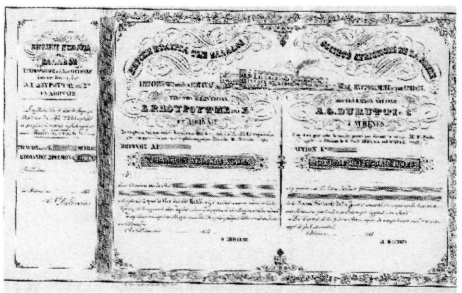

26

26. Μετοχή της Σηρικής Εταιρείας της Ελλάδος, 31 Μαρτίου 1855. 34Χ39 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

Ίδρυση της Σηρικής Εταιρείας της Ελλάδος

Δύο εβδομάδες αργότερα, στις 6 Αυγούστου 1854, οι επτά έμποροι και επιχειρηματίες που αναφέραμε ίδρυσαν τη "Σηρική Εταιρία της Ελλάδος" με την επωνυμία "Αθανάσιος Γ. Δουρούτης και Σία" με σκοπό "την ανάπτυξιν και βελτίωσιν των Μωρεών προς σύστασιν Βομβυκοτροφείου προς αναπηνισμόν της Μετάξης κατά τας νεωτέρας μεθόδους της Γαλλίας".[82] Έδρα της εταιρείας ήταν η πρωτεύουσα και η διάρκειά της ορίστηκε δεκαετής, από την 1η Ιανουαρίου 1855. Σύμφωνα πάντα με τον κανονισμό η εταιρεία μετά τη λήξη της δεκαετίας θα διαλυόταν αυτοδικαίως και οι κάτοχοι των 152 πρώτων μετοχών θα είχαν το δικαίωμα να αγοράσουν το κατάστημα του μεταξουργείου αντί του ποσού των 152.000 δρχ. συν 2 τοις εκατό τόκο για τις φθορές που θα είχε υποστεί από τον χρόνο. Τη διάλυση της εταιρείας είχαν το δικαίωμα να ζητήσουν οι ίδιοι οι μέτοχοι μετά την παρέλευση τριών τουλάχιστον ετών από την έναρξη των εργασιών της. Διευθυντής για όλη τη διάρκεια της δεκαετίας ορίστηκε ο Αθανάσιος Δουρούτης με μισθό 6.000 δρχ. τον χρόνο και με το δικαίωμα να κατοικεί στον χώρο του συγκροτήματος.

Το εταιρόσημο "εμφαίνον τα παράσημα του ελληνικού κράτους, τα σύμβολα της εταιρίας, τα ονόματα των συγκροτούντων την εταιρίαν μελών κ.λπ." ζωγράφισε ο καλλιτέχνης Αντώνιος Ιντζερίλλα μετά από παραγγελία του Ροέκ για λογαριασμό πάντα της εταιρείας. Ο ζωγράφος εργάστηκε τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο του 1854 "επί τεσσαράκοντα ημέρας άνευ διακοπής" και "από πρωίας μέχρι των λύχνων αφάς". Το εταιρόσημο ζωγράφισε ο Ιντζερίλλα στη μια πλευρά του τοίχου "της σάλλας του διευ-

80. Εξαιτίας της χολέρας που μεταδόθηκε στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1854 ο όρος αυτός τροποποιήθηκε και δόθηκε τρίμηνη παράταση ώς τις 31 Μαρτίου 1855 για την αγορά μετοχών, Αθανάσιος Δουρούτης, ό.π., σ. 11.

81. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, συμβόλαιο αρ. 2181 της 23 Ιουλίου 1854, υπογεγραμμένο από όλους τους μετόχους, επτά τον αριθμό, του συμβολαιογράφου Παναγιώτη Πούλου. Υπάρχει περίληψη του ίδιου συμβολαίου γαλλικά με ημερομηνία 26 Ιουλίου 1854.

82. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, το σχετικό συμβόλαιο αρ. 2245 έχει συνταχθεί από τον συμβολαιογράφο Παναγιώτη Πούλο στις 6 Αυγούστου 1854.

θυντού", μπαίνοντας αριστερά.[83] Η συνήθης αμοιβή ενός καλλιτέχνη ήταν 10 δρχ. την ημέρα και οι ώρες απασχόλησης λίγες. Ανάλογη αμοιβή ζητούσε ο Ιντζερίλλα επισημαίνοντας ότι η εποχή που εργάστηκε ήταν επί πλέον ιδιαίτερα επικίνδυνη για τη ζωή του λόγω της επιδημίας της χολέρας. Συγχρόνως παρατηρούσε ότι το ημερομίσθιο που του είχε προτείνει η εταιρεία, 3 δρχ. την ημέρα, ήταν αμοιβή για εργάτες και κτίστες.[84]

Τη στιγμή που ιδρύθηκε η Σηρική Εταιρεία, το μέλλον της σηροτροφίας στην Ελλάδα δεν έμοιαζε να έχει ευνοϊκές προοπτικές. Η ελεύθερη εξαγωγή κουκουλιών που ίσχυε από το 1847 είχε εξελιχθεί σε βασικό ανασταλτικό παράγοντα της εξέλιξης της εγχώριας μεταξοκλωσίας. Η δε εγχώρια παραγωγή του μεταξιού είχε αναπτυχθεί σημαντικά από τη δεκαετία του 1830 τόσο σε οικιακή βάση όσο και με τη μορφή οργανωμένων επιχειρήσεων. Οι επιχειρηματίες Κ. Δουρούτης, Εμ. Τσούχλος και Σπ. Βάλβης, είχαν αποκτήσει το αποκλειστικό προνόμιο "διά την εισαγωγήν και σύστασιν μηχανών μεταξοκλωσίας κατά τον ιταλικόν ή γαλλικόν τρόπον", το οποίο προνόμιο ίσχυε για το μεγαλύτερο μέρος της χώρας από την 1/13 Ιανουαρίου 1837 ως την 1/13 Ιανουαρίου 1845.[85] Αλλά η ανάπτυξη της εξαγωγής των κουκουλιών μετά το 1846 ανταγωνιζόταν την εγχώρια κατεργασία του μεταξιού. Όταν ιδρύθηκε η Σηρική Εταιρεία λειτουργούσαν στην Ελλάδα μόνο τα δύο από τα έξι μεταξουργεία που είχαν ιδρυθεί μετά το 1837.[86]

Η σύσταση της Σηρικής Εταιρείας με σκοπό την ίδρυση και τη λειτουργία εργοστασίου παραγωγής και επεξεργασίας μεταξιού οφείλεται περισσότερο στην ευκαιρία που αντιπροσώπευε η αγορά της χρεωκοπημένης μεταξοκλωστικής εταιρείας Βράμπε σε χαμηλή τιμή και όχι τόσο στην ύπαρξη σχετικής νομοθεσίας με όρους ευνοϊκούς για την προώθηση της μεταξοκλωσίας στην Ελλάδα. Η εφημερίδα *Ελπίς* σε σχόλιό της για την κατάσταση της σηροτροφίας στην Ελλάδα και στο εξωτερικό καταλήγει: "Αν το υπό την διεύθυνσιν του κ. Α. Δουρούτη κατάστημα της Σηρικής Εταιρείας ιδρύθη εν Αθήναις προ δύο ετών τούτο οφείλεται εις έκτακτον περίπτωσιν διότι ατελές έτι ον, ότε εχρεωκόπησεν η επιχειρήσασα την οικοδομήν του ξένη εταιρεία, επωλήθη υπό των δανειστών εις μετριοτάτην τιμήν".[87]

Ο Α. Δουρούτης υπέβαλε στον Όθωνα προς έγκριση το καταστατικό της εταιρείας συνοδευόμενο από την παρακάτω επιστολή: "Μεγαλειότατε, λαμβάνω την τόλμην να θέσω εις τους πόδας της Μεγαλειότητός Σας το καταστατικόν Ελληνικής Εταιρίας συστηθείσης ενταύθα υπό ελλήνων πολιτών θεωρησάντων ως εθνικήν φιλοτιμίαν την διατήρησιν του εν Αθήναις Μεταξουργείου κινδυνεύοντος να διαλυθή ένεκα της συμβάσης πτωχεύσεως των πρώτων αυτού ιδρυτών. Ο σκοπός όν προτίθησιν η Σηρική Εταιρία, η πεποίθησις ότι το βιομηχανικόν τούτο κατάστημα θέλει γίνει πολλών ωφελειών πρόξενον διά την πατρίδα και η περίστασις ότι κατά το πρώτον ήδη εν Ελλάδι εφαρμόζεται εις την προκειμένην επιχείρησιν ο τοσαύτα τεράστια έργα εν τη δυτική Ευρώπη πράξας συνεταιρισμός των κεφαλαίων ενθαρρύνουσιν τους ιδιοκτήτας του καταστήματος και θεμελιωτάς της εταιρίας να ζητήσωσι παρά της Υμετέρας Μεγαλειότητος την βασιλικήν Αυτής άδειαν του να θέσωσιν την Σηρικήν Εταιρίαν υπό την ιδιαιτέραν της Μεγαλειότητός Σας προστασίαν. φέρων ως διευθυντής της Σηρικής Εταιρίας εις τους πόδας της Υμετέρας Μεγαλειότητος την θερμήν ταύτην παράκλησιν των συνεταίρων μου και εμού πέποιθα ότι ο αγαθός ημών Άναξ δεν θέλει αρνηθεί το μέγιστον τούτο εχέγγυον της επιτυχίας βιομηχα-

83. Το τμήμα του εθνόσημου που εικονίζεται στην άποψη του εσωτερικού της αίθουσας με τις μεταξοκλωστικές μηχανές (εικ. 27) δεν έχει σχέση με το εταιρόσημο.

84. Ο Ιντζερίλλα εργαζόταν στη βόρεια πτέρυγα του μεταξουργείου το διάστημα που η δυτική είχε μετατραπεί σε νοσοκομείο των χολεριώντων. Ο ζωγράφος έκανε αγωγή στον Α. Δουρούτη ως διευθυντή της εταιρείας, διότι καθυστερούσε η πληρωμή της αμοιβής του και ζητούσε να του καταβληθούν 400 δρχ. για ημερομίσθια, συν 12 τοις εκατό για τους τόκους και επί πλέον 50 δρχ. για έξοδα της αγοράς χρωμάτων και δύο χρωστήρων, Αρχείο Χρ. Ζιούλα "Αγωγή ενώπιον των εν Αθήναις Πρωτοδικών ως Εμποροδικών, Αντωνίου Ιντζερίλλα, ζωγράφου, κατά Αθανασίου Δουρούτη, Διευθυντού της εν Αθήναις Μεταξοκλωστικής Εταιρίας, Αθήναι 20 Ιανουαρίου 1855".

85. Το αποκλειστικό αυτό προνόμιο χορηγήθηκε με το ΒΔ 6/18 Ιανουαρίου 1836 και φέρει την υπογραφή του υπουργού των Εσωτερικών Δρόσου Μανσόλα.

86. Ο Αθ. Δουρούτης είχε κάνει επανειλημμένα διαβήματα στην Κυβέρνηση για τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν σχετικά με την ανάπτυξη της μεταξοκλωσίας, βλ. Αθανάσιος Δουρούτης, *Καθ' ην στιγμήν πρόκειται να συζητηθή το τελωνειακόν δασμολόγιον*, Αθήνα [1856].

87. ΓΑΚ, Αρχείο Βλαχογιάννη, Δ 118, "Βιομηχανία", αντίγραφο εφημ. *Ελπίς*, 29 Σεπτεμβρίου 1856.

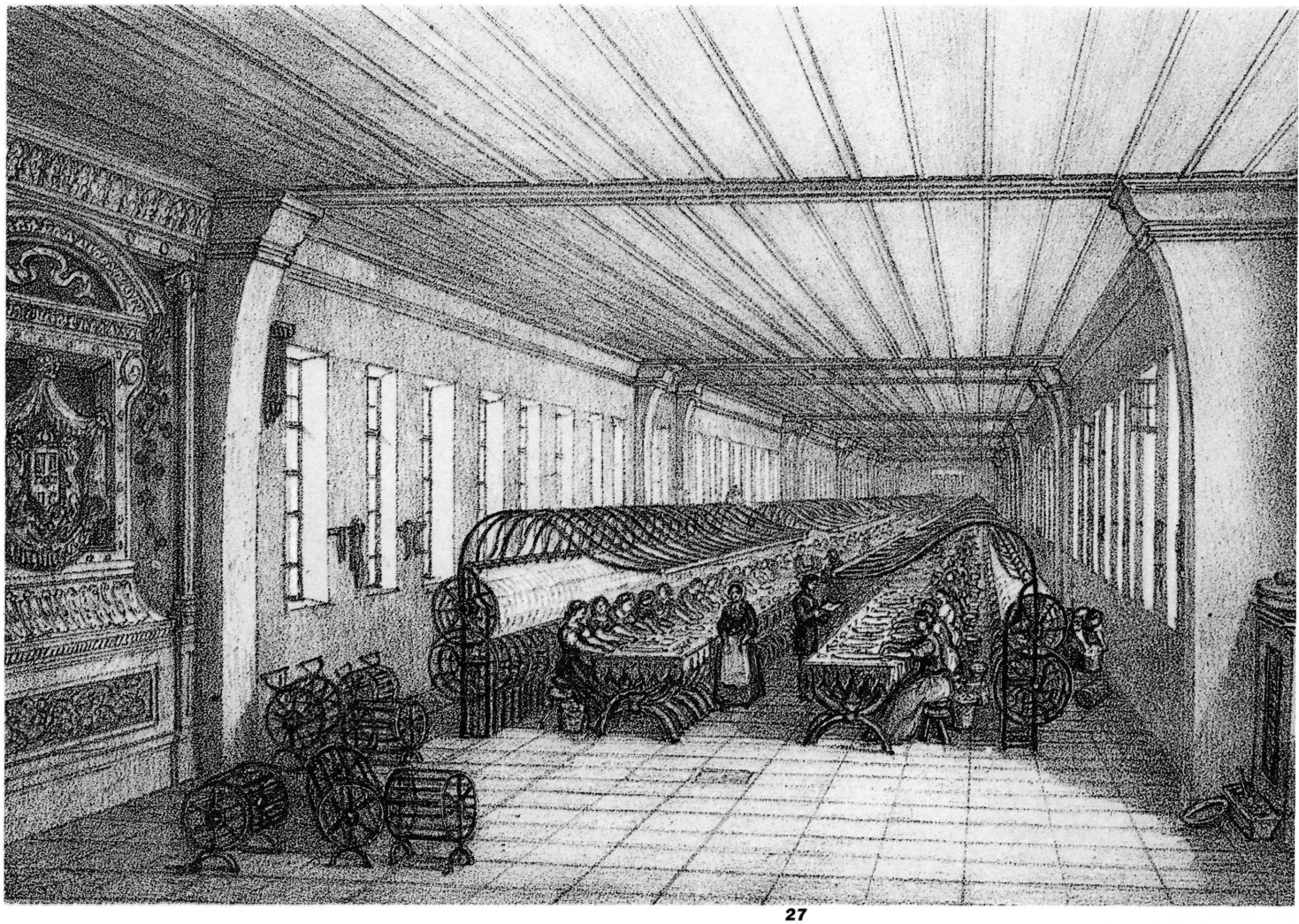

27

27. Το εσωτερικό της μεγάλης αίθουσας της αναπήνισης. Εσωτερικές αντηρίδες υποβαστάζουν την οροφή. Στον τοίχο αριστερά φαίνεται ανάγλυφο το εθνόσημο της χώρας (*Εθνικό Ημερολόγιο 1864* Μ. Παπαδοπούλου-Βρετού. σ. 73).

νικού καταστήματος, το οποίον θέλει χορηγεί πόρον ζωής εις τριακοσίας περίπου πτωχάς οικογενείας της πρωτευούσης. Υποσημειούμαι μετά βαθυτάτου σέβας της Υμετέρας Μεγαλειότητος, ευπειθέστατος υπήκοος Α. Γ. Δουρούτης. Αθήναι την 11 Ιανουαρίου 1855".[88] Επίσης ο Α. Δουρούτης ζήτησε από τα υπουργεία Εσωτερικών και Οικονομικών την υποστήριξη της επιχείρησης του μεταξουργείου και πρότεινε τα μέτρα εκείνα τα οποία θα συντελούσαν στην ανάπτυξη του έργου της Σηρικής Εταιρείας. Τα βασικότερα από τα προτεινόμενα μέτρα ήταν η αύξηση του φόρου εξαγωγής των κουκουλιών, η ελεύθερη εισαγωγή των κουκουλιών από το εξωτερικό, η ατέλεια για την εξαγωγή του κατά τον ευρωπαϊκό τρόπο κατεργασμένου μεταξιού και η ατέλεια ή η επιβολή μετρίου φόρου επί του παραγομένου ευτελούς μεταξιού. Η επιβολή των μέτρων αυτών αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει το "αρτισύστατο" αθηναϊκό μεταξουργείο να συναγωνιστεί τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά.[89] Τον Σεπτέμβριο του 1856 η Κυβέρνηση δέχτηκε μερικά από τα προτεινόμενα μέτρα και συγκεκριμένα την ατέλεια "κατά την εξαγωγήν της κατά τον ευρωπαϊκόν τρόπον κατεργασμένης μετάξης" και την ατέλεια "των εισαγωμένων εκ του εξωτερικού κουκουλίων".[90]

88. ΓΑΚ, Οθων. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φ. 252.

89. Αθ. Γ. Δουρούτης, *ό.π.*, σ. 2. Δεν έλειψαν βέβαια και τα σχόλια του τύπου ότι ο Δουρούτης αντιτίθετο στην εξαγωγή των κουκουλιών, διότι έτσι θα μπορούσε να αγοράζει τα κουκούλια από τους παραγωγούς σε ευτελή τιμή, ΓΑΚ, Αρχείο Βλαχογιάννη, Δ118, "Βιομηχανία", αντίγραφο εφημ. *Ο Φιλόπατρις*, 6 Οκτωβρίου 1856.

90. Αθ. Γ. Δουρούτης *ό.π.*, 'Προς το σ. Υπουργικόν Συμβούλιον, Αθήναι 24 Σεπτεμβρίου 1856".

1855-1865, πρώτη περίοδος της λειτουργίας του Μεταξουργείου

Στις αρχές του 1855, στα πλαίσια των παραπάνω διατάξεων άρχισε τη λειτουργία του το μεταξουργείο. Η σύστασή του είχε στοιχίσει 980.000 δρχ. Επρόκειτο για το πρώτο ατμοκίνητο εργοστάσιο στην Ελλάδα εφάμιλλο του οποίου δεν υπήρχε "εν αυτή τη εσπερία Ευρώπη ως προς το μέγεθος των μηχανών".[91] Το γεγονός έγινε δεκτό με ενθουσιασμό από τον τύπο της εποχής, ο οποίος υπογραμμίζει και τον κοινωνικό χαρακτήρα του μεγάλου αυτού εργασιακού χώρου δεδομένου ότι αποτελούσε πόρο ζωής για περισσότερες από τριακόσιες πτωχές οικογένειες. Ένα σύντομο ιστορικό του μεταξουργείου δημοσιεύεται στο περιοδικό *Νέα Πανδώρα*. Ο αρθρογράφος παρατηρεί ότι πρόκειται για ένα είδος βιομηχανίας το οποίο χωρίς αμφιβολία μπορεί να ευδοκιμήσει στην Ελλάδα και εκθειάζει το γεγονός της αγοράς του μεταξουργείου από την εταιρεία "Αθ. Γ. Δουρούτης και Σία", διότι η Ελλάδα δεν στερήθηκε ένα τέτοιου είδους "κοινωφελές βιομηχανικόν κατάστημα".[92] Ο συντάκτης ενός άρθρου σχετικού με το μεταξουργείο στην εφημερίδα *Αθηνά*, παρατηρεί ότι η εταιρεία θα μπορούσε να φυτέψει μουριές σε διάφορα κτήματα της Αττικής και "να έχη εις τον πλησίον του καταστήματος ιδιόν της κήπον φυτώριον και εξ αυτού να προμηθεύει φυτά εις τους θέλοντες να καλλιεργούν το επικερδές τούτο δένδρον".[93]

Το προσωπικό στη συντριπτική του πλειοψηφία αποτελούσαν νεαρές κοπέλλες την εκπαίδευση των οποίων είχαν αναλάβει ένας γάλλος ειδικός και πέντε γαλλίδες αναπηνίστριες. Τους πρώτους εννέα μήνες της λειτουργίας του εργοστασίου είχαν διδαχθεί την τέχνη της μεταξοκλωσίας περισσότερα από 30 κορίτσια. Ο αριθμός αυτός πολύ γρήγορα έφτασε τις 140.[94] Οι κοπέλλες συνόδευαν την εργασία τους με τραγούδια. Το εργοστάσιο λειτουργούσε κάθε μέρα πλην της Κυριακής. Η παρουσία όμως των νεαρών αναπηνιστριών προκάλεσε την προσοχή "μόρτηδων, κουτσαβάκηδων, αντάμηδων, τραμπούκων και στρατιωτών του παραπλεύρως στρατώνα", οι οποίοι άρχισαν να παρενοχλούν τις νέες από τα παράθυρα της οδού Κεραμεικού. Η συμπεριφορά τους ήταν συχνά απαράδεκτη και για τον λόγο αυτό η διεύθυνση του μεταξουργείου ζήτησε από την Αστυνομική Διεύθυνση την άδεια να κλείσει την οδό Κεραμεικού σε όλο το μήκος της με δυο μεγάλες δίφυλλες, σιδερένιες θύρες.[95] Μια άλλη αίτηση για το κλείσιμο της οδού Κεραμεικού είχε γίνει τον Οκτώβριο του 1854 για λόγους απομόνωσης του εργοστασίου από τους γείτονες και τους περαστικούς. Ο τότε υπουργός των Εσωτερικών Ρήγας Παλαμίδης γνωστοποίησε προς τον διευθυντή της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς "το προσωρινόν κλείσιμο της οδού καθόλον το μήκος του Καταστήματος προς ενίσχυσιν του ενταύθα Μεταξουργείου", δεδομένου ότι "δεν φέρει προς τους γείτονες και λοιπούς κατοίκους δυσχέρειαν συγκοινωνίας". Συγχρόνως η διεύθυνση του μεταξουργείου αναλάμβανε την υποχρέωση να επισκευάσει την οδό στην πίσω πλευρά του εργοστασίου, η οποία οδηγεί "προς τας εξοχάς της πόλεως".[96] Ο αποκλεισμός όμως της οδού Κεραμεικού προκάλεσε τις έντονες διαμαρτυρίες των περιοίκων. Τελικά ο δρόμος παραδόθηκε πάλι στην κοινή χρήση με διαταγή του υπουργού των Εσωτερικών τον Ιούλιο του 1858.[97] Η διεύθυνση του μεταξουργείου είχε ζητήσει επίσης από το Υπουργείο των Στρατιωτικών τον διορισμό δύο φυλάκων. Η σχετική διαταγή με ημερομηνία 19 Οκτωβρίου 1855 του υπουργού Λ. Σμόλεντζ λέγει: "Θέλετε διορίσει δύο άνδρες εκ του ενταύθα αποσπάσματος του λόχου των

91. Αθ. Δουρούτης, *ό.π.*, σ. 5, Albert Gaudry, *Recherches scientifiques en Orient entreprises par ordre du Gouvernement pendant les années 1853-1854*, Παρίσι 1855 και Μαρίνος Π. Βρετός, *Εθνικόν Ημερολόγιον 1864*, σ. 73-74.

92. *Νέα Πανδώρα*, έτος Ε', τχ. 116 / 15 Ιανουαρίου 1855.

93. *Αθηνά*, έτος ΚΔ' , φ. 2211/ 19 Ιανουαρίου 1855.

94. Αθ. Δουρούτης *ό.π.*, "Προς το Υπουργικόν Συμβούλιον, Αθήναι 15. 11. 1855". Στον αριθμό αυτό συμπεριλαμβάνονται ένα νεαρό κορίτσι και τρεις άντρες. Το ημερομίσθιο για μεν τους άντρες ήταν 2,50-3 δρχ., για δε τις γυναίκες 0,50-1,70 δρχ. Τα παιδιά δεν έπαιρναν μισθό. Οι γυναίκες ήταν αγράμματες εκτός από δύο, ενώ στους άντρες εργάτες μόνον ο ένας ήταν αγράμματος. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από μία κατάσταση για τα "βιομηχανικά Καταστήματα Αθ. Γ. Δουρούτη", Αρχείο Χρ. Ζιούλα.

95. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, χειρόγραφες σημειώσεις του Ιωάννη Δουρούτη 1890-1895 σχετικά με το ιστορικό του μεταξουργείου.

96. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών, αρ. 20958, 22 Οκτωβρίου 1854.

97. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών, αρ. 13774, 8 Ιουλίου 1858, έγγραφο του "Υπαστυνόμου του Γ΄ τμήματος της πόλεως Αθηνών", αρ. 2229, 18 Ιουλίου 1858.

Απομάχων, εκ των προς τούτο καταλληλοτέρων, ως φύλακας του κατά την θέσιν Αγίας Τριάδος Μεταξουργείου".[98] Δύο άλλους φύλακες μανιάτες αναγκάστηκε να προσλάβει η διεύθυνση μετά το "άνοιγμα" της οδού Κεραμεικού. Υπό την απειλή καραμπίνας απαγόρευαν σε οποιονδήποτε να πλησιάσει τα παράθυρα του μεταξουργείου όπου δούλευαν οι εργάτριες. Αν όμως κάποιος κατόρθωνε να ξεφύγει και να φτάσει στα παράθυρα, τότε η επιστάτρια των κοριτσιών είχε την απεριόριστη άδεια από τη διεύθυνση να ρίξει στο πρόσωπο του ενοχλητικού περαστικού καυτό νερό από τους λέβητες του εργοστασίου.[99]

Ο πρώτος χρόνος της λειτουργίας του εργοστασίου είχε ικανοποιητικά αποτελέσματα. Η αξία των παραχθέντων προϊόντων ήταν 800.000 δρχ. ενώ οι δαπάνες για την αγορά πρώτης ύλης αντιστοιχούσαν στο ποσό των 760.000 δρχ.[100] Στην έκτακτη γενική συνέλευση των μετόχων της Σηρικής Εταιρείας στις 24 Ιουνίου 1855 αποφασίστηκε παμψηφεί η επέκταση της δραστηριότητας της εταιρείας με την ανέγερση "πλησίον του Καταστήματος του Μεταξουργείου ενός Ελαιοτριβείου και ενός Αλευρομύλου κατά μίμησιν ευρωπαϊκών του είδους τούτου καταστημάτων", όπως και "να χορηγηθή εις τον διευθυντήν ίνα φροντίση περί της αγοράς του παρακειμένου τω Καταστήματι οικοπέδου, περί της ανεγέρσεως της αναγκαίας οικοδομής, περί της προμηθείας των μηχανών και περί της εντελούς καταρτίσεως του τε Ελαιοτριβείου και Αλευρομύλου". Η δαπάνη για την ανέγερση των απαραιτήτων οικοδομών μαζί με την αξία της αγοράς ευρωπαϊκών μηχανών υπολογίστηκε στις 30.000 δρχ.[101]

Σε λιγότερο από ένα μήνα μετά την έκτακτη αυτή συνέλευση των μετόχων ο διευθυντής της εταιρείας Αθ. Δουρούτης αγόρασε από τον Μήτρο Αργύρη ή Μπάλκαπα "γεωργοκτηματία" ένα οικόπεδο 1.000 τετρ. τεκτ. πηχεων, το οποίο συνόρευε δυτικά με το κατάστημα του μεταξουργείου. Η τιμή του συμφωνήθηκε στις 1.517 δρχ.[102] Ακολούθησε η αγορά ενός δευτέρου γειτονικού οικοπέδου που περιείχε "οικίαν, αχούρι και φρέαρ", ανήκε στον μάγειρα των ανακτόρων Κωνσταντίνο Μπόρα και συνόρευε δυτικά με το μεταξουργείο. Η έκτασή του ήταν περίπου 8,5 στρέμματα και η τιμή πώλησης 6.000 δρχ. (εικ. 14). Το οικόπεδο αυτό είχε αγοράσει ο Μπόρας στις 17 Αυγούστου 1840 από τον τότε πρέσβη της Αυστρίας Πρόκες φον Όστεν (Anton Prokesch von Osten).[103] Με τις δύο αυτές αγορές η ιδιοκτησία της Σηρικής Εταιρείας επεκτάθηκε στα ανατολικά του μεταξουργείου. Το επόμενο έτος ο Αθ. Δουρούτης προχώρησε στην αγορά και άλλων γειτονικών οικοπέδων. Έτσι ο κτηματίας Α. Παπαδάκης ως πληρεξούσιος του Αθ. Δουρούτη αγόρασε από τον γεωργό Παύλο Σελινιώτη και τη σύζυγό του Σταμάτα ("άνευ επαγγέλματος") ένα οικόπεδο 304 τετρ. τεκτ. πήχεων "συνορευόμενο ανατολικώς με γήπεδον Χρήστου Σίγγελ, δυτικώς με το Κατάστημα της Σηρικής Εταιρίας, αντί δραχμών 515".[104] Τρεις μήνες αργότερα αγόρασε το οικόπεδο του κηπουρού Χαράλαμπου Δρετάκη και της συζύγου του Χρυσούλας ("άνευ επαγγέλματος"), εκτάσεως 3.610 τετρ. τεκτ. πηχ. "συνορευόμενον δυτικώς με γήπεδον Σίγελ και περιοχήν του Μεταξουργείου και βορείως με αυτό το Μεταξουργείον" έναντι του ποσού των 5.491 δρχ.[105] Ο πληρεξούσιος του Αθ. Δουρούτη, Α. Παπαδάκης, προέβη στην αγορά του οικοπέδου του λοχαγού της "Β. Φάλλαγγος" Αβραάμ Μπαξεβάνογλου, εκτάσεως 361 τετρ. τεκτ. πήχεων, "συνορευόμενον αρκτικώς με οδόν και επί των λοιπών τριών μερών με το Κατάστημα του Μεταξουργείου", αντί του ποσού των 688 δρχ.[106] Το διάστημα μεταξύ 1855-1856

98. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, έγγραφο του Υπουργείου των Στρατιωτικών, αρ. 25762, 19 Οκτωβρίου 1855.

99. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, χειρόγραφες σημειώσεις Ιωάννου Αθ. Δουρούτη, *ό.π.*

100. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, "Βιομηχανικά Καταστήματα", *ό.π.*

101. Πρακτικά των Συνελεύσεων της Σηρικής Εταιρείας της Ελλάδος (φωτοαντίγραφο, από τα κατάλοιπα Μ. Ιατρού που είχε την καλωσύνη να μου δείξει η κα Λ. Σπηλιωτάκη).

102. Αρχείο Γ. Καλατζάκου, συμβόλαιο αρ. 848 της 18 Ιουλίου 1855, συμβολαιογράφος Παναγιώτης Πούλος.

103. Αρχείο Γ. Καλατζάκου, συμβόλαιο αρ. 1226 της 10ης Σεπτεμβρίου 1855, συμβολαιογράφος Παναγιώτης Πούλος.

104. Αρχείο Γ. Καλατζάκου, συμβόλαιο αρ. 874 της 23ης Ιουλίου 1856, συμβολαιογράφος Παναγιώτης Πούλος.

105. Αρχείο Γ. Καλατζάκου, συμβόλαιο αρ. 1373 της 26ης Οκτωβρίου 1856, συμβολαιογράφος Παναγιώτης Πούλος .

106. Αρχείο Γ. Καλατζάκου, συμβόλαιο αρ. 1526 της 26ης Νοεμβρίου 1856, συμβολαιογράφος Παναγιώτης Πούλος.

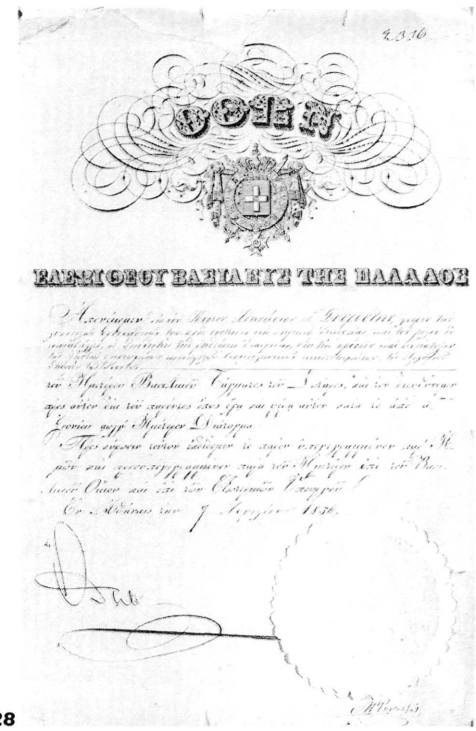

28

28. Δίπλωμα χορηγήσεως αργυρού αριστείου στον Αθανάσιο Γ. Δουρούτη. "Εν Αθήναις τη 7 Απριλίου 1856. Όθων". 32,5Χ20,5 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

η Σηρική Εταιρεία με τις παραπάνω αγορές γειτονικών οικοπέδων επεξέτεινε σημαντικά τα όρια του μεταξουργείου. Τα οικόπεδα αυτά βρίσκονταν όλα στην περιοχή του σχεδίου πόλεως.

Η εταιρεία προσπαθεί παράλληλα με τη μεταξοκλωσία να επεκτείνει τις δραστηριότητές της στην εισαγωγή από τη Γαλλία και μέσω του Ροέκ, μηχανημάτων των οποίων αναλάμβανε και την εγκατάσταση. Χαρακτηριστική είναι η ειδοποίηση των Ανακτόρων: "Προς την Διεύθυνσιν της Σηρικής Εταιρίας. Δια να τοποθετηθή ο τροχός της μεγάλης αντλίας εν τω Ανακτορικώ Κήπω, τον οποίον ο κύριος Roeck κατ' αυτάς εκ Γαλλίας έστειλεν, παρακαλείσθε να πέμψητε συμφώνως με την επιθυμίαν του Κυρίου Roeck αύριον εις τας 9 π.μ. τον παρ' υμίν μηχανικόν κύριον Des Georges εις το Αυλαρχείον. Αθήναι 26 Ιουνίου 1856, δια τον Αυλάρχην ο γραμματεύς Σίφερ".[107]

Η συμβολή του Αθανασίου Δουρούτη στη σύσταση της Σηρικής Εταιρείας και οι προσπάθειές του για την ανάπτυξη ποικίλλων δραστηριοτήτων στον χώρο της βιομηχανίας αναγνωρίστηκε από το κράτος με την απονομή στον Αθανάσιο Δουρούτη, του Αργυρού Σταυρού των Ιπποτών, του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος. Η τιμητική αυτή διάκριση έγινε στις 7 Απριλίου 1856 (εικ. 29).[108] Λίγους μήνες αργότερα στις 10 Δεκεμβρίου κηρύσσεται ο Αθ. Δουρούτης, επίτιμος αντιπρόεδρος της Universal Society του Λονδίνου (εικ. 28).

Ωστόσο την ίδια εποχή είχαν αρχίσει να δημιουργούνται σοβαρά προβλήματα στη λειτουργία του εργοστασίου. Οι μέτοχοι αποφάσισαν να ενημερώσουν την ίδια τη βασίλισσα σχετικά με το αδιέξοδο στο οποίο είχε οδηγηθεί η επιχείρηση της μεταξοκλωσίας και την απόφασή τους να αναστείλουν τη λειτουργία του εργοστασίου. Εκ μέρους όλων των μετόχων ο Λ. Ροέκ παρακάλεσε την Αμαλία στις 21 Φεβρουαρίου / 5 Μαρτίου 1857 να μεσολαβήσει στον Όθωνα, όταν αυτός θα επέστρεφε από ένα ταξίδι του στη Βαυαρία, ώστε να δοθεί μια γρήγορη και ευνοϊκή λύση στην κατάσταση που είχε δημιουργηθεί. Στην επιστολή αναφέρεται ότι η αξία της παραγωγής "του Βασιλικού Μεταξουργείου των Αθηνών" το πρώτο έτος της λειτουργίας του το 1855, ήταν περίπου 260.000 φράγκα και στο διάστημα αυτό "εκπαιδεύτηκαν 300 νεαρές αναπηνήστριες". Το επόμενο έτος 1856, συνεχίζει η επιστολή, "η αξία της παραγωγής της μετάξης ήταν τουλάχιστον 750.000 φράγκα και καθημερινά απασχολήθηκαν περισσότερο από 250 νεαρά άτομα". Ο δε αναπηνισμός μέσα στο ίδιο το μεταξουργείο ήταν μία πράξη "περισσότερο πατριωτική και λιγότερο συμφέρουσα" για την Εταιρεία, η οποία με κανέναν τρόπο δεν "θέλησε να μιμηθεί τους εμπόρους, οι οποίοι πουλούσαν τα κουκούλια στην Γαλλία". Η ολιγωρία της Κυβέρνησης στο "να ομαλοποιήσει τη σοβαρή αυτή κατάσταση" θα οδηγούσε τη Σηρική Εταιρεία στην οδυνηρή απόφαση να αναστείλει τη λειτουργία του εργοστασίου και να δραστηριοποιηθεί στο εμπόριο, το οποίο ήταν κερδοφόρο. Με το να ασχοληθεί η εταιρεία μόνο με το εμπόριο, η ίδια θα έχει κέρδος, συγχρόνως όμως θα στερήσει το ψωμί σε 300 φτωχές αθηναϊκές οικογένειες, οι οποίες ζούσαν από τη λειτουργία του εργοστασίου.[109] Το θέμα όμως του φόρου της εξαγωγής των κουκουλιών εξακολούθησε να υφίσταται και μετά την επαναφορά της χώρας στην πολιτική ομαλότητα, μετά το τέλος του κριμαϊκού πολέμου και την αποχώρηση, τον Φεβρουάριο του 1857, του στρατού κατοχής Άγγλων και Γάλλων. Παράλληλα η λειτουργία του εργοστασίου παρουσίαζε διάφορα προβλήματα.

107. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, έγγραφο του Αυλαρχείου αρ. 513 της 26ης Ιουνίου 1856.

108. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, σχετικό έγγραφο αρ. 2336 της 7ης Απριλίου 1856.

109. ΓΑΚ, Οθων. Αρχ., Υπ. Εσωτ., φ. 252, έγγραφο (χωρίς αριθμό) 21 Φεβρουαρίου / 5 Μαρτίου 1857, γαλλικά.

Παρά τις οικονομικές δυσχέρειες οι μέτοχοι αποφάσισαν τη διεύρυνση της όλης επιχείρησης με την ίδρυση ενός ατμοκίνητου αλευρόμυλου και ενός επίσης ατμοκίνητου ελαιοτριβείου, σύμφωνα με τις αποφάσεις της γενικής συνέλευσης των μετόχων τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας του μεταξουργείου όπως είδαμε παραπάνω. Έτσι σε διάστημα πέντε ετών από την έναρξη της λειτουργίας του εργοστασίου στους αρχικούς του χώρους, όπως έχουν ήδη περιγραφεί με βάση τον πλειστηριασμό του 1854, προστίθενται ο αλευρόμυλος, το ελαιοτριβείο, το σιδηρουργείο και ένα ξυλουργείο. Τα γραφεία της εταιρείας είναι στον όροφο της βόρειας πτέρυγας πάνω από τις αποθήκες του εργοστασίου. Στην ανατολική πτέρυγα έχουμε τις κατοικίες των επιστατών. Έχουν επίσης κτιστεί "απόπατοι" για μεν τους άντρες κοντά στον αλευρόμυλο, για δε τις γυναίκες κοντά στους ατμολέβητες.[110]

Ένας βασικός παράγοντας της λειτουργίας του ατμοκίνητου εργοστασίου ήταν η εξασφάλιση ικανής ποσότητας υδάτινων αποθεμάτων. Ο Ροέκ λόγω της ιδιότητάς του ως μηχανικού είχε εγγυηθεί στην εταιρία "ότι θέλει υπάρχει η αρκούσα ποσότης ύδατος, ο αναγκαίος ατμός και δύναμις των μηχανών".[111] Το πρώτο έτος της λειτουργίας του το εργοστάσιο κάλυπτε τις ανάγκες σε νερό από ένα πηγάδι βάθους 12,40 μ. περίπου. Η περιεκτικότητα του πηγαδιού δεν ήταν μεγάλη και σε περιόδους ανομβρίας θα μπορούσαν να παρουσιαστούν προβλήματα τροφοδότησης των μηχανών. Επίσης λόγω των αυξανομένων αναγκών με την ίδρυση νέων επιχειρήσεων παράλληλα με το μεταξουργείο κρίθηκε απαραίτητο να γίνουν ορισμένα έργα που θα εξασφάλιζαν την επάρκεια του νερού. Οι πρώτες εργασίες αφορούσαν την εκβάθυνση "κατά 1 και ήμισυ μ. και όγκον 3,50 μ." του πηγαδιού που υπήρχε από το 1855 στον κήπο, νότια του συγκροτήματος, και το οποίον είχε μεν βάθος 12,40 μ. αλλά ήταν μικρής χωρητικότητας. Το έργο ήταν δύσκολο διότι το έδαφος ήταν βραχώδες. Η όλη δαπάνη μαζί με την τοποθέτηση των μολύβδινων σωλήνων και των αντλιών σε μεγαλύτερο βάθος, έφτασε τις 411 δραχμές. Το μέτρο αυτό δεν απέδωσε όσο περίμενε κανείς και το πρόβλημα της ανεπάρκειας του νερού εξακολουθούσε να γίνεται αισθητό τους καλοκαιρινούς μήνες. Η εταιρεία αποφάσισε τότε να επιχειρήσει μια σειρά έργων που θα είχαν καλύτερο αποτέλεσμα και συνίσταντο στην εξόρυξη τριών νέων πηγαδιών. Έτσι στον ίδιο κήπο ανοίχτηκε ένα δεύτερο πηγάδι "βάθους ενός μ. και όγκου 9 περίπου μ." η δαπάνη του οποίου μαζί με την κατασκευή υπονόμου μήκους 69,20 μ. για τη μεταφορά του νερού στο πρώτο πηγάδι, έφτασε τις 2.748,62 δραχμές. Ένα τρίτο κατασκευάστηκε στο παλιό υπόγειο του σταύλου και μαζί με τον υπόνομο, μήκους 63,95 μ., στοίχισε 3.894,20 δραχμές. Το τέταρτο έγινε στον βόρειο κήπο του εργοστασίου, πίσω από τους σταύλους και μαζί με τον υπόνομο, μήκους 19 μ., στοίχισε 2.333,45 δραχμές. Το πέμπτο πηγάδι κατασκευάστηκε ανατολικά του εργοστασίου, έφτασε σε βάθος 12,80 μ. και στην εσωτερική επένδυση χρησιμοποιήθηκε θηραϊκή γη. Η μεταφορά του νερού στη μεγάλη δεξαμενή όπου συγκεντρωνόταν το νερό από όλα τα πηγάδια για να διοχετευτεί στους χώρους του εργοστασίου, γινόταν με τη βοήθεια κτιστών υπονόμων και μολύβδινων σωλήνων. Η δαπάνη για το τελευταίο αυτό πηγάδι έφτασε τις 5.104,34 δραχμές. Συνολικά δαπανήθηκαν και για τα πέντε πηγάδια 14.503 δραχμές και έτσι εξασφαλίστηκαν τα 17 1/2 κυβ. μ. ύδατος που χρειαζόταν το εργοστάσιο για να κινηθεί.[112]

Η ποιότητα των προϊόντων των επιχειρήσεων της Σηρικής Εταιρείας και κυρίως του μεταξιού είναι αρίστη και αποσπά βραβεία και μετάλλια σε

29

29. Δίπλωμα απονομής του τίτλου του επίτιμου αντιπροέδρου στον Αθανάσιο Γ. Δουρούτη. Λονδίνο 10 Δεκεμβρίου 1856, The Universal Society. 58X47 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

110. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, Έκθεση εκτιμήσεως της Εθνικής Τράπεζας στις 9 Απριλίου 1860, όπου αναγράφονται οι διαστάσεις των χώρων και η εκτίμησή τους σε δραχμές.

111. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, συμβόλαιο αρ. 2181 της 23ης Ιουλίου 1854, ό.π.

112. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, αντίγραφο αναλυτικής έκθεσης πραγματογνωμοσύνης "Περί εκτιμήσεως των υπό της Εταιρίας της Μεταξοκλωστικής εκτελεσθεισών προς επαύξησιν του ύδατος, εργασιών" της 29ης Μαρτίου 1860 και "Έκθεσις πραγματογνωμοσύνης" της 28ης Φεβρουαρίου 1864.

30

30. Αργυρό μετάλλιο από την Παγκόσμια Έκθεση στο Παρίσι το 1855 με την προτομή του γάλλου αυτοκράτορα Ναπολέοντα Γ'. Χαράκτης Albert Barre, διάμετρος 6 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

31

31. Το κουτί και η πίσω όψη του μεταλλίου της εικ. 30 με τον θυρεό του αυτοκράτορα και τα εθνόσημα των κρατών που είχαν πάρει μέρος στην Έκθεση (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

32

32. Αργυρό μετάλλιο από την έκθεση των Ολυμπίων στην Αθήνα με την προτομή του Γεωργίου Α', 1870. Χαράκτης Barre, διάμ. 4 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

33

33. Το κουτί και η πίσω όψη του μεταλλίου της εικ. 32. «Αγωνοθέτης Ευάγγελος Ζάππας Ολύμπια Αθήνησι ΑΩΟ' τάξεως Α'».

εκθέσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Παράλληλα ο Αθανάσιος Δουρούτης ως διευθυντής του μεταξουργείου αναγνωρίζεται ως μία εξέχουσα προσωπικότητα στον χώρο της μεταξουργίας όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό. Οι δε αλλεπάλληλες βραβεύσεις του έργου της Σηρικής Εταιρείας είναι ουσιαστικά η επιβράβευση της δραστηριότητας του Αθανασίου Δουρούτη. Το 1855 στην Παγκόσμια Έκθεση Γεωργίας, Βιομηχανίας και Καλών Τεχνών στο Παρίσι, η Σηρική Εταιρεία τιμήθηκε με αργυρό μετάλλιο (εικ. 30, 31). Στην έκθεση προϊόντων των Ολυμπίων το 1859 ο διευθυντής του μεταξουργείου απέσπασε δυο χρυσά "νομισματόσημα", το ένα για τα "άλετρα δι' ατμομηχανής" και το άλλο "δια την σημαντικότητα του μεταξουργείου της Σηρικής Εταιρίας εις την αρίστην μέταξαν".[113] Τον Σεπτέμβριο του 1860 πάλι στην έκθεση των Ολυμπίων "απονέμεται τη Σηρική Εταιρία υπό Αθ. Δουρούτη διευθυντού χρυσούς γέρανος Α΄ τάξεως" (εικ. 34) και στην ίδια έκθεση το 1870 ο Αθ. Δουρούτης τιμήθηκε με αργυρό μετάλλιο (εικ. 32, 33). Στις 19 Φεβρουαρίου του ίδιου έτους είχε απονεμηθεί από τον Γεώργιο Α΄ στον Αθ. Δουρούτη, ο "Χρυσούς Σταυρός των Ιπποτών του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος" (εικ. 35). Το παράσημο αυτό είχε απονεμηθεί και στον Κωνσταντίνο Δουρούτη "καθ' ό πρώτω εισάγοντι εν Ελλάδι μεταξοκλωστικάς μηχανάς και ενισχύσαντι ούτω την πρόοδον της ελληνικής βιομηχανίας", στις 25 Μαίου 1865 (εικ. 36). Ο Αθ. Δουρούτης ήταν επίσης ένας από τους πλέον ειδικούς για θέματα σχετικά με το μετάξι. Γιά τον λόγο αυτό ο Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής της Ελλάδος για την Παγκόσμια Έκθεση στο Λονδίνο το 1862, ζήτησε από τον Αθ. Δουρούτη και τον Ι. Τσάτσο να εξετάσουν την ποιότητα των "παρασκευασθέντων μεταξίνων, εξ εριοξύλου και ερίου υφασμάτων" πριν αυτά σταλούν στα εκθετήρια του Λονδίνου.[114] Επίσης ο Αθ. Δουρούτης είχε εκλεγεί μέλος της Επιτροπής "εξ ειδημόνων ανδρών" του υπουργείου των Εσωτερικών, η οποία συνεστήθη για να μελετήσει "ανακάλυψιν αφορώσα την θεραπείαν της νόσου των μεταξοσκωλήκων" από τον Γεώργιο Κασσονάκο.[115]

Οι οικονομικές δυσχέρειες της Σηρικής Εταιρείας δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν μόνο με την επιβράβευση της αρίστης ποιότητας των προϊόντων των επιχειρήσεών της και τις τιμητικές διακρίσεις προς τον διευθυντή της. Στις αρχές του 1860 ο Αθανάσιος Δουρούτης υπέβαλε αίτηση στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για τη σύναψη δανείου 250.000 δρχ. με πρώτη υποθήκη το εργοστάσιο του μεταξουργείου και τις γύρω ιδιοκτησίες του. Ακολούθησε λεπτομερής έκθεση εκτιμήσεως την οποία υπογράφουν οι πραγματογνώμονες Μεταξάς, Εμμ. Μανιτάκης και Θ. Αραβαντινός. Σύμφωνα με την παραπάνω έκθεση "το οικόπεδον επί του οποίου κείται το μεταξουργείον μετά των παραρτημάτων και περιβόλου αυτών" έχει έκταση 13.157,28 τετρ. μ. ή 23.368,50 τετρ. τεκτ. πήχεις. Το δε "οικόπεδον του κήπου του προς μεσημβρίαν του αυτού καταστήματος καλύπτει επιφάνεια 9.435 τετρ. μ. ή 16.773 τετρ. τεκτ. πήχεις". Η όλη επιφάνεια είναι 40.141,50 τετρ. τεκτ. πήχεις και η συνολική αξία, υπολογιζόμενη σε 3 δρχ. τον πήχυ, είναι 120.424,50 δρχ. Στο ποσό αυτό προστίθεται η αξία των οικοδομών και των μηχανών και φθάνουμε στο γενικό άθροισμα των 611.628 δρχ. που αντιπροσωπεύει την ολική εκτίμηση σε δραχμές του υπό υποθήκη χώρου.[116] Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ενέκρινε τη χορήγηση του δανείου με ετήσιο τόκο 8 τοις εκατό πληρωτέο στο τέλος κάθε εξαμήνου. Η δε Τράπεζα σύμφωνα με το άρθρο 105 του καταστατικού της είχε το δικαίωμα να ζητή-

σει "εις πάσαν περίπτωσιν και χρόνον" την εξόφληση του δανείου σε τρεις μήνες από την ημέρα της γνωστοποίησης στους οφειλέτες. Η Σηρική Εταιρεία αναλάμβανε επίσης την υποχρέωση "να πυρασφαλίση το Κατάστημα μετά των μηχανών αυτού". Εγγυητής "μέχρι τελείας εξοφλήσεως του κεφαλαίου και των τόκων" ορίστηκε ο Κωνσταντίνος Γ. Δουρούτης, αδελφός του Αθανασίου.[117] Η Τράπεζα είχε προτείνει αρχικά ως εγγυητή τον πεθερό του Αθ. Δουρούτη, τον Μιχαήλ Ιατρό.[118]

Έκθεση του Καταστήματος σε πλειστηριασμό

Την 1 Ιανουαρίου 1865 έληξε η δεκαετία από την ίδρυση της "Σηρικής Εταιρίας της Ελλάδος υπό την επωνυμίαν Αθ. Δουρούτης και συντροφία" και σύμφωνα με το ιδρυτικό καταστατικό της η εταιρεία διαλύθηκε αυτοδικαίως.[119] Τα καθήκοντα της εκκαθάρισης ανέλαβαν οι Αθ. Δουρούτης και Ι. Τσάτσος. Τα οικονομικά της διαλυθείσης εταιρείας δεν ήταν σε θέση να καλύψουν το χρέος της προς τον Κων. Γ. Δουρούτη. Επρόκειτο για ένα ποσό 215.000 δρχ. συν 61.000 δρχ. οι τόκοι, υπολογιζόμενοι από την 31 Δεκεμβρίου 1864. Η υπόθεση έφθασε στο δικαστήριο "των εν Αθήναις Πρωτοδικών ως Εμποροδικών" το οποίο με την υπ' αρ. 516 απόφαση της 12ης Ιουνίου 1865, προχώρησε στην αναγκαστική κατάσχεση του καταστήματος του μεταξουργείου με όλα του τα παραρτήματα και το περιβόλι και στη συνέχεια στην έκθεσή του σε πλειστηριασμό. Ημέρα του πλειστηριασμού ορίστηκε η 19η Σεπτεμβρίου 1865, ως συνήθως ημέρα Κυριακή και τόπος η πλατεία του Αγίου Παντελεήμονος. Η τιμή της πρώτης προσφοράς καθορίστηκε από τον Κων. Γ. Δουρούτη σε "280.000 δρχ. δια το Μεταξουργείον και 40.000 δρχ. δια το περιβόλιον". Στην περιγραφή του ακινήτου παρατηρείται μια παρέκκλιση του προσανατολισμού και για μια ακόμη φορά δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν με ακρίβεια οι διάφοροι χώροι διότι λείπουν τα συνοδευτικά σχέδια. Χαρακτηριστικό της έκθεσης αυτής είναι ότι περιγράφεται λεπτομερώς ο τρόπος λειτουργίας του ατμοκίνητου εργοστασίου. Η σύγκριση της περιγραφής του ακινήτου στην έκθεση του 1865 με την προγενέστερη του πλειστηριασμού το 1854 μας δίνει ενδιαφέροντα στοιχεία για τη μορφή που είχε το συγκρότημα μετά την πρώτη δεκαετία της λειτουργίας του, στοιχεία τα οποία αναφέρουμε στη συνέχεια. Στη βόρεια πτέρυγα η κυρίως εξώθυρα είναι "εκτεταμένη, δίφυλλος χρωματισμένη" και οδηγεί στο "προαύλιον του καταστήματος". Μέσα στο προαύλιο υπάρχει ένα ρολόι πάνω σε μία λιθόκτιστη στήλη ύψους 4 μ. και δίπλα ένα χρονόμετρο. Επίσης μία δεξαμενή που υψώνεται 4 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και συγκεντρώνει τα ύδατα των πηγαδιών του προαυλίου, τρία τον αριθμό, διαθέτοντας άφθονο νερό και με μεγάλο πλάτος και βάθος στο εσωτερικό τους. Υπάρχουν ακόμα επτά σιδερένιοι κλίβανοι-φούρνοι ευρωπαϊκής κατασκευής. Το νερό θερμαίνεται σε λέβητες τοποθετημένους πάνω από τους φούρνους, ο δε ατμός μεταφέρεται στον ατμόμυλο με τη βοήθεια χαλκοσωλήνων. Σε κάθε κλίβανο αντιστοιχεί και μια καπνοδόχος. Η μία είναι κτισμένη εξ ολοκλήρου από "λίθους, τούβλα και άσβεστον", οι άλλες δύο μόνο ώς τη μέση, το υπόλοιπο ύψος καλύπτουν σιδερένιοι σωλήνες. Ο ατμόμυλος βρίσκεται στην βορειοανατολική πλευρά του προαυλίου και μας δίνεται λεπτομερής περιγραφή της λειτουργίας του. Στο πίσω μέρος του είναι το σιδηρουργείο. Προς την ίδια αυτή πλευρά,

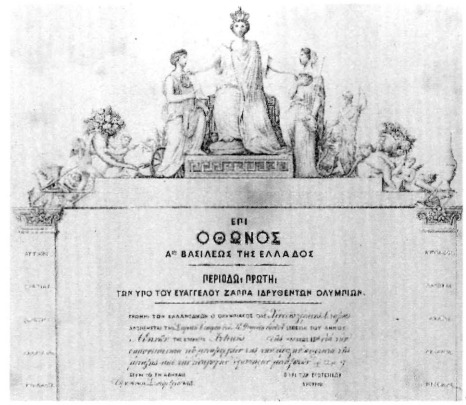

34

35

34. Δίπλωμα χορηγήσεως χρυσού αριστείου στη Σηρική Εταιρεία. "Εν Αθήναις τη 20 Σεπτεμβρίου ΑΩΞ' ο επί των Εσωτερικών υπουργός Λυκούργος Κρεστενίτης", 41Χ46 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

35. Δίπλωμα χορηγήσεως χρυσού αριστείου στον Αθανάσιο Γ. Δουρούτη. "Εν Αθήναις 19 Φεβρουαρίου 1870. Γεώργιος". 29Χ38 εκ. (Αρχείο Χ. Ζιούλα).

113. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, δύο έγγραφα του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τον Αθ. Δουρούτη με υπογραφή του υπουργού Ρήγα Παλαμήδη, 27 και 28 Νοεμβρίου 1859.

114. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, έγγραφο "της Β. Επιτροπής διά την Παγκόσμιον Έκθεσιν", αρ. 282 της 3ης Ιανουρίου 1862.

115. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, έγγραφο του υπουργείου των Εσωτερικών και των Οικονομικών αρ. πρωτ. 14490-16218 της 13ης Αυγούστου 1862.

116. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, "Έκθεσις εκτιμήσεως του Καταστήματος, του γηπέδου και των μηχανών της εν Αθήναις Σηρικής Εταιρίας", Αθήναι 9 Απριλίου 1860.

117. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, συμβόλαιο αρ. 1332 της 19ης Ιουλίου 1860 του συμβολαιογράφου Παναγιώτη Πούλου.

118. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, έγγραφο του Αθ. Δουρούτη προς τη "Διοίκησιν της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος", 11 Ιουλίου 1860.

119. Τα στοιχεία που ακολουθούν σχετικά με την αναγκαστική κατάσχεση και τον πλειστηριασμό έχουν αντληθεί από τη Δηλοποίηση του πλειστηριασμού του ακινήτου της 3ης Αυγούστου 1865.

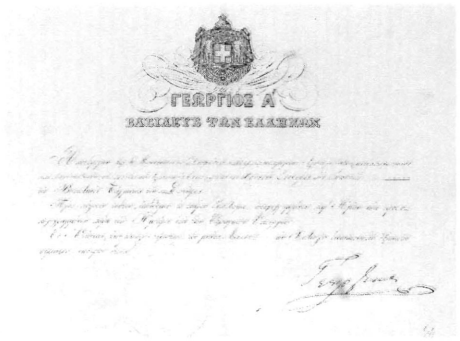

36

36. Δίπλωμα χορηγήσεως χρυσού αριστείου στον Κωνσταντίνο Δουρούτη. "Εν Αθήναις 25 Μαΐου 1865, Γεώργιος". 29Χ38 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

που την αποτελούν έξι διαφορετικά κτίσματα, είναι το ατμοκίνητο ελαιοτριβείο και πάνω από αυτό αποθήκη για σιτάρι και αλεύρι. Αναφέρονται επίσης και άλλοι αποθηκευτικοί χώροι για σιτάρι, αλεύρι και ελιές. Στο "ανώγειο" τμήμα της ίδιας αυτής πλευράς υπάρχουν τρεις κατοικίες για τους εργαζόμενους στο εργοστάσιο. Η επιφάνεια που καλύπτουν τα παραπάνω κτίσματα είναι 921 τετρ. μ. και έχουν στέγη με κεραμίδια. Η βόρεια και η δυτική πτέρυγα δεν έχουν υποστεί τροποποιήσεις στη χρήση τους. Το οικόπεδο στη νότια πλευρά του εργοστασίου έχει μεταβληθεί σε ένα ωραίο περιβόλι με έναν κυκλικό περιστερεώνα ύψους 5 μ. Στο άλλο περιβόλι, το μεγάλο, κάτω από την οδό Κεραμεικού έχουν γίνει δύο δεξαμενές. Στη μια διοχετεύονται "τα εξερχόμενα εκ του Μεταξουργείου ακάθαρτα ύδατα δι' υπογείου αύλακος" με τα οποία ποτίζεται το περιβόλι και στην άλλη συγκεντρώνεται το πόσιμο νερό από τα δύο πηγάδια του περιβολιού.

Ο πλειστηριασμός δεν έγινε τελικά και το κατάστημα του Μεταξουργείου με τα παραρτήματά του και τα δύο περιβόλια περιήλθε στην κυριότητα των δυο αδελφών Κωνσταντίνου και Αθανασίου Δουρούτη.

1865-1875, δεύτερη περίοδος της λειτουργίας του Μεταξουργείου

Ως ιδιοκτησία των αδελφών Δουρούτη το μεταξουργείο εισέρχεται σε μια νέα φάση της λειτουργίας του με διευθυντή πάλι τον Αθ. Δουρούτη. Στους χώρους του εργοστασίου ιδρύθηκε το 1866 μια νέα επιχείρηση, το αρτοποιείο, με δύο κλιβάνους-φούρνους όπου "κατεσκεύαζαν άρτον και ζυμαρικά". Σε αντίγραφο ασφαλιστηρίου του 1869 αναφέρονται όλα τα τμήματα του βιομηχανικού συγκροτήματος συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που χρησίμευαν ως "κατοικία του διευθυντού, της οικογενείας του και τινων υπαλλήλων, ών ο εις μετά της οικογενείας του". Σημειώνεται επίσης η ύπαρξη σταύλου, αμαξοστασίου και κατοικία του αμαξά. Το όλο συγκρότημα είχε ασφαλιστεί για 5.000.000 δρχ. σε άγνωστη σε μας εταιρεία και σε τέσσερις ακόμα άλλες στις οποίες είχαν πληρωθεί και τα ακόλουθα ποσά: Φοίνιξ 100.000 δρχ., Γενικές Ασφαλίσεις 60.000 δρχ., Riunione Adriatica di Sicura di Trieste 70.000 δρχ. και Άγκυρα 30.000 δρχ.[120] Τον Φεβρουάριο του 1870 απονέμεται στον Αθ. Δουρούτη ως αναγνώριση του έργου του στην ενίσχυση και ανάπτυξη του μεταξουργείου, ο Χρυσούς Σταυρός των Ιπποτών του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος (εικ. 35).

Το εργοστάσιο συνέχισε τη λειτουργία του όχι για πολύ διάστημα ακόμα. Γεγονότα όπως η ασθένεια των μεταξοσκωλήκων από το 1859 με αρνητικές επιπτώσεις στην παραγωγή του μεταξιού, καθώς και η γενικότερη κρίση στον τομέα της μεταξοκλωσίας άρχισαν να επηρεάζουν αρνητικά την οικονομία του Μεταξουργείου.[121] Το 1873 ο Αθ. Δουρούτης "σκεφθείς ότι δι' εταιρίας κάλλιον ή εξακολουθών μόνος ως μέχρι τούδε" αποφασίζει να ιδρύσει εταιρεία με αρχικό κεφάλαιο ενός εκατομμυρίου διακοσίων χιλιάδων δραχμών. Παράλληλα υποβάλλει αίτηση στο Υπουργικό Συμβούλιο με θέμα τη συμμετοχή του Δημοσίου στην εταιρεία. Στη συνεδρίαση των υπουργών με πρόεδρο τον Α. Κουμουνδούρο ελήφθη η απόφαση της συμμετοχής του Δημοσίου στην υπό ίδρυσιν εταιρεία με μετοχές αξίας 100.000 δρχ., υπό τον όρο ότι η απόφαση αυτή θα είχε την έγκριση της Βουλής.[122] Η απόφαση δεν φαίνεται να εγκρίθηκε από το Κοινοβούλιο διότι δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Συγχρόνως ναυάγησαν και όλες οι προσπά-

120. Η περιγραφή παραπέμπει με στοιχεία του λατινικού αλφαβήτου σε κάποιο άγνωστο σχέδιο, Αρχείο Χρ. Ζιούλα, αντίγραφο ασφαλιστηρίου 1869.

121. Christine Agriantoni, "Le sort de la soie en Gréce au XIX s.", σ. 52, *Cultural and commercial exchanges between the Orient and the Greek World*, Αθήνα 1990, σ. 37-54.

122. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, Πράξις της Συνεδριάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου, αρ. 178 της 21ης Απριλίου 1876.

θειες του Αθ. Δουρούτη για την εξεύρεση χρημάτων. Η οικονομική αυτή κρίση άρχισε να επιδρά σοβαρά στη λειτουργία του συγκροτήματος. Το εργοστάσιο έπαψε να λειτουργεί από τον Φεβρουάριο του 1874. Το ίδιο έτος, το σιδηρουργείο εργάζεται μόνο για να καλύπτει περιορισμένες ανάγκες και το ελαιοτριβείο, μόνο για όσους έφερναν τις δικές τους ελιές. Το αρτοποιείο είχε κλείσει και αυτό.[123] Κάτω από αυτές τις συνθήκες ήταν αδύνατο να παραταθεί για πολύ ακόμα η δραστηριότητα του πρώτου ατμοκίνητου εργοστασίου της πρωτεύουσας. Το 1875 σταμάτησε οριστικά πλέον η λειτουργία του συμπληρώνοντας παρά τις ποικίλλες αντιξοότητες, είκοσι χρόνια σημαντικής συμβολής στον χώρο της μεταξοκλωσίας.

Το χρέος προς την Εθνική Τράπεζα δεν είχε εξοφληθεί, αντίθετα αύξανε διαρκώς, διότι ο Αθ. Δουρούτης είχε πάψει να πληρώνει τους τόκους. Ο διοικητής της τράπεζας του έστειλε στις 9 Οκτωβρίου 1875 ειδοποίηση σύμφωνα με την οποία η παραπάνω τράπεζα θα κάλυπτε στο εξής τους τόκους από τα μισθώματα των ενυπόθηκων κτημάτων και ο ίδιος ο Αθ. Δουρούτης θα έπρεπε να προβεί στην εκποίηση των ενυπόθηκων οικοπέδων για να πληρωθούν τα χρέη.[124] Στις 26 Φεβρουαρίου 1876 ο Αθ. Δουρούτης έκανε μια τελευταία προσπάθεια "προς αναγέννησιν" του μεταξουργείου, του ατμόμυλου και του ελαιοτριβείου προτείνοντας στην Εθνική Τράπεζα να συμβάλει στην ίδρυση εταιρείας με σκοπό την επαναλειτουργία του εργοστασίου. Το κεφάλαιο της εταιρείας είχε προσδιοριστεί στις 800.000 δρχ. εκ των οποίων οι 500.000 δρχ. ενυπόθηκο δάνειο και οι 300.000 δρχ. κινητό κεφάλαιο. Το ενδιαφέρον τους για την εταιρεία αυτή είχαν δείξει τότε ο Κων. Ζάππας και ο βαρώνος Αιμίλιος Ερλάγγερ.[125] Η πρόταση αυτή δεν είχε καμία ελπίδα να πραγματοποιηθεί. Στις 28 Ιανουαρίου 1881 η Εθνική Τράπεζα εκθέτει σε πλειστηριασμό το ενυπόθηκο κατάστημα του μεταξουργείου και το μικρότερο από τα δύο περιβόλια. Ο Αθ. Δουρούτης πέτυχε αναβολή του πλειστηριασμού ελπίζοντας σε συμβιβασμό με τους δανειστές του.[126] Δεν μπόρεσε όμως να ανταπεξέλθει στις οικονομικές του υποχρεώσεις και ο πλειστηριασμός έγινε την 1η Απριλίου 1884. Πλειοδότησε ο γιός του Γεώργιος Δουρούτης, γραμματέας της Εταιρίας των Μεταλλουργείων του Λαυρίου, αντί 176.100 δρχ. Ο Γεώργιος Δουρούτης πλήρωσε τότε στην Εθνική Τράπεζα 54.100 δρχ. και το υπόλοιπο ποσό των 122.000 δρχ. κράτησε ως δάνειο με ετήσιο τόκο 8 τοις εκατό.[127]

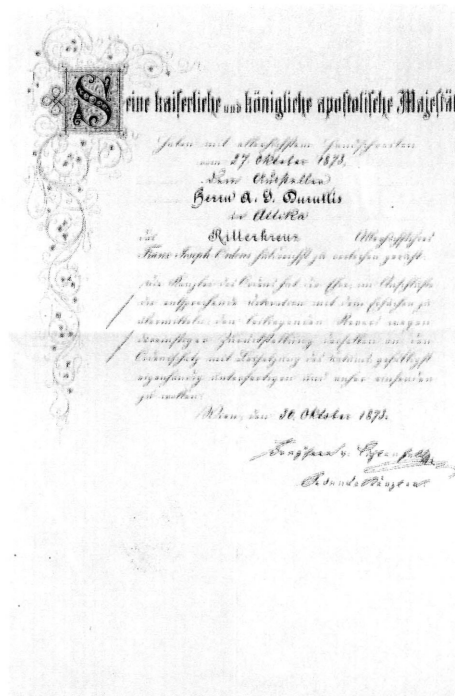
Seine kaiserliche und königliche apostolische Majestät

37

37. Δίπλωμα χορηγήσεως χρυσού αριστείου στον Αθανάσιο Γ. Δουρούτη, Βιέννη 30 Οκτωβρίου 1873. 34Χ22 εκ. (Αρχείο Χρήστου Ζιούλα).

1875-1890, το πρώην Κατάστημα του Μεταξουργείου

Ο νέος ιδιοκτήτης Γεώργιος Δουρούτης δείχνει έμπρακτο ενδιαφέρον στο να λειτουργήσει πάλι ο μεγάλος αυτός χώρος με άλλη χρήση. Η ασφάλιση όλων των οικοδομημάτων και η αποθήκευση κινητών αντικειμένων είναι χαρακτηριστικά αυτών των προθέσεών του. Σε ασφαλιστήριο του 1884[128] περιγράφονται οι χώροι με την πρώην χρήση τους και αναφέρεται αποθηκευμένο υλικό όπως έπιπλα και μηχανές. Η αξία όλων των οικοδομημάτων υπολογίζεται στις 180.000 δρχ. Σημειώνεται επίσης ότι η περιοχή έχει ρυμοτομηθεί και "η οικοδομή η κειμένη πλησίον του στρατώνος των πυροσβεστών" συνορεύει με οικόπεδα διαφόρων ιδιοκτητών έως ότου ανοιχθεί η οδός πλάτους 6 μ. που προβλέπει το σχέδιον πόλεως. Με το άνοιγμα της οδού αυτής "θέλουσιν εκλείψει το πλυσταρείον και κλίβανος προς οικιακήν χρήσιν" στην ανατολική πλευρά του συγκροτήματος και τα οποία "θέ-

123. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, "Βιομηχανικά Καταστήματα", ό.π.

124. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, έγγραφο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος προς τον κ. Αθ. Δουρούτην αρ. 731 της 9ης Οκτωβρίου 1875.

125. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, επιστολή του Αθ. Δουρούτη προς την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 26 Φεβρουαρίου 1876.

126. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, επιστολή του Αθ. Δουρούτη προς την Διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας, 10 Ιουνίου 1881.

127. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, συμβόλαιο αρ. 29303 της 16ης Απριλίου 1884 των συμβολαιογράφων Ηλία Δ. Τσοκά και Γεωργίου Γρυπάρη.

128. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, ασφαλιστήριο της Assicurazioni generali in Trieste με την περιγραφή του καταστήματος πρώην Α. Γ. Δουρούτη.

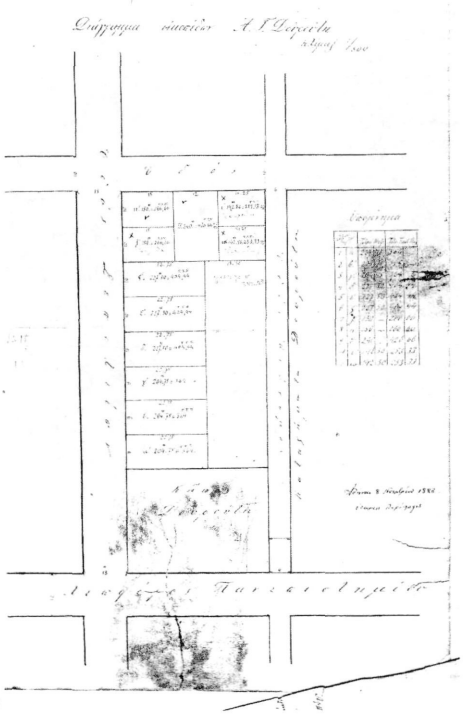

38

λουσιν αντικατασταθεί άλλοθι" (εικ. 38).

Ένα χρόνο αργότερα ο Γ. Δουρούτης προτείνει στην Κυβέρνηση να στεγαστεί στον χώρο του πρώην μεταξουργείου το Ελεγκτικό Συνέδριο, διότι το κτίριο συγκεντρώνει όλες τις προϋποθέσεις για τη στέγαση της δημόσιας αυτής υπηρεσίας. Πρόκειται για ένα κτίριο γεροκτισμένο, ευάερο που βρίσκεται κοντά στον σταθμό του ιπποσιδηρόδρομου. Επίσης υπάρχει άφθονο πόσιμο νερό και μια δεξαμενή μεγάλης χωρητικότητας, χρήσιμη σε περίπτωση πυρκαϊάς.[129] Στο τέλος της δεκαετίας του 1880 η οδός Γερμανικού διχοτόμησε το μεταξουργείο, στο σημείο όπου η πρόσοψη της δυτικής πτέρυγας διαμορφωνόταν σε τέσσερις παραστάδες με αετωματική απόληξη (εικ. 15). Η ισόρροπη διαμόρφωση στην ίδια πτέρυγα πρέπει να αναζητηθεί σήμερα στο σημείο εκείνο όπου τα ανοίγματα των παραθύρων της πρόσοψης βρίσκονται πολύ κοντά μεταξύ τους. Την αλλοίωση της πρόσοψης της δυτικής πτέρυγας με τη διχοτόμησή της ακολούθησε η μετατροπή της σε διώροφες κατοικίες με εξώστη στον όροφο. Τη μορφή αυτή διατηρεί και σήμερα το πρώην εργοστάσιο του μεταξουργείου. Στη βόρεια πτέρυγα επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου, πρώην Πανεπιστημίου, το χαμηλότερο τμήμα διατηρεί την παλαιότερη μορφή του αρχικού κτιρίου. Σήμερα το όλο συγκρότημα έχει περιέλθει στον Δήμο Αθηναίων, η τεχνική υπηρεσία του οποίου προχωρεί στην αποτύπωση των χώρων του. Το κτίριο σε γενικές γραμμές διατηρεί την αρχική του μορφή σύμφωνα με το σχέδιο του γωνιακού εμπορικού κέντρου του 1833, του αρχιτέκτονα Χριστιανού Χάνσεν.

38. Σχέδιο με τη νέα ρυμοτομία των οικοπέδων του Α. Γ. Δουρούτη. "Αθήναι 1883. Υπάρχει περίληψις". 27,5Χ39,5 εκ. (Αρχείο Γεωργίου Καλατζάκου).

39. Ανάγλυφο πλακίδιο με παράσταση εμπνευσμένη από την ελληνική αρχαιότητα. Ήταν προσαρτημένο στο θυρόφυλλο του γραφείου του εργοστασίου. Ορείχαλκος, 5Χ12 εκ. (Συλλογή Χ. Ζιούλα).

39

129. Αρχείο Χρ. Ζιούλα, προς τον πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου και επί των Οικονομικών, Αθήναι 19 Ιουλίου 1886.

Χριστίνα Αγριαντώνη

«Σηρικὴ Εταιρεία της Ελλάδος»: προσαρμογὴ και αφομοίωση μιας μεγάλης βιομηχανικῆς επιχείρησης

Αν η μοναδικότητα των στοιχείων που συνθέτουν την ιστορία κάθε μεμονωμένης επιχείρησης πάντοτε δυσχεραίνει την τυποποίηση και την ενσωμάτωσή τους σε καθολικής αξίας παραδείγματα, η ιστορία του μεταξουργείου της Αθήνας έχει να κάνει με μια ιδιαιτέρως άτυπη περίπτωση που εκ πρώτης όψεως ελάχιστα προσφέρεται για να ανιχνεύσει κανείς τις κανονικότητες της ελληνικής εκβιομηχάνισης. Η πρώιμη αυτή επιχείρηση αντιπροσωπεύει μια σημαντικού μεγέθους επένδυση, από ελληνικά και ξένα κεφάλαια, που έγινε με τη μορφή της ετερόρρυθμης εταιρείας, στην πρωτεύουσα του κράτους και με εξαγωγικό προσανατολισμό: όλα αυτά είναι στοιχεία που τη διαφοροποιούν αρκετά από την τυπική μονάδα της ελληνικής βιομηχανίας του 19ου αιώνα, τη μικρή δηλαδή, προσωπικήοικογενειακή ή απλής εταιρικής μορφής επιχείρηση, που εγκαταστάθηκε στα μεγάλα λιμάνια και αναπτύχθηκε κυρίως χάρη στην εσωτερική ζήτηση.

Ωστόσο η ιστορία της Σηρικής Εταιρείας μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση των μορφών που πήρε η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα: η έλλειψη αντιπροσωπευτικότητας της αρχικής, «στατικής» κατά κάποιο τρόπο μορφής, αντισταθμίζεται από τη δυναμική της προσαρμογής της, που αναδεικνύει τις συνθήκες υποδοχής, τα δομικά γνωρίσματα του περιγύρου τα οποία έχουν, αυτά, γενικευτική αξία. Αν το μεταξουργείο της Αθήνας δεν αποτέλεσε πρόδρομο αντιπροσωπευτικό δείγμα της ελληνικής βιομηχανίας με την αρχική μορφή του, το ίδιο μετασχηματίστηκε για να προσλάβει σταδιακά τα χαρακτηριστικά εκείνα που κυριάρχησαν στη μορφολογία της τυπικής ελληνικής επιχείρησης. Η δυναμική της εξέλιξής του είναι αποτέλεσμα των εντάσεων που απορρέουν από ποικίλους εσωτερικούς και εξωτερικούς ως προς την επιχείρηση παράγοντες και χαρτογραφεί το πεδίο όπου το μοναδικό, το ατομικό, απαντάται με το γενικό και κοινωνικό. Οι σχέσεις της επιχείρησης με τις αγορές, ο τρόπος συγκρότησης του κεφαλαίου της, οι επιχειρηματικές συμπεριφορές που αποδεσμεύει η διαχείρισή της, οι τρόποι εισαγωγής και αφομοίωσης των βιομηχανικών τεχνικών, η εγκατάστασή της στον αστικό χώρο, είναι ζητήματα προς μελέτη τα οποία, αν δεν εμφανίζονται εδώ με τυπική μορφή, πάντως οριοθετούν το πεδίο των δυνατών επιλογών που είχε μπροστά της η βιομηχανική απόπειρα στην Ελλάδα.

Το ξεκίνημα

Η ίδρυση του μεταξουργείου της Αθήνας ήταν αποτέλεσμα ευρύτερων τάσεων που εμφανίστηκαν στη μεταξουργία, σε διεθνές επίπεδο, και που οδήγησαν τις δυτικοευρωπαϊκές επιχειρήσεις κοντά στους τόπους παραγωγής της πρώτης ύλης τους. Από τη δεκαετία του 1830 πράγματι, Άγγλοι, Γάλλοι και Ιταλοί επιχειρηματίες είχαν αρχίσει να ιδρύουν εργοστάσια αναπήνι-

1. Η σφραγίδα της Σηρικής Εταιρείας (στα γαλλικά), από ορείχαλκο (Συλλογή Χ. Ζιούλα, 2Χ4 εκατοστά).

σης στην Προύσα και τη Σμύρνη, στη Θεσσαλονίκη, την Κύπρο και τον Λίβανο.[1] Οι αιτίες των κινήσεων αυτών έχουν κατ'επανάληψη αναλυθεί και δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Σημασία έχει ότι η επιχείρηση προκύπτει από πρωτοβουλίες και προοπτικές που ξεπερνούν τα όρια του ελληνικού οικονομικού χώρου και εξαρχής εντάσσεται σε διεθνές δίκτυο ανταλλαγών και οικονομικών σχέσεων, μαρτυρώντας ταυτόχρονα την προϊούσα ενσωμάτωση του χώρου αυτού στη διεθνή οικονομία.

Η σχετική πρωτοβουλία οφείλεται στην εμπορική εταιρεία «Augustus Wrampe & Co» του Λονδίνου, για την οποία δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα. Η εταιρεία Βράμπε αγόρασε το 1852 το ημιτελές εμπορικό κέντρο του Γ. Καντακουζηνού και το μετέτρεψε σε μεταξουργείο.[2] Στις 4 Ιανουαρίου 1853, ο Αύγουστος Βράμπε υπέγραψε ενώπιον του συμβολαιογράφου Αθηνών Δ. Κ. Σούτζου το ιδρυτικό καταστατικό μιας νέας μετοχικής ετερόρρυθμης εταιρείας (joint-stock company «en commandite») με την επωνυμία «Greek Silk Company "Augustus Wrampe & Co"».[3] Η νέα εταιρεία είχε ονομαστικό κεφάλαιο 500.000 φράγκων (ή 20.000 λιρών) σε 500 μετοχές των 1.000 φράγκων (40 λιρών), διάρκεια δεκαετή και έδρα την Αθήνα. Η «A.Wrampe & Co» κρατούσε τη διεύθυνση-διαχείριση της νέας εταιρείας και υποχρεωτικά το 1/5 του κεφαλαίου, δηλαδή 100 μετοχές. Εκπρόσωπός της στην Αθήνα και διευθυντής-διαχειριστής του μεταξουργείου οριζόταν ο Albrecht Witte. Η διαχειρίστρια εταιρεία θα κρατούσε για λογαριασμό της το μισό των καθαρών κερδών, ενώ το άλλο μισό θα μοιραζόταν στους μετόχους ως μέρισμα. Αλλά τα καθαρά κέρδη υπολογίζονταν μετά την αφαίρεση, από τα ακαθάριστα, του 5% επί της αξίας των μετοχών που θα πληρωνόταν κάθε χρόνο στους μετόχους. Η λεπτομέρεια αυτή έχει κάποια σημασία, γιατί όπως θα δούμε τέτοια διάκριση μεταξύ τόκου και μερίσματος δεν υπήρχε στο καταστατικό της ελληνικής Σηρικής εταιρείας.

Σύμφωνα πάντα με το καταστατικό, η εταιρεία Βράμπε μεταβίβασε στη νέα εταιρεία «όλο το γήπεδο, τα κτίρια της εγκατάστασης στην Αθήνα μαζί με τις ατμομηχανές και τα άλλα υλικά και εργαλεία» (άρθρο 12), μια διατύπωση που δείχνει ότι η μετατροπή της εγκατάστασης σε μεταξουργείο είχε ξεκινήσει κατά την υπογραφή του καταστατικού, αλλά δεν είχε ενδεχομένως ολοκληρωθεί. Το σύνολο αποτιμήθηκε σε 225.000 φράγκα, δηλαδή 225 μετοχές, από τις οποίες η εταιρεία Βράμπε δικαιούτο να διαθέσει σε τρίτους τις 125. Η «Βράμπε» με άλλα λόγια σκόπευε να συγκεντρώσει συνολικά 400.000 φράγκα από την έκδοση και μεταβίβαση των μετοχών.

Είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν το καταστατικό αυτό ενεργοποιήθηκε και αν η «Greek Silk Company» πήρε πράγματι σάρκα και οστά, διότι σε όλα τα κατοπινά έγγραφα, ιδιοκτήτης του μεταξουργείου αναφέρεται η «A.Wrampe & Co», με έδρα το Λονδίνο. Ίσως μάλιστα η αδυναμία της «Βράμπε» να διαθέσει τις μετοχές της να ήταν ο βασικός λόγος που την οδήγησε σε πτώχευση. Δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστούν εδώ τα αίτια μιας τέτοιας αδυναμίας. Μπορεί να υποτεθεί ότι σε μια εποχή που μόλις είχε ανοίξει ο μεγάλος αναπτυξιακός κύκλος της αγγλικής οικονομίας, με τις ανακαλύψεις χρυσού στην Καλιφόρνια και την Αυστραλία, την έκρηξη των μεταλλουργικών εξαγωγών και των σιδηροδρομικών επιχειρήσεων, δεν θα υπήρχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μια παραδοσιακή πλέον, για τα αγγλικά δεδομένα, επιχείρηση. Εξάλλου η κατοπινή μεταβίβαση της Σηρικής εταιρείας από αγγλικά σε γαλλικά συμφέροντα ίσως μαρτυρεί ακριβώς τη σχετική «καθυστέρηση» της γαλλικής οικονομίας.

1. A. Gaudry, *Recherches scientifiques en Orient*, Imprimérie Impériale, Παρίσι 1855.

2. Βλ. *εδώ*, Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, «Το Μεταξουργείο της Αθήνας».

3. *Statutes of the Joint Stock Company "en commandite" formed for the object of promoting the production of silk in Greece...*, Charles Skipper and East, St. Dunstan's Hill, χ.χ.έ. Το φυλλάδιο αυτό εντόπισε από ιταλικές πηγές η Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου. Το καταστατικό φέρει ημερομηνία 4 Ιανουαρίου 1853 (Αθήνα).

4. Το παράθεμα από τη σχετική με την πτώχευση της «Βράμπε» ανακοίνωση στην εφημερίδα *Αιών* της 9.1.1854.

5. Όλες αυτές οι πληροφορίες και όσες ακολουθούν, από την πράξη αρ.2132 της 11.7.1854 του συμβολαιογράφου Αθηνών Δ. Κ .Σούτζου: «Έκθεσις πλειστηριασμού του εργοστασίου μεταξοκλωσίας και του απέναντι κήπου» (Αρχειοφυλακείο Αθηνών του Συμβολαιογραφικού Συλλόγου), στο εξής: Έκθεση πλειστηριασμού 1854. Η αναφερόμενη απόφαση του Πρωτοδικείου (αρ. 427) έχει ημερομηνία 7 και 9 Σεπτεμβρίου 1853. Ευχαριστώ θερμά και από εδώ τον κ. Γεώργιο Κώνστα για την προθυμία με την οποία με βοήθησε κατά την έρευνα στο Αρχειοφυλακείο.

6. Η δηλοποίηση δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Αθηνά* της 2.10.1853. Οι ενυπόθηκοι δανειστές αναφέρονται ονομαστικά στην Έκθεση πλειστηριασμού 1854, αλλά δεν είναι σαφές αν πρόκειται για υποθήκες που βάρυναν το ακίνητο από παλιά ή για πιστωτές της εταιρείας Βράμπε. Πρόκειται για τους Ιωάννη Μπούχερερ, Γεώργιο Πλά[κα], Ερρίκο Σχάιβερλιγκ, Παύλο Σκουλούδη, Αντώνιο Μιχαλινούδη, Λουκά Ράλλη, Ιάκωβο Σαρώχβη, Οδυσσέα Σάλτσα, Εδουάρδο Ρεϊνίγγε, Νικήτα Λαμπρυνίδη, Γεώργιο Κατόπη και τον «εν Μασσαλία Φρέδχολμ». Εκτός από τον τελευταίο, οι άλλοι φέρονται ως κάτοικοι Αθηνών. Οι Scheiberling και Reinigge ήταν Βαυαροί ξυλουργοί-επιπλοποιοί εγκατεστημένοι στην Αθήνα και ενδεχομένως είχαν εργαστεί στην οικοδομή του μεταξουργείου (βλ. Χριστιάνα Λυτ, *Στην Αθήνα του 1847-48* (μετάφραση και επιμέλεια Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν), Αθήνα 1991, σ. 33, 53, 71, 83-84 κ.λπ.). Αν όλοι οι παραπανω ήταν δανειστές της «Βράμπε», τότε μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η εταιρεία αυτή δεν διέθεσε άλλα χρήματα, μετά την αγορά του ακινήτου, για να κινηθεί στην Ελλάδα, αλλά το χρησιμοποίησε ως εγγύηση για να ενεργοποιήσει επιτόπια κεφάλαια.

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, το μεταξουργείο της Αθήνας πρέπει να είχε ήδη ξεκινήσει κάποιες προκαταρκτικές εργασίες όταν, τον Ιούνιο του 1853, ο Βιτ ειδοποίησε τον γνωστό πειραιώτη έμπορο και κτηματία Νικόλαο Μελετόπουλο «να παύση πλέον να προβλέπη κουκούλια» και διέκοψε τις πληρωμές του.[4] Από εκεί και πέρα, ο άνθρωπος που πρωταγωνιστεί στις εξελίξεις είναι ο Γάλλος βιομήχανος-μηχανουργός Louis Roeck, που πρέπει να ήταν ο βασικότερος πιστωτής της «Βράμπε»: η εταιρεία του («Louis Roeck & Cie») στη Λυών είχε προμηθεύσει τον εξοπλισμό του μεταξουργείου και ο ίδιος επέβλεψε την αποπεράτωση της εγκατάστασης. Ο Ροέκ προσέφυγε στα ελληνικά δικαστήρια και εξασφάλισε μια πρώτη καταδικαστική απόφαση, τον Σεπτέμβριο του 1853, από την οποία φαίνεται ότι η «Βράμπε» του χρωστούσε συνολικά 49.572 φράγκα (χωρίς τους τόκους), ίσως το αντίτιμο των μηχανημάτων.[5] Ακολούθησε, στις 22 Σεπτεμβρίου, η αναγκαστική κατάσχεση του καταστήματος, που κοινοποιήθηκε σε άλλους δώδεκα «ενυπόθηκους δανειστές», ενώ στις αρχές Οκτωβρίου κοινοποιήθηκε και η πρώτη «δηλοποίηση» πλειστηριασμού.[6] Στο μεταξύ, μετά από ανεξάρτητη, καθώς φαίνεται, προσφυγή του Μελετόπουλου στα δικαστήρια, στις αρχές Νοεμβρίου, για οφειλή 10.000 δρχ. εκ μέρους του Βιτ, η εταιρεία «Βράμπε» κηρύχτηκε σε πτώχευση.

Ο πλειστηριασμός έγινε τελικά περίπου εννέα μήνες αργότερα, στις 11 Ιουλίου 1854. Στο διάστημα που μεσολάβησε, ο Λουδοβίκος Ροέκ θα πρέπει να κινήθηκε για να εξασφαλίσει το διάδοχο σχήμα. Αν εγνώριζε ήδη τους αδελφούς Δουρούτη, είτε από την προηγούμενη μεταξουργική επιχείρηση του Κωνσταντίνου είτε από τη σύντομη παραμονή του Αθανάσιου στη Γαλλία, δεν είναι γνωστό. Πάντως δεν θα ήταν δύσκολο να προσεγγίσει την οικογένεια που είχε εισαγάγει τη νεώτερη αναπήνιση στην Ελλάδα. Δύο από τους ανθρώπους με τους οποίους θα πρέπει να είχε έρθει σε επαφή, ο Όθων Γρόπιος και ο Λουκάς Ράλλης, είχαν στενές σχέσεις με τη μεταξουργία.[7] Στις επαφές του θα έπαιξαν κάποιο ρόλο και ο συμβολαιογράφος Δημήτριος Κ. Σούτζος, που στη συνέχεια έγινε και μέτοχος της ελληνικής Σηρικής Εταιρείας, και οι δικηγόροι Μιχαήλ Ποτλής, που ορίστηκε ταμίας της πτώχευσης Βράμπε, και Γεώργιος Βέλλιος, που συχνά εμφανίζεται ως εκπρόσωπος και διερμηνέας του Ροέκ ο οποίος δεν εγνώριζε, καθώς φαίνεται, ελληνικά.[8]

Το διάδοχο σχήμα ήταν πάντως έτοιμο τον Ιούλιο του 1854, όταν έγινε ο πλειστηριασμός του μεταξουργείου. Η αξία της εγκατάστασης (οικόπεδο 9.421 πήχεων, οικοδομές και μηχανήματα) είχε εκτιμηθεί σε 250.000 δρχ. από τον δημαρχιακό πάρεδρο Στ. Γεωργούλη, και η αξία του παρακειμένου περιβολίου σε 3.000 δρχ., ενώ οι τιμές πρώτης προσφοράς ορίστηκαν αντιστοίχως στις 50.000 και 1.000 δραχμές. Εκτός από τον Ροέκ, προσφορές έκαναν μόνο για το περιβόλι οι Νικόλαος Πήλληκας και Θεμιστοκλής Καραδήμας, ενώ για το μεταξουργείο υπήρξε μόνο μία αντιπροσφορά (80.000 δρχ.), από τον δικηγόρο Λεωνίδα Γούτα.[9] Και τα δύο ακίνητα κατακυρώθηκαν τελικά στον Λ. Ροέκ, αντί 100.000 δρχ. για το μεταξουργείο και 6.000 δρχ. για το περιβόλι.

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 23 Ιουλίου 1854, και αφού ρύθμισε τα της αποζημίωσης των υπολοίπων πιστωτών της «Βράμπε»,[10] ο Ροέκ μεταβίβασε τα 6/8 της ιδιοκτησίας του μεταξουργείου στους έξι νέους μετόχους της υπό σύσταση Σηρικής Εταιρείας.[11] Η συνολική αξία των ακινήτων ορίστηκε στις 120.000 δρχ. Από τις 90.000 δρχ., που ήταν το τίμημα της μεταβίβασης, οι έξι συμβαλλόμενοι με τον Ροέκ ανέλαβαν να καταθέσουν 60.000 δρχ.

7. Ο Γεώργιος Γρόπιος ήταν ένας από τους παλαιότερους ιδιοκτήτες μέρους του γηπέδου του μεταξουργείου, ενώ ο Όθων Γρόπιος ήταν ο άνθρωπος που είχε παραχωρήσει «άλλοτε» δωμάτια της οικίας Καντακουζηνού στον Χριστιανό Σίγγελ, βλ. *εδώ*, Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, ό.π., και συμβόλαιο αρ.1226/31.12.1853 του Δ. Κ. Σούτζου μεταξύ Αυγούστου Βράμπε και Χρ.Σίγγελ (Αρχειοφυλακείο Αθηνών). Είναι γνωστό ότι ο Όθων Γρόπιος είχε προσπαθήσει το 1845 να ιδρύσει μεταξουργείο στο Ναύπλιο. Ο Λουκάς Ράλλης, ο ιδιοκτήτης του μεταξουργείου στον Πειραιά (1844), έμφανίζεται μεταξύ των «ενυπόθηκων δανειστών» της «Βράμπε» (βλ. προηγούμενη σημείωση).

8. Για τον ρόλο του Ποτλή, βλ. την πράξη κατάθεσης του εκπλειστηριάσματος με ημερομηνία 29.12.1854 του συμβολαιογράφου Παν. Πούλου, συνημμένη στην Εκθεση πλειστηριασμού 1854. Ο Μ. Ποτλής (1810-1863) έγινε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο το 1855 και διατέλεσε αργότερα (1861-1862) βουλευτής Πανεπιστημίου. Ο Γ. Βέλλιος παρίστατο στο ιδρυτικό συμβόλαιο της Σηρικής Εταιρείας, ως «διερμηνέας» του Ροέκ. Ο ρόλος των κύκλων των συμβολαιογράφων και δικηγόρων στην οικονομική ζωή της Ελλάδας δεν έχει διόλου μελετηθεί. Είναι περίπου βέβαιο ότι στις πρώτες ιδίως δεκαετίες του ανεξάρτητου κράτους, όταν έβριθαν οι δικαστικές υποθέσεις που προκαλούσε η αναγκαία προσαρμογή του εθιμικού δικαίου στο δίκαιο του νέου αστικού κράτους, το στρώμα των νομομαθών στα αστικά κέντρα, και κατεξοχήν στην πρωτεύουσα, υπήρξε μια από τις πρώτες εστίες συγκέντρωσης περιουσιών, οι οποίες θα πρέπει να διοχετεύθηκαν ποικιλοτρόπως στις επιχειρηματικές δραστηριότητες, κάτι που διαφαίνεται και στην ιστορία της Σηρικής Εταιρείας. Για ανάλογα ζητήματα, βλ. P. Mathias, «The lawyer as businessman in 18th c. England», D. C. Coleman - P. Mathias, *Enterprise and history: essays in honour of Charles Wilson*, Cambridge University Press, 1984, σ. 151-167.

9. Ο Θεμιστοκλής Καραδήμας ή Κωσταδήμας εμφανίζεται στο συμβόλαιο 1226/31.12.1853 του Δ. Σούτζου ως παλαιότερος ιδιοκτήτης του περιβολίου. Ο Νικόλαος «Πήλληκας» ήταν κατά πάσα πιθανότητα ο αδελφός του γνωστού καθηγητή του Ποινικού Δικαίου, βουλευτή και υπουργού Δικαιοσύνης Σπυρίδωνος Πήλικα, δικηγόρος και ο ίδιος και σύμβουλος της Εθνικής Τράπεζας, βλ. *Απομνημονεύματα της υπουργίας Σπυρίδωνος Πήλικα...*, εκδιδόμενα υπό Ιωάννου Ν. Πήλικα, Αθήνα 1893, σ. 6.

10. Σε κατοπινή μαρτυρία του ο Α. Δουρούτης αναφέρεται σε κάποιο έγγραφο με ημερομηνία 17 Ιουλίου 1854, που λανθάνει, και το οποίο πρέπει να αφορά τη μεταβίβαση των επί του εκπλειστηριάσματος δικαιωμάτων των υπολοίπων πιστωτών στον Ροέκ. Ανάμεσα στους πιστωτές αυτούς ήταν και ο Χριστιανός Ερρίκος Σίγγελ, ο οποίος επρόκειτο να ταλαιπωρήσει επί χρόνια τη Σηρική Εταιρεία, διεκδικώντας δικαστικά την εφαρμογή συμφωνιών που είχαν μείνει σε εκκρεμότητα με την πτώχευση της «Βράμπε». Βλ. σχετικά Αρχείο Χρ. Ζιούλα, «Προτάσεις Αθανασίου Δουρούτη & Σίας κατά Χρ. Ερρ. Σίγγελ, Λουδ. Ροέκ και Αμί Τιεμπώ ενώπιον των εν Αθήναις Πρωτοδικών», 9 Μαρτίου 1866, και Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *ό.π.* Για την εξάλειψη των υποθηκών, υπάρχει στο Αρχείο Χρ.Ζιούλα σχετική βεβαίωση του Υποθηκοφυλακείου με ημερομηνία 3.7.1856. (Ευχαριστώ και εγώ με τη σειρά μου τον κ. Χρήστο Ζιούλα για το αρχειακό υλικό που έθεσε στη διάθεσή μου).

11. Συμβόλαιο 2181/23.7.1854 Παν. Πούλου (Αρχειοφυλακείο Αθηνών).

στον σύνδικο της πτώχευσης Βράμπε και να καταβάλουν στον ίδιο τον Ροέκ τις υπόλοιπες 30.000, αφού ο τελευταίος ολοκλήρωνε τις εργασίες αποπεράτωσης του συγκροτήματος μέσα σε σαράντα ημέρες. Επρόκειτο ουσιαστικά για οικοδομικές εργασίες: ολοκλήρωση εξωτερικού μαντρότοιχου, μαρμάρινης σκάλας, θύρας εισόδου, δεξαμενών, φρεάτων και καμινάδων. Με το ίδιο συμφωνητικό, οι συμβαλλόμενοι δεσμεύονταν να συστήσουν μετοχική εταιρεία με αρχικό κεφάλαιο 152.000 δρχ., το οποίο θα διπλασίαζαν με έκδοση νέων μετοχών.

Έτσι ο Ροέκ δεν κατέβαλε ενδεχομένως ούτε δραχμή για την αγορά του μεταξουργείου: το υπόλοιπο του εκπλειστηριάσματος, 46.000 δρχ., αντιστοιχεί περίπου στο παλαιό χρέος της «Βράμπε», το οποίο ο Ροέκ κεφαλαιοποίησε στο μεγαλύτερο μέρος του ως συμμετοχή του στη νέα εταιρεία, ενώ εξασφάλισε και την πληρωμή άλλων 30.000 δρχ. για τις εργασίες αποπεράτωσης. Ο Ροέκ πέτυχε όμως αυτό που δεν είχε κατορθώσει η εταιρεία Βράμπε: να μεταβιβάσει την επιχείρηση σε ελληνικά χέρια. Από την πλευρά τους, οι έξι Έλληνες μέτοχοι αγόρασαν με 90.000 δρχ. το μεγαλύτερο μέρος μιας εγκατάστασης που είχε πραγματική αξία περίπου 250.000 (συνεπώς 187.500 για τα 6/8) και απέκτησαν μετοχές ονομαστικής αξίας 1.000 δρχ., καταβάλλοντας πραγματικά 788 δρχ. ανά μετοχή.

«Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος». Πρόσωπα και θεσμοί

Το ιδρυτικό συμβόλαιο (καταστατικό) της Σηρικής Εταιρείας υπογράφτηκε στην Αθήνα στις 6 Αυγούστου 1854, στο σπίτι του Μιχαήλ Ιατρού, επί της οδού Ερμού.[12] Εκτός από τον Λ.Ροέκ, οι έξι Ελληνες μέτοχοι ήταν οι Αθανάσιος Γ. Δουρούτης, Κωνσταντίνος Γ. Δουρούτης, Μιχαήλ Ιατρός, Παναγιώτης Παπιολάκης, Ιωάννης Κ. Τσάτσος και Δημήτριος Στ. Μαυροκορδάτος, όλοι έμποροι, εκτός από τόν τελευταίο. Το νέο σχήμα διατήρησε τη μορφή της προκατόχου αγγλικής εταιρείας: ήταν μια μετοχική ετερόρρυθμη εταιρεία (société en commandite par actions) με διευθυντή-διαχειριστή και μόνο υπεύθυνο για την πορεία της επιχείρησης τον Αθανάσιο Δουρούτη. Διατήρησε και τον τύπο της ονομασίας της πρώτης εταιρείας: «Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος "Αθανάσιος Δουρούτης & Σία"». Η διάρκειά της ορίστηκε στα δέκα χρόνια και το αρχικό της κεφάλαιο σε 152.000 δρχ., ή 152 μετοχές των 1.000 δρχ., που αντιπροσώπευαν την αξία του ακινήτου. Ο Ροέκ εκράτησε τα 2/8 του κεφαλαίου αυτού (38 μετοχές) και οι υπόλοιποι έξι μέτοχοι μοιράστηκαν από 1/8 (19 μετοχές). Η εταιρεία επρόκειτο να εκδόσει αμέσως άλλες 152 μετοχές, τις οποίες, αν δεν κατόρθωνε να διαθέσει σε τρίτους, υποχρεώνονταν να αγοράσουν οι μέτοχοι κατ' αναλογία προς την αρχική συμμετοχή τους. Το καταστατικό έκανε σαφή διάκριση ανάμεσα στις αρχικές 152 μετοχές «της ιδιοκτησίας», που ήταν ονομαστικές και εξασφάλιζαν δικαιώματα επί της ιδιοκτησίας του ακινήτου, και τις νέες μετοχές που θα ήταν ανώνυμες (άρθρο 7). Η διάκριση αυτή, που δεν υπήρχε στο καταστατικό της αγγλικής εταιρείας, περιέπλεξε αρκετά, όπως θα δούμε, τη συγκρότηση του κεφαλαίου της Σηρικής Εταιρείας και οπωσδήποτε μαρτυρεί κάποια ειδική ευαισθησία στο ζήτημα της ιδιοκτησίας. Εξάλλου το καταστατικό όριζε επίσης ότι στο τέλος της δεκαετίας, οι κάτοχοι των 152 μετοχών της ιδιοκτησίας είχαν το δικαίωμα να επαναλάβουν την ιδιοκτησία του καταστήματος (άρθρο 8).

12. Συμβόλαιο 2245/6.8.1854 Παν. Πούλου (Αρχειοφυλακείο Αθηνών). Αντίγραφο και στο Αρχείο Χ. Ζιούλα. Το καταστατικό δημοσιεύτηκε και στο φυλλάδιο *Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος υπό την επωνυμία Αθανάσιος Γ. Δουρούτης & Σία εν Αθήναις*, Αθήνα 1854.

Υπήρχαν και ορισμένες άλλες ενδιαφέρουσες διαφορές ανάμεσα στα δύο καταστατικά. Αντί για το μισό των καθαρών κερδών, η αμοιβή του διευθυντή-διαχειριστή οριζόταν ρητά, στην περίπτωση της Σηρικής Εταιρείας, σε 6.000 δρχ. τον χρόνο (άρθρο 20), ενώ ο ίδιος είχε δικαίωμα και σε ένα πρόσθετο 6% επί των καθαρών κερδών, τα οποία υπολογίζονταν μετά την αφαίρεση της αμοιβής του (άρθρο 18). Δεν αναφερόταν στο καταστατικό της Σηρικής Εταιρείας υποχρεωτική καταβολή τόκου 5% από τα ακαθάριστα κέρδη στους μετόχους, παρά μόνον η καταβολή μερίσματος, εφόσον υπήρχαν καθαρά κέρδη (άρθρο 23). Αντίθετα στην περίπτωση της Σηρικής Εταιρείας ήταν υποχρεωτική η ετήσια παρακράτηση 2% επί της αξίας των 152 πρώτων μετοχών «δια την εκ του χρόνου βλάβην του καταστήματος» (άρθρο 18), ένα ποσό που θα έπαιρναν οι αρχικοί μέτοχοι στο τέλος της δεκαετίας ή κατά τη διάλυση της εταιρείας (άρθρο 8) και που αντιστοιχεί κατά κάποιο τρόπο στην έννοια της απόσβεσης, η οποία όμως δεν υπάρχει διατυπωμένη με σαφήνεια σε κανένα από τα δύο καταστατικά. Τέλος, η έννοια του αποθεματικού κεφαλαίου, που δεν υπάρχει καθόλου στο καταστατικό της αγγλικής εταιρείας, εμφανίζεται οριακά στην ελληνική διάδοχό της: εφόσον τα διανεμητέα (καθαρά) κέρδη υπερέβαιναν το 12% του κεφαλαίου, «το περιπλέον θέλει αποταμιεύεται ως αποθεματικόν κεφάλαιον» –αλλά και τούτο, μέχρι του ορίου του 25% του κεφαλαίου: «το πλεονάζον διανέμεται [...] ως μέρισμα» (άρθρο 24).

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι οι μέτοχοι της Σηρικής Εταιρείας μάλλον προτίμησαν την ασφάλεια της ιδιοκτησίας από την εγγυημένη ετήσια απόδοση των κεφαλαίων τους· ότι ο Αθανάσιος Δουρούτης προτίμησε τη σταθερή ετήσια αμοιβή από την απροσδιοριστία του ποσοστού επί των καθαρών κερδών· και τέλος, ότι οι έννοιες της απόσβεσης και της αποθεματοποίησης, έννοιες θεμελιώδεις για την ορθή διαχείριση μιας βιομηχανικής επιχείρησης, δεν υπήρχαν με σαφήνεια στη συνείδηση των μετόχων της Σηρικής Εταιρείας, Ελλήνων και ξένων.

Τα πρόσωπα

Στον στενό κύκλο των αρχικών μετόχων της Σηρικής Εταιρείας διασταυρώνονται ντόπιοι προύχοντες, έμποροι της διασποράς και φαναριώτες κεφαλαιούχοι, όλοι επίλεκτα μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας. Χωρίς αμφιβολία, ο κεντρικός πυρήνας του νέου σχήματος ήταν η οικογένεια Δουρούτη (οι δύο αδελφοί και ο πεθερός του Αθανασίου, ο Μ. Ιατρός). Ο Μιχαήλ Ιατρός, ο πλούσιος πελοποννήσιος εμποροτραπεζίτης, κτηματίας και πολιτικός, υπήρξε αναμφίβολα το βασικότερο στήριγμα των αδελφών Δουρούτη κατά την αρχική εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Ωστόσο δεν παρίστατο αυτοπροσώπως στην υπογραφή του συμβολαίου και η συμμετοχή του στο μεταξουργείο της Αθήνας δεν πρέπει να υπήρξε ιδιαιτέρως ενεργή, πέρα από την οικονομική συμβολή του και φυσικά πέρα από το κύρος, τις επαφές και τη γενικότερη κοινωνική στήριξη που οπωσδήποτε εξασφάλιζε η παρουσία του. Κοντά εβδομήντα πέντε ετών την εποχή εκείνη, ο Ιατρός βρισκόταν τον περισσότερο καιρό στο Ναύπλιο και οι δραστηριότητές του φυσιολογικά θα πρέπει να είχαν μπεί σε φθίνουσα πορεία.[13]

Στον κύκλο των Δουρούτη μπορεί με ασφάλεια να συμπεριληφθεί και ο Παναγιώτης Παπιολάκης. Η στενή συνεργασία του με τον Αθανάσιο

13. Στο σπίτι του Ιατρού στην Αθήνα κατοικούσε και ο Αθανάσιος με τη σύζυγό του και κόρη του Ιατρού Φλωρεντία. Βλ. στον παρόντα τόμο τη μελέτη της Μαρίας Χριστίνας Χατζηιωάννου. Τα βιογραφικά του Ιατρού στο Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, «Αρχείον Μιχαήλ Ιατρού», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ*, αρ.6 (1983). Παρά τις καταστροφές που έχει υποστεί το Αρχείο Ιατρού, η κατανομή των επιστολών που έλαβε (σύμφωνα με τον κατάλογο του Σπηλιωτάκη) μπορεί να αποτελέσει έναν έμμεσο δείκτη για την εντατικότητα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του: 335 τη δεκαετία 1831-40, 359 τη δεκαετία 1841-50, 206 τη δεκαετία 1851-60 και 140 μεταξύ 1861 και 1868, έτος του θανάτου του.

Δουρούτη στην Αθήνα, αλλά και με τον Ιατρό στο Ναύπλιο, μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1849, ενώ είναι πιθανή παλαιότερη επαφή των δύο οικογενειών στην Τεργέστη.[14] Η συμμετοχή του όμως στη Σηρική Εταιρεία υπήρξε πρόσκαιρη· από τον επόμενο χρόνο κιόλας, το 1855, ο Παπιολάκης παύει να εμφανίζεται στις γενικές συνελεύσεις της Εταιρείας και φαίνεται ότι μεταβίβασε το μερίδιό του στον Α. Παππαδάκη. Δεν αποκλείεται η αποχώρηση αυτή –ή αλλιώς η οριστική αυτονόμηση– να ήταν αποτέλεσμα ρήξης με τους Δουρούτη: λίγο αργότερα, το 1859, ο Π. Παπιολάκης είχε ιδρύσει δικό του μικρό ατμοκίνητο μεταξουργείο στον Πειραιά, το οποίο όμως δεν έζησε πολύ.[15]

Ένας δεύτερος κύκλος σχηματίζεται γύρω από το πρόσωπο του Ιωάννη Κ. Τσάτσου, κύκλος που εφάπτεται με τη φαναριώτικη αριστοκρατία και τον ελληνισμό των παραδουνάβιων ηγεμονιών. Γόνος οικογένειας προκρίτων της Ευρυτανίας και φτασμένος τότε έμπορος της Αθήνας, ο Ι. Τσάτσος είχε ζήσει αρκετά χρόνια στο Ναύπλιο, όπου ασφαλώς θα τον είχε γνωρίσει ο Μ. Ιατρός.[16] Μέσω της συζύγου του Αθηνάς Ροσέτου, ο Τσάτσος θα είχε επαφή με τους φαναριώτικους κύκλους: έτσι, αυτός πρέπει να "έφερε" στη Σηρική Εταιρεία τον μοναδικό μή έμπορο από τους μετόχους, τον Δημήτριο Στ. Μαυροκορδάτο («δόκτωρ της Νομικής» χαρακτηρίζεται στο ιδρυτικό συμβόλαιο), με τον οποίο άλλωστε δεν αποκλείεται να είχε και κάποια συγγένεια, έστω και μακρινή.[17] Ο Μαυροκορδάτος[18], που είχε σπουδάσει νομικά στο Παρίσι και επρόκειτο να γίνει δικαστής, καθηγητής του Πανεπιστημίου και υπουργός, ήταν ο νεώτερος και ο λόγιος της ομάδας των μετόχων, ο άνθρωπος που προσφώνησε τον Όθωνα κατά την επίσκεψή του στο μεταξουργείο τον Ιανουάριο του 1855.[19] Σε αυτόν τον δεύτερο κύκλο μετόχων οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, η μεταγενέστερη σύμπραξη του Α. Φ. Παππαδάκη με τη Σηρική Εταιρεία.

Όπως φαίνεται από τη σύνθεση της ομάδας των αρχικών μετόχων, το σχήμα της Σηρικής Εταιρείας εδράζεται ουσιαστικά σε Έλληνες επιχειρηματίες: η πρωτοβουλία των ξένων επενδυτών δεν βρήκε ανταπόκριση μόνον από φιλοπρόοδους λογίους ή άλλους αστούς-εισοδηματίες, όπως είχε συμβεί δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα με το Βασιλικό Ζαχαροποιείο, την πρώτη εμπειρία εταιρικής βιομηχανικής επιχείρησης στην Ελλάδα.[20] Ενσωματώθηκε ομαλότερα στον ελληνικό επιχειρηματικό κόσμο, κάτι που επιβεβαιώνει η διεύρυνση της ομάδας για την οποία θα γίνει λόγος αμέσως πιο κάτω, έναν κόσμο που ήταν πιο ώριμος οπωσδήποτε και πιο δεκτικός στα νέα εταιρικά σχήματα και στο ρίσκο μιας βιομηχανικής επένδυσης. Ωστόσο, αν υπήρξε ομαλότερη ενσωμάτωση, δεν υπήρξε μαζική προσέλευση ούτε ιδιαίτερος ενθουσιασμός. Η Σηρική Εταιρεία εξαρχής οργανώθηκε ουσιαστικά γύρω από μία οικογένεια και μάλλον δυσκολεύτηκε να διαθέσει τις νέες μετοχές, οι οποίες δεν φαίνεται να ξεπέρασαν τον κύκλο των επιχειρηματιών που σχετίζονταν με το εμπόριο του μεταξιού: η δεκτικότητα οφείλεται στην ιδιαίτερη κινητικότητα που χαρακτηρίζει τον μεταξουργικό τομέα στη δεκαετία του 1850 και όχι σε κάποια βαθύτερη ετοιμότητα του επιχειρηματικού κόσμου για τα βιομηχανικά έργα. Δεν πρόκειται εξάλλου για τυχαία μέλη του κόσμου αυτού: οι περισσότεροι ήταν πρόσωπα με ευρύτερη κοινωνική και πολιτική ισχύ που υπερέβαινε τα αυστηρά όρια του οικονομικού χώρου.

14. Αρχείο Μιχαήλ Ιατρού, ΚΝΕ/ΕΙΕ (στο εξής: ΑΜΙ), τ.VIII, δύο επιστολές του Π. Παπιολάκη προς τον Ιατρό με ημερομηνίες 17 Μαΐου και 7 Ιουλίου 1849. Η συνεργασία αφορούσε την προαγορά μεταξιού Σπάρτης με σκοπό την εξαγωγή του στη Μασσαλία, για λογαριασμό των Αδελφών Τζιτζίνια. Στις επιστολές του ο Παπιολάκης επιδεικνύει σεβασμό και αφοσίωση στον Ιατρό («Σας παρακαλώ να με προστάζετε ελευθέρως δια να σας αποδεικνύω ός ειμί πάντοτε...») κι ωστόσο φαίνεται να διαθέτει κιόλας κάποια αυτονομία: επικοινωνεί απευθείας με τους Τζιτζίνια της Μασσαλίας και της Κωνσταντινούπολης, ενώ ετοιμάζεται να συστήσει δική του εμπορική επιχείρηση (στη δεύτερη επιστολή γίνεται λόγος για τη «νεοσυστηθεισόμενη εταιρεία "Καπούδα, Παπιολάκη & Σίας"»). Για τις ενδεχόμενες σχέσεις του με την Τεργέστη, βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ.2, Αθήνα 1984, σ. 645, όπου απαντώνται οι Γεώργιος και Κωνσταντίνος Παπιολάκης, που αποκτούν άδειες ναυσιπλοΐας για δικά τους πλοία το 1784 και 1824 αντιστοίχως.

15. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Η τύχη των πρώτων Ιταλών μεταξουργών στο ελληνικό κράτος», *Μνήμων* 13(1991), σ. 133.

16. Ο πατέρας του Ιωάννη, ο Κωνσταντίνος Ιω. Τσάτσος (ή Τζάτζιος-Τζάτζιου), μετείχε στις Εθνικές Συνελεύσεις της Επιδαύρου (1826) και του Άργους (1829) ως πληρεξούσιος Καρπενησίου και από τότε εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο ως έμπορος. Βλ. Α. Μάμουκα, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Δ', Πειραιάς 1839, σ.53, 100, 107 και τ. ΙΑ, Αθήνα 1852, σ. 1· *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετη-ρίδος*, τ. Β, Αθήνα 1925, σ. 333. Ο Ιωάννης (Καρπενήσι 1817–Αθήνα 1895) διαδέχτηκε τον πατέρα του σε νεαρή ηλικία, αφού μαθήτευσε στη Σχολή της Άνδρου και στο Γυμνάσιο της Αίγινας. Ταξίδεψε στην Ευρώπη, ανανέωσε την οικογενειακή επιχείρηση και από το 1850 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Λίγο πριν από το 1854 παντρεύτηκε την Αθηνά Α. Ροσέτου, της γνωστής φαναριώτικης οικογένειας (βλ. Β.Σφυρόερας, *Οι δραγομάνοι του στόλου*, Αθήνα 1965, σ. 117-119), κόρη του Αθανασίου Κων/νου Ροσέτου και εγγονή από μητέρα του κωνσταντινοπολίτη μεγαλεμπόρου του Λονδίνου Κωνστ. Ιωνίδη. Οι πληροφορίες αυτές από τον οικογενειακό τάφο, βλ. Ελένη Τσουγκαράκη-Αγγελομάτη, Δέσποινα Τσουκλίδου-Πεννά, *Μητρώον Α' Νεκροταφείου Αθηνών, Α'Ζώνη-1ον Τμήμα*, Αθήνα 1972, σ. 81-83, και M.-D.Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Παρίσι 1983, σ. 403 (λήμμα Rosetti). Ο Sturdza αναφέρει ως πατέρα του Αθαν. Ροσέτου τον Ιωάννη Ροσέτη, παρόλο που έχει συμβουλευτεί τη μελέτη των Τσουγκαράκη-Τσουκλίδου. (Ευχαριστώ τον συνάδελφο Φλωρίν Μαρινέσκου για τη βοήθειά του στον δαίδαλο των γενεαλογικών πηγών). Ο Ι. Τσάτσος διατέλεσε κατ' επανάληψη μέλος της Επιτροπής επί της Εμψυχώσεως της Εθν. Βιομηχανίας. Εγγονός του ήταν ο τέως πρόεδρος της Δημοκρατίας Κωνστ. Τσάτσος.

17. Ενας θείος του Δημητρίου, ο Κων/νος Γ. Μαυροκορδάτος (1789-1842), είχε παντρευτεί στο Βουκουρέστι την Luxandra Κω/νου Ροσέτου, βλ. Sturdza, ό.π., σ. 403. Κάποιες συγχύσεις που υπάρχουν στο έργο του Sturdza δεν επιτρέπουν βεβαιότητες ως προς τους βαθμούς συγγένειας.

Η διεύρυνση της ομάδας

Το καταστατικό της Σηρικής Εταιρείας όριζε ότι οι νέες 152 μετοχές έπρεπε να διατεθούν ώς την 1η Ιανουαρίου 1855 (άρθρο 9). Η παράταση της προθεσμίας κατά τρεις μήνες, που δόθηκε στις 28 Δεκεμβρίου 1854, δεν πρέπει να οφειλόταν μόνο στις ανώμαλες συνθήκες που επικρατούσαν στην Αθήνα και τον Πειραιά στο δεύτερο εξάμηνο του 1854, με τον αποκλεισμό του Πειραιά και ιδίως με τη χολέρα που έπληξε την πρωτεύουσα, όπως αναφέρει σχετική ανακοίνωση της Εταιρείας.[21] Διότι παρόλο που οι νέες μετοχές είχαν τοποθετηθεί, στο μεγαλύτερο μέρος τους, τον Ιούνιο του 1855, όταν έγινε η πρώτη γενική συνέλευση της Εταιρείας, σε μεγάλο βαθμό είχαν καλυφθεί από τους ίδιους τους αρχικούς μετόχους (βλ. Πίνακα 1). Ο Ροέκ διπλασίασε το αρχικό του μερίδιο· τέσσερις από τους Έλληνες ιδρυτές πήραν από 13 νέες μετοχές, ενώ ο Κωνσταντίνος Δουρούτης μόνο 5. Ένας μόνο νέος μέτοχος, ο Α. Παπαδάκης πήρε ένα σημαντικό τμήμα από τις νέες μετοχές (21) μαζί με τις 19 του Παπιολάκη. Έμειναν έτσι μόνο 36 νέες μετοχές (ή 36.000 δρχ.) προς διάθεση στην ελληνική αγορά, οι οποίες

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΟΙ ΜΕΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΣΗΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μέτοχοι	*Συμβόλ. 6.8.1854*	*Γ. Συν. 24.5.55*	*Γ. Συν. 15.3.56*	*Γ. Συν. 8.8.57*	*Γ. Συν. 31.7.59*	*Γ. Συν. 21.1.60*	*Γ. Συν. 21.1.62*
Α. Γ. Δουρούτης	19	32	32	32	32	32	32
Μ. Ιατρός	19*	32*	32*	32*	32*	32	32*
Ι.Κ.Τσάτσος	19	32	32	32*	32	32	32
Δ.Μαυροκορδάτος	19	32	32	32	32	32*	32*
Π.Παπιολάκης	19	–	–	–	–	–	–
Α.Φ.Παπαδάκης	–	40	40	40	40	40	40
L.Roeck	38	76	76	71	19*	19*	19*
Frères Souchon	–	–			33*	–	33*
A.Thiebaud	–	–	–		–	19*	19*
Κ.Γ.Δουρούτης	19	24	24	42	24	24	24*
Ν.Μοροζίνης	–	–	–		–	10*	10*
Σ.Αλεξανδράκης	–	–	–		–	2*	–
Α.Παπαθεοδώρου	–	–	–		–	1*	–
Σ.Σ.Άσκολης	–	–	–		–	–	–
Καλλ.Παπαδούκας	–	–	–		–	–	–
Ι.Χατζηπέτρος	–	5	5	–	–	5	5
Αλέξιος Πάλλης	–	4	4	–	–	4	4
Χρ.Ι.Παραμυθιώτης	–	–	6	6	–	6*	6*
Δημ. Κ.Σούτζος/ Κων.Δ.Σούτζος	–	–	–	–	6	5	5
Α.Λιμπ/όπουλος	–	–	–	–	–	2*	2*
Εκπροσ.μετοχές	152	277	283	287	250	265	295

* Σημειώνονται με αστερίσκο οι παρουσίες στις Γ.Σ. μέσω αντιπροσώπων, ενώ η παύλα υποδεικνύει ότι οι μέτοχοι ούτε παρίστανται ούτε εκπροσωπούνται. Οι μετοχές που προσγράφονται στους Ροέκ και Κ. Δουρούτη το 1857 αντιστοιχούν στο σύνολο των μετόχων που εκπροσωπούν.

18. Απόγονος (4η γενιά) του βοεβόδα της Μολδαβίας Νικολάου Μαυροκορδάτου, γιός του Στέφανου Μαυροκορδάτου και της Αικατερίνης Σχινά, ο Δημήτριος γεννήθηκε στη Βεσσαραβία το 1821 και το 1847 ολοκλήρωσε τις νομικές σπουδές του στο Παρίσι (βλ. Sturdza, *ό.π.*, σ.325 και D.E.Maurocordato, *Thèse pour la licence*, Faculté de Droit de Paris, Παρίσι 1847). Διατέλεσε δικαστής στην Αθήνα, αργότερα καθηγητής του Πανεπιστημίου και για ένα μικρό διάστημα Υπουργός Εξωτερικών στις πρώτες μεταθωνικές κυβερνήσεις (1863), ενώ η συγγραφική του δραστηριότητα μαρτυρεί ευρύ ορίζοντα ενδιαφερόντων, ανάμεσα στα οποία τα οικονομικά ζητήματα κατέχουν αξιοπρόσεκτη θέση. Εκτός από τα καθαρώς νομικά συγγράμματά του (Δημ. Στ. Μαυροκορδάτου, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ρωσικής Νομοθεσίας από των αρχαιοτάτων άχρι των καθ'ημάς χρόνων*, Αθήνα 1857), ο Μαυροκορδάτος έγραψε σειρά άρθρων για τραπεζικά ζητήματα στην *Κλειώ* της Τεργέστης, τα οποία εξέδωσε και σε βιβλίο (*Επιστολαί εκ Γερμανίας περί πιστωτικών τραπεζών του λαού*, Λειψία 1869), ενώ τον απασχόλησαν και εκπαιδευτικά ζητήματα (*Υπομνημάτιον περί εκπαιδεύσεως του λαού*, Αθήνα 1872). Ο Δ. Μαυρογορδάτος συμμετείχε επίσης στην επιτροπή του Συλλόγου του Παρνασσού που το 1872 προώθησε την ίδρυση της Σχολής απόρων παίδων, βλ. σχετικά Μ. Λάμπρου, *Απόρων παίδων βίος και έθιμα* (ανάτυπο από τον 13ο τόμο του *Παρνασσού*), Αθήνα 1890, σ. 2.

19. Βλ. σχετικά *Αθηνά*, 28.1.1855.

20. Για τους Έλληνες μετόχους του Βασιλικού Ζαχαροποιείου, βλ. Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ.2, Αθήνα 1895, σ.123 κ.εφ.

21. *Σηρική Εταιρεία...*, ό.π., σ. 11.

έφτασαν το 1860, μετά από ορισμένες μεταβιβάσεις, τις 40.[22]

Ο Αντώνιος Καμπάνης-Παππαδάκης «του Φραγκιού»,[23] από την Κρήτη, αδελφός του θρυλικού Ισμαήλ Φερίκ Πασά, ήταν πλούσιος κτηματίας-επιχειρηματίας της Αθήνας, όπου είχε εγκατασταθεί τη δεκαετία του 1840, ύστερα από μια θητεία στα κτήματα των Στούρτζα στη Βεσσαραβία. Ο Παππαδάκης, που είχε σπουδάσει γεωπονία και έγινε ο σημαντικότερος, σε ατομικό επίπεδο, μέτοχος της Σηρικής Εταιρείας και στενός συνεργάτης του Α. Δουρούτη, πρέπει να επηρέασε καθοριστικά, όπως θα δούμε, ορισμένες από τις αρχικές επιλογές της εταιρείας. Από τους υπόλοιπους δέκα νέους μετόχους, οι έξι ανήκουν στο εμπορικό δίκτυο των Μ. Ιατρού – Κ. Δουρούτη. Ο σημαντικότερος, ο Νικόλαος Μοροζίνης, ήταν έμπορος εγκατεστημένος στην Τεργέστη, όπου ενδεχομένως βρισκόταν ακόμη.[24] Το ίδιο ισχύει και για τον Α. Παπαθεοδώρου, που ήταν έμπορος εγκατεστημένος στην Αγκώνα. Ο Σπυρίδων Αλεξανδράκης ήταν ανερχόμενος έμπορος της Καλαμάτας, από όπου αλληλογραφούσε με τον Μ. Ιατρό από το 1849 και στη συνέχεια συναλλασσόταν με τη Σηρική Εταιρεία.[25] Ο Αναγνώστης Λιμπερακόπουλος ήταν επίσης άνθρωπος του Μ. Ιατρού, εγκατεστημένος στην Κυπαρισσία το 1838 και αργότερα στον Πύργο, από όπου συνεργαζόταν με τη Σηρική Εταιρεία.[26] Για τους Σ.Σ. Άσκολη και Καλλίνικο Παππαδούκα δεν εντοπίστηκε καμμία πληροφορία· δεν εμφανίζονται όμως στις συνελεύσεις, όπου εκπροσωπούνται πάντοτε από τον Κ. Δουρούτη, συνεπώς μπορούμε να συναγάγουμε ότι ήταν και αυτοί άνθρωποι του δικού του δικτύου. Οι πέντε αυτοί μέτοχοι μοιράστηκαν όλες κι όλες δέκα μετοχές, δηλαδή από 2 κατά μέσο όρο ο καθένας. Τέλος, ο κύκλος των επιχειρηματιών κλείνει με τον Ηπειρώτη έμπορο Χρ. Ι. Παραμυθιώτη (6 μετοχές), που πρέπει επίσης να σχετιζόταν με τους Δουρούτη.[27]

Οι υπόλοιποι τρεις νέοι μέτοχοι, πρόσωπα με σημαντικό κοινωνικό κύρος, είναι εύποροι επαγγελματίες ή αξιωματούχοι που τοποθέτησαν κεφάλαια (περιορισμένα βέβαια) στην εταιρεία εν όψει εισοδημάτων, ενισχύοντας ταυτόχρονα την «πατριωτική» και «κοινωφελή» εικόνα της. Κάτοικοι της Αθήνας όλοι, έχουν αρκετά πυκνή συμμετοχή στις γενικές συνελεύσεις. Είναι ο Ιωάννης Χατζη–Πέτρος,[28] γερουσιαστής, που συνήθως προεδρεύει στις συνελεύσεις, ο Αλέξιος Πάλλης, ο γνωστός Ηπειρώτης γιατρός και καθηγητής του Πανεπιστημίου, και τέλος ο Δημήτριος Κ. Σούτζος, ο συμβολαιογράφος της Αθήνας, που τον είδαμε να έχει συντάξει τα συμβόλαια της «Βράμπε», γόνος και αυτός γνωστής φαναριώτικης οικογένειας, συγγενικής με τις οικογένειες Τσάτσου και Μαυροκορδάτου.[29]

Ολοκληρώνοντας τη φυσιογνωμία των μετόχων, ιδρυτών και μη, της Σηρικής Εταιρείας, θα πρέπει να τονίσουμε την αρκετά προχωρημένη ηλικία τους. Από τους δεκαέξι τελικούς Έλληνες μετόχους, μας είναι γνωστή η ηλικία των δέκα· από αυτούς, επτά ήταν άνω των 40 το 1854 (δύο μάλιστα άνω των 50, δηλαδή γέροντες για την εποχή), ενώ από τους υπόλοιπους τρεις, οι δύο (Α. Δουρούτης και Ι. Τσάτσος) πλησίαζαν την ηλικία αυτή (38 και 37 ετών αντιστοίχως). Βέβαια η Σηρική Εταιρεία ήταν ουσιαστικά στα χέρια ενός από τους νεώτερους μετόχους. Ωστόσο είναι φανερό ότι οι ιδιοκτήτες της είχαν περάσει το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού βίου τους σε προβιομηχανικά οικονομικά περιβάλλοντα και δεν θα είχαν ούτε τον δυναμισμό ούτε την ευελιξία προσαρμογής που χαρακτηρίζουν τις νεώτερες ηλικίες. Κάποιες δυσκαμψίες της ομάδας, που θα φανούν στη συνέχεια, θα πρέπει ίσως να συσχετιστούν με αυτό το ηλικιακό δεδομένο.

22. Όλες οι πληροφορίες για την κατανομή των μετοχών, από ορισμένα λυτά έγγραφα που διασώζονται στο Αρχείο Χ. Ζιούλα. Το πρώτο αποτελείται από τρία φύλλα που μοιάζουν σπαράγματα από το βιβλίο πρακτικών των συνελεύσεων της Εταιρείας (το οποίο λανθάνει)· στο πρώτο φύλλο υπάρχει ο τίτλος «Πρακτικά των Συνελεύσεων της Σηρικής Εταιρείας της Ελλάδος» και το σύνολο περιλαμβάνει τα πρακτικά της πρώτης συνέλευσης (24.6.1855) και μέρους της δεύτερης (15.3.1856). Τα υπόλοιπα έγγραφα είναι όλα αντίγραφα πρακτικών των συνελεύσεων της 8.8.1857, 31.7.1859, 24.1.1860 και 21.1.1862, φέρουν όλα βεβαίωση υπογεγραμμένη από τον Α. Δουρούτη (με ημερομηνία 29.9.1861 για τα τρία πρώτα και 31.1.1862 για το τελευταίο) ότι είναι «ακριβή αντίγραφα εκ του εν τοις πρακτικοίς της Σηρικής Εταιρείας της Ελλάδος πρωτοτύπου», ενώ από άλλες σημειώσεις και προσθήκες φαίνεται ότι έγιναν και χρησιμοποιήθηκαν για δικαστικούς σκοπούς. Όλες οι παραπομπές στο εξής στα έγγραφα αυτά, με τη μορφή: Πρακτικά Συνέλευσης ... [ημερομηνία].

23. Έτσι τον φαντάστηκε η Ρέα Γαλανάκη, στο μυθιστόρημά της *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ Πασά* (Αθήνα 1989, σ.27), να φωνάζει το όνομά του αποχαιρετώντας τον αδελφό του. Ο Α. Φ. Παππαδάκης γεννήθηκε το 1816 στο Ψυχρό Λασηθίου και μετά τη γνωστή περιπέτεια της απαγωγής και αιχμαλωσίας του στην Κωνσταντινούπολη, διέφυγε στην Οδησσό. Εκεί τον εγνώρισε ο Αλέξανδρος Στούρτζα, που χρηματοδότησε τις γεωπονικές σπουδές του και τον πήρε επιστάτη στα κτήματά του. Με πλούσια δράση, ενεργό μέλος της εν Αθήναις υπέρ των Κρητών Κεντρικής Επιτροπής, ο Παππαδάκης άφησε κατά τον θάνατό του (1878) το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Βλ. Ν. Μ. Δαμαλά, *Λόγος εκφωνηθείς κατά το μνημόσυνον του αοιδίμου Αντωνίου Φ. Παπαδάκη*, Αθήνα 1879, και Π. Κριάρη, *Ιστορία της Κρήτης* ..., τ.Γ, Χανιά 1937 (α' έκδ. 1902), σ. 410-411 (τις πηγές αυτές μου υπέδειξε ο Στρατής Μπουρνάζος, τον οποίο ευχαριστώ θερμά και από εδώ). Βλ. επίσης Αγγελομάτη και Τσουκλίδου, *ό.π.*, σ.79-80 (τάφος Καλλιόπης Γ. Καμπάνη). Ο Παππαδάκης εντοπίζεται επίσης ανάμεσα στους μετόχους της Εταιρείας Ελληνικής Ατμοπλοΐας, όπου εγγράφηκε για 10 μετοχές των 500 δρχ. στο τέλος του 1856 (βλ. Κ. Παπαθανασόπουλος, «Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1849-1857)», *Μνήμων*, 12(1985), σ.184). Το 1857 συμμετείχε, μαζί με τον Κωνσταντίνο Δουρούτη, στην ομάδα των επιχειρηματιών που πρότειναν να αναλάβουν την κατασκευή του σιδηροδρόμου Αθηνών-Πειραιώς (η οποία τελικά ανατέθηκε τότε στον Φεράλδη)· στην ομάδα αυτή συμμετείχαν σημαντικοί οικονομικοί παράγοντες (Σ. Σίνας, Ελένη Μ. Τοσίτζα κ.ά.)· βλ. *Τα περί του απ'Αθηνών εις Πειραιά σιδηροδρόμου*, Αθήνα 1858.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΜΕΤΟΧΩΝ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟΝ ΑΡΙΘΜΟ ΜΕΤΟΧΩΝ

Αριθμός μετόχων	*Αριθμός μετοχών ανά μέτοχο*	*Σύνολο μετοχών*	
		Αριθμός	*% **
6	32-40	201	66,2
3	19-24	62	20,4
10	2-10	40	13,2
19		303	99,8

* Τα ποσοστά υπολογίζονται επί του συνόλου των 304 μετοχών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΜΕΤΟΧΩΝ

Μέτοχοι	*Αριθμός μετοχών*	*%*
Γάλλοι μέτοχοι περί τον Roeck	71	23,4%
Οικογένεια Δουρούτη–Ιατρού	88	29,0%
Λοιποί αρχικοί μέτοχοι και Α.Παππαδάκης	104	34,2%
Μέτοχοι εκπροσωπούμενοι από Κ. Δουρούτη	18	5,9%
Λοιποί νέοι μέτοχοι	22	7,2%

Στον Πίνακα 1 φαίνεται ότι η κατανομή αυτή των μετοχών είχε οριστικοποιηθεί στη γενική συνέλευση του 1857. Ο μεν Ροέκ είχε τότε μεταβιβάσει το μεγαλύτερο μέρος των μετοχών του σε εμπόρους της Λυών που συνεργάζονταν στενά με τη Σηρική Εταιρεία, ο δε Κωνσταντίνος Δουρούτης είχε διαθέσει 18 μετοχές στο δικό του δίκτυο. Ίσως τα θετικά αποτελέσματα της εταιρείας το 1856 –ουσιαστικά τη μόνη ιδιαίτερα ευνοϊκή χρονιά, όπως θα δούμε– να διευκόλυναν τη διάθεση των μετοχών. Ο Ροέκ κράτησε τελικά μόνο 19 μετοχές, δηλαδή το μισό από το αρχικό του μερίδιο, και σύντομα ήρθε σε αντιπαράθεση με τη Σηρική Εταιρεία. Πάντως η γαλλική συμμετοχή στην επιχείρηση έμεινε ώς το τέλος αρκετά σημαντική (23%). Η τελική κατανομή των μετοχών, όπως είχε διαμορφωθεί από το 1857 περίπου, φαίνεται στον Πίνακα 2.

Όπως σε όλες τις εταιρείες έτσι κι εδώ, η μειοψηφία των ισχυρών μετόχων, οι έξι δηλαδή μεγαλύτεροι μέτοχοι (ή το 32% των μετόχων), ελέγχει την απόλυτη πλειοψηφία των μετοχών (το 66%) και μάλιστα διαμορφώνει οριακά και την απαιτούμενη για την απαρτία της γενικής συνέλευσης πλειοψηφία των 2/3. Όμως αυτή η απρόσωπη κατανομή δεν λέει πολλά πράγματα. Στον Πίνακα 3 φαίνεται ότι στην ουσία, την απόλυτη πλειοψηφία την ελέγχει ο πυρήνας των Ελλήνων αρχικών μετόχων (οικογένεια Δουρούτη–Ιατρού και οι λοιποί δύο αρχικοί μέτοχοι μαζί με τον Α.Παππαδάκη). Οι αδελφοί Δουρούτη μαζί με τους «σιωπηλούς» μετόχους του κύκλου τους, ελέγχουν 106 μετοχές, κάτι παραπάνω από το 1/3 του συνόλου· στην πράξη, με τον προσεταιρισμό ενός τουλάχιστον από τους άλλους τρεις βασικούς μετόχους, ελέγχουν την απόλυτη πλειοψηφία των παρόντων, αφού ο αριθμός των εκπροσωπουμένων στις συνελεύσεις μετοχών κυμαινόταν από 250 ώς 295 και συνήθως ήταν 277–287.

Δεν θα έπρεπε ωστόσο να συμπεράνει κανείς, λίγο βιαστικά, ότι η πα-

24. Η αλληλογραφία του Μοροζίνη με τον Μ. Ιατρό είναι πυκνή στην περίοδο 1838-1846 (βλ. Κ. Σπηλιωτάκη, *ό.π.*). Εντοπίζεται στους καταλόγους της Όλγας Κατσιαρδή-Hering, *ό.π.*, σ. 631, 644 και 654.

25. Επιστολές του στο ΑΜΙ, τ.VIII (1849). Ο Σπυρίδων Αλεξανδράκης (1807-1871) καταγόταν από τον Κάμπο της Αβίας και εξελίχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους εμπόρους της Καλαμάτας, αφού εργάστηκε αρχικά, και ώς το 1836, ως υπάλληλος ενός αλευρεμπόρου. Με τα κληροδοτήματά του υπήρξε επίσης σημαντικός ευεργέτης της Καλαμάτας (Αλεξανδράκειο Νοσοκομείο, Πτωχοκομείο κ.λπ.) και της ιδιαίτερης πατρίδας του (Ελληνικό Σχολείο Κάμπου Αβίας). Βιογραφικά του στο [Μίμης Ηλ. Φερέτος], *Μεσσηνιακά* 1968, τ.Α, Αθήνα 1968, σ. 543-546, και Ν. Καράμπελας, *Μεσσηνιακό βιογραφικό λεξικό*, Καλαμάτα 1962, σ.22-23.

26. Σε δύο επιστολές του Αναγνώστη Λιμπερακόπουλου προς τον Ιατρό, το 1838 (ΑΜΙ, τ.V) φαίνεται ότι κατείχε τότε κάποια δημόσια θέση και ζητούσε από τον Ιατρό να μεσολαβήσει σε κάποιον «φίλο» στο Ναύπλιο για να πετύχει τη μετάθεσή του εκεί ή στην Κόρινθο.

27. Όπως σχετιζόταν και με τον άλλο συντοπίτη του έμπορο, τον Χριστόδουλο Ευθυμίου, βλ.σχετικά Ευτυχία Λιάτα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1839-1846)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1984, σ. 67. Το 1860 ο Παραμυθιώτης είχε πεθάνει και από τότε ο Κ. Δουρούτης εκπροσωπούσε στις συνελεύσεις το μερίδιό του, ως «επίτροπος των ανηλίκων τέκνων του».

28.Ο Γιαννάκης Χ. Πέτρου μετείχε στην Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας (1827) και του Άργους (1829) ως πληρεξούσιος της επαρχίας Ασπροποτάμου, και θα εγνώριζε ασφαλώς τον πατέρα του Ιωάννη Τσάτσου, βλ. Α. Μάμουκα, *ό.π.*, τ.Η, Αθήνα 1840, σ.17, τ.Θ, Αθήνα 1841, σ.153 και τ.ΙΑ, Αθήνα 1852, σ.16. Βλ. επίσης Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986, σ. 54.

29. Απόγονος αδελφού του ηγεμόνα της Βλαχίας και Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτζου, ο Δημήτριος (1795-1865), συμβολαιογράφος στην Αθήνα, ήταν γιός του Κωνσταντίνου Σούτζου και της Αργυρώς Σκαναβή. Πολλά μέλη της μεγάλης οικογένειάς του είχαν συγγενέψει με τις οικογένειες Ροσέτου και Μαυροκορδάτου. Ο ίδιος παντρεύτηκε την Ελένη Δημητρίου Σχινά (1798-1858), στο όνομα της οποίας ήταν οι μετοχές της Σηρικής Εταιρείας, που μεταβιβάστηκαν, μετά τον θανατό της, στον γιό του Κωνσταντίνο. Βλ. Sturdza, *ό.π.*, σ.418-419· Ε. Τσουγκαράκη - Δ. Τσουκλίδου, *ό.π.*, σ. 29, και *Έλληνες ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας* (με πρόλογο Ευάγγελου Φωτιάδου), Αθήνα 1972, σ. 223.

ραπάνω κατανομή ήταν αποτέλεσμα συγκεκριμένης στρατηγικής από την πλευρά των αρχικών μετόχων ή ειδικότερα των αδελφών Δουρούτη. Μεγαλύτερος αριθμός μετόχων και συνεπώς μεγαλύτερη διασπορά των μετοχών δεν θα σήμαινε υποχρεωτικά αφαίρεση του ελέγχου από τον πυρήνα των βασικών μετόχων, όπως άλλωστε δείχνει το παράδειγμα του Κωνσταντίνου Δουρούτη, που μοίρασε μεγαλύτερο αριθμό μετοχών σε τρίτους και κράτησε λιγότερες για τον εαυτό του. Άλλωστε από τη φύση της η Σηρική Εταιρεία δεν μπορούσε να είναι "μαζική", όπως έγιναν αργότερα οι ανώνυμες εταιρείες –πουθενά στον κόσμο δεν υπήρξαν μαζικές οι "sociétés en commandite"– κάτι που φαίνεται και από την αξία της μετοχής (1.000 δρχ.), που ήταν υψηλή για τις συνθήκες της εποχής. Εξάλλου, η γαλλική συμμετοχή φαίνεται πως είχε τελικά μεγαλύτερη συμβολική αξία από την πραγματική αναλογία της στο σύνολο του κεφαλαίου.

Περισσότερη ίσως σημασία έχει η διαπίστωση ότι η σύνθεση των μετόχων της Σηρικής Εταιρείας δίνει την εντύπωση ενός σοφού αμαλγάματος οικονομικής και κοινωνικής ισχύος: συνδυάζοντας πεπειραμένους εμπόρους αξιόλογης οικονομικής επιφάνειας και κοινωνικά ισχυρούς παράγοντες, η πρώτη βιομηχανική εταιρεία της Ελλάδας έμοιαζε να ξεκινά με καλούς οιωνούς. Είχε άλλωστε σαφή ταυτότητα: εκείνη της γενιάς της Επανάστασης, των ανθρώπων που μετείχαν από θέσεις ισχύος στη δόμηση της νέας κοινωνίας. Η εθνική και κοινωνική δράση τους έχει συσκοτίσει τις οικονομικές δραστηριότητές τους στην ελληνική ιστοριογραφία. Είναι πιθανό ότι στη συνείδηση των ανθρώπων αυτών τα δύο επίπεδα συνδέονταν: ο αμιγής οικονομικός ορθολογισμός υπάρχει μόνο στη θεωρία. Το πώς επενδύονταν οι οικονομικές πρακτικές με το εθνικό ιδεολογικό περίβλημα είναι ζήτημα ανοιχτό προς μελέτη. Παραμένει το γεγονός ότι, για τους ανθρώπους της γενιάς αυτής, αυτός ήταν ο κυρίαρχος μηχανισμός απόδοσης νοήματος στις πράξεις τους.

Η σταδιακή διαμόρφωση του συγκροτήματος: η τεχνική παράμετρος

Τα τεχνικά ζητήματα, συχνά υποτιμημένα στις μελέτες οικονομικής ιστορίας, είναι μια από τις σημαντικότερες δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει η βιομηχανία σε χώρες με περιορισμένη τεχνική παράδοση και υποδομή. Το μεταξουργείο της Αθήνας ήταν βέβαια, κατά κάποιο τρόπο, ένα εργοστάσιο που παραδόθηκε «με το κλειδί στο χέρι» και η τεχνική της αναπήνισης δεν ήταν άγνωστη στην Ελλάδα. Ωστόσο για να δαμαστούν οι τεχνικές του ατμού και να αφομοιωθούν τα εξελιγμένα συστήματα αναπήνισης, χρειάστηκε για αρκετά χρόνια η παρουσία Γάλλων τεχνιτών/τεχνιτριών, ενώ σοβαρότερα τεχνικά προβλήματα ανέκυψαν με την επέκταση και προσαρμογή της εγκατάστασης σε νέες χρήσεις, τα οποία σε μεγάλο βαθμό προσδιόρισαν την εξέλιξη της επιχείρησης την πρώτη δεκαετία. Αναλύοντας τα προβλήματα αυτά κατανοούμε καλύτερα την ανάλωση δυνάμεων και τις πρόσθετες δαπάνες που απαιτούσε η επίλυσή τους, ενώ η γνώση του τεχνικού εξοπλισμού μας επιτρέπει να κατανοήσουμε σωστότερα τον χαρακτήρα των επενδυτικών επιλογών, αλλά και να ερμηνεύσουμε τη μορφολογία της εγκατάστασης.

Οι περιγραφές που διαθέτουμε είναι φυσικά συνοπτικές και συχνά ασαφείς, αφού έχουν γίνει κατά πάσα πιθανότητα από μή ειδήμονες· μας

30. Περιγραφές του μεταξουργείου στην αρχική του φάση υπάρχουν στην Εκθεση πλειστηριασμού του 1854 και στη διαφημιστική καταχώριση με τίτλο «Société Séricicole de la Grèce» που δημοσιεύτηκε στον *Spectateur d'Orient*, 3(1854-55) (χωρίς σελιδαρίθμηση). Η δεύτερη περιγραφή δημοσιεύτηκε στα ελληνικά και στο φυλλάδιο *Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 3-10, όπου όμως παραλήφθηκαν ορισμένες τεχνικές λεπτομέρειες. Το ίδιο κείμενο και στο «Μεταξουργείον εν Αθήναις», *Πανδώρα*, τχ.116, τ.5(1855), σ. 476-478. Από αυτό αντλεί την περιγραφή του μεταξουργείου και η *Αθηνά*, της 19.1.1855. Στην ολοκληρωμένη μορφή της, η εγκατάσταση περιγράφεται στη «Δηλοποίηση ημέρας πλειστηριασμού» που δημοσιεύτηκε μαζί με την «Εκθεση αναγκαστικής κατασχέσεως» στην εφημ. *Δικαστικός Κλητήρ*, φ.580, 7.8.1865 (στο εξής: Δηλοποίηση πλειστηριασμού 1865). Χρησιμοποιήθηκε εδώ συμπληρωματικά και η περιγραφή του A. Gaudry, *ό.π.*, σ. 321-322, την οποία αναδημοσίευσε μεταφρασμένη ο Μ.Παπαδόπουλος-Βρετός, *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1864*, τ.Δ, σ. 73, μαζί με τη σχετική εικόνα (βλ. *εδώ*, εικ. 3). Περιγραφή της αυλής και των συστημάτων υδροδότησης υπάρχει σε δύο «Εκθέσεις πραγματογνωμόνων» με ημερομηνίες 29.3.1860 και 18.10.1860 αντιστοίχως, που βρίσκονται στο Αρχείο Χ. Ζιούλα. Οι τεχνικές λεπτομέρειες για τα συστήματα αναπήνισης, από το L. Vignon et I. Bay, *La soie au point de vue scientifique et industriel*, Encyclopédie Industrielle, J.-B. Baillière & fils, Παρίσι 1914.

31. Χρησιμοποιώ εδώ τον προσανατολισμό που δίνει η Έκθεση πλειστηριασμού του 1854 (δυτική η πλευρά της οδού Κεραμεικού, που στη Δηλοποίηση πλειστηριασμού του 1865 χαρακτηρίζεται νότια).

32. Χάλκινες κατά τον Gaudry, *ό.π.*, σ. 321, από επικασσιτερωμένο χαλκό κατά την περιγραφή του *Spectateur d'Orient*. Στα ελληνικά τεκμήρια ονομάζονται άλλοτε «καζάνια» και άλλοτε «λέβητες».

33. Κάθε πάγκος πρέπει να αποτελείτο από τρία τμήματα των 8 λεκανών, γιατί σε μεταγενέστερες φάσεις του μεταξουργείου, ο (μειωμένος) αριθμός λεκανών του είναι πάντοτε πολλαπλάσιο του 8 (βλ. εδώ, πιό κάτω).

34. Πολλές ανάλογες εικόνες στον θαυμάσιο τόμο που εξέδωσε το Πανεπιστήμιο του Τορίνο σε συνεργασία με ποικίλους άλλους φορείς, *Le fabbriche magnifiche. La seta in provincia di Cuneo tra Seicento e Ottocento*, Cuneo 1993.

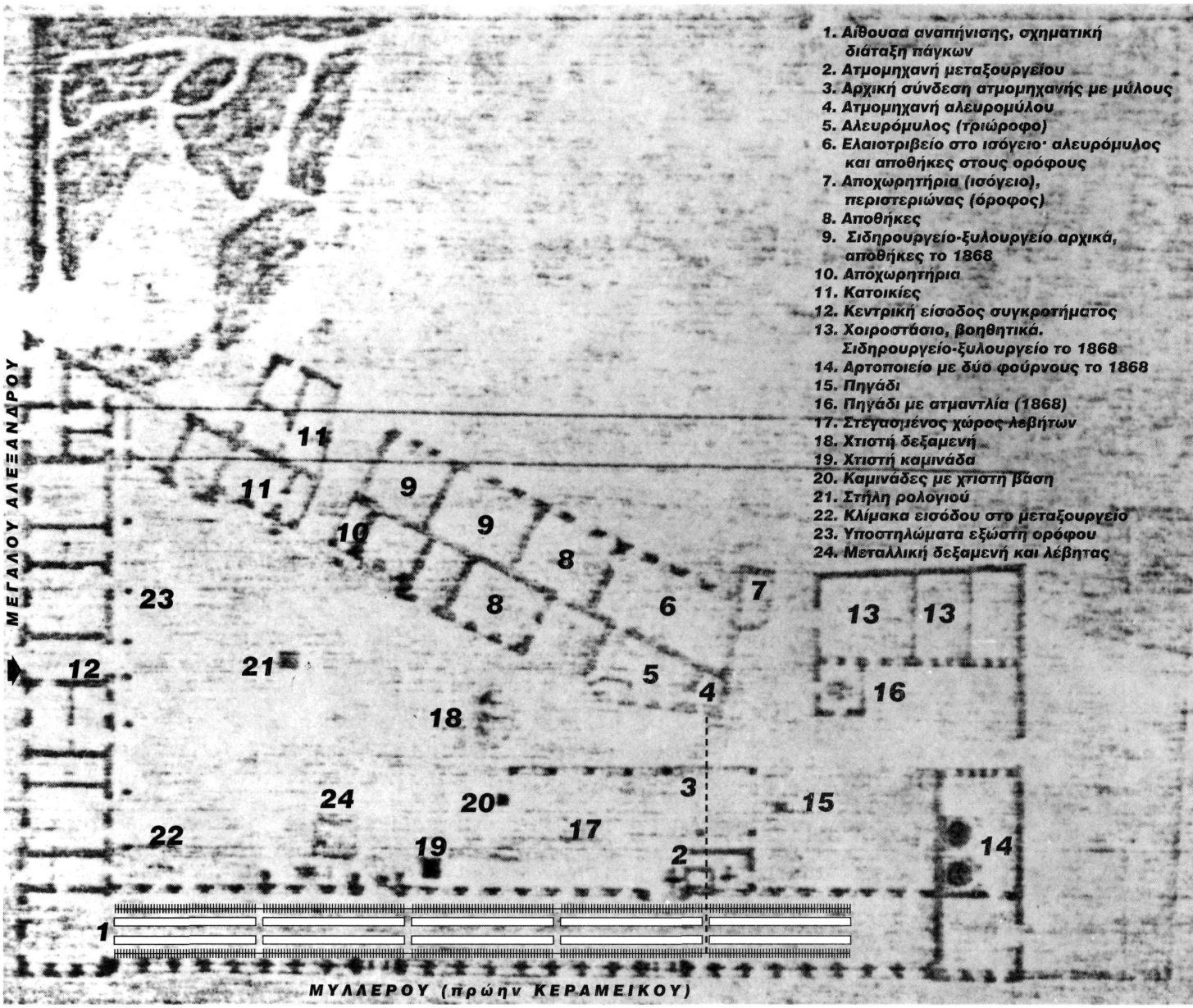

2

2. Κάτοψη του ισογείου του συγκροτήματος, όπως είχε διαμορφωθεί το 1868. Σημειώνονται οι θέσεις των βασικών στοιχείων του εξοπλισμού και οι χρήσεις των χώρων με βάση την περιγραφή της Έκθεσης πλειστηριασμού του 1865 και τις μεταγενέστερες μετατροπές.

επιτρέπουν μολαταύτα να αναπαραστήσουμε τη διάταξη και τα βασικά χαρακτηριστικά του εξοπλισμού (βλ. εικ.2).[30] Ο κυρίως παραγωγικός χώρος της αναπήνισης ήταν η μεγάλη μακρόστενη αίθουσα της δυτικής πλευράς,[31] με τα 36 παράθυρα επί της οδού Κεραμεικού και άλλα 28 απέναντι, προς την αυλή του συγκροτήματος. Κατά μήκος των δύο μεγάλων πλευρών βρίσκονταν δύο συστοιχίες πάγκων από ορείχαλκο με βάσεις από χυτοσίδηρο, πάνω στους οποίους ήταν ενσωματωμένες οι λεκάνες.[32] Κάθε πάγκος (μήκους 15-16 μέτρων) είχε 24 λεκάνες και κάθε συστοιχία πέντε πάγκους, υπήρχαν δηλαδή 120 λεκάνες σε κάθε πλευρά και συνολικά 240.[33] Η θέση εργασίας που αντιστοιχούσε σε κάθε λεκάνη είχε πλάτος 63-65 εκατοστά, συνεπώς οι αναπηνίστριες κάθονταν πολύ κοντά, όπως φαίνεται καί στην εικόνα από παρόμοιο ιταλικό μεταξουργείο (εικ.4).[34] Με την πλάτη στον

3

4

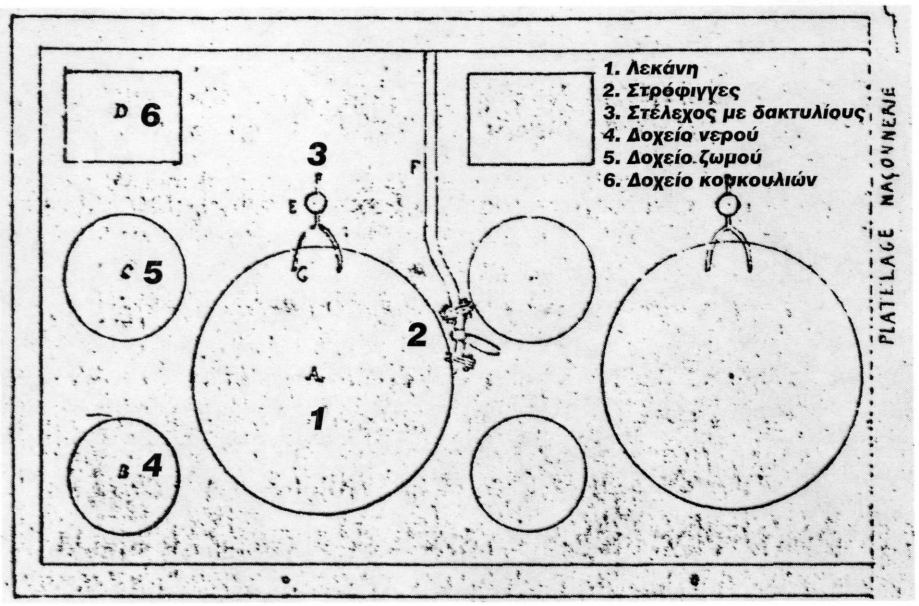

5

3. Το εσωτερικό της αίθουσας αναπήνισης, από το *Εθνικόν Ημερολόγιον 1864* του Μ. Παπαδόπουλου-Βρετού.

4. Εσωτερικό ιταλικού μεταξουργείου (φωτογραφία από: *Le fabbriche magnifiche*, ό.π., σ. 99).

5. Ο πάγκος της αναπήνισης (δύο συνεχόμενες θέσεις εργασίας) σε κάτοψη. Σχέδιο με υπομνηματισμό στα γαλλικά, χωρίς άλλη ένδειξη (Αρχείο Χ. Ζιούλα).

τοίχο, κοιτούσαν προς το κέντρο της αίθουσας, έχοντας μπροστά τους τις λεκάνες και πίσω τους τις ανέμες (εικ. 3). Η διάταξη αυτή άφηνε ελεύθερο τον κεντρικό διάδρομο για την τροφοδοσία των λεκανών με κουκούλια από ξεχωριστή ομάδα εργατριών (συνήθως μικρών κοριτσιών), αλλά και για την καλύτερη επίβλεψη της εργασίας από τις επιστάτριες, που επίσης διακρίνονται στην εικόνα 3.[35] Για να μπορούν οι εργάτριες να επιβλέπουν και το τύλιγμα της κλωστής στην ανέμη, τα καθίσματά τους ήταν περιστρεφόμενα σκαμνιά.[36]

Στην περιφέρεια κάθε λεκάνης (εικ. 5) υπήρχαν δύο στρόφιγγες, απολήξεις των δικτύων νερού και ατμού, με τις οποίες η αναπηνίστρια έλεγχε την παροχή μέσα στη λεκάνη. Το πρώτο δίκτυο τροφοδοτείτο από δεξαμενή εγκατεστημένη στην αυλή και το δεύτερο από λέβητα που βρισκόταν στην αυλή επίσης, δίπλα στον λέβητα της ατμομηχανής. Οι σωληνώσεις έτρεχαν κάτω από τους πάγκους με τις λεκάνες. Ο χειρισμός του όλου συστήματος απαιτούσε δεξιοτεχνία και ταχύτητα, γιατί η αναπηνίστρια έπρεπε να ανοίγει τον ατμό για να φέρει το νερό της λεκάνης σε βρασμό, όταν έρριχνε μέσα τα κουκούλια, και έπειτα να μειώνει σταδιακά τη θερμοκρασία ανοίγοντας την παροχή κρύου νερού, ενώ ταυτόχρονα ανάδευε τα κουκούλια με τη «σκούπα». Δίπλα στη λεκάνη υπήρχαν τρία δοχεία, ένα που έδειχνε το επίπεδο του νερού, ένα για ζωμό από χρυσαλλίδες και ένα φορητό δοχείο για κουκούλια.[37] Υπήρχε ακόμη ένα στέλεχος («λαβή μάννα δια την κλωστήν») με δύο δακτυλίους, όπου εισχωρούσαν οι δέσμες των ινών, μόλις η αναπηνίστρια έπιανε την αρχή τους από κάθε κουκούλι. Η συνέχεια περιγράφεται ως εξής στην Εκθεση του 1854: «εκάστου καζανίου άνωθεν υπάρχει εις κλώστης σιδηρούς και δύο σύρματα, και πορτσελάνα· έκαστον καζάνιον έχει απέναντι ένα τροχόν σιδηρούν και δύο ανέμας...». Πρόκειται για το σύστημα της διπλής αναπήνισης, το λεγόμενο à la Chambon (δύο δέσμες από κάθε λεκάνη, εικ. 6).[38] Η βασική διαφορά από το σύστημα à la tavelle (μία δέσμη), σχετικά νεώτερο, έγκειται στο ότι το δεύτερο αυτό σύστημα άφηνε λιγότερη φύρα και έβγαζε πιο ομοιόμορφη κλωστή, αφού περιόριζε τον κίνδυνο της διπλής κλωστής (filo doppio, mariages: όταν έσπαγε η μία δέσμη), αλλά η ποιότητα της κλωστής, ως προς τη λεπτότητα και τη στιλπνότητα, ήταν καλύτερη στο σύστημα à la Chambon. Η λεπτομέρεια έχει κάποια σημασία, διότι δείχνει ότι ο αρχικός επενδυτής (η αγγλική εταιρεία) δεν ενδιαφερόταν τόσο για την εξοικονόμηση της πρώτης ύλης. Δικαιολογημένα θα θεωρούσε τότε ότι τα κουκούλια αφθονούσαν στην Ελλάδα (η επέκταση των μορεοφυτειών είχε ήδη ξεκινήσει)· αλλά το δεδομένο αυτό ανατράπηκε στη συνέχεια.

Οι δέσμες των ινών οδηγούνταν στις ανέμες («μάγγανα») μέσω των δακτυλίων ενός οριζόντιου στελέχους που ήταν συνδεδεμένο με το σύστημα κίνησης και πραγματοποιούσε μια οριζόντια ταλάντωση (το «va-et-vient»), έτσι ώστε η κλωστή να μήν τυλίγεται στο ίδιο σημείο αλλά να κατανέμεται ομοιόμορφα σε όλο το πλάτος της ανέμης και να μην «κολλάει». Οι διαθέσιμες περιγραφές ελάχιστα αναφέρονται στον μηχανισμό αυτόν, αλλά τα καμπυλωτά, οριζόντια, μεταλλικά στελέχη που φαίνονται στην εικόνα 3 ενδεχομένως αποτελούσαν εξαρτήματά του. Η απόσταση ανάμεσα στις δύο συστοιχίες ήταν αναγκαία γιατί η μεταξοκλωστή, που έβγαινε από τη λεκάνη λεπτή και κολλώδης, έπρεπε να προφτάσει να στεγνώσει και να «πήξει» προτού τυλιχτεί στην ανέμη.

35. Η ίδια διάταξη υπήρχε και στο μεταξουργείο του Λουκά Ράλλη, βλ. Gaudry, *ό.π.*, σ. 319. Στα μεταξουργεία του Πιεμόντε φαίνεται ότι η διάταξη όπου η αναπηνίστρια είχε μπροστά της και τη λεκάνη και την ανέμη, ήταν πιο συνηθισμένη. Στην περίπτωση αυτή, η επίβλεψη ήταν δυσκολότερη γιατί η επιστάτρια έβλεπε την πλάτη των αναπηνιστριών από τον κεντρικό διάδρομο, ενώ η τροφοδοσία με κουκούλια γινόταν από διάδρομο που μεσολαβούσε ανάμεσα στη συστοιχία των λεκανών και τη συστοιχία των ανεμών· το όλο σύστημα δηλαδή απαιτούσε περισσότερο χώρο (βλ. *Le fabbriche magnifiche...*, ό.π.).

36. «Καθέκλας καρίνους...στρογγύλας και στρεφομένας» αναφέρει η Έκθεση πλειστηριασμού 1854 και «tabourets tournant sur vis» ο Gaudry.

37. Η προσθήκη ζωμού από χρυσαλλίδες στο νερό της λεκάνης συνηθιζόταν στα περισσότερα μεταξουργεία της εποχής, με στόχο να διευκολύνεται η αναπήνιση, μολονότι ορισμένοι θεωρούσαν ότι ο πραγματικός σκοπός της ήταν να προστίθεται βάρος στην κλωστή, που απορροφούσε μέρος της κολλώδους ουσίας του ζωμού, βλ. L. Vignon - I. Bay, *ό.π.*, σ.125.

38. Η περιγραφή του *Spectateur d'Orient* είναι σαφέστερη: «le système est à deux bouts». Βλ. και I. Brossard, *Technologie des textiles*, Dunod, Παρίσι 1977, σ. 91 (από όπου και η εικόνα 6).

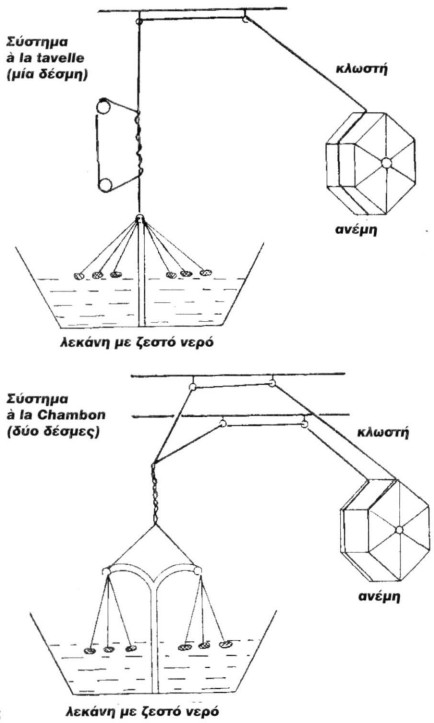

6

6. Σχηματική παράσταση των δύο συστημάτων αναπήνισης (από: I.Brossard, *Technologie des textiles*, Παρίσι 1977, σ. 91).

Οι ανέμες είχαν σιδερένιο άξονα και ξύλινο τύμπανο με εξαγωνική διατομή και μέγιστη διάμετρο συνήθως 70 εκατοστών. Ο «σιδηρούς τροχός» βρισκόταν κάτω από κάθε ζεύγος ανεμών και αποτελούσε τμήμα του όλου συστήματος μετάδοσης της κίνησης. Ένας άξονας διέτρεχε την κάθε συστοιχία και συνδεόταν, στο ύψος της ατμομηχανής, με τον κινητήριο τροχό της, μέσω ζεύγους τροχαλιών και ιμάντων. Δεν φαίνεται στις περιγραφές ούτε στην εικόνα 3, πώς μεταβιβαζόταν η κίνηση στην απέναντι, ως προς την πλευρά της ατμομηχανής, συστοιχία: πιθανότατα μέσω τροχών και ιμάντων στην οροφή της αίθουσας, ώστε να επιτρέπεται η διάβαση. Η ατμομηχανή ήταν οριζόντια,[39] 8 ίππων, μονοκύλινδρη και τοποθετημένη πάνω σε μάρμαρο. Βρισκόταν μαζί με τους λέβητες σε ιδιαίτερο κτίσμα στην αυλή, προσκολλημένο στην αίθουσα, με την οποία επικοινωνούσε με κιγκλίδωμα, προφανώς για λόγους ασφαλείας.[40] Ο κινητήριος τροχός της είχε βάρος 1.500 οκάδων.

Η απευθείας σύνδεση της ατμομηχανής με τις συστοιχίες των ανεμών μαρτυρεί ότι είχε προβλεφθεί αποκλειστικά για την κίνηση του αναπηνιστηρίου. Η διάταξη αυτή, που συνηθιζόταν στα μεταξουργεία, υδροκίνητα και ατμοκίνητα, περιόριζε ασφαλώς τις απώλειες και επέτρεπε τη χρήση περιορισμένης ιπποδύναμης (που ούτως ή άλλως δεν χρειαζόταν να είναι πολύ μεγάλη), αλλά δεν είχε ευελιξία:[41] η κατοπινή απόπειρα σύνδεσης αυτής της ατμομηχανής με τις νέες παραγωγικές μονάδες απέβη άκαρπη.

Ο κυλινδρικός λέβητας της ατμομηχανής (μήκους 8 μέτρων και ύψους 1 μέτρου), μαζί με τον λέβητα παραγωγής ατμού για τις λεκάνες (μήκους 9 μέτρων), ήταν εντοιχισμένοι σε βάση από τούβλα και εδράζονταν «επί σιδηρών εσχαρών», πάνω στην εστία της φωτιάς. Από τους ισολογισμούς της Εταιρείας, για τους οποίους θα γίνει λόγος παρακάτω, φαίνεται ότι η ατμομηχανή του μεταξουργείου λειτουργούσε κυρίως με ξυλοκάρβουνα, και μόνο βοηθητικά με γαιάνθρακες Κύμης. Υπήρχε και τρίτος λέβητας, ίσως βοηθητικός, μήκους 11 μέτρων.

Ολοκληρώνοντας την περιγραφή του μεταξουργείου, ας σημειώσουμε ότι ολόκληρος ο άνω όροφος της αίθουσας της αναπήνισης ήταν διαμορφωμένος για να λειτουργήσει ως βομβυκοτροφείο, με τις απαραίτητες «κρεβάτες», και ότι στον κινητό εξοπλισμό του περιλαμβάνονταν 240 κοφίνια για τη μεταφορά των κουκουλιών σε κάθε λεκάνη, ισάριθμες «σκούπες» για την ανάδευση των κουκουλιών, διάτρητες ορειχάλκινες λεκάνες, που τοποθετούνταν μέσα στις μόνιμες, εργαλεία μετρήσεων για το μετάξι, θερμόμετρα, ένα ρολόι του τοίχου, κουτάλες κ.ά.

Δικαιολογημένα το μεταξουργείο της Σηρικής Εταιρείας χαρακτηρίστηκε «μεγαλοπρεπές».[42] Στην πραγματικότητα, έπασχε εκ γενετής από γιγαντισμό. Το βέβαιο είναι ότι ο εξοπλισμός του ήταν άρτιος και ότι, σε μια περίοδο που δεν είχε γενικευτεί ακόμη η μηχανική κίνηση στα αναπηνιστήρια, το μεταξουργείο της Αθήνας σχεδιάστηκε εξαρχής για να αξιοποιεί τον ατμό και στην κίνηση των ανεμών.[43] Η επιλογή αυτή διαψεύδει, τουλάχιστον στη γενική και αξιωματική εκδοχή τους, τις υποθέσεις που έχουν κατ' επανάληψη διατυπωθεί, ότι δηλαδή οι επενδύσεις κεφαλαίων από αναπτυγμένες σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες αποσκοπούσαν καταρχήν στην εκμετάλλευση της φθηνής εργατικής τους δύναμης. Στον τομέα της μεταξουργίας ειδικά, το κόστος της ειδικευμένης εργασίας, που δεν αντικαταστά-

39. Κάτι που δεν ήταν ακόμη τότε συνηθισμένο, βλ. σχετικά Maurice Daumas, *Histoire des techniques*, PUF, τ.3, Παρίσι 1968 σ. 65, και τ.4, Παρίσι 1969, σ. 6: η διάδοση της οριζόντιας ατμομηχανής, η υπεροχή της οποίας αναγνωρίστηκε στις Διεθνείς Εκθέσεις του Λονδίνου (1851) και του Παρισιού (1855), άρχισε στα μέσα του αιώνα.

40. Η ακριβής θέση της μηχανής φαίνεται στο σχέδιο του 1868 (βλ. εικ. 2).

41. Ο κεντρικός κινητήριος άξονας στην οροφή, με τον οποίο μπορούσαν να συνδεθούν απευθείας κάθε είδους μηχανήματα, είχε φυσικά πολύ μεγαλύτερη ευελιξία και επικράτησε σε όλα τα εργοστάσια ώσπου εμφανίστηκε ο ηλεκτρισμός, που ανέτρεψε εντελώς τη διάταξή τους.

42. Βλ. Gaudry, *ό.π.*, σ. 321 και *Πανδώρα*, ό.π., σ. 477. Ωστόσο το μεταξουργείο της Αθήνας δεν ήταν το μεγαλύτερο της Ανατολής, όπως λεγόταν· το μοναδικό μεταξουργείο της Σμύρνης, που είχε ιδρύσει δέκα χρόνια νωρίτερα ο Γάλλος επιχειρηματίας Mathon, είχε φτάσει το 1854 στις 252 λεκάνες. Τα υπόλοιπα ήταν βέβαια μικρότερα: από τα εννέα του Λιβάνου, το μεγαλύτερο είχε 90 λεκάνες (Gaudry, *ό.π.*, σ.246-249, 297). Ίσως η επιτυχία του μεταξουργείου της Σμύρνης να αποτέλεσε ένα από τα κίνητρα της δημιουργίας ενός τόσο μεγάλου μεταξουργείου στην Αθήνα. Όμως το πρώτο είχε στη διάθεσή του μια οριακά ανεξάντλητη αγορά κουκουλιών, από τη στιγμή τουλάχιστον που υπερνικήθηκαν οι αντιστάσεις των παραδοσιακών μεταξουργών.

θηκε από την εκμηχάνιση, ήταν ανελαστικό και παντού σχετικά χαμηλό χάρη στο γεγονός και μόνον ότι επρόκειτο για γυναικεία εργασία.[44] Η εκμηχάνιση αντικατέστησε ανειδίκευτη μεν, ανδρική δε εργασία, η οποία επίσης παντού –και πάντως σίγουρα στην Ελλάδα των μέσων του 19ου αιώνα– ήταν ακριβή και κυρίως δυσεύρετη για τη βιομηχανία.[45]

Για τον «σιωπηλό» αυτόν πρωταγωνιστή του μεταξουργείου της Αθήνας, δηλαδή το εργατικό δυναμικό του, ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε, όπως συμβαίνει συνήθως. Ξέρουμε μόνον ότι απασχολούσε γυναίκες και νεαρά κορίτσια. Το 1874, τα μεροκάματά τους κυμαίνονταν από 0,50 ώς 1,70 δρχ.[46] Την εποχή εκείνη, όταν είχαν πλέον περιοριστεί οι εργασίες του και λειτουργούσε με 135 λεκάνες, το μεταξουργείο απασχολούσε 140 γυναίκες, από τις οποίες μόνον 2 ήταν εγγράμματες, ενώ καταγράφεται και ένα μικρό κορίτσι («παιδί», δηλαδή κάτω από 12 ετών). Στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, και εφόσον λειτουργούσε με όλο το δυναμικό του, θα πρέπει να απασχολούσε 250-260 γυναίκες, μαζί με τις βοηθούς και τις επιστάτριες.[47] Η εξεύρεση ενός τέτοιου αριθμού εργατριών στην πρωτεύουσα δεν πρέπει να ήταν δύσκολη την εποχή εκείνη, όταν είχε αρχίσει η εισροή μεταναστών και αν κρίνει κανείς από την πυκνή αναφορά στους φτωχούς της πόλης και στο πρόβλημα της επαιτείας.[48] Δεν πρέπει βέβαια να αποκλειστεί το ενδεχόμενο αρκετές γυναίκες να έρχονταν και από τα γύρω χωριά της Αττικής.[49] Η εργασία δεν ήταν σταθερή όλο τον χρόνο· το μεταξουργείο εργαζόταν εντατικά τους καλοκαιρινούς και φθινοπωρινούς μήνες, από τον Ιούνιο, όταν άρχιζαν οι εργασίες συγκέντρωσης και διαλογής των κουκουλιών, ώς το τέλος του χρόνου περίπου, όταν, όπως φαίνεται στους ισολογισμούς της Εταιρείας, το μεγαλύτερο μέρος της ετήσιας σοδειάς είχε απορροφηθεί. Δεν γνωρίζουμε άν το μεταξουργείο έκλεινε εντελώς τους μήνες Ιανουάριο-Μάρτιο, όπως εκείνο του Ράλλη.[50] Αλλά καί αν ακόμη οι εργασίες εδώ ήταν πιο ισόρροπα κατανεμημένες μέσα στον χρόνο, είναι βέβαιο ότι σπάνια απασχολούνταν ταυτόχρονα όλες οι γυναίκες που απαιτούσε η πλήρης λειτουργία του δυναμικού του: η ετήσια παραγωγή του, όπως θα δούμε, αντιστοιχούσε σε 3-4 μήνες πλήρους εργασίας. Το πιθανότερο είναι ότι η απασχόληση ήταν κυμαινόμενη, ανάλογα με τη διαθεσιμότητα και των αναπηνιστριών και της προσφερόμενης εργασίας, μια πρακτική που εφαρμοζόταν ακόμη πολλά χρόνια αργότερα, στον ευρύτερο τομέα της κλωστοϋφαντουργίας τουλάχιστον. Η δημιουργία ενός μεγάλου εργοστασίου στην Αθήνα των μέσων του 19ου αιώνα, σε έναν τομέα μάλιστα όπου η φύση της εργασίας είχε ισχυρές αγροτικές καταβολές, δεν σήμαινε απαραίτητα και την αυτόματη εγκαθίδρυση συστηματικών μορφών εργασίας βιομηχανικού τύπου, παρόλο που η συγκέντρωση τόσων εργαζομένων κάτω από την ίδια στέγη και σε ένα «μηχανικό» περιβάλλον ήταν από μόνη της μια σημαντική αλλαγή.

Όταν το μεταξουργείο εργαζόταν κανονικά, η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας ήταν 10 ώρες,[51] ενώ οι συνθήκες εργασίας θα πρέπει να ήταν αρκετά επίπονες, με τη ζέστη και τους ατμούς που αναδύονταν από τα «καζάνια» κατά τη διαδικασία της αναπήνισης.

Εκτός από τις αναπηνίστριες, το μεταξουργείο απασχολούσε βέβαια και ορισμένο αριθμό ανδρών, για τις μηχανές και ποικίλες άλλες εργασίες. Ειδικότερα για τη λειτουργία των μηχανών, η εξεύρεση ειδικευμένων εργατών (θερμαστών κ.λπ.) δεν πρέπει να ήταν εύκολη υπόθεση: σύμφωνα με κατοπινή μαρτυρία του Δουρούτη, τα δύο πρώτα χρόνια «δι'έλλειψιν εργα-

43. Παρόλο που η μηχανική κίνηση των ανεμών είχε εφαρμοστεί στο Τορίνο από το 1807 (εφεύρεση του Ferdinand Gensoul, 1804), το σύστημα άρχισε να διαδίδεται μόλις από το τέλος της δεκαετίας του 1840, όταν επικράτησαν οι σιδερένιοι ατμολέβητες, αντί για τους χάλκινους. Τα 20 περίπου μεταξουργεία της Θεσσαλονίκης, για παράδειγμα, δεν ήταν ατμοκίνητα (Gaudry, *ό.π.*, σ. 308). Το μεταξουργείο του Λ. Ράλλη στον Πειραιά (1844), αρχικά δεν είχε χρησιμοποιήσει τον ατμό ούτε για τη θέρμανση των λεκανών (αυτό φαίνεται και στην εικόνα από το εσωτερικό του, με τις χαρακτηριστικές χτιστές εστίες κάτω από κάθε λεκάνη, βλ. «Μεταξουργείον Λ. Ράλλη», *Πανδώρα*, τχ. 67, τ. 3(1853), σ. 445). Ο ατμός εισάχθηκε στην εγκατάσταση το 1847 για τη θέρμανση μόνο και μόλις το 1853, όταν ο Gaudry επισκέφθηκε το εργοστάσιο, ο Ράλλης σκεπτόταν να εισαγάγει το μηχανικό σύστημα κίνησης (Gaudry, *ό.π.*, σ.319: «M.Ralli est sur le point d'établir une machine à vapeur pour faire mouvoir ses guindres»).

44. Γυναικεία ή, σπανιότερα, παιδική: κατά τον Gaudry, *ό.π.*, σ. 203, στα μεταξουργεία της Συρίας και του Λιβάνου εργάζονταν την ίδια εποχή κυρίως νεαρά αγόρια, 10-20 ετών.

45. Το γύρισμα των ανεμών με τη μανιβέλα δεν απαιτούσε ιδιαίτερη δύναμη, απαιτούσε όμως φυσική αντοχή και γι' αυτό ήταν ανδρική εργασία. Στο μεταξουργείο του Λ. Ράλλη, οι τέσσερις άντρες που γύριζαν τις ανέμες (ανά συστοιχία των δέκα) έπαιρναν το 1853 μεροκάματο 2 δραχμών, ενώ οι αναπηνίστριες έπαιρναν 1,2 (και 0,40 οι αρχάριες), βλ. «Μεταξουργείον Λ. Ράλλη», *ό.π.*, σ. 449.

46. Στο Αρχείο Χ. Ζιούλα διασώζεται έντυπο απογραφικό δελτίο με τίτλο «Βιομηχανικά καταστήματα», συμ-πληρωμένο με αναλυτικά στοιχεία για το εργοστάσιο Δουρούτη· από τις εγγραφές φαίνεται ότι είναι του έτους 1874 και θα πρέπει να προέρχεται από την απογραφική προσπάθεια που είχε κάνει τότε ο Αλέξανδρος Μανσόλας· στο εξής: Βιομηχανικά καταστήματα 1874.

47. Σε επιστολή του προς τη βασίλισσα στις 21.2/5.3.1857, ο Λ. Ροέκ κάνει λόγο για «300 φτωχές οικογένειες της Αθήνας»· ο αριθμός, ίσως λίγο διογκωμένος, πρέπει να περιλαμβάνει το σύνολο του προσωπικού του μεταξουργείου (ΓΑΚ, Οθωνικό, Υπ. Εσωτερικών, φ. 252).

48. Βλ. για το θέμα αυτό, Μαρία Κορασίδου, «Οι φιλάνθρωποι μιλούν για τους φτωχούς και τη φτώχεια στην Αθήνα του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 17, Δεκέμβριος 1992, σ. 385-404. Για τα βοηθήματα που μοιράζονταν στους φτωχούς της Αθήνας, βλ. και Χριστιάνα Λυτ, *ό.π.*, σ. 188 και σημείωση 299 της επιμελήτριας, σ. 264.

49. Νύξεις για την οικιακή παραγωγή μεταξιού στην Αττική «κατά τον γαλλικόν τρόπον», μετά την ίδρυση του νέου κράτους, στο *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, έτος Γ΄, φ.26 (27 Απριλίου-9 Μαΐου 1839), σ.102.

50. Η διακοπή των μεταξουργείων κατά τους χειμερινούς μήνες συνηθιζόταν επειδή δεν έπρεπε να γίνεται αναπήνιση σε χαμηλές θερμοκρασίες. Ωστόσο το μεταξουργείο της Αθήνας διέθετε σύστημα θέρμανσης της αίθουσας, βλ. στον τόμο αυτό τη μελέτη της Αριστέας Παπανικολάου-Κρίστενσεν.

51. Τόσο υπολογίζεται η ημερήσια διάρκεια της εργασίας και στο μεταξουργείο Ράλλη («Μεταξουργείον Λ.Ράλλη», *ό.π.*), ενώ για το μεταξουργείο της Αθήνας τούτο αναφέρεται στην «Εκθεση πραγματογνωμόνων» που συνέταξαν οι Ι. Μεταξάς, Ι. Κομνηνός και Κ. Νικολάου για τα ζητήματα της υδροδότησης της εγκατάστασης (βλ. πιο κάτω) στις 18.12.1860 (Αρχείο Χ. Ζιούλα, στο εξής: Εκθεση πραγματογνωμόνων, Δεκέμβριος 1860).

τών δεν είχον τεθή εις ενέργειαν άπαντες οι λέβητες του καταστήματος».[52] Το 1874, οι άνδρες εργάτες ήταν τρεις, από τους οποίους μόνον ο ένας εγγράμματος, και έπαιρναν μεροκάματα από 2,50 ώς 3 δρχ. Την πρώτη δεκαετία, και σύμφωνα πάντοτε με τους ισολογισμούς της Εταιρείας, απασχολούσε και μερικούς μόνιμους (δηλαδή έμμισθους) εργάτες και υπαλλήλους, ο αριθμός των οποίων μπορεί να υπολογιστεί σε 12-15. Η παρουσία των γαλλίδων τεχνιτριών ήταν ιδιαίτερα σημαντική τα πρώτα 2-3 χρόνια, ενώ στη συνέχεια φαίνεται πως περιορίστηκε, χωρίς όμως και να διακοπεί εντελώς.[53] Γάλλοι μηχανικοί και τεχνίτες επίσης εργάστηκαν, με μεγαλύτερη ή μικρότερη συστηματικότητα, στο μεταξουργείο· ένας μόνον από αυτούς μας είναι ονομαστικά γνωστός: λεγόταν Desgeorges, και ήταν ο μηχανικός του εργοστασίου το 1856, όταν τον κάλεσαν από τα ανάκτορα για να τοποθετήσει τη νέα αντλία στον βασιλικό κήπο,[54] ένα επεισόδιο που μαρτυρεί τον ρόλο του μεταξουργείου στη διάδοση των νέων τεχνικών συστημάτων. Τέλος, ορισμένα μεροκάματα έκαναν τα πρώτα χρόνια άνδρες κατά πάσα πιθανότητα εργάτες και στο περιβόλι του μεταξουργείου (απέναντι από την οδό Κεραμεικού), όπου φυτεύτηκαν μουριές· δεν φαίνεται όμως ότι η επιχείρηση πραγματοποιούσε συστηματική παραγωγή δικών της κουκουλιών: θα πρέπει να περιορίστηκε σε δοκιμές ποικιλιών και στην παραγωγή σπόρων, τους οποίους μάλιστα πωλούσε. Έτσι ο άνω όροφος της αίθουσας της αναπήνισης χρησιμοποιήθηκε μόνον ως χώρος αποθήκευσης και προετοιμασίας των κουκουλιών.

«Η περισσεύουσα δύναμις...»: οι επεκτάσεις

Η επέκταση σε νέους βιομηχανικούς κλάδους αποφασίστηκε στην πρώτη κιόλας γενική συνέλευση των μετόχων, τον Ιούνιο του 1855, ύστερα από πρόταση του Αθανάσιου Δουρούτη· την έγκαιρη διάγνωσή του ότι μια τέτοιου μεγέθους επένδυση δεν μπορούσε να καρποφορεί αποδοτικά με μία, κατά βάση εποχική, δραστηριότητα, ο Δουρούτης την εξέφρασε με αυτά τα λόγια: «... ως εκ της περισσευούσης εις την ατμοκίνητον μηχανήν δυνάμεως, ωφελιμωτάτη ήθελεν είσθαι εις την εταιρείαν η σύστασις αλευρομύλου και ελαιοτριβείου».[55] Η επιλογή της αλευροβιομηχανίας, που στην αναπτυσσόμενη πρωτεύουσα βρισκόταν ακόμη τότε στο στάδιο των αλογομύλων και των υδρομύλων, αποτελεί ένδειξη της στροφής προς την εσωτερική αγορά, και μάλιστα προς ένα προϊόν πρώτης ανάγκης, που επρόκειτο να αποτελέσει το βασικότερο στήριγμα της μεταγενέστερης ελληνικής βιομηχανίας. Η όλη σύλληψη ωστόσο παραπέμπει περισσότερο στο πρότυπο της πολυδιάστατης, «αυτάρκους» παραγωγικής μονάδας του μεγάλου κτήματος, της «φάρμας» της υπαίθρου. Παραπέμπει δηλαδή στον Αντώνιο Παππαδάκη, μια υπόθεση που ενισχύεται από τις αγορές γης που συνόδευσαν τις νέες εγκαταστάσεις.

Σύμφωνα με εξουσιοδότηση της πρώτης εκείνης συνέλευσης πράγματι, στο διάστημα από τον Σεπτέμβριο 1855 ώς το τέλος του 1856 αγοράστηκαν από τη Σηρική Εταιρεία, και εν όψει της επέκτασης, τα γειτονικά προς την ανατολική και νότια πλευρά της εγκατάστασης οικόπεδα, πέντε τον αριθμό, συνολικής έκτασης περίπου 14.000 τ.πήχεων.[56] Όμως η συσχέτιση των αγορών αυτών με τις νέες εγκαταστάσεις δημιουργεί ερωτηματικά. Ενώ το οικόπεδο του εργοστασίου υπερδιπλασιάστηκε (από 9.400 σε 23.300 τ.π.),

52. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Απόφαση αρ.534/29.6.1865 του Εφετείου Ναυπλίου.

53. Τον Νοέμβριο του 1855, ο Α. Δουρούτης αναφέρει ότι «πέντε Γαλλίδες εμισθώθησαν εκ Γαλλίας προς διδασκαλίαν των ... αναπηνιστριών», καθώς και ένας Γάλλος «εργοστασιάρχης», βλ. [Α. Δουρούτη], *Καθ'ήν στιγμήν πρόκειται να συζητηθή το τελωνειακόν δασμολόγιον...*, Αθήνα, χ.χ.έ. [1856] (συλλογή υπομνημάτων χωρίς τίτλο). Τον ίδιο αριθμό αναφέρει και το δημοσίευμα της *Αθηνάς*, 24.1.1856.

54. Αρχείο Χ. Ζιούλα, επιστολή Αυλαρχείου προς τη «διεύθυνσιν της Σηρικής Εταιρείας» με ημερομηνία 26.6.1856. Την αντλία την είχε φέρει ο Ροέκ, και με δική του υπόδειξη κλήθηκε ο Desgeorges στα ανάκτορα.

55. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Πρακτικά Συνέλευσης 24.6.1855.

56. Αρχείο Χ. Ζιούλα, συμβόλαια 1226/10.9.1855, 848/18.7.1856, 874/23.7.1856, 1373/26.10.1856 και 1526/29.11.1856, όλα του Π. Πούλου.

οι νέες οικοδομές τελικά κατέλαβαν ένα ελάχιστο τμήμα (περίπου 1.000 τ.πήχεις) από το πρώτο οικόπεδο που αγοράστηκε, προς τη βορεινή πλευρά.[57] Η τοποθέτηση του νέου συγκροτήματος, ουσιαστικά πάνω στο όριο του παλαιού οικοπέδου, εξαρτήθηκε από τη θέση της ατμομηχανής, η «περισσεύουσα δύναμις» της οποίας επρόκειτο να αξιοποιηθεί (βλ. εικ. 2), κάτι που τελικά αποδείχτηκε ανώφελο. Συνεπώς οι αγορές γης δεν εξυπηρετούσαν μόνο τις ανάγκες των νέων εγκαταστάσεων. Η επέκταση της μονάδας στον χώρο και η τελική διαμόρφωσή της υποκρύπτουν ίσως πρότυπα σύνθετων, αυτόνομων παραγωγικών συγκροτημάτων, που συνδυάζουν αγροτική παραγωγή και μεταποίηση, απαντώνται στο πλαίσιο μεγάλων κτημάτων ή μοναστηριακών εγκαταστάσεων και προορίζονται κυρίως να εξασφαλίσουν την αυτονομία του δικού τους πληθυσμού. Τέτοια πρότυπα πρέπει να ήταν περισσότερο οικεία στον Αντώνιο Παππαδάκη από την ανατολικοευρωπαϊκή εμπειρία του, τον άνθρωπο που πραγματοποίησε άλλωστε και όλες τις αγορές ως πληρεξούσιος του Δουρούτη, και συνδυάζονται με τα σχέδια του Δουρούτη για την ανάπτυξη της σκωληκοτροφίας αλλά και με τις πραγματικές ανάγκες για πρόσθετες πηγές νερού (ορισμένα οικόπεδα είχαν πηγάδια). Οι υπόλοιποι μέτοχοι δεν πρέπει να είχαν αντίρρηση για την αύξηση της ακίνητης περιουσίας της εταιρείας, εν όψει μάλιστα της αυξανόμενης τιμής της γής.[58] Οπωσδήποτε οι κινήσεις αυτές, αποτέλεσμα ετερόκλητων προθέσεων, δεν μαρτυρούν σαφή στρατηγική για την πορεία μιας νεοσύστατης, αστικής βιομηχανίας.

Οι νέες οικοδομές μαζί με τον εξοπλισμό των μύλων πρέπει να είχαν ολοκληρωθεί στο τέλος του 1856, όταν ο αλευρόμυλος λειτούργησε δοκιμαστικά.[59] Οι δύο εγκαταστάσεις είχαν τοποθετηθεί σε επάλληλους χώρους, πάνω στον νοητό άξονα της ατμομηχανής, με την οποία είχαν συνδεθεί.[60] Ο αλευρόμυλος είχε τρία ζεύγη πετρών, που είχαν έρθει από το Βέλγιο μαζί με τον αρμόδιο τεχνίτη και ήταν πλήρως εξοπλισμένος, με σιτοκαθαριστήρες, κόσκινα και μηχανικά συστήματα διοχέτευσης του σιταριού.[61] Αλλά σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Δουρούτη, «η του μεταξουργείου μηχανή δεν είχεν αρκούσαν δύναμιν όπως θέση εις κίνησιν ούτε δύο πέτρας του αλευρομύλου».[62] Η ευθύνη του λανθασμένου υπολογισμού επιρρίφθηκε στον Ροέκ, ο οποίος είχε καθοδηγήσει, καθώς φαίνεται, τις τεχνικές επιλογές. Ωστόσο το πρόβλημα δεν πρέπει να βρισκόταν μόνο στην επάρκεια της διαθέσιμης ιπποδύναμης. Η όλη αυτοσχέδια σύνδεση, που θα έγινε εκ των ενόντων, με μηχανή και λέβητες που είχαν προβλεφθεί, αρκετά δεσμευτικά όπως είδαμε, για άλλες λειτουργίες, πιθανότατα προκαλούσε απώλειες και δυσλειτουργίες. Άλλωστε η παραγγελία μιας νέας μηχανής, αποκλειστικά για τη χρήση του ατμομύλου, η οποία αποφασίστηκε στις αρχές του 1857 μαζί με την αύξηση της δυναμικότητάς του από τρία σε έξι ζεύγη πετρών, ανατέθηκε και πάλι στην εταιρεία του Ροέκ στη Λυών, πράγμα που δείχνει ότι, σε αυτή την πρώτη φάση τουλάχιστον, το σφάλμα δεν ήταν μόνο δικό του.

Στη δεύτερη φάση όμως ο Ροέκ, ο οποίος δεν εγνώριζε καλά, όπως φαίνεται, τα τεχνικά ζητήματα των αλευρομύλων, έφερε ακέραια την ευθύνη. Πάντοτε σύμφωνα με τον Δουρούτη, η νέα μηχανή που ήρθε από τη Λυών «απέτυχε πληρέστατα, και δια λόγον αντίστροφον της πρώτης αποτυχίας, καθόσον [...] ο ατμόμυλος [...] απέτυχεν ως εκ της υπερμέτρου δυνάμεως της ατμοκινήτου μηχανής, δυσαναλόγου προς τας ανάγκας των νέων καταστημάτων, [η οποία] απεκαθίστα αυτήν άχρηστον ως εκ της σημαντικής καυστικής ύλης την οποίαν απήτη».[63] Ο Δουρούτης κατέθεσε τελι-

57. Το πρώτο οικόπεδο που αγοράστηκε ήταν και το μεγαλύτερο (περίπου 8.000 τ.π.)· ανήκε στον Κων/νο Μπόρα, «μάγειρο των ανακτόρων», που το είχε αγοράσει από τον Πρόκες Ώστεν και από τους αδελφούς Μερκουράκη (Αρχείο Χ. Ζιούλα, συμβόλαιο 1226/10.9.1855 του Π. Πούλου)· το τίμημα ήταν 6.000 δρχ. (ή 0,75 δρχ. τον πήχυ).

58. Ανάμεσα στην πρώτη αγορά και τις επόμενες μεσολάβησε περίπου ένας χρόνος, ενώ οι νέες εγκαταστάσεις είχαν στο μεταξύ ολοκληρωθεί. Το πρώτο κτήμα αγοράστηκε όπως είπαμε με τιμή χαμηλότερη από 1 δρχ. τον πήχυ. Των υπολοίπων οι τιμές αγοράς κυμάνθηκαν από 1,50 έως 2,00 δρχ. τον τ.πήχυ.

59. Η πρώτη περιγραφή του στην *Αθηνά* της 24.1.1857.

60. Η σύνδεση θα πρέπει να είχε γίνει με κατάλληλα διαμορφωμένο υπόγειο οχετό, και όχι εναερίως. Η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι το 1865, η νέα τότε μηχανή βρισκόταν στο ισόγειο της οικοδομής, «ολίγον βαθύτερα της επιφανείας» (Δηλοποίηση πλειστηριασμού 1865), δηλαδή σε ημιυπόγειο χώρο που θα είχε δημιουργηθεί στην απόληξη του άξονα μεταβίβασης της κίνησης.

61. Η εκμηχάνιση των μύλων είχε ουσιαστικά ολοκληρωθεί από τις αρχές του 19ου αιώνα, με την τελική διαμόρφωση της κατακόρυφης ροής από τον Oliver Evans.

62. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Πρακτικά Συνέλευσης 21.1.1862.

63. Στο ίδιο.

κά μήνυση κατά του Ροέκ στα δικαστήρια της Λυών, την οποία κέρδισε τον Αύγουστο του 1858.[64] Ολόκληρο το έτος 1857 αναλώθηκε με τις άκαρπες προσπάθειες «προς θεραπείαν, ει δυνατόν, του ατμομύλου», και τελικά τον Φεβρουάριο του 1858 ο Δουρούτης πήγε ο ίδιος στη Λυών όπου, με τη βοήθεια των μετόχων αδελφών Souchon, παράγγειλε νέα μηχανή και νέους λέβητες, και βρήκε άλλον μηχανικό, τον «Παύλο Φλεσιέ», που ανέλαβε την εγκατάστασή τους στην Αθήνα.

Ο ατμόμυλος ολοκληρώθηκε τον Μάρτιο του 1859, δηλαδή τέσσερα σχεδόν χρόνια μετά την αρχική απόφαση για τη σύστασή του, ενώ φαίνεται ότι τα προβλήματά του δεν τελείωσαν εκεί, διότι σύμφωνα με μία τουλάχιστον μαρτυρία, στο τέλος του 1860 βρισκόταν και πάλι σε επισκευή.[65] Στοίχισε συνολικά, κατά τον Δουρούτη, 270.000 δρχ. Οι περιπέτειές του οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στο «έλλειμμα τεχνογνωσίας» των διαχειριστών, αλλά και του ευρύτερου τεχνικού περιβάλλοντός τους, ένα έλλειμμα που δεν αναπλήρωνε εύκολα η μετάκληση ξένων «ειδημόνων», και πάντως επιβάρυνε σημαντικά τα οικονομικά της επιχείρησης, τα πρώτα κρίσιμα χρόνια.

Στην τελική μορφή τους, ο ατμόμυλος και το ελαιοτριβείο μας είναι γνωστά από περιγραφή του 1865.[66] Το κτίριο του ατμομύλου είχε τρεις ορόφους (επίπεδα), πάνω από το ημιυπόγειο όπου βρισκόταν η ατμομηχανή. Στον υψηλότερο όροφο υπήρχαν δύο σιτοκαθαριστήρες και τρία μηχανήματα διαχωρισμού («μπουράτα»). Το σιτάρι διοχετευόταν με σωλήνες και χωνιά στον παρακάτω όροφο, όπου βρίσκονταν έξι ζεύγη μυλολίθων και το σύστημα περιστροφής με τους σιδερένιους οδοντωτούς τροχούς. Στον ίδιο χώρο, αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκονταν δύο «μπουράτα» (μηχανικά κόσκινα), όπου μεταφερόταν το προϊόν της άλεσης «δια μικρών δοχείων εκ λευκοσιδήρου συνδεδεμένα [sic] προς άλληλα...», δηλαδή με τη χαρακτηριστική αλυσίδα με τα σκαφίδια· το ίδιο σύστημα πιθανότατα μετέφερε και το σιτάρι από την αποθήκη, η οποία βρισκόταν στον όροφο του διπλανού ελαιοτριβείου, στους σιτοκαθαριστήρες.[67]

Στην ανατολική πλευρά του ίδιου συγκροτήματος υπήρχε, στο ισόγειο, το ελαιοτριβείο και στον όροφο αποθήκη σιταριού. Στο ελαιοτριβείο βρισκόταν η παραδοσιακής μορφής κυκλική δεξαμενή με το ζεύγος των κατακόρυφων λίθων, που περιστρέφονταν όμως μηχανικά, και τέσσερα ελαιοπιεστήρια, τα τρία ξύλινα και χειροκίνητα και το ένα σιδερένιο και ατμοκίνητο, καθώς και μια δεξαμενή θερμού ύδατος που επικοινωνούσε με τους λέβητες. Ο Δουρούτης ισχυριζόταν αργότερα ότι ήταν ο πρώτος που εισήγαγε τη βιομηχανία της ελαιουργίας (δηλαδή τα μηχανικά ελαιοτριβεία) στην Ελλάδα.[68] Η πραγματική καινοτομία εδώ ήταν το (υδραυλικό) πιεστήριο (λίγο αργότερα προστέθηκαν και άλλα δύο), διότι κατά τα άλλα, ο εξοπλισμός δεν διέφερε ουσιαστικά από εκείνο των υδροκίνητων ελαιοτριβείων.

Το «σιδηρουργείο» και το «ξυλουργείο» πρέπει να ήταν αρχικά ένα διπλό χειροκίνητο εργαστήριο, εγκατεστημένο σε πρόχειρο μονώροφο κτίσμα που βρισκόταν στο νοτιοανατολικό άκρο της αυλής· ήταν ουσιαστικά ένα εργαστήριο επισκευών, «εξοπλισμένο με όλα τα απαραίτητα εργαλεία».[69] Οι εργαλειομηχανές όμως, ένα μηχανικό πριόνι και ένας τόρνος για κατεργασία μεταλλικών αντικειμένων, βρίσκονταν, ακόμη το 1865, μέσα στον χώρο του αλευρομύλου, στο πρώτο επίπεδο. Είναι φανερό ότι όλος ο μηχανικός εξοπλισμός των νέων εγκαταστάσεων κυριολεκτικά «στριμώχτηκε» γύρω από την ατμομηχανή, ενδεχομένως για να αποφευχθούν οι μεταφορές της κινητήριας δύναμης σε μεγαλύτερες αποστάσεις,

64. Στο ίδιο. Το δικαστήριο επιδίκασε αποζημίωση 15.000 φράγκων, πιθανόν όση ήταν η τιμή της ατμομηχανής στη Γαλλία, την οποία ο Δουρούτης δεν έκρινε επαρκή.

65. «Εύρωμεν [...] τον αλευρόμυλον επισκευαζόμενον και δύο μόνους λίθους αυτού κινουμένους...», Αρχείο Χ. Ζιούλα, Εκθεση πραγματογνωμόνων Δεκεμβρίου 1860.

66. Δηλοποίηση πλειστηριασμού 1865, ό.π.

67. Νύξη του όλου μηχανισμού σε παλαιότερη περιγραφή της εφημ. *Αθηνά* 24.1.1857: «Αλλ' η μηχανή αύτη δεν αλέθει μόνον τον σίτον· αυτή η ιδία τον καθαρίζει [...] και καθαρμένον *τον μεταφέρει εις το ανώγειον*, όπου περάται πάλιν από κόσκινόν τι, και έπειτα [...] χύνεται εις τον μύλον» (η υπογράμμιση δική μου).

68. Αρχείο Χ. Ζιούλα, εγκύκλιος επιστολή Α. Γ. Δουρούτη με ημερομηνία 6.7.1873 (πρόκειται για πρόταση του Δουρούτη σχετικά με την ίδρυση νέας εταιρείας, που θα απευθυνόταν σε ποικίλους παραλήπτες· περιλαμβάνει εκτεταμένη περιγραφή του καταστήματος· στο εξής: Επιστολή Δουρούτη Ιουλίου 1873). Υπάρχει στο ίδιο Αρχείο και αντίγραφο της επιστολής αυτής (πανομοιότυπο), με την ένδειξη «Αύγουστος 1874».

69. Το παράθεμα από τον *Spectateur d'Orient*, ό.π. Στην Έκθεση πλειστηριασμού 1854, αναφέρεται μόνον «εις τόρνος σιδηρούς».

ύστερα από την αποτυχημένη απόπειρα σύνδεσης με τη μηχανή του μεταξουργείου. Αργότερα τα εργαστήρια του ΝΑ άκρου συμπληρώθηκαν και αυτονομήθηκαν με την τοποθέτηση, στο σημείο εκείνο, μιας τρίτης μικρής ατμομηχανής («ιππάριον»: ατμαντλία), που λειτουργούσε και ως αντλία για το παρακείμενο πηγάδι.

Η ατμομηχανή του αλευρομύλου ήταν 40 ίππων, πιθανότατα οριζόντια, με μεγάλο κινητήριο τροχό που ζύγιζε 4.000 οκάδες. Το 1865, στους τρεις ατμολέβητες του 1854 είχαν προστεθεί άλλοι τέσσερις· βρίσκονταν όλοι στο ίδιο σημείο της αυλής, και κοντά τους υπήρχαν συνολικά τρεις καπνοδόχοι, η μία χτιστή ολόκληρη και οι άλλες δύο χτιστές ώς τη μέση, με απόληξη σε μορφή σιδηροσωλήνα. Η θέση τους, κοντά στο συγκρότημα των λεβήτων, φαίνεται στο σχέδιο του 1868 (εικ. 2).

Η μάχη του νερού

Το νερό ήταν ζωτικό στοιχείο για τη λειτουργία του μεταξουργείου και οι αλλεπάλληλες προσπάθειες για να εξασφαλιστεί η επάρκειά του αποτέλεσαν μία ακόμη πηγή πρόσθετων δαπανών και κόπων, και μαρτυρούν το αναμφισβήτητο πλεονέκτημα που διέθεταν οι προικισμένοι με πλούσιους υδάτινους πόρους τόποι. Όταν άρχισε να λειτουργεί το μεταξουργείο, το σύστημα παροχής και κυκλοφορίας του νερού είχε ως εξής: υπήρχαν στην αυλή τρία λιθόκτιστα πηγάδια, από τα οποία το νερό διοχετευόταν με σωλήνες σε δύο δεξαμενές, μία λιθόκτιστη στο κέντρο της αυλής[70] και μία υπερυψωμένη μεταλλική (ντεπόζιτο), που πρέπει να βρισκόταν κοντά στο συγκρότημα των λεβήτων και στην ατμομηχανή. Για την άντληση χρησιμοποιούνταν δύο ατμοκίνητες αντλίες, που βρίσκονταν επίσης κοντά στην ατμομηχανή.[71] Από τις δεξαμενές, το νερό διοχετευόταν στους λέβητες και στο δίκτυο τροφοδοσίας των λεκανών.

Πολύ σύντομα όμως αποδείχτηκε ότι το διαθέσιμο νερό δεν επαρκούσε. Τα δύο από τα τρία πηγάδια της αυλής στέρεψαν γρήγορα· στο τρίτο έγιναν έργα εκβάθυνσης και διαπλάτυνσης, και μεταφέρθηκαν κοντά του οι δύο αντλίες. Στη συνέχεια η δεξαμενή συνδέθηκε με το πηγάδι του απέναντι περιβολιού, μέσω υπόγειου αγωγού με μολύβδινους σωλήνες. Τέλος ανοίχτηκαν σταδιακά τρία νέα πηγάδια, ένα στο βορειοανατολικό άκρο της αυλής, ένα εκτός του συγκροτήματος, στο παρακείμενο οικόπεδο προς την ίδια πλευρά, και ένα ακόμη στη νότια πλευρά της αυλής, τα οποία επίσης συνδέθηκαν με τις δεξαμενές. Το σύνολο των σχετικών δαπανών υπολογίστηκε σε 14.500 δρχ.[72]

Αναμφίβολα η ανεπάρκεια του νερού θα έγινε αισθητή ιδίως από τη στιγμή που ιδρύθηκε ο ατμόμυλος. Όμως μέσα στο κλίμα της σύγκρουσης με τον Λ. Ροέκ, ο Δουρούτης, ο οποίος είχε σίγουρα κάποια αδυναμία στις δικαστικές διώξεις, προσέφυγε τον Φεβρουάριο του 1859 στα δικαστήρια, ισχυριζόμενος ότι το νερό εξαρχής δεν έφτανε ούτε για το μεταξουργείο· διεκδικούσε και πάλι αποζημίωση από τον Ροέκ, με το επιχείρημα ότι ο τελευταίος είχε μεταβιβάσει το μεταξουργείο στη Σηρική Εταιρεία «υπό την ρητήν εγγύησιν της εν αυτώ υπάρξεως του αναγκαίου [...] ύδατος».[73] Φυσικά, μετά την προσθήκη του ατμομύλου, την αυξημένη κατανάλωση νερού και τα νέα έργα που είχαν γίνει, δεν ήταν εύκολο να αποδειχτεί αν το νερό επαρκούσε στην αρχική φάση του εργοστασίου. Η αντιδικία κράτησε

70. Στη δεξαμενή αυτή γινόταν κάποιος καθαρισμός του νερού: «une bassine à jet d'eau [«αναβρυτήριον» μεταφράζει η *Πανδώρα*, ό.π.] servant à préparer l'eau pour le dévidage des cocons», βλ. *Spectateur d'Orient*, ό.π.

71. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Έκθεση πλειστηριασμού 1854: «δύο αντλίας εξ ορειχάλκου με όλα τα αναγκαία, κτισμένας πλησίον της εισόδου της αιθούσης» –δηλαδή κοντά στην ατμομηχανή– και μία «σιδηρά δεξαμενή» που βρισκόταν «επί των αντλιών»· κατά την Εκθεση Πραγματογνωμόνων του Δεκεμβρίου 1860, η δεξαμενή ήταν μολύβδινη.

72. Όλες οι πληροφορίες από την «Έκθεση Πραγματογνωμόνων» των Γ. Β. Μεταξά, Κ. Ε. Ξάνθη και Κ. Νικολάου με ημερομηνία 29 Μαρτίου 1860 (όπου και η εκτίμηση των δαπανών), τη δεύτερη Εκθεση Πραγματογνωμόνων του Δεκεμβρίου 1860 που αναφέρθηκε, και την απόφαση 534/29.6.1865 του Εφετείου Ναυπλίου, όλα έγγραφα του Αρχείου Χ. Ζιούλα. Από την τελευταία αυτή απόφαση φαίνεται ότι έγιναν και άλλες εκθέσεις πραγματογνωμόνων το 1863 και 1864· το δικαστήριο αναγνώρισε τελικά δαπάνη μόνον 9.000 δρχ.περίπου, ενώ ο Δουρούτης ισχυρίστηκε ότι τα πρώτα χρόνια έφερε νερό απ' έξω, αλλά δεν μπόρεσε να αποδείξει τη σχετική δαπάνη (650 δρχ.).

73 . Αρχείο Χ. Ζιούλα, Απόφαση 534/29.6.1865 Εφετείου Ναυπλίου.

έξι χρόνια, προκάλεσε σειρά εκθέσεων πραγματογνωμόνων και είναι πιθανό ότι η σχετικά ευνοϊκή για τον Δουρούτη απόφαση του Εφετείου τον Ιούνιο του 1865, όταν πλέον η Σηρική Εταιρεία τελούσε υπό διάλυση, διευκόλυνε την οριστική εκδίωξη του Λ. Ροέκ από την επιχείρηση, χωρίς αποζημίωση.[74] Το βέβαιο είναι ότι η ρήξη με τον βασικότερο από τους ξένους μετόχους, την οποία προκάλεσαν τεχνικά κυρίως ζητήματα και οι αναμενόμενες δυσκολίες της εκκίνησης, βάρυναν το κλίμα και έκριναν αποφασιστικά την τύχη του εταιρικού σχήματος.

Με αυτές τις αλλεπάλληλες προσθήκες και αναδιατάξεις, το μεταξουργείο της Αθήνας, σε διαρκή μεταμόρφωση τα πρώτα χρόνια της ζωής του, εξελίχθηκε σε ένα εργοστασιακό συγκρότημα πολλαπλών χρήσεων, ένα σύνθετο οικιστικό κύτταρο παραγωγής αλλά και κατοικίας στην είσοδο της πρωτεύουσας. Η αυλή του, με τα εργαστήρια, τις αποθήκες, τον σταύλο και τις κατοικίες του διευθυντή και ορισμένων υπαλλήλων, τα πηγάδια με τις αντλίες, τα καζάνια με τις μηχανές, θα πρέπει να ήταν ένας χώρος γεμάτος ζωή, διαρκή κίνηση και φυσικά εκκωφαντικούς θορύβους.[75] Η τεχνική παράμετρος, οι τεχνικές δηλαδή δυσκολίες που αντιμετώπισε η εγκατάσταση στον χώρο, συνηθισμένες ασφαλώς σε κάθε βιομηχανία, είχαν εδώ την πρόσθετη επιβάρυνση σε κόπο, χρόνο και δαπάνες που επέβαλλε η έλλειψη οποιασδήποτε προηγούμενης εμπειρίας.

Προς τη δύση της μεταξουργίας: Μετάξι ή κουκούλια;

Το μεταξουργείο άρχισε να λειτουργεί στις αρχές του 1855, παράγοντας ψιλό μετάξι κατά κύριο λόγο και χοντρό σε μικρότερες ποσότητες. Η ποιότητα της παραγωγής βελτιωνόταν συνεχώς, ενώ το σύνολο των ανεμών τέθηκαν σε λειτουργία τον Σεπτέμβριο του 1855.[76] Την εποχή εκείνη η μέση ημερήσια παραγωγή κάθε λεκάνης αναπηνιστηρίου με το σύστημα à la Chambon υπολογιζόταν σε 200 με 300 γραμμάρια μεταξιού, ανάλογα με τη φύση της μεταξοκλωστής και με τον αριθμό των ινών που την αποτελούσαν (τον τίτλο της).[77] Με ανάλογη απόδοση ανά λεκάνη, η συνολική ημερήσια παραγωγή του μεταξουργείου της Αθήνας θα έπρεπε να κυμαίνεται από 48 ώς 72 χγμ., και η ετήσια παραγωγή, για 225 εργάσιμες ημέρες,[78] από 10.800 ώς 16.200 χγμ.[79]

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την πραγματική παραγωγή του μεταξουργείου την πρώτη δεκαετία αφορούν την ετήσια αξία της και προέρχονται από το βιβλίο «Ισολογισμών» της Σηρικής Εταιρείας (Πίνακας 4).[80] Από την αξία θα υπολογίσουμε τον όγκο της παραγωγής με βάση τη μέση ετήσια τιμή του μεταξιού. Άμεσες και έγκυρες πληροφορίες για την τιμή του ψιλού μεταξιού διαθέτουμε μόνο για τα δύο πρώτα χρόνια, 1855-1856, από το παραπάνω βιβλίο (71,52 και 96,77 δρχ. αντίστοιχα).[81] Για τα επόμενα χρόνια, θα χρησιμοποιήσουμε έμμεσες αλλά αρκετά ασφαλείς πληροφορίες: τις τιμές που παρουσιάζει ο Αλέξανδρος Μανσόλας στο έργο του (1867), οι οποίες, κατά τα λεγόμενά του, προέρχονται από «πληροφορίας ας ευηρεστήθη να χορηγήση ημίν εκ των βιβλίων αυτού ο κ. Αθ. Δουρούτης».[82] Από τον μέσο όρο των τιμών του Μανσόλα κατασκευάστηκε δείκτης, με βάση το έτος 1855=100. Οι τιμές του μεταξουργείου προέκυψαν

74. Δεν είναι γνωστό αν η απόφαση 534/29.6.1865 του Εφετείου Ναυπλίου, η μόνη που διασώζεται, υπήρξε και τελεσίδικη (ώς τότε, η υπόθεση είχε περάσει από το Πρωτοδικείο και το Εφετείο της Αθήνας και από τον Αρειο Πάγο)· η απόφαση αυτή έκρινε τον Ροέκ υπέυθυνο για την έλλειψη ενός μέρους του πρόσθετου νερού που χρειαζόταν, και συνεπώς τον καταδίκασε να πληρώσει ένα μέρος των δαπανών για τα νέα έργα (4.198 δρχ., σύν τόκο 12% από το 1859)· φαίνεται ότι είχε ήδη γίνει συντηρητική κατάσχεση των 19 μετοχών του Ροέκ, και το Εφετείο την επικύρωσε, διατάσσοντας και την εκποίησή τους για να πληρωθούν τα οφειλόμενα.

75. Στην αυλή αυτή είχε προστεθεί το 1865 και ένα μεγάλο ρολόι, σε λιθόκτιστη βάση ύψους 4 μέτρων, απαραίτητο σύμβολο της νέας σχέσης με τον χρόνο που έφερε η βιομηχανική εποχή.

76. Βλ. Α. Δουρούτη, *Καθ' ήν στιγμήν...*, ό.π., σ. 7 (υπόμνημα 15.11.1855)· το μεταξουργείο μετέσχε μάλιστα στην Παγκόσμια Εκθεση του Παρισιού το1855.

77. Στο μεταξουργείο του Λουκά Ράλλη την ίδια εποχή, η παραγωγική ικανότητα ανά λεκάνη υπολογιζόταν σε 125 δράμια (για 10 εργάσιμες ώρες) ή 400 γραμμάρια, και η πραγματική μέση ημερήσια παραγωγή σε 75 δράμια, ή 240 γραμμάρια· βρισκόταν δηλαδή μέσα στους παραπάνω μέσους όρους («Μεταξουργείον Λ. Ράλλη», ό.π., σ. 449). Η απόδοση των 180 δραμίων (577 γραμμαρίων) που αναφέρεται για το μεταξουργείο της Μεσσήνης (βλ. *εδώ*, τη μελέτη της Μ.-Χ. Χατζηιωάννου), αν δεν είναι υπερβολική, θα αναφέρεται σε εντελώς διαφορετικό σύστημα, με μικρότερες απώλειες και φυσικά πολύ χονδρότερη κλωστή. Ας σημειωθεί ότι δεν φαίνεται σε κανένα από τα έγγραφα της Σηρικής Εταιρείας ποιός ακριβώς ήταν ο τίτλος του μεταξιού της (βλ. σχετικά και πιο κάτω, σημ. 105).

78. Κρατούμε εδώ αυτή τη λιγότερο ευνοϊκή για τους συλλογισμούς μας ετήσια διάρκεια εργασίας, παρόλο που το μεταξουργείο δεν είχε καταρχήν λόγο να διακόπτει, όπως είπαμε, για τρεις μήνες, όπως του Ράλλη.

79. Το 1873 ο Δουρούτης υπολόγιζε συνολική δυναμικότητα 15.000 χγμ για 250 λεκάνες, και 7-8.000 χγμ. για τις 132 λεκάνες που διέθετε τότε το μεταξουργείο, βλ. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Επιστολή Δουρούτη Ιουλίου 1873.

80. Οι «Ισολογισμοί» παρουσιάζονται αναλυτικότερα πιό κάτω. Εδώ σημειώνω απλώς ότι οι ενδείξεις για την παραγωγή του μεταξιού περιλαμβάνονται στους λογαριασμούς «Μετάξια ψιλά» και «Μετάξια χονδρά», που τα δύο πρώτα χρόνια εμφανίζονται στην πίστωση των «Αποτελεσμάτων εργασιών», ενώ στα επόμενα περιλαμβάνονται στο παθητικό των «ισολογισμών», καί είναι κάθε φορά αθροιστικοί όλων των προηγούμενων ετών, αρχίζοντας από τον ισολογισμό του 1858. Έτσι η αξία της παραγωγής του κάθε ισολογιστικού έτους που εμφανίζεται στον Πίνακα 4 έχει προκύψει μετά από τις απαραίτητες αφαιρέσεις.

81. Στα «Αποτελέσματα εργασιών» των ετών αυτών σημειώνεται με ακρίβεια ο όγκος της παραγωγής, σε οκάδες και χιλιόγραμμα, ο αριθμός δεμάτων και η τιμή.

82. Βλ. Α. Μανσόλας, *Πολιτειακαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867, σ. 111. Οι τιμές στο έργο του Μανσόλα αναφέρονται στην οκά, και μετατράπηκαν εδώ με βάση την αναλογία 1 οκά=1,282 χγμ. Οι μέσοι όροι που προκύπτουν από τα στοιχεία του Μανσόλα εμφανίζουν πολύ μικρές αποκλίσεις από τις διαθέσιμες, για τα δύο πρώτα χρόνια, τιμές των βιβλίων της εταιρείας· για το 1855 π.χ., ο Μανσόλας δίνει 84,70–96,80 δρχ./οκά, δηλαδή μ.ό. 90,75 δρχ./οκά=70,78 δρχ./χγμ., ενώ στο βιβλίο των «Ισολογισμών» σημειώνεται 71,52 δρχ. Μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε ότι τα στοιχεία του Μανσόλα είναι έγκυρα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
ΑΞΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ (ΜΕΤΑΞΙΑ ΨΙΛΑ ΚΑΙ ΧΟΝΔΡΑ), 1855-1864

Ημερομηνία ισολογισμών	*Παραγωγική περίοδος*	*Μετάξια ψιλά (δρχ.)*	*Μετάξια χονδρά (δρχ.)*
31.12 1855	1855	258.009,34	9.970,23
31.12.1856	1856	718.182,7	26.888,25
30.6.1858	1857/1858α	491.666,65	28.526,18
30.6.1859	1858β/1859α	308.504,37	12.194,72
30.6.1860	1859β/1860α	253.772,80	10.179,72
30.6.1861	1860β/1861α	269.104,50	10.975,45
30.6.1862	1861β/1862α	181.487	15.953,58
30.6.1863	1862β/1863α	5.699,05	7.202,58
30.6.1864	1863β/1864α	43.241,2*	1.736,58
31.12.1864	1864β	43.343,45	4.460,85

*Από αυτά, 3.724,95 δρχ. σε χωριστό λογαριασμό, με την ένδειξη «Organsins et trames».

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
ΤΙΜΕΣ ΨΙΛΟΥ ΚΑΙ ΧΟΝΔΡΟΥ ΜΕΤΑΞΙΟΥ, 1855-1864

Έτος	*Τιμές κατά Μανσόλα (μέσος όρος, δρχ./χγμ.)*	*Δείκτης 1855=100*	*Τιμές ψιλού μεταξιού (δρχ./χγμ.)*	*Τιμές χονδρού μεταξιού (δρχ./χγμ.)*
1855	70,78	100,00	71,52*	25,65
1856	95,16	134,44	96,15 [96,77*]	34,49
1857	102,5	144,81	103,57	37,15
1858	86,72	122,52	87,63	31,43*
1859	100,5	141,99	101,55	36,42
1860	109,37	154,52	110,5	39,64
1861	81,82	115,6	82,68	29,65
1862	88,72	125,35	89,65	32,15
1863	–	[125,15]	89,5	32,10
1864	88,45	124,96	89,37	32,05

* Οι τιμές από τα βιβλία της Εταιρείας

από τον δείκτη αυτόν με αφετηρία την τιμή του 1855=71,52=100 (βλ. Πίνακα 5).[83] Το ίδιο έγινε και για τις τιμές του χοντρού μεταξιού, για τις οποίες διαθέτουμε, από τους ισολογισμούς, μόνο τη μέση τιμή του 1858: 31,43 δρχ./χγμ.,[84] θεωρώντας ότι οι τιμές του χοντρού μεταξιού λίγο πολύ θα παρακολουθούσαν εκείνες του μεταξιού ανώτερης ποιότητας. Για το έτος 1863 ο Μανσόλας δεν δίνει καμμία τιμή, και συνεπώς χρησιμοποιείται εδώ υποχρεωτικά ο μέσος όρος των δεικτών των ετών 1862 και 1864.[85]

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, η βραχυχρόνια κυκλική διακύμανση των τιμών του μεταξιού ήταν τριετής (δύο χρόνια άνοδος, ένας χρόνος πτώση), ενώ η μακροχρόνια ανοδική τάση, που είχε ξεκινήσει αρκετά πριν

83. Όπως φαίνεται στον Πίνακα, η τιμή που προκύπτει με τον τρόπο αυτόν για το 1856, εμφανίζει ελάχιστη απόκλιση από την τιμή του βιβλίου ισολογισμών (96,15 αντί 96,77)· φυσικά εδώ θα κρατήσουμε τη δεύτερη, την πραγματική, για τους υπολογισμούς μας.

84. Από διάφορες αναλυτικές εγγραφές στο ενεργητικό του ισολογισμού της 30.6.1858 (χοντρά μετάξια σε διάφορους ανταποκριτές), προκύπτει μια μέση τιμή 31,43 δρχ./χγμ. που αντιστοιχεί σε 25.000 χγμ. περίπου, δηλαδή καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής χονδρών μεταξιών του χρόνου εκείνου (βλ. Πίνακα 4).

85. Οι προσεγγίσεις μας επαληθεύονται από ορισμένες αποσπασματικές πληροφορίες που δίνουν οι ισολογισμοί για τις τιμές του ψιλού μεταξιού το 1858: σε δύο αναλυτικές εγγραφές του ενεργητικού του ισολογισμού της 30.6.1858, δίνεται η αξία 9 δεμάτων «grèges» και 8 δεμάτων «organsins». Αν εφαρμόσουμε το μέσο βάρος δέματος που προκύπτει από τα αναλυτικά στοιχεία του 1855 και 1856 (94,26 χγμ.), έχουμε τιμές 78,32 δρχ./χγμ. και 107,03 δρχ./χγμ. αντιστοίχως και σταθμισμένο μέσο όρο 91,84 δρχ./χγμ., αρκετά κοντά δηλαδή στην τιμή των 87,62 δρχ./χγμ. που δίνουν οι υπολογισμοί μας. Θα κρατήσουμε εδώ αυτή την τελευταία τιμή, γιατί εκείνη των βιβλίων αφορά μικρό σχετικά μέρος της παραγωγής (περίπου το 1/4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Όγκος παραγωγής (μετάξια ψιλά και χονδρά), 1855-1864

*Παραγωγική περίοδος**	*"Μετάξια ψιλά"*			*"Μετάξια χονδρά"*			*Συνολικός όγκος (χγμ.)*
	Αξία (δρχ.)	*Μέση τιμή δρχ./χγμ.*	*Όγκος (χγμ.)*	*Αξία (δρχ.)*	*Μέση τιμή δρχ./χγμ.*	*Όγκος (χγμ.)*	
1855	258.009,34	71,52	3.607,462	9.970.23	25,65	388,7	3.996,162
1856	718.182,70	96,77	7.421,465	26.888,25	34,79	779,59	8.210,055
1857/58α	491.666,65	95,6	5.142,95	28.526,18	34,29	831,91	5.974,86
1858β/59α	308.504,37	94,59	3.261,49	12.194,72	33,92	359,51	3.621,00
1859β/60α	253.772,80	106,02	2.393,63	10.179,72	38,03	267,68	2.661,31
1860β/61α	269.104,50	96,59	2.786,05	10.975,45	34,64	316,84	3.102,89
1861β/62α	181.487	86,16	2.106,39	15.953,58	30,9	516,3	2.622,69
1862β/63α	5.699,05	89,57	63,63	7.202,58	32,12	224,24	287,87
1863β/64α	43.241,2	89,43	483,52	1.736,58	32,07	54,15	537,67
1864β	43.343,45	89,37	484,989	4.460,85	32,05	139,184	624,173

* Η παραγωγή που σημειώνεται στις 30.6.1858 αντιστοιχεί σε ολόκληρο το 1857 και στο πρώτο εξάμηνο του 1858, συνεπώς είναι μεγαλύτερη από την ετήσια.

από την περίοδο που εξετάζεται εδώ, μοιάζει να εξαντλείται γύρω στο 1860/61· στα τελευταία χρόνια (1862/64), οι τιμές σταθεροποιήθηκαν σε επίπεδα σχετικά ικανοποιητικά, αλλά που σε καμμία περίπτωση δεν αντιστοιχούσαν στις συνθήκες κρίσης που δημιούργησε στην Ελλάδα η πτώση της κουκουλοπαραγωγής, όπως είχε συμβεί κατά τη δεκαετία του 1850 με την κατάρρευση της γαλλικής σηροτροφίας: τα μεγέθη της παραγωγής των μικρών χωρών δεν μπορούν φυσικά να επηρεάσουν τις τιμές σε διεθνές επίπεδο.

Μπορούμε τώρα να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση τον όγκο της παραγωγής (Πίνακας 6), με βάση τις μέσες ετήσιες τιμές του μεταξιού.[86] Είναι φανερό ότι το μεταξουργείο της Αθήνας ποτέ δεν αξιοποίησε ολόκληρο το δυναμικό του.[87] Μόνο το 1856 η παραγωγή, 8.200 χγμ. περίπου, πλησίασε λίγο το χαμηλότερο από τα όρια που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Από τον επόμενο χρόνο άρχισε να μειώνεται σταθερά, για να φτάσει στον κύκλο του 1859/60, δηλαδή πριν γενικευτεί η αρρώστια των κουκουλιών, στο επίπεδο των 2.660 χγμ. Η μικρή ανάκαμψη του 1860/61 δεν υποσχόταν τίποτα, γιατί από τον επόμενο χρόνο η παραγωγή καί πάλι μειώθηκε, ώσπου μηδενίστηκε σχεδόν στην περίοδο 1862-1864, όταν η διάδοση της αρρώστιας κατέστρεφε το μεγαλύτερο μέρος της κουκουλοπαραγωγής. Αν εξαιρέσουμε το έτος 1856 και την περίοδο της αφορίας 1863-1864, η ετήσια παραγωγή κυμαίνεται, στρογγυλά, από 2.700 έως 4.000 χγμ. (θυμίζω ότι η παραγωγή που σημειώνεται στις 30.6.1858 αντιστοιχεί σε ενάμιση χρόνο), αντιστοιχεί δηλαδή σε εργασία 47 ως 70 ημερών των 10 ωρών (ή 2-3 μηνών), σύμφωνα με τους μέσους όρους που αναφέρθηκαν. Με άλλα λόγια, το σημαντικό αυτό σε μέγεθος εργοστάσιο ουσιαστικά υπολειτουργούσε.

Το βασικότερο πρόβλημα του μεταξουργείου της Αθήνας ήταν τα κουκούλια. Έχω μιλήσει και αλλού για τη βασική αυτή αντίφαση μπροστά

86. Για το 1855 και 1856, οι τιμές του Πίνακα 5 λαμβάνονται αυτούσιες. Στη συνέχεια, το ισολογιστικό έτος δεν συμπίπτει πλέον με το ημερολογιακό· επιπλέον, δεν φαίνεται ότι οι ανταποκριτές στη Λυών προαγόραζαν την παραγωγή σε προκαθορισμένες τιμές. Αντίθετα, πολλές ενδείξεις πείθουν ότι οι τιμές των πωλήσεων ακολουθούσαν τις διακυμάνσεις της αγοράς: ο Δουρούτης αναφέρει τον Σεπτέμβριο του 1856 το «τελευταίον τιμολόγιον Λουγδούνου της 10 τούτου», βλ. *Καθ' ήν στιγμήν...*, ό.π., σ.16. Επειδή οποιαδήποτε άλλη μέθοδος στάθμισης θα ήταν αυθαίρετη, προτίμησα να πάρω τον μέσο όρο των τιμών του ζεύγους των ημερολογιακών ετών που αντιστοιχούν στο κάθε ισολογιστικό έτος.

87. Διευκρινίζω συμπληρωματικά ότι αποφεύγω να «στρογγυλεύω» τους αριθμούς, γιατί αυτό εισάγει ένα πρόσθετο παράγοντα αυθαιρεσίας και κυρίως δυσκολεύει τις επαληθεύσεις, αλλά αυτό σε καμμία περίπτωση δεν σημαίνει ανάλογο βαθμό ακρίβειας, σε επίπεδο δεκαδικών υποδιαιρέσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
ΤΙΜΗ ΚΟΥΚΟΥΛΙΩΝ, 1855-1864

Περίοδος παραγωγής	*Μετάξι (χγμ.)*	*Απαιτούμενα κουκούλια (χγμ.)*	*Αξία κουκουλιών που αναλώθηκαν*[1] *(δρχ.)*	*Μέση τιμή (δρχ./χγμ.)*	*Έτος σοδειάς*
1855	3.996,162	17.155,54	220.241,96	12,8	1854/55
1856	8.201,055	35.227,09	561.679,96	15,9	1855/56
1857/58α	5.974,86	25.374,28	684.133,09	27	1856/57
1858β/59α	3.621	15.536,94	209.068,55	13,5	1858
1859β/60α	2.661,31	11.415,32	201.210,11	17,6	1859
1860β/61α	3.102,89	13.304,92	242.093,17	18,2	1860
1861β/62α	2.622,69	10.971,9	186.141,54	15,5/17[2]	1861
1862β/63α	287,87	1.019,96	–	–	1862
1863β/64α	537,67	2.306,18	29.120,39	12,6	1863
1864β	624,173	2.593,26	47.124,35	18,2	1864

1. Το 1855 και 1856 η αναλωμένη αξία φαίνεται στα «Αποτελέσματα εργασιών» (άθροισμα δύο εσοδειών, 1854/55 και 1855/56 αντιστοίχως). Για τα επόμενα έτη, θεώρησα ότι στην παραγωγή του ισολογιστικού έτους αντιστοιχεί η σοδειά του ίδιου έτους (π.χ. στην παραγωγή του 1859/60 αντιστοιχεί η σοδειά του 1859). Τέλος, για τον ενάμιση χρόνο 1857/1858α, ως αναλωμένη αξία κουκουλιών θεωρήθηκε εκείνη της σοδειάς 1857 και του υπολοίπου της σοδειάς 1856 που αναγράφεται στον ισολογισμό της 30.6.1858. Καθώς οι λογαριασμοί μεταφέρονται, όπως είπαμε, σε όλους τους ισολογισμούς, τα ποσά τους υφίστανται μικρές αλλοιώσεις, προφανώς εξαιτίας των τελικών εκκαθαρίσεων των λογαριασμών με τους ανταποκριτές. Κράτησα εδώ την τελευταία αναγραφόμενη για κάθε σοδειά αξία, που πρέπει να ήταν και η πραγματική.
2. Η χαμηλότερη τιμή προκύπτει αν συνυπολογίσουμε την παραγωγή του 1862/63, δεδομένου ότι δεν φαίνεται στους ισολογισμούς αγορά κουκουλιών από τη σοδειά 1862.

στην οποία βρέθηκε ο πρώτος βιομηχανικός κλάδος της Ελλάδας.[88] Η οικιακή παραγωγή του μεταξιού αρχικά εμπόδισε τις πρώτες απόπειρες ίδρυσης εργοστασίων. Ύστερα υποχώρησε, όταν έγινε περισσότερο συμφέρουσα, χάρη στην εξωτερική ζήτηση, η εξαγωγή των κουκουλιών αντί για την εξαγωγή μεταξιού, κάτι που συνέβη στη δεκαετία του 1850, εξαιτίας της παρατεταμένης κρίσης της γαλλικής σηροτροφίας. Την ίδια στιγμή, η μαζική πλέον εμπορευματοποίηση του κουκουλιού, μαζί με τη γενική άνοδο των τιμών όλων των μεταξουργικών προϊόντων που συμπαρέσυρε η κρίση, κατέστησαν εφικτή και ελκυστική την προοπτική της δημιουργίας εργοστασίων. Αλλά τα εργοστάσια αυτά βρέθηκαν μπροστά σε ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα: την υψηλή τιμή της πρώτης ύλης τους, ή αλλιώς τη σπανιότητά της, λόγω των εξαγωγών. Το μεταξουργείο της Αθήνας μας προσφέρει μια σπάνια ευκαιρία να εξετάσουμε διεισδυτικότερα τα προβλήματα αυτά, και τους τρόπους με τους οποίους αντιμετωπίστηκαν.

Μια βασική παράμετρος για να προχωρήσουμε στη διερεύνηση αυτή είναι η τιμή του κουκουλιού, για την οποία δυστυχώς οι ισολογισμοί της εταιρείας δεν μας προσφέρουν σχεδόν καμμία ένδειξη. Μας δίνουν όμως την αξία των κουκουλιών που αγοράζονταν από κάθε σοδειά.[89] Έτσι θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τη μέση τιμή τους, υπολογίζοντας πρώτα τον όγκο των κουκουλιών που αντιστοιχεί στην παραγωγή κάθε ισολογιστικού έτους, με βάση το δεδομένο ότι η αναλογία κουκούλια/μετάξι σε όγκο ήταν 4:1 (Πίνακας 7).[90]

Η πορεία των τιμών των κουκουλιών, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 7, αποδίδει σχετικά ικανοποιητικά τις εξελίξεις στην αγορά αυτή, όπως τις ξέρουμε και από άλλες πηγές:[91] από το 1855 ώς το 1857, οι τιμές

88. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα, Αθήνα 1986, σ. 37-40, 72-73.

89. Στους λογαριασμούς του ενεργητικού που φέρουν την ένδειξη: «Πρόβλεψις κουκουλίων του... [έτος της σοδειάς]». Το 1855 και 1856, διαχωρίζεται το ποσό που αναλώθηκε (στα «Αποτέλέσματα εργασιών») από τα αποθέματα (στο ενεργητικό του ισολογισμού). Τα επόμενα χρόνια, καθώς δεν υπάρχουν πλέον «αποτελέσματα εργασιών», όλοι οι λογαριασμοί των κουκουλιών, χωριστοί πάντοτε για κάθε σοδειά, μεταφέρονται από τον έναν ισολογισμό στον άλλο.

90. Η αναλογία αυτή ισχύει για το ψιλό μετάξι. Για το χονδρό, υπολογίστηκε μια αναλογία 3:1, ενώ προστέθηκε στο σύνολο ένα 10% για τη φύρα. Στον ισολογισμό του 1855 σημειώνεται ο όγκος των «τρύπιων» κουκουλιών (1.000 οκάδες), που αντιστοιχεί πράγματι στο 10% περίπου του όγκου που υπολογίσαμε εδώ.

91. Οι διακυμάνσεις συμπίπτουν με εκείνες που προκύπτουν από τα στοιχεία των εξαγωγών κουκουλιών για την περίοδο 1857-1866, παρά το επισφαλές αυτών των στοιχείων, βλ. Λ. Δόσιος, *Περί βιομηχανίας εν Ελλάδι*, Αθήνα 1871, σ.65. Φυσικά οι τιμές που υπολογίζουμε εδώ αντιστοιχούν στις πληρωμές του μεταξουργείου, όχι στις τιμές στους τόπους αγοράς. Σε τιμολόγιο αποστολής κουκουλιών που διασώζεται στο Αρχείο Χ. Ζιούλα, με ημερομηνία 11.7.1871 (του Δ. Α. Λεονταρίτη), φαίνεται ότι η τιμή αγοράς από τον τοπικό προμηθευτή επιβαρυνόταν με έξοδα διαλογής, συσκευασίας και μεταφοράς που αντιπροσώπευαν 2,3%, και με άλλα 2% επί του συνόλου, που ήταν η προμήθεια.

αυξήθηκαν δραματικά, χάρη στη μεγάλη ζήτηση που προκάλεσε η καταστροφή της γαλλικής σηροτροφίας. Ύστερα από την ύφεση του 1857/58, που συνόδευσε την εμποροχρηματική κρίση της περιόδου εκείνης,[92] οι τιμές ανορθώθηκαν, για να παραμείνουν σε σχετικά υψηλά επίπεδα στη συνέχεια, ενώ από το 1860 η ασθένεια διαδόθηκε, καταστρέφοντας το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής στα 1861-63.[93] (Οι τιμές μας για τις εσοδείες 1862-1864 είναι ελάχιστα αντιπροσωπευτικές, αφού αντιστοιχούν σε αμελητέες πλέον ποσότητες). Παρ'όλα αυτά, η μέση τιμή των εσοδειών 1856 και 1857 που προκύπτει από τους υπολογισμούς μας (27 δρχ./χγμ.) δίνει την εντύπωση μιας σοβαρής ανωμαλίας, μέσα σε μία κατά τα άλλα «ομαλή» διακύμανση·[94] τα πράγματα περιπλέκονται εδώ και από το γεγονός ότι η παραγωγική περίοδος (1857/1858α) αντιστοιχεί σε ενάμιση χρόνο και συμπίπτει με την αλλαγή του λογιστικού συστήματος, ενώ έχουμε και μια σοβαρή λογιστική ανωμαλία.[95]

Από όλες τις υποθέσεις που μπορούν να γίνουν σχετικά με τις ανωμαλίες αυτές, η πιθανότερη είναι ότι τμήμα της εσοδείας του 1856, αλλά και του 1857, δεν μετατράπηκε σε μετάξι, αλλά έγινε αντικείμενο εξαγωγής. Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται με σαφήνεια στους ισολογισμούς, προδίδεται όμως από έμμεσες ενδείξεις.[96] Με βάση τις ενδείξεις αυτές μπορούμε να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση τον όγκο της εξαγωγής σε 19.500 χγμ. περίπου, και συνεπώς να «διορθώσουμε» ανάλογα τη μέση τιμή της εσοδείας 1856/57: θα ήταν περίπου 20 δρχ./χγμ., τιμή και πάλι υψηλή και φυσικά, αφού πρόκειται για μέσο όρο, κατά εποχές ακόμα υψηλότερη. Το γεγονός ότι οι εισπράξεις από τις εξαγωγές αυτές δεν φαίνονται στους ισολογισμούς δεν μαρτυρεί υποχρεωτικά συνειδητή απόκρυψη: οι ισολογισμοί, όπως θα δούμε, δεν χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη ακρίβεια και συστηματικότητα. Άλλωστε ο Λουδοβίκος Ροέκ είχε διατυπώσει ξεκάθαρα τη σχετική «απειλή» σε υπόμνημά του προς τη Βασίλισσα Αμαλία, τον Φεβρουάριο 1857: «... η Εταιρεία των Αθηνών», έγραφε τότε, «με εξαντλημένες τις δυνάμεις της, είναι αναγκασμένη να στερήσει την εργασία από τα φτωχά κορίτσια της Αθήνας, να στείλει όλα τα κουκούλια της στη Γαλλία και να κλείσει το μεταξουργείο, ώσπου να ευαρεστηθεί η κυβέρνηση να τακτοποιήσει το σοβαρό αυτό ζήτημα [εννοείται η αύξηση του δασμού στην εξαγωγή κουκουλιών]. Υποβιβαζόμενη στο επάγγελμα του εμπόρου, η Εταιρεία θα κερδίσει περισσότερα χρήματα και τότε πιθανόν οι κύριοι αντιπρόσωποι θα αντιληφθούν ότι με την αδιαφορία τους αφαίρεσαν το ψωμί από 300 φτωχές οικογένειες της Αθήνας για να αυξήσουν τα κέρδη μερικών εμπόρων».[97]

Το μεταξουργείο δεν έκλεισε, αλλά η βιομηχανική επιχείρηση όντως μετατράπηκε, έστω προσωρινά, σε εμπορική, όταν η τιμή της πρώτης ύλης της ξεπέρασε κάποιο ανεκτό όριο, και αυτή η διαπίστωση είναι κυρίως που ενδιαφέρει εδώ. Ποιό ήταν το όριο αυτό; Από τον Πίνακα 7 αναδεικνύεται μια ανώτατη «οροφή» κοντά στις 20 δρχ./χγμ. Προφανώς το όριο εξαρτιόταν από τις τιμές του μεταξιού. Ως το 1860 τουλάχιστον, οι τιμές των κουκουλιών παρακολουθούσαν τις τιμές του μεταξιού, δηλαδή την εξωτερική ζήτηση, ενώ στο τέλος της περιόδου οι ιδιαίτερες εσωτερικές συνθήκες της ελλειμματικής παραγωγής μοιάζουν να έχουν αποσυνδέσει τα δύο μεγέθη (στην περίοδο αυτή όμως τα στοιχεία μας είναι πολύ περιορισμένα και επισφαλή)· από την άλλη μεριά, η διαφορά τους (υπολογίζοντας το τετραπλάσιο της τιμής των κουκουλιών) παρουσιάζει διακυμάνσεις, κρίσιμες για τα

92. Ο Δουρούτης αναφέρθηκε στην «κρίση» αυτή στη γενική συνέλευση του 1862, βλ. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Πρακτικά Συνέλευσης 21.1.1862.

93. Βλ. για όλα τα θέματα αυτά, Μ. Ρηγίνος, «Η οικονομική ιστορία του μεταξιού. Από την περιφέρεια της Ευρώπης στην περιφέρεια της Ελλάδας», *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, Πολιτιστικό-Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, σ.15-69.

94. Η υψηλότερη τιμή που έχει εντοπιστεί στις πηγές είναι εκείνη που αναφέρει ο ίδιος ο Δουρούτης στο υπόμνημά του του Σεπτεμβρίου 1856, ο οποίος είχε και λόγους να υπερβάλει: το κουκούλι είχε φθάσει τότε τις 30 δρχ./οκά, ή 23,4 δρχ./χγμ., ενώ οι τιμές του στη Μασσαλία κυμαίνονταν από 26-28 φράγκα/χγμ. (*Καθ' ήν στιγμήν*..., ό.π., σ. 33).

95. Στον ισολογισμό της 31.12.1856 εμφανίζεται ως υπόλοιπο (μή αναλωμένο) της εσοδείας 1856 το ποσό των 254.606,1 δρχ., ενώ ο ίδιος λογαριασμός στον ισολογισμό της 30.6.1858 καταγράφει μόνον 75.868,51 δρχ. Μας λείπει δηλαδή ένα μέρος της εσοδείας του 1856 που δεν είχε αναλωθεί στο τέλος του χρόνου και που δεν εμφανίζεται πουθενά στη συνέχεια.

96. Από το 1858 εμφανίζεται ο λογαριασμός «κουκούλια παρά Σουσών» (στη Λυών δηλαδή), ο οποίος όμως περιλαμβάνει μικροποσά που δεν δικαιολογούν εξαγωγή κουκουλιών τέτοιας έκτασης· η έμμεση ένδειξη υπάρχει στο παθητικό του 1858 και του 1859, όπου καταγράφονται αναλυτικά τα χρέη προς το Τελωνείο Πειραιώς: εκεί φαίνεται ότι η επιχείρηση χρωστά ποσά για 655 δέματα κουκουλιών (συνολικά και για τα δύο χρόνια). Από άλλες εγγραφές συνάγεται ένα μέσο βάρος δέματος περίπου 30 χιλιόγραμμα. Έχουμε δηλαδή έναν συνολικό όγκο 19.650 χγμ. κουκουλιών που πλήρωσε δασμό στο Τελωνείο, δηλαδή εξάχθηκε, διότι η μεταφορά στο εσωτερικό πλήρωνε μόνο δημοτικούς φόρους, και όχι τέλη στο Τελωνείο.

97. ΓΑΚ, Οθωνικό, Υπ. Εσωτ., φ. 252, L. Roeck προς τη βασίλισσα, Αθήνα 21.2/5.3.1857 (στα γαλλικά).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
ΑΝΆΛΥΣΗ ΚΌΣΤΟΥΣ ΠΑΡΑΓΩΓΉΣ, 1855-1856

Λογαριασμοί	*1855*		*1856*	
	Σύνολο (δρχ.)	*Ανά μονάδα (δρχ./χγμ.)*	*Σύνολο (δρχ.)*	*Ανά μονάδα (δρχ/χγμ.)*
Εργατικά [1]	17.408,5		31.157,2	
Καύσιμα[2]	6.309,64		14.193,30	
Έξοδα συντήρησης & λειτουργίας[3]	5.910,37		12.026,08	
Ταχυδρομικά[4]	5.017,58		9.785,69	
Σύνολο παραγωγικού κόστους (α)	34.646,09	8,67	67.162,27	8,19
Μισθοί υπαλλήλων εργ/σίου	9.349,97		12.831,64	
Μισθός διευθυντή	6.000		6.000	
Έξοδα γραφείου & διάφορα[5]	1.077,12		5.224,76	
Σύνολο γενικών εξόδων (β)	16.427,09	4,11	23.898,25	2,91
Φόροι και τέλη[6] (γ)	2.684,31	0,67	2.288	0,28
Τόκοι (δ)	8.501,77	2,13	12.376,45	1,5
ΣΥΝΟΛΟ (α+β+γ+δ)	62.259,26	15,58	105.724,97	12,88
Απόσβεση[7]	12.160	3,04	12.160	1,48
Μικτό κόστος	72.419,26	18,62	118.884,97	14,36
Κουκούλια	220.241,96	55,11	561.670,96	68,41
ΤΙΜΗ ΚΟΣΤΟΥΣ	282.501,22	78,31	668.395,93	89,93

1. Οι λογαριασμοί «Ημερομίσθια αναπηνιστριών» καί «Έξοδα αναπηνισμού χονδρών μεταξίων».
2. Ο λογαριασμός «Γαιάνθρακες Κύμης» .
3. Οι λογαριασμοί «Έξοδα συντηρήσεως του καταστήματος», «Έξοδα ατμοκινήτου μηχανής», «Διαλογή κουκουλιών», «Καναβάτζα σχοινία και σπάγγοι» και «Σιδηρουργείον».
4. Οι λογαριασμοί «Έξοδα αποστολής μεταξίων», «Έξοδα αποστολής χονδράδων» και «Ταχυδρομικά δικαιώματα».
5. Οι λογαριασμοί «Έξοδα γραφείου», «Διάφορα έξοδα καταστήματος» και «Έξοδα Μεταξουργείου».
6. Για τα δύο πρώτα χρόνια, «Φόρος Νοσοκομείου Αθηνών» και «Πυρασφαλιστικά δικαιώματα».
7. 8% επί του ακινητοποιημένου κεφαλαίου.

περιθώρια κέρδους του μεταξουργείου, από 16 ώς 32 δραχμές, αν περιοριστούμε στην περίοδο μέχρι το 1861.

Η ανάλυση του κόστους παραγωγής στα δύο πρώτα χρόνια (Πίνακας 8) δείχνει ότι η συμμετοχή των κουκουλιών στην τιμή κόστους ξεπερνούσε το 70%, ενώ το καθαρά παραγωγικό (8,2-8,7 δρχ./χγμ.), μαζί με τα γενικά έξοδα, τους φόρους και τους τόκους, έφτανε τις 13-14 δρχ.[98] Αν προσθέσουμε την απόσβεση (που δεν υπολογιζόταν, όπως θα δούμε, στους ισολογισμούς), φθάνουμε σε ένα μικτό κόστος 14,4-18,6 δραχμών, χωρίς να υπολογίζουμε ακόμη κανένα κέρδος. Εύλογο είναι συνεπώς ο Δουρούτης να θεωρούσε ασύμφορη την αγορά κουκουλιών όταν η τιμή τους ξεπερνούσε τις 15 με 20 δρχ., με δεδομένο ότι οι τιμές του μεταξιού κυμαίνονταν μεταξύ 80 και 100 δρχ./χγμ. συνήθως. Γι' αυτό και ξεκίνησε τον αγώνα του για την αύξηση του δασμού στην εξαγωγή κουκουλιών ήδη από τον

98. Η ανάλυση δεν μπορεί να γίνει και για τα επόμενα χρόνια, γιατί οι λογαριασμοί αντιστοιχούν στη μικτή πλέον παραγωγική δραστηριότητα της επιχείρησης. Στον Πίνακα 8, η αναγωγή στη μονάδα γίνεται με βάση το σύνολο της παραγωγής (ψιλό και χονδρό μετάξι), διότι δεν είναι δυνατόν να επιμεριστούν οι διάφοροι λογαριασμοί των δαπανών. Οι αποκλίσεις από το κόστος του ψιλού μεταξιού μόνον δεν είναι σημαντικές, διότι το χοντρό μετάξι αντιπροσωπεύει και στις δύο περιπτώσεις λιγότερο από 10% του συνόλου. Ας υπενθυμιστεί ότι γύρω στα 80% υπολογιζόταν η συμμετοχή του κουκουλιού στην αξία του προϊόντος και στην παραδοσιακή αναπήνιση, βλ. R. Tolaini, «An Italian silk firm on the international market: the Scotis of Pescia (1815-1860)», *Textile History*, 25(1994), τχ.1, σ. 80.

Φεβρουάριο του 1855, όταν οι τιμές τους είχαν ξεπεράσει τις 15 δρχ.[99]

Μπροστά σε αυτή τη διελκυστίνδα, ο Δουρούτης είχε δύο επιλογές. Την πρώτη την εφάρμοσε το 1857, όταν, έχοντας αγοράσει κουκούλια προφανώς σε υψηλές τιμές, ίσως και άνω των 20 δρχ. για ορισμένες παρτίδες, προτίμησε να τα εξαγάγει, εφόσον δεν κινούντο ανάλογα οι τιμές του μεταξιού. Η δεύτερη, που φαίνεται ότι εφαρμόστηκε με μεγαλύτερη διάρκεια, ήταν να μην αγοράζει κουκούλια όταν η τιμή τους ξεπερνούσε το κρίσιμο όριο: «Έχω παραγγελλίαν από τον Κυρ. Αθ. Δουρούτη να του προβλέψω κουκούλια να του κοστήσουν ξηρά με όλα τα έξοδα δρχ. 20 την οκά» [=15,6 δρχ./χγμ.], έγραφε στον Μ. Ιατρό ο Σπ. Αλεξανδράκης από την Καλαμάτα, τον Ιούνιο του 1860, όταν οι τρέχουσες τιμές ήταν 27-28 δρχ.,[100] και γι'αυτό «... εγώ μέχρι σήμερον δεν έκαμα καμμίαν αγοράν διά το μεταξουργείον σας εν Αθήναις...».[101] Τελικά φαίνεται πως ο Δουρούτης αγόρασε εκείνο τον χρόνο με υψηλότερες τιμές: 18,2 δρχ./χγμ. κατά μέσο όρο, σύμφωνα με τους δικούς μας υπολογισμούς, ίσως επειδή η τιμή του μεταξιού έφτασε τελικά στις 110 δρχ. Στις αρχές Σεπτεμβρίου πάντως, όταν ο Αλεξανδράκης βεβαίωνε τον Ιατρό ότι είχε κλείσει, μαζί με τον Πουλάκο από τη Σπάρτη, μια παρτίδα 579 οκάδων για λογαριασμό του Δουρούτη, «τα κουκούλια τρέχουν εις τας τιμάς 24 δρχ...» [=18,7 δρχ./χγμ.].[102]

Όπως φαίνεται, ο Δουρούτης τελικά πραγματοποιούσε οριακές αγορές, είτε σε τόπους με χαμηλότερες τιμές (στήν Άνδρο π.χ.) είτε προς το τέλος της καμπάνιας, όταν έπεφταν οι τιμές των κουκουλιών ή διαμορφώνονταν σε ικανοποιητικά επίπεδα οι τιμές του μεταξιού. Αλλά έτσι βρισκόταν μπροστά σε μια νέα αντίφαση: να μη βρίσκει επαρκή ποσότητα κουκουλιών, πράγμα που εξηγεί τη μείωση της παραγωγής του μεταξουργείου, και επομένως να έχει αυξημένο κόστος παραγωγής ανά μονάδα (βλ. το συγκριτικό κόστος των ετών 1855 και 1856 στον Πίνακα 8).

Μια μεγάλη βιομηχανική μονάδα που δεν πραγματοποιεί οικονομίες κλίμακας δεν μπορεί παρά να είναι προβληματική. Γενικότερα, με τέτοιες οριακές δυνατότητες απόδοσης, η μεταξουργία δεν μπορούσε να υπάρξει ως αυτοτελής βιομηχανική επιχείρηση. Είχε νόημα μόνον ως συμπληρωματική δραστηριότητα εμπορικών, κατά βάση, επιχειρήσεων, που συναλλάσσονταν ποικιλοτρόπως με τον αγροτικό χώρο, βρίσκονταν κοντά του και μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν εναλλακτικά το ευκαιριακό και εποχικό εργατικό δυναμικό του. Τέτοια ήταν η περίπτωση του μεταξουργείου Φελς & Σία και άλλων εμπορικών επιχειρήσεων στην Καλαμάτα, στη Σπάρτη, ακόμα και στην Πάτρα: «Τα κουκούλια των μερών μας αγοράζονται προς το παρόν από το Γερμανικό σπίτι του Φέλς, από τον Γάλλο Αλέξ. Φουρνέρ, Αριστείδην Πανταζόπουλον, Ιωάννην Στρούμπον και Δημήτριον Σκλαβέα...», έγραφε ο Σπυρίδων Αλεξανδράκης τον Ιούνιο 1860, τότε ακριβώς που ο ίδιος δεν μπορούσε να αγοράσει για λογαριασμό του Δουρούτη. Δεν γνωρίζουμε άν ο Δουρούτης μετείχε ατομικώς (ή σε συνεργασία με τον Ιατρό) στην αγορά κουκουλιών προς εξαγωγή. Η Σηρική Εταιρεία πάντως δεν φαίνεται να επανέλαβε, τουλάχιστον σε τέτοια κλίμακα, το εξαγωγικό πείραμα του 1857.

Αλλά και ο ίδιος ο εξοπλισμός του μεταξουργείου αξιοποιήθηκε με άλλο τρόπο. Από τους ισολογισμούς της εταιρείας φαίνεται ότι μετά το 1859, το κατάστημα αναλάμβανε πλέον τον αναπηνισμό μεταξιού για λογαριασμό τρίτων.[103] Από τις σχετικές εισπράξεις μπορούμε να υπολογίσουμε ότι η εργασία αυτή θα απασχολούσε το μεταξουργείο περίπου έναν μήνα

99. Θυμίζω ότι η τιμή των 12,8 δρχ./χγμ. που βρίσκουμε στον Πίνακα 7 είναι μέσος όρος των εσοδειών 1854 και 1855.

100. ΑΜΙ, τ. IX, φ. 1048, 14.6.1860, Αλεξανδράκης (Καλαμάτα) προς Ιατρό (Ναύπλιο). Το γεγονός ότι τα κουκούλια αγοράζονταν ξηρά δεν ήταν χωρίς συνέπειες. Η έγκαιρη αποξήρανση έχει σημασία για την ποιότητα του κουκουλιού, συνεπώς η απουσία ελέγχου (μέσω έγκαιρων προαγορών κυρίως) επί των παραγωγών ή των ενδιαμέσων που την εκτελούσαν, σήμαινε και αδυναμία ελέγχου της ποιότητας. Γι' αυτό οι αναπηνιστές της Τοσκάνης π.χ. αγόραζαν όσο το δυνατόν νωρίτερα νωπά κουκούλια, και τα αποξήραιναν μόνοι τους, βλ. R. Tolaini, *ό.π.*, σ. 81.

101. ΑΜΙ, ό. π., φ. 1050, 19.6.1860, οι ίδιοι.

102. Ό. π., φ. 1074, 2.9.1860, οι ίδιοι.

103 Από τον ισολογισμό της 30.6.1860 εμφανίζεται στο παθητικό (εισπράξεις) ο λογαριασμός «Αναπηνισμός μεταξίων». Το ότι πρόκειται για τέτοιου είδους εργασία επιβεβαιώνεται και από τη σύγκριση των ημερομισθίων με τον όγκο της παραγωγής, που δεν εξελίσσονται παράλληλα μετά το 1860. Ο λογαριασμός αυτός (σωρευτικός) εξελίσσεται ως εξής (μετά τις σχετικές αφαιρέσεις):

Έτος	*«Αναπηνισμός μεταξίων»*
30.6.1860	10.660,79
30.6.1861	8.398,95
30.6.1862	12.843,55
30.6.1863	20.689,15
30.6.1864	420,4
31.12.1864	–

ακόμη το πολύ (με όλο το δυναμικό του). Ούτε αυτό ήταν φυσικά αρκετό, κι έτσι μετά το 1865, όταν έμεινε πλέον μόνος κύριος του μεταξουργείου, ο Δουρούτης περιόρισε δραστικά τον εξοπλισμό, που έμενε επί χρόνια αδρανής. Από τις 240 λεκάνες, το 1873 είχαν μείνει στο μεταξουργείο οι 132· από τις υπόλοιπες, ενδεχομένως ένα μέρος πουλήθηκε σε επαρχιακά μεταξουργεία ή διαλύθηκε, και ένα μικρό μέρος, 16 λεκάνες, μεταφέρθηκε στο μεταξουργείο της Σπάρτης, που επαναλειτούργησε για ένα διάστημα.[104] Έτσι ο Δουρούτης οδηγήθηκε εκεί που είχαν καταλήξει και οι μεταξουργικές επιχειρήσεις άλλων χωρών λίγο νωρίτερα, στην έξοδο δηλαδή από τον αστικό χώρο προς τη σηροτροφική ύπαιθρο.

Η βελτίωση του προϊόντος, η αναδιάρθρωση της παραγωγής και η «καθετοποίηση» ήταν μια άλλη πιθανή διέξοδος. Το μετάξι της Αθήνας, μολονότι σημαντικά καλύτερο από το οικιακό, δεν έπιανε στην αγορά της Λυών τις υψηλότερες τιμές της κατηγορίας του («soie grège», δηλαδή άστριφτη κλωστή) και φυσικά δεν συγκρινόταν με το έτοιμο νήμα των γαλλικών και ιταλικών νηματουργείων. Ο Δουρούτης φαίνεται πως επιχείρησε από νωρίς να παραγάγει ελαφρώς στριμμένο μετάξι, με μερικές «στρεπτικές μηχανές»,[105] ενώ το 1864 εμφανίζεται στους ισολογισμούς η παραγωγή νημάτων («organsins et trames») σε χωριστό λογαριασμό, αποτελεί όμως μικρό τμήμα του συνόλου. Η προσπάθεια αυτή, ιδιαιτέρως δυσχερής και με μικρές πιθανότητες άμεσης, τουλάχιστον, επιτυχίας, θα πρέπει να δυσκολεύτηκε ακόμη περισσότερο από τις συνθήκες της ελληνικής σηροτροφίας, που δεν διέθετε εκλεκτές και, το κυριότερο, σαφώς διαχωρισμένες ποιότητες· οι συνθήκες αυτές επιδεινώθηκαν από τη στιγμή που εκδηλώθηκε η αρρώστια:[106] είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο 1862/64 η αναλογία του χονδρού μεταξιού στη συνολική παραγωγή του μεταξουργείου είναι αισθητά υψηλότερη, ίσως εξαιτίας ακριβώς της πτώσης της ποιότητας των κουκουλιών.

Πρός το τέλος της περιόδου που εξετάζεται εδώ, ο Δουρούτης επιχείρησε να επεκταθεί και στην υφαντουργία. Το 1863 είχε ήδη εγκατασταθεί στον άνω όροφο της μεγάλης αίθουσας ένας αργαλιός για μεταξωτά, όπου «εδοκίμασαν να κατασκευάσωσι βελούδον, και η έκβασις υπερέβη πάσαν προσδοκίαν...».[107] Το εγχείρημα δεν φαίνεται όμως να ξεπέρασε το στάδιο των πειραματισμών.

ooooo

Από τήν εξαγωγή κουκουλιών ως την αναπήνιση για λογαριασμό τρίτων και την απόπειρα παραγωγής νημάτων και υφασμάτων, η διαδρομή του μεταξουργείου της Αθήνας μαρτυρεί απόπειρα αγκίστρωσης στο καθαρώς βιομηχανικό έργο, παρά τις αντιξοότητες. Τη μεταξουργία που βάδιζε προς τη δύση της αντικατέστησε ουσιαστικά η αλευροβιομηχανία, που έδωσε σημαντική παράταση στη ζωή του εργοστασίου, ώσπου η αποκρυστάλλωση των οικονομικών χαρακτηριστικών του νέου κλάδου, με τη συγκέντρωσή του στα μεγάλα λιμάνια, εκδίωξαν και αυτή τη βιομηχανική δραστηριότητα από την πρωτεύουσα.

«Η Ελλάς έχει πλειοτέραν ανάγκην της παραγωγής ή της βιομηχανίας...»

Η εμφάνιση της βιομηχανικής μεταξουργίας στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1850 έθεσε για πρώτη φορά επί τάπητος το ζήτημα της οικονομι-

104. Βλ. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Επιστολή Δουρούτη Ιουλίου 1873. Η μείωση των λεκανών πρέπει να άρχισε μετά το 1865 και να ολοκληρώθηκε το 1869, βλ. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Περιγραφή του καταστήματος χωρίς τίτλο, ημερομηνία ή υπογραφή, με την ένδειξη «1869» στην πρώτη σελίδα (στο εξής: Περιγραφή 1869), όπου αναφέρεται ότι το μεταξουργείο είχε τότε 136 λεκάνες.

105. Εμφανίζονται στους ισολογισμούς (ενεργητικό, εξοπλισμός) από το 1856. Στην αγορά της Λυών, το «μετάξι Ανατολής» είχε τίτλο 11/13, ενώ το λεπτότερο ιταλικό μετάξι. 10/11 (3-4 κουκούλια στην κλωστή) και το άριστο γαλλικό, 8/12. Είναι πιθανό ότι το μετάξι της Σηρικής Εταιρείας βρισκόταν πιο κοντά στο παραδοσιακό της Ανατολής, αν και θα ήταν ασφαλώς πιο ομοιόμορφο και πιο λεπτό.

106. Για το χάος που επικράτησε τότε στην αγορά σπόρων και στις ποικιλίες, βλ. Φωκίωνος Β., «Σκωληκοτροφία», *Πανδώρα*, τ. 12 (1861-62), τχ. 268-271. Ο συγγραφέας της σειράς αυτής άρθρων μαρτυρεί ότι ανάλογες απόπειρες παραγωγής «φιλατούρας» (soie filée, νήμα) είχαν κάνει και τα μεταξουργεία της Καλαμάτας (Φελς), αλλά χωρίς επιτυχία.

107. Μ. Π.-Βρετού, *Εθνικόν Ημερολόγιον... 1864*, ό.π. Ο αργαλιός δεν αναφέρεται στη Δηλοποίηση πλειστηριασμού του 1865, ενώ στην Περιγραφή του 1869 διαβάζουμε: «...υπεράνω της αποθήκης του φούρνου [στο νοτιοδυτικό άκρο του συγκροτήματος] είναι το υφαντήριον της μετάξης και διάφορα εργαλεία υφαντικής τα οποία αργούσι προς το παρόν».

κής πολιτικής που έπρεπε να ασκηθεί εν όψει της εκβιομηχάνισης, ζήτημα που ώς τότε ήταν περισσότερο θεωρητικό. Το μεταξουργείο της Αθήνας, και ειδικότερα ο Αθανάσιος Δουρούτης, έπαιξε κεντρικό ρόλο στη σχετική συζήτηση, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί αποτέλεσε τη μήτρα πάνω στην οποία διαμορφώθηκαν όλες οι κατοπινές απόψεις για τη βιομηχανία, που ρύθμισαν σε μεγάλο βαθμό τις τύχες της.

Αντιμετωπίζοντας τις δυσκολίες που αναφέρθηκαν στην αγορά των κουκουλιών, ο Α. Δουρούτης συνέταξε τρία διαδοχικά υπομνήματα για το ζήτημα αυτό· το πρώτο απευθυνόταν προς τους υπουργούς Εσωτερικών και Οικονομικών τον Φεβρουάριο 1855, ενώ το δεύτερο και το τρίτο προς το υπουργικό συμβούλιο, τον Νοέμβριο 1855 και τον Σεπτέμβριο 1856 αντιστοίχως.[108] Διατύπωνε ουσιαστικά τρία αιτήματα: να αυξηθεί ο εξαγωγικός δασμός στα κουκούλια, να αφεθεί ελεύθερη η εισαγωγή κουκουλιών από το εξωτερικό, και να δοθεί ατέλεια στην εξαγωγή του μεταξιού. Οι εξαγωγικοί δασμοί ήταν τότε 0,60 δρχ./οκά για τα κουκούλια και 1,5 δρχ./οκά για το μετάξι.[109] Το σημαντικότερο όμως μέλημά του ήταν φυσικά τα κουκούλια. Η επιχειρηματολογία του στηριζόταν ουσιαστικά στην άποψη ότι «εις αρτισύστατον κράτος πάσα βιομηχανική επιχείρησις [...] δείται υποστηρίξεως και προστασίας εκ μέρους των κυβερνώντων», την άποψη δηλαδή που είχε συστηματοποιήσει θεωρητικά ο Φρειδερίκος Λιστ και που αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα ζητήματα της οικονομικής σκέψης και πολιτικής τον 19ο αιώνα. Επικαλούμενος το παράδειγμα πλήθους ευρωπαϊκών χωρών, ο Δουρούτης συναρτούσε άμεσα την επιτυχία της «αρτιγενούς βιομηχανίας» από τα μέτρα αυτά, διευκρινίζοντας ωστόσο ότι δεν ζητούσε «προνόμια ή εξαιρετικάς διατάξεις», αλλά «απλώς την εφαρμογήν των νόμων»: μετά τη μεγάλη αύξηση των τιμών των κουκουλιών, έλεγε, ο δασμός τους δεν αντιστοιχούσε πλέον στο 6% της αξίας τους, που λαμβανόταν συνήθως ως βάση για τον υπολογισμό του δασμού σε όλα τα εξαγόμενα προϊόντα.

Είναι φανερό από τα γραφόμενα στα υπομνήματα αυτά ότι ο Δουρούτης παρακολουθούσε από κοντά τις συζητήσεις που γίνονταν σε κυβερνητικό επίπεδο και ενημερωνόταν για τις προτάσεις που κυκλοφορούσαν σχετικά: η Σηρική Εταιρεία, όπως είδαμε, είχε επαφή με τους πολιτικούς, με το παλάτι και με ισχυρούς κοινωνικούς παράγοντες. Έτσι την άποψή του ότι «το συμφέρον της σηρικής εταιρείας ταυτίζεται εντελώς με το καλώς εννοούμενον συμφέρον ολοκλήρου της κοινωνίας μας», που διατυπωνόταν αξιωματικά ως αυτονόητο στο πρώτο υπόμνημά του, υποχρεώθηκε να την υποστηρίξει αναπτύσσοντας την κατάλληλη επιχειρηματολογία στα επόμενα: το «αυτονόητο» ήταν στην πραγματικότητα επίμαχο ζήτημα για την ελληνική κοινωνία, που αντιμετώπιζε ήδη –και θα εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει για πολλά χρόνια– το δίλημμα: αγροτική ή βιομηχανική ανάπτυξη, χωρίς να κατορθώσει να δώσει σαφή απάντηση.

Το ζήτημα τελικά συζητήθηκε στη Βουλή τον Οκτώβριο του 1856, όταν ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, υπουργός Οικονομικών από τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου, εισήγαγε προς ψήφιση με τη διαδικασία του κατεπείγοντος νομοσχέδιο με το οποίο αυξανόταν ο εξαγωγικός δασμός στα κουκούλια από 0,60 σε 0,70 δρχ./οκά και δινόταν ατέλεια στην εξαγωγή του μεταξιού «κατά τον ιταλικόν και γαλλικόν τρόπον».[110] Το ότι η προτεινόμενη αύξηση (16,7%) ήταν ασήμαντη, ο Κουμουνδούρος το παραδεχόταν: «η προσθήκη των 10 λεπτών δεν δύναται να βλάψη τους παραγωγούς, διότι

108. Και τα τρία δημοσιεύτηκαν στο φυλλάδιο *Καθ' ήν στιγμήν...*, ό.π.

109. *Καθ' ην στιγμήν...*, ό.π., σ. 8. Για την εξέλιξη της φορολογίας και των δασμών ώς τις αρχές της δεκαετίας του 1850, βλ. Γ. Μητροφάνης, *Η φορολογία της αγροτικής παραγωγής στην Ελλάδα, 1828-1862*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών (Τμήμα Πολιτικών Επιστημών), Αθήνα 1992, σ. 184-198.

110. Το νομοσχέδιο κατατέθηκε στη συνεδρίαση της 16 Οκτωβρίου 1856· συζητήθηκε και ψηφίστηκε στην επόμενη, της 18ης Οκτωβρίου· βλ. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Τρίτη Σύνοδος, Τετάρτη Βουλευτική Περίοδος, τ.3, Αθήνα 1856, σ.1313-1314 και 1332-1342, από όπου όλα τα παραθέματα.

σήμερον το κουκούλι τιμάται αντί δρ. 40 εκάστη οκά, ότε δε το τέλος ωρίσθη εις 60 λεπτά, ετιμάτο μόνον αντί δρ. 12. Εν ώ δε η αύξησις του φόρου είναι τοσούτον ασήμαντος, συντελεί συγχρόνως και εις την υποστήριξιν των καταστημάτων...».

Στην ουσία, η πρόταση του υπουργού Οικονομικών ήταν αντίθετη με τη βαθύτερη φιλοσοφία του. Ο Κουμουνδούρος ήταν πιστός θιασώτης της ελευθερίας του εμπορίου, και μάλιστα με την πιο αρχετυπική, τη Σμιθόνια εκδοχή της φιλελεύθερης θεωρίας, που θεωρούσε το «αόρατο χέρι» αυτομάτως ευεργετικό για όλους. Δεν υπήρχαν γι' αυτόν αντικρουόμενα συμφέροντα: «Ό,τι ωφελεί τους πρώτους παραγωγούς [...] είναι η υπερτίμησις των κουκουλίων και της μετάξης [...] τα καταστήματα, προκαλούντα τον συναγωνισμόν, συντελούν εις την υπερτίμησιν...». Αυτό νομιμοποιούσε καταρχήν την υποστήριξη των καταστημάτων. Ωστόσο ο Κουμουνδούρος δεν ήταν δογματικός· στη δική του συνείδηση επιπλέον, η βιομηχανία σήμαινε ανώτερο στάδιο ανάπτυξης: «Διατί η Ελλάς να παράγη ατελή μόνον και πρωτότυπα [=πρωτογενή] προϊόντα; Έως πότε θέλετε να ευρισκώμεθα εις την αρχαϊκήν εκείνην κατάστασιν [...]; [Εγώ] τουναντίον ασπάζ[ομαι] την νέαν εποχήν, καθ' ήν τα έθνη οφείλουν να κατεργάζωνται και τελειοποιούν τα προϊόντα των, ουχί λόγω επιδείξεως, αλλά και συμφέροντος...». Συνεπώς δεχόταν, παρά τις πεποιθήσεις του, να κάνει μια μικρή παραχώρηση προς την κατεύθυνση της προστασίας, επειδή η βιομηχανία έπρεπε να αντιμετωπίσει τον σκληρό ευρωπαϊκό ανταγωνισμό: «Εν Ευρώπη [ο βιομήχανος] πληρόνει [τόκο] 4% [...] Εν Ευρώπη έχουσι τας μηχανάς προχείρους [...] Εκεί υπάρχουσι μηχανικοί [...] Εν Ευρώπη τα ημερομίσθια εισί πολύ ευθηνότερα [...] Πώς λοιπόν θέλετε να συναγωνισθώσι τα εν Ελλάδι καταστήματα μ' εκείνα της Ευρώπης;»

Ο Κουμουνδούρος ακολουθούσε εδώ πιστά την επιχειρηματολογία του Α. Δουρούτη, την οποία δεν πρέπει να γνώριζε μόνον από τα υπομνήματα. Οι σχέσεις του με τον Κωνσταντίνο Δουρούτη, οι οποίες τεκμηριώνονται τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1870, πιθανότατα ήταν πολύ παλαιότερες.[111] Χαρακτηριστικά, όταν ερωτήθηκε στη Βουλή γιατί προωθούσε εσπευσμένα τα μέτρα για το μετάξι και τα κουκούλια, εφόσον λίγο νωρίτερα είχε καταθέσει το τελωνειακό νομοσχέδιο, ο Κουμουνδούρος, ενώ στην αρχική αγόρευσή του είχε αναφερθεί συγκεκριμένα στα «δύω βιομηχανικά καταστήματα των ΚΚ. Ράλλη και Δουρούτη», στη δευτερολογία του επιχείρησε αντιπερισπασμό: αναφέρθηκε μόνο στις προτάσεις κάποιου εμπόρου από την Άνδρο.[112] Αλλά προσωπικές σχέσεις και, ενδεχομένως, αμοιβαίες εξυπηρετήσεις δεν μπορούσαν να ξεπεράσουν τα κυρίαρχα ρεύματα της σκέψης ούτε τα όρια που έθεταν στον πολιτικό οι πραγματικοί συσχετισμοί δυνάμεων –το συντριπτικό βάρος του αγροτικού τομέα, σε εποχή μάλιστα που σοβούσε ακόμη η μεγάλη σταφιδική κρίση.

Οι αντιρρήσεις που εκφράστηκαν στη Βουλή εναντίον της πρότασης Κουμουνδούρου δεν αφορούσαν τόσο το ζήτημα «φιλελευθερισμός ή προστατευτισμός», όσο το δίλημα «αγροτική παραγωγή ή βιομηχανία». Αν και ήταν περιορισμένες, οπωσδήποτε απηχούσαν ευρύτερα αποδεκτές απόψεις. Αντιρρήσεις εξέφρασαν κυρίως ορισμένοι βουλευτές της Λακεδαίμονος, κάτι αναμενόμενο, αλλά και ο βουλευτής του Πανεπιστημίου Σπυρίδων Πήλικας. Ο συντηρητικός νομικός διατύπωσε μάλιστα αρχαϊκές, ακόμη και για την Ελλάδα της εποχής, απόψεις φυσιοκρατικής απόχρωσης, λέγοντας ότι «η Ελλάς δια μόνης της παραγωγής δύναται να ευδοκιμήση και

111. Το 1872 ο Κ. Δουρούτης είχε πάρει κάποιο δάνειο από την ΕΤΕ με την εγγύηση του Κουμουνδούρου και εγγραφή υποθήκης σε κτήματα του τελευταίου, κάτι που μαρτυρεί προχωρημένες ήδη σχέσεις. Στην περίοδο 1879-1881, οι Σπυρίδων και Γεώργιος Δουρούτης, γιοί του Αθανάσιου και κληρονόμοι του θείου τους Κωνσταντίνου, που είχε τότε πεθάνει άτεκνος, διατηρούσαν ακόμη ανοιχτό λογαριασμό με τον Κουμουνδούρο (προεξοφλούσαν συναλλαγματικές της αποδοχής του στη Γενική Πιστωτική Τράπεζα). Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι ο Κωνσταντίνος Δουρούτης ήταν κατά κάποιο τρόπο ο ιδιώτης-τραπεζίτης του Κουμουνδούρου, ο οποίος πέθανε άλλωστε καταχρεωμένος: «Η Τράπεζα γιγνώσκει τα μεγάλα χρέη άπερ εκληρονομήσαμεν παρά του πατρός μας», έγραφαν τα παιδιά του Κουμουνδούρου στην ΕΤΕ μετά τον θάνατο του πατέρα τους. Τα σχετικά έγγραφα στο ΙΑ/ΕΤΕ, Χ/ΙΔ («Τίτλοι δανείων»), φ.41· το παράθεμα από επιστολή των υιών Κουμουνδούρου προς την ΕΤΕ με ημερομηνία 1 Νοεμβρίου 1884.

112. «Εις έμπορος εξ Άνδρου [...] σκοπόν έχει να συστήση εν Άνδρω κατάστημα μεταξοκλωστίας, αλλ'εμποδίζεται [...] ενόσω δεν δοθώσι πλεονεκτήματά τινα εις τα εν Ελλάδι καταστήματα [...]. Ιδού λοιπόν ο λόγος όστις [με] ηνάγκασε να επισπεύσω [...] καθόσον επρόκειτο να αποκτήσωμεν έν νέον βιομηχανικόν κατάστημα».

ουχί δια των βιομηχανικών καταστημάτων».[113] Αλλά το βασικότερο επιχείρημα όλων όσοι πήραν τον λόγο, ότι δηλαδή προτεραιότητα είχε η προστασία της αγροτικής παραγωγής, όπως και η γενικότερη αμφισβήτηση της σκοπιμότητας της βιομηχανίας, την οποία διατύπωσε και πάλι ο Πήλικας,[114] ήταν απόψεις που υποστηρίχτηκαν κατ' επανάληψη και από τον Τύπο:[115] η πεποίθηση ότι η Ελλάδα ήταν «φύσει» αγροτική και ναυτική χώρα έμελλε να επιδείξει μεγάλη αντοχή στον χρόνο.[116]

Έτσι παρόλο που το νομοσχέδιο ψηφίστηκε επί της αρχής με 73 ψήφους υπέρ, 3 κατά και μία αποχή[117], στη συζήτηση κατ' άρθρο ο Κουμουνδούρος, πρόθυμος να αμβλύνει τις εντυπώσεις, δέχτηκε αμέσως την τροποποίηση, που πρότεινε κάποιος βουλευτής, να εκλείψει η διευκρίνηση ότι απαλλασσόταν του εξαγωγικού δασμού μόνο το μετάξι «κατά τον γαλλικόν και ιταλικόν τρόπον», ώστε να επωφεληθεί του μέτρου και η οικιακή μεταξουργία. Τέτοιες ασκήσεις ισορροπίας δεν μπορούσαν να οδηγήσουν σε μέτρα ιδιαιτέρως ευνοϊκά για τη βιομηχανία.[118] Εξάλλου και αυτά τα λειψά μέτρα ήταν προσωρινά. Το δασμολόγιο που ψηφίστηκε λίγο αργότερα, το 1857, προσανατολίστηκε προς την πλήρη απελευθέρωση των εξαγωγών, θεσπίζοντας τη σταδιακή μείωση όλων των εξαγωγικών δασμών, κατά 20% κάθε δύο χρόνια, ώστε να καταργηθούν εντελώς μέσα σε δέκα χρόνια (άρθρο 5).[119] Σύμφωνα με αυτή τη ρύθμιση, το 1861 ο δασμός στα κουκούλια είχε φτάσει στις 0,42 δρχ./οκά.[120]

Λίγο αργότερα, το 1863, με αφορμή μια άλλη συζήτηση στη Β' Εθνοσυνέλευση σχετικά με την αλλαγή του συστήματος είσπραξης του εγγείου φόρου στα κουκούλια,[121] ο Παύλος Καλλιγάς, πληρεξούσιος Αττικής τότε, διατύπωσε πιο καθαρά την αντίθεση που δεν ήθελε να παραδεχτεί ο Κουμουνδούρος: «Ηξεύρω ότι υπάρχουσι δύω αντίθετα συμφέροντα διαμαχόμενα προ πολλού χρόνου, το συμφέρον της σκωληκοτροφίας και το συμφέρον των μεταξοκλωστικών καταστημάτων...». Και ο Καλλιγάς ήθελε να είναι συμβιβαστικός: «...νομίζω ότι πρέπει να συμβιβάσωμε αμφότερα τα συμφέροντα...», δηλώνοντας όμως ταυτόχρονα την προτίμησή του στον κανόνα της πλειοψηφίας: «Αναλόγως της πληθύος ήτις ασχολείται με την σκωληκοτροφίαν, λέγω ότι το συμφέρον των σκωληκοτρόφων είναι ανώτερον». Ο Κουμουνδούρος, υπουργός Οικονομικών και πάλι, επέμεινε κατηγορηματικά στις ιδέες του: «...ο κ. Καλλιγάς απατάται [...] Όχι, Κύριοι, η σκωληκοτροφία ανεπτύχθη [...] αφού ο βόμβυξ[122] ετιμήθη [...] προς 15 και 20 δρχ. την οκά [...] και η διατίμησις του βόμβυκος αρχίζει σχεδόν από την εποχήν καθ' ήν τα καταστήματα ήρχισαν συσταινόμενα εν Ελλάδι, διότι τοιουτοτρόπως ο συναγωνισμός των αγοραστών επηύξησεν· επομένως η ύπαρξις των καταστημάτων, τα συμφέροντα των καταστημάτων εν γένει, δεν είναι βεβαίως εις αντίφασιν με τα συμφέροντα των σκωληκοτρόφων...». Η μικρή λεπτομέρεια που λησμονούσε ο Κουμουνδούρος, αλλά που δεν βρέθηκε και κανένας να του την υπενθυμίσει, ήταν ότι η «διατίμησις» [= ανατίμηση] δεν προκλήθηκε από την εσωτερική ζήτηση των «καταστημάτων», αλλά από την εξωτερική. Σε αυτό το μέτωπο όμως, οι απόψεις του διατυπώθηκαν και πάλι σαφέστερα στη συζήτηση εκείνη: «Αν επιβάλλετε αυτόν τον φόρον[123] δια να εμψυχώσετε τα βιομηχανικά καταστήματα [...] τότε θα καθιερώσετε έν σύστημα προστασίας, και [...] υπέρ τοιούτου συστήματος δεν είμαι». Διατύπωσε μάλιστα το επιχείρημα που έμελλε να στηρίξει και αργότερα όλες τις ανάλογες απόψεις εναντίον του προστατευτισμού: «Βεβαίως [...] άνευ αυτής της προστασίας αυτά τα κατα-

113. «Απορώ μάλιστα», του απάντησε ο Κουμουνδούρος, «πώς ο βουλευτής Πανεπιστημίου ηθέλησε να διαιρέση την παραγωγήν από τα βιομηχανικά καταστήματα».

114. «Πρόοδος και ευδαιμονία των βιομηχανικών καταστημάτων δεν σημαίνει πρόοδον και ευδαιμονίαν της κοινωνίας», είπε ο Πήλικας· η φράση αυτή ίσως απηχεί απόψεις του Sismondi, τον οποίο ο Πήλικας πρέπει να είχε ακούσει όταν σπούδαζε στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης, βλ. *Απομνημονεύματα...*, ό.π., σ. 5 («Πρόλογος του εκδότου»).

115. Στα υπομνήματα του Δουρούτη είχε ήδη απαντήσει η εφημερίδα *Φιλόπατρις* της 6.10.1856, υποστηρίζοντας την εξαγωγή κουκουλιών. Ανάλογες απόψεις στο Φωκίωνος Β., *ό.π.*

116. Βλ. σχετικά Χρ. Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, τ.2, Ρέθυμνο 1986, σ. 330-368.

117. Οι αρνητικές ψήφοι ήταν του Σ. Πήλικα, του Σταματίου Δοκού, βουλευτή Ύδρας, και του Σ. Κοπανίτσα, βουλευτή Λακεδαιμονίας, ενώ απείχε ένας άλλος βουλευτής της ίδιας επαρχίας, ο Εμμ. Μελετόπουλος.

118. Ήδη στο δεύτερο υπόμνημά του, ο Δουρούτης είχε διευκρινίσει ότι δεν θεωρούσε ικανοποιητική την αύξηση του δασμού σε 0,80 δρχ. που συζητιόταν τότε και ζητούσε γενναία αύξηση σε 1,50 δρχ, άν όχι πλήρη απαγόρευση των εξαγωγών.

119. Νόμος της 10 Ιουνίου 1857, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 19/5.7.1857.

120. Σχετική εγκύκλιος στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, φ. 63/13.10.1861.

121. Ο φόρος αυτός (7%) εισπραττόταν ακόμη με το σύστημα της ενοικίασης (από το 1851, βλ. Γ. Μητροφάνης, *ό.π.*). Την πρόταση για αλλαγή του συστήματος και καθιέρωση σταθερού χρηματικού φόρου εισπραττόμενου στα τελωνεία κατά την εξαγωγή κατέθεσε στη Β' Εθνοσυνέλευση ο πληρεξούσιος Καλαμάτας Κωνσταντίνος Δαγρές. Βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, φ.77-78, Συνεδρίαση 95η της 6ης Μαΐου 1863, σ. 613-621, από όπου και τα παραθέματα.

122. Στο πρωτότυπο «βάμβαξ» κατ' επανάληψη, προφανώς από σφάλμα στην ανάγνωση των στενογραφημένων πρακτικών της συνεδρίασης.

123. Τη στιγμή εκείνη είχε προταθεί να επιβληθεί έγγειος φόρος 1,4 δρχ./οκά, εισπραττόμενος στα τελωνεία· μαζί με τον εξαγωγικό δασμό (0,42 δρχ.), το σύνολο θα έφθανε τις 1,80 δρχ., ποσό που ο Κουμουνδούρος θεωρούσε υπέρογκο. Στο συγκεκριμένο ζήτημα που απασχολούσε τη συνεδρίαση, ο Κουμουνδούρος ήταν αντίθετος με την αλλαγή του συστήματος είσπραξης του φόρου, με το επιχείρημα ότι κάθε φόρος στην εξαγωγή αποτελούσε περιοριστικό μέτρο του εμπορίου· συμφωνούσε βέβαια ότι το σύστημα των ενοικιαστών ήταν αρχαϊκό, αλλά υποστήριζε ότι η μόνη λύση ήταν η καθιέρωση στρεμματικής φορολογίας. Τελικά το ζήτημα παραπέμφθηκε στη σύνταξη του φορολογικού νόμου.

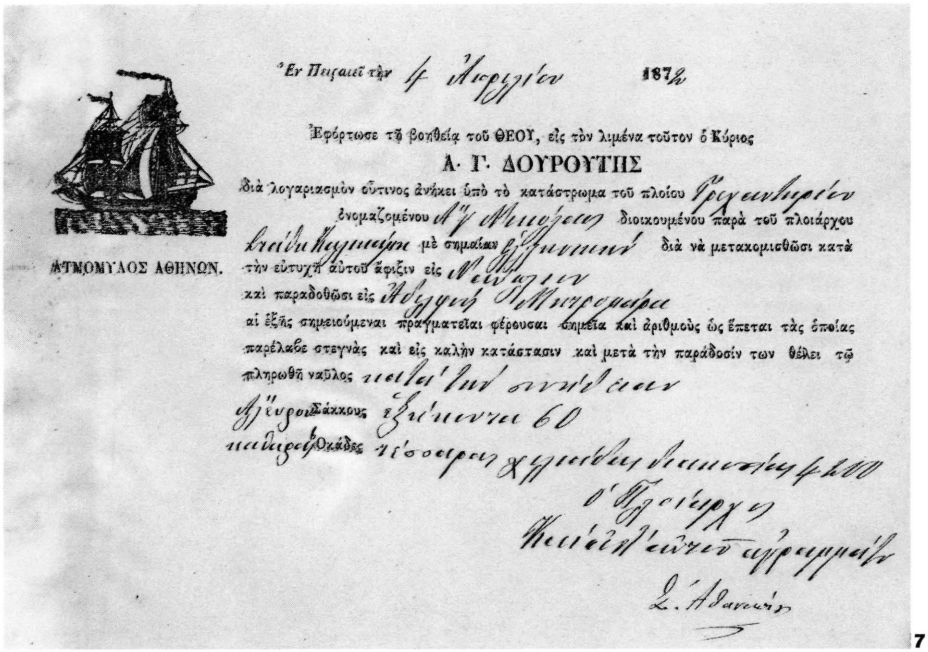

7. Φορτωτική του «Ατμομύλου Αθηνών», 4 Απριλίου 1872. 60 σάκκοι αλεύρι (4.200 οκάδες) φορτώνονται στον Πειραιά, στο τρεχαντήρι «Άγιος Νικόλαος» του πλοιάρχου Στάθη Καλικάμη, με προορισμό το Ναύπλιο· παραλήπτες οι αδελφοί Μητρομάρα, ναύλος «κατά την συνήθειαν». (Αρχείο Χ. Ζιούλα, 15.5Χ20 εκατοστά).

7

στήματα έζησαν, και τούτο οφείλεται εις την ευφυΐαν των διευθυνόντων [...] εις την λιτότητα με την οποίαν διεξάγεται αυτή η εργασία· διότι αληθώς, Κύριοι, εις την Ευρώπην τα έξοδα είναι πολύ ολιγώτερα, αλλ' έν είδος σπατάλης άγνωστον εις την Ελλάδα λαμβάνει χώραν εκεί, ήτις κάμνει ώστε όλα τα καταστήματα τα Ευρωπαϊκά τα θελήσαντα ν'ανεγερθώσι εν Ελλάδι, απέτυχον...». Η «λιτότητα», δηλαδή τα περιορισμένα ποσοστά κέρδους και οι χαμηλοί ρυθμοί συσσώρευσης, ήταν ακριβώς ο μηχανισμός χάρη στον οποίο η βιομηχανία δεν επρόκειτο να γίνει ο ηγετικός, δυναμικός τομέας της ελληνικής οικονομίας.

Ο κυρίαρχος φιλελευθερισμός από τη μια, ο φιλο-αγροτισμός από την άλλη: η μάχη του κοινωνικού κύρους (με το οποίο ήταν άλλωστε συναρτημένη η «σπατάλη» που κατέκρινε ο Κουμουνδούρος) ήταν ήδη χαμένη για τη βιομηχανία, και ίσως αυτό ήταν σημαντικότερο από την έλλειψη προστασίας μέσω εξαγωγικών δασμών. Είναι άλλωστε αμφίβολο κατά πόσον το μεταξουργείο της Αθήνας θα επωφελείτο από μια τέτοια προστασία, παρόλο που η κρίση στην αγορά των κουκουλιών υπήρξε αποφασιστική για τα πρώτα χρόνια της ζωής του. Αργότερα, μετά το 1866, με την ανάκαμψη της σηροτροφίας και σε ομαλότερες συνθήκες αγοράς, τα μεταξουργεία αναπτύχθηκαν και πάλι, αλλά φυσικά στην επαρχία, όχι στην πρωτεύουσα.

Ο «Ατμόμυλος Αθηνών»

Από το 1860 κιόλας, η αλευροβιομηχανία αποτελούσε πλέον τη βασική δραστηριότητα του «μεταξουργείου» της Αθήνας.[124] Οι «Ισολογισμοί» της εταιρείας μας δίνουν πληροφορίες μόνο για το ύψος των καθαρών εισπράξεων του μύλου, μετά την αφαίρεση της πρώτης ύλης και των ημερομισθίων.[125] Η εξέλιξη των σχετικών λογαριασμών φαίνεται στον Πίνακα 9.

Ο αλευρόμυλος, όπως φαίνεται στον Πίνακα, άρχισε να εργάζεται κανονικά από το 1860· η πρόσκαιρη πτώση της παραγωγής το 1861/62 ίσως

124. Από ένα λυτό έγγραφο που διασώζεται στο Αρχείο Χ. Ζιούλα (φορτωτική με ημερομηνία 4.4.1872) φαίνεται ότι ο αλευρόμυλος απέκτησε και δικό του όνομα: «Ατμόμυλος Αθηνών», με σήμα ένα ιστιοφόρο (βλ. εικόνα 7).

125. Στους λογαριασμούς του παθητικού με την ένδειξη «Πώλησις αλεύρων», που από το 1860 μετονομάζεται σε «Κέρδη ατμομύλου», και «Αλεστικά». Από την κίνηση του λογαριασμού «Σίτου πρόβλεψις» του ενεργητικού είναι φανερό ότι δεν ακολουθήθηκε εδώ το ίδιο σύστημα, όπως στο μεταξουργείο, αλλά ότι στους ισολογισμούς καταγράφονται μόνο τα αποθέματα (ενεργητικό) και οι καθαρές εισπράξεις (παθητικό).

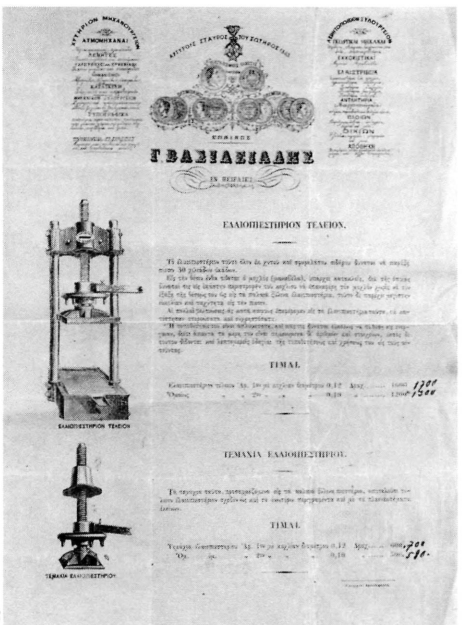

8

8. Διαφημιστικό μονόφυλλο του μηχανουργείου Βασιλειάδη (Πειραιάς), της εποχής 1871-1875. Διαφημίζεται το εικονιζόμενο ελαιοπιεστήριο από χυτό και σφυρήλατο σίδηρο· εικονίζονται και εξαρτήματά του που μπορούν να προσαρμόζονται σε ξύλινα πιεστήρια. Κάτω δεξιά: «Τυπογραφείον Εκατόγχειρος» (Αρχείο Χ. Ζιούλα, 40Χ30 εκατοστά).

οφείλεται σε νέα τεχνικά προβλήματα που ανέκυψαν τότε και απαίτησαν νέες επισκευές, όπως είδαμε. Σημαντικό μέρος των εισπράξεων προερχόταν από άλεση για λογαριασμό τρίτων: η εργασία αυτή ξεκίνησε από τον πρώτο κιόλας χρόνο της δοκιμαστικής λειτουργίας και το μερίδιό της στο σύνολο εμφανίζει αυξητικές τάσεις. Μια μακρά παράδοση των μύλων συνεχιζόταν στα εργοστάσια, και άλλωστε συνεχίζεται ώς τις μέρες μας.

Μόνο κατά προσέγγιση μπορούμε να υπολογίσουμε τον όγκο της παραγωγής του μύλου, με βάση ελάχιστες και έμμεσες ενδείξεις. Γνωρίζουμε μόνον ότι το 1859, από τον Φεβρουάριο ώς τον Δεκέμβριο, η εταιρεία αγόρασε συνολικά 1.227.102,352 οκάδες σιτάρι, κυρίως από τη Ρωσία (Ταϊγανίου), αλλά και από την Τουρκία και τη Συρία.[126] Η μέση τιμή που προκύπτει από τις αγορές αυτές είναι 35,8 λεπτά την οκά. Γνωρίζουμε επίσης ότι οι ακαθάριστες εισπράξεις του πρώτου έτους (4.894,02 δρχ.) αντιστοιχούν σε αγορά σίτου αξίας 4.198,19 δρχ.[127] Τέλος, γνωρίζουμε ότι το 1873, ο Δουρούτης υπολόγιζε τις δαπάνες λειτουργίας του μύλου σε 3 λεπτά ανά οκά σιταριού και τα καθαρά κέρδη του (τα αλεστικά) σε 4 λεπτά ανά οκά. Αν επιχειρήσουμε τις διαδοχικές προσεγγίσεις που επιτρέπουν οι πληροφορίες αυτές, καταλήγουμε στους αριθμούς που φαίνονται στην τελευταία στήλη του Πίνακα 9 και που υποδεικνύουν τα ελάχιστα και μέγιστα όρια κατανάλωσης πρώτης ύλης.[128] Ο ατμόμυλος κατανάλωνε συνεπώς, στρογγυλά, περίπου 1-2 εκατομμύρια οκάδες σιταριού, δηλαδή δεν είχε ακόμη αναπτύξει, ώς το 1864 τουλάχιστον, όλο το δυναμικό του, το οποίο ο Δουρούτης υπολόγιζε το 1873 σε 3-4 εκατομμύρια οκάδες.[129]

Δεν έχουμε ενδείξεις για τον τρόπο με τον οποίο η επιχείρηση κινήθηκε στην αγορά του σιταριού. Στις αγορές του 1859 αναφέρονται συνολικά 27 προμηθευτές, ανάμεσα στους οποίους 4 πλοίαρχοι και μερικοί από τους πιο γνωστούς σιτεμπόρους του Πειραιά (Ν. Μελετόπουλος, Αδελφοί Μουτζόπουλοι, Μαύρος & Λάμπρου, κ.ά.), ενώ πληρώθηκαν μεσιτικά που αντιστοιχούσαν στο 0,5% της συνολικής αξίας. Ωστόσο κανένας από τους προμηθευτές αυτούς δεν εμφανίζεται στους ατομικούς λογαριασμούς των ισολογισμών της εταιρείας. Η ανάλυση των ισολογισμών που ακολουθεί επιτρέπει την υπόθεση ότι στην αγορά του σιταριού μεσολαβούσε ο Κωνσταντίνος Δουρούτης: αυτός ήταν ο πιο γνωστός και με τη μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια έμπορος, που θα είχε εύκολα πίστωση από τους σιτεμπόρους του Πειραιά. Από την άλλη μεριά, οι πιστώσεις που παραχωρούσε η εταιρεία στους αγοραστές αλεύρων –ανάμεσά τους αρτοποιοί της Αθήνας αλλά και έμποροι της επαρχίας[130]– παρουσιάζουν έντονα αυξητική τάση η οποία μαρτυρεί τη διεύρυνση των εργασιών και της πελατείας, μια διεύρυνση όμως που, όπως θα δούμε, δεν ήταν επαρκής.

Η «καθετοποίηση» της παραγωγής επιχειρήθηκε και στην περίπτωση του αλευρομύλου. Το 1866, μετά τη διάλυση της Σηρικής Εταιρείας, εγκαταστάθηκε στη ΝΔ πλευρά του εργοστασίου (βλ. εικ. 2) ένα αρτοποιείο, με δύο φούρνους και ένα μηχανικό ζυμωτήριο. Η εγκατάσταση δεν λειτούργησε όμως με αδιάκοπο και συστηματικό τρόπο: δύο τουλάχιστον φορές, το 1869 και το 1874, μαρτυρείται ότι το αρτοποιείο αργούσε.[131] Στην άκρη της πρωτεύουσας ακόμη, είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε να ανταγωνιστεί τους παραδοσιακούς φούρνους της πόλης, ενώ από την πλευρά ο μύλος επιβαρυνόταν με έξοδα μεταφοράς του σιταριού από το λιμάνι, .

Ας σημειωθεί τέλος ότι στην πρώτη αυτή δεκαετία της Σηρικής εταιρείας που κυρίως μας απασχολεί εδώ, το ελαιοτριβείο εμφανίζεται ως μία

126. Αρχείο Χ. Ζιούλα, λυτό έγγραφο με την ένδειξη «Αγοραί σίτου δι' Ατμόμυλον από Φεβρουαρίου μέχρι Δ/βρίου του 1859»· αναφέρεται η ημερομηνία (της αγοράς ή παραγγελίας), ο όγκος και το τίμημα, η προέλευση και το όνομα του εμπόρου-πωλητή.

127. Από τα «Αποτελέσματα εργασιών» του έτους 1856.

128. Οι πιθανοί συνδυασμοί προκύπτουν εφαρμόζοντας τιμές σίτου από 35 ώς 36 λεπτά/οκά και ποσό είσπραξης από 4 έως 7 λεπτά ανά οκά.

129. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Επιστολή Δουρούτη Ιουλίου 1873. Ο μύλος εξακολουθούσε τότε να έχει έξι ζεύγη πετρών, είχε όμως αλλαγεί η ατμομηχανή του το 1869, με σημαντική οικονομία στα καύσιμα.

130. Οι πιστώσεις αυτές εμφανίζονται στο ενεργητικό των «ισολογισμών» από το 1859 σε ενιαίο λογαριασμό με τίτλο «Χρεώσται ατμομύλου», χωρίς άλλες διευκρινίσεις (βλ. εδώ, πιο κάτω, Πίνακα 10). Στο Αρχείο Χ. Ζιούλα διασώζονται τα ίχνη κάποιας κατάσχεσης ενός αρτοποιείου, που προκάλεσαν το 1866 από κοινού ως δανειστές οι Α. Δουρούτης και Αμβρόσιος Βαφιαδάκης (βλ. απόφαση 595/19.3.1866 του Πρωτοδικείου Αθηνών). Στο ίδιο αρχείο διασώζονται αποκόμματα δελτίων αποστολής και παραλαβής αλεύρων του έτους 1865, από τα οποία φαίνεται ότι η εταιρεία έστελνε αλεύρι στην Καλαμάτα.

131. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Περιγραφή 1869: «...2 φούρνοι αρτοποιίας αργούντες προς το παρόν οι οποίοι χρησιμεύουν δι' αποθήκην». Βιομηχανικά καταστήματα 1874: το αρτοποιείο «αργεί».

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
ΕΙΣΠΡΆΞΕΙΣ ΑΤΜΟΜΎΛΟΥ, 1856-1865

Ημερομηνία ισολογισμού	*Καθαρές εισπράξεις*	*Αλεστικά (δρχ.)*	*Σύνολο (δρχ.)*	*Κατανάλωση σίτου (εκατομ. οκάδες)*
31.12.1856			108,86	
30.6.1858	2.003,19	–	2.003,19	
30.6.1859	5.153,35	13.983,49	19.138,84	
30.6.1860	68.593,72	14.196,73	82.790,45	1,2–2,07
30.6.1861	47.750,86	29.536,34	77.287,2	1,1–1,93
30.6.1862	26.842,14	12.363,06	39.205,2	0,56–0,98
30.6.1863	53.328,39	18.398,52	71.726,91	1,02–1,79
30.6.1864	43.885,35	51.551,3	95.436,65	1,36–2,38

περιθωριακή και με μεγάλα χάσματα δραστηριότητα, τουλάχιστον σύμφωνα με τους ισολογισμούς της εταιρείας (βλ. πιό κάτω, Πίνακα 16). Προφανώς εργαζόταν αποκλειστικά για λογαριασμό τρίτων, κρατώντας «ποσοστόν τι ελαίου προς ανταμοιβήν της εργασίας» σύμφωνα με κατοπινή μαρτυρία του Δουρούτη,[132] άλλη μια μακρά παράδοση που συνεχίστηκε στο εργοστασιακό σύστημα. Το δυναμικό του ελαιοτριβείου διπλασιάστηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας 1860, με την προσθήκη ενός ακόμη ζεύγους πετρών και δύο νέων υδραυλικών πιεστηρίων, ένα τουλάχιστον από τα οποία είναι πιθανό ότι κατασκευάστηκε στο μηχανουργείο Βασιλειάδη.[133] Στην ίδια μαρτυρία του ο Δουρούτης ισχυριζόταν ότι η μηχανική εγκατάσταση και τα βελτιωμένα πιεστήρια εξασφάλιζαν καλύτερες αποδόσεις αλλά όχι καλύτερη ποιότητα λαδιού, που εξαρτιόταν άλλωστε και από την ποιότητα των ελαιών, με αποτέλεσμα να παράγονται «έλαια μικράν έχοντα αξίαν». Και οι δύο μονάδες με άλλα λόγια, αποτέλεσμα του αναπροσανατολισμού της επιχείρησης προς την εσωτερική αγορά και προς άμεσης ανάγκης προϊόντα, δεν πρέπει να άφηναν αξιόλογα περιθώρια κέρδους.

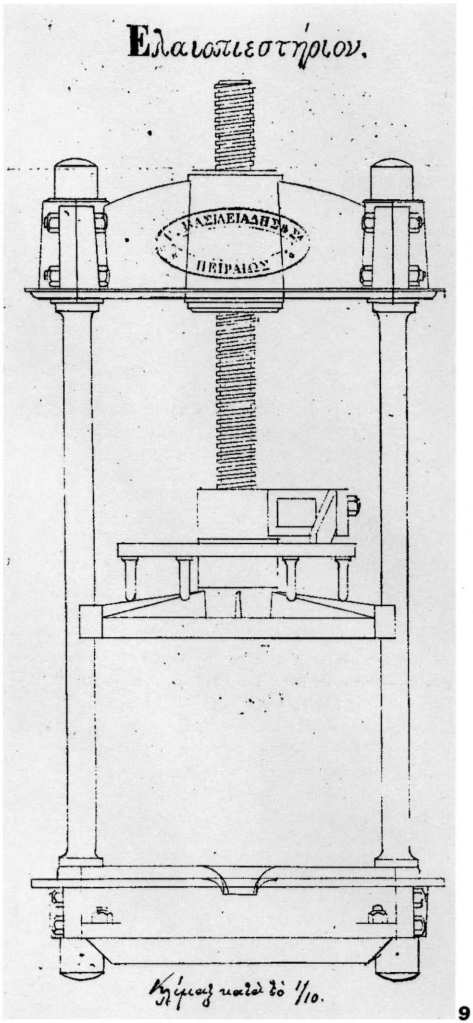

9

9. Σχέδιο (όψη) του ελαιοπιεστηρίου της εικ. 8, που συνόδευε επιστολή του μηχανουργείου Βασιλειάδη προς τον Αθαν. Δουρούτη, 19.1.1867. Στο κάτω μέρος: «Κλίμαξ κατά το 1/10» (Αρχείο Χ. Ζιούλα, διαστ. σχεδίου 22Χ10,5 εκατοστά).

Οι "Ισολογισμοί" της Σηρικής Εταιρείας

Το μοναδικό ακέραιο και με συνέχεια λογιστικό τεκμήριο που διασώθηκε από το αρχείο της Σηρικής Εταιρείας είναι ένα κατάστιχο που φέρει στην ετικέττα του εξωφύλλου τον τίτλο «Ισολογισμοί της Σηρικής Εταιρείας της Ελλάδος/Από του έτους 1855 μέχρι» και περιλαμβάνει ετήσιους «ισολογισμούς» από το 1855 ως το 1864.[134] Τα δύο πρώτα χρόνια (1855 και 1856), οι «ισολογισμοί» χρονολογούνται στις 31 Δεκεμβρίου, ενώ στα επόμενα «κλείνουν» στις 30 Ιουνίου, αρχίζοντας από το 1858 (συνεπώς ο «ισολογισμός» της 30.6.1858 καλύπτει ενάμιση χρόνο). Φυσικά δεν πρόκειται για πραγματικούς ισολογισμούς όπως τους εννοούμε σήμερα. Πρόκειται για ένα είδος ανακεφαλαίωσης λογαριασμών, που δεν υπακούει σε αυστηρούς κανόνες και που αναμιγνύει το ετήσιο ισοζύγιο μιας παραδοσιακής εμπορικής επιχείρησης με την απογραφή περιουσιακών στοιχείων και τους λογαριασμούς εκμετάλλευσης μιας παραγωγικής μονάδας. Πιο συγκεκριμένα, οι «ισολογισμοί» περιλαμβάνουν:

α) Λογαριασμούς που ακολουθούν τη λογική των σύγχρονων ισολογισμών, καταγράφουν δηλαδή το λογιστικό υπόλοιπο, πιστωτικό ή χρεωστι-

132. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Επιστολή Δουρούτη Ιουλίου 1873.

133. Αρχείο Χ. Ζιούλα, επιστολή Ν. Γ. Βέργου («εντολή Γ.Βασιλειάδη») προς Α.Δουρούτη, 19.1.1867· η επιστολή πληροφορύσε για τις τιμές των ελαιοπιεστηρίων:1.200 δρχ. για το μικρό, βάρους 800 οκάδων και 1.600 για το μεγάλο, 1.000 οκάδων.

134. Οι "Ισολογισμοί" μου παραδόθηκαν από τον κ. Ζιούλα σε φωτοαντίγραφα κι έτσι δεν έχω άμεση εικόνα του πρωτοτύπου. Πρόκειται πάντως για δεμένο κατάστιχο, όπου οι ισολογισμοί είναι γραμμένοι με τον κλασικό τρόπο (αριστερά το ενεργητικό -"Χρεώσται"-, δεξιά το παθητικό - "Δανεισταί"), σε συνεχή ροή, και πιθανόν από το ίδιο χέρι, "καλλιγραφικά" όμως τα πρώτα δύο χρόνια, πιο βιαστικά και πρόχειρα τα επόμενα.

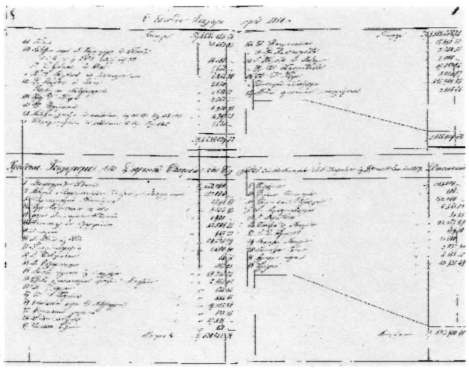

10

10. Δύο σελίδες από το βιβλίο ισολογισμών της Σηρικής Εταιρείας (Αρχείο Χ. Ζιούλα, φωτοαντίγραφο, διαστ. βιβλίου 36Χ26 εκατοστά).

κό, των αντίστοιχων μερίδων του Καθολικού,[135] στο τέλος του ισολογιστικού έτους. Τέτοιοι είναι κυρίως οι λογαριασμοί πελατών, οι λογαριασμοί κεφαλαίου και ακινητοποιήσεων, και ορισμένοι λογαριασμοί αποθεμάτων.

β) Λογαριασμούς δαπανών και εσόδων, οι οποίοι κανονικά ανήκουν στα αποτελέσματα χρήσεων: αγορές πρώτων υλών, ημερομίσθια, έξοδα λειτουργίας κ.λπ. στο ενεργητικό, εισπράξεις από πωλήσεις στο παθητικό· τα δύο πρώτα χρόνια, οι εν λόγω λογαριασμοί παρουσιάζονται σε χωριστό απόσπασμα, που φέρει τον τίτλο "Αποτελέσματα εργασιών της Σηρικής Εταιρίας της Ελλάδος του έτους 1855 και 1856" και ισοσκελίζεται και για τα δύο χρόνια μαζί. Τα επόμενα χρόνια αναμιγνύονται με τους άλλους λογαριασμούς και είναι σωρευτικοί (δηλαδή σε κάθε ισολογισμό μεταφέρονται και τα ποσά του προηγουμένου). Ας σημειωθεί ακόμη ότι υπάρχει διαφορά στο σύστημα καταγραφής μεταξύ μεταξουργείου και αλευρομύλου: για το πρώτο περνούν στους ισολογισμούς τα συνολικά ποσά αγοράς κουκουλιών και εισπράξεων από πωλήσεις μεταξιού, ενώ για τον δεύτερο, καταγράφονται μόνο τα αποθέματα σιταριού στο τέλος της χρήσης και οι καθαρές εισπράξεις από την πώληση αλεύρων.

γ) Λογαριασμούς που σήμερα εντάσσονται στην ανάλυση του λογαριασμού «Κέρδη και Ζημίαι»: φόροι, τόκοι, διανεμόνενα κέρδη κ.λπ. Και αυτοί οι λογαριασμοί είναι σωρευτικοί μετά το 1858, ενώ τα πρώτα δύο χρόνια οι περισσότεροι έχουν ενσωματωθεί στα «Αποτελέσματα εργασιών».

Φαίνεται λοιπόν ότι σε μία πρώτη φάση, οι διαχειριστές της Σηρικής Εταιρείας επιχείρησαν, έστω και με ατελή τρόπο, το βασικό αυτό διάβημα που αποτέλεσε την πιο σημαντική καινοτομία των λογιστικών της βιομηχανίας, δηλαδή τον υπολογισμό του κόστους παραγωγής. Δεν γνωρίζουμε γιατί η πρακτική αυτή εγκαταλήφθηκε μετά το 1858 – ίσως επιχειρήθηκε αρχικά με την υπόδειξη των Γάλλων μετόχων, αλλά η «τεχνογνωσία» της σχετικής πρακτικής δεν αφομοιώθηκε. Ούτε γνωρίζουμε άλλωστε πώς εργαζόταν το λογιστήριο της επιχείρησης· σίγουρα κάποιος από τους υπαλλήλους θα είχε τη θέση του ταμία· ίσως ένας ακόμη εκτελούσε καθήκοντα παραδοσιακού γραμματικού. Το πιθανότερο όμως είναι ότι ο ίδιος ο Δουρούτης έπαιζε διπλό ρόλο, του επιχειρηματία και του διαχειριστή, κάτι που συνέβαινε με τους περισσότερους βιομήχανους του 19ου αιώνα σε όλο τον κόσμο.

Οπωσδήποτε η ανάγκη να αποδίδουν τα λογιστικά τεκμήρια νέου τύπου πληροφορίες, όπως το κόστος παραγωγής, η ανάλυσή του για κάθε είδος εργασίας και οι διαφορετικές πηγές του κέρδους, συνειδητοποιήθηκε με αργούς ρυθμούς, και μόνο προς το τέλος του 19ου αιώνα το σύγχρονο λογιστικό σύστημα σταθεροποιήθηκε και γενικεύτηκε στη βιομηχανία. Στα μέσα του αιώνα, επικρατούσε ακόμη η εμπορική λογική στα λογιστικά όλων των επιχειρήσεων ακόμη και στις πιο αναπτυγμένες χώρες,[136] ενώ στο πιο πρόσφατο, για την εποχή που μας απασχολεί, ελληνικό εμπορικό εγχειρίδιο (1855) δεν φαίνεται να έχει ακόμη συνειδητοποιηθεί η ιδιοτυπία της βιομηχανικής επιχείρησης.[137]

Δεν είναι λοιπόν περίεργο που στα μέσα του 19ου αιώνα το μεταξουργείο της Αθήνας δεν διέθετε το νεώτερο λογιστικό σύστημα μιας βιομηχανικής επιχείρησης. Εντύπωση δημιουργεί ωστόσο η αίσθηση ότι δεν υπάρχει εδώ ούτε η τεχνογνωσία ενός κλασικού ισολογισμού («μπιλάντσο») την οποία ωστόσο δίδασκαν όλα τα εμπορικά εγχειρίδια της εποχής.[138] Η συνολική εικόνα που δίνουν οι «ισολογισμοί» της Σηρικής Εταιρείας είναι μια

135. Όλοι οι λογαριασμοί φέρουν έναν αριθμό, που πρέπει να αντιστοιχεί σε σελίδα του Καθολικού. Σε μία περίπτωση μάλιστα («Αποτελέσματα» 1855) υπάρχει σχετική παραπομπή: «Σελ. Καθολ.78». Ας σημειωθεί ακόμη ότι το καταστατικό της εταιρείας (άρθρο 21) επέβαλλε την υποχρέωση να τηρούνται τα βιβλία της εταιρείας με τη διπλογραφική μέθοδο.

136. «Οι λογαριασμοί δείχνουν καθαρά ότι τα εργοστάσια αυτά διευθύνονταν από εμπόρους και για εμπόρους» (... were run by merchants for merchants), λέει ο Alfred Chandler, *The Visible Hand. The managerial revolution in American business*, Cambridge Mass., 1977, σ. 69–70, μιλώντας για την Αμερική του 1830.

137. Στεφάνου Αποστ. Παππά, *Σύντομος πραγματεία περί καταστιχογραφίας και εμπορικής λογιστικής*, Αθήνα 1855: βελτιωμένη επανέκδοση του έργου του ίδιου, *Εγχειρίδιον διπλογραφίας ή Σύντομος διδασκαλία...*, Αίγινα 1831. Οι βελτιώσεις αφορούν την αποσαφήνιση ορισμένων εννοιών (π.χ. συστηματοποίηση της ακατάστατης αναφοράς της πρώτης έκδοσης στις συναλλαγματικές, τις ομολογίες και τις "υποδοχές" με την εισαγωγή της γενικευτικής έννοιας "χρηματικά γραμμάτια" –παθητικά και ενεργητικά), την εισαγωγή νέων κατηγοριών λογαριασμών (π.χ. Λογαριασμός καθυστερήσεων) και την οπωσδήποτε σαφέστερη περιγραφή του ισολογισμού και της απογραφής, με παραπομπή στους αντίστοιχους γαλλικούς όρους (bilan και inventaire). Για τα ελληνικά εμπορικά εγχειρίδια, βλ. Τ. Σκλαβενίτης, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της βενετοκρατίας και της τουρκοκρατίας και η εμπορική εγκυκλοπαίδεια του Νικόλαου Παπαδόπουλου*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 1991, σ. 9–65. Η βοήθεια του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη στην περιήγησή μου στα εμπορικά εγχειρίδια ήταν φυσικά πολύτιμη, και τον ευχαριστώ θερμά.

138. "Ζυγοσταθμία" ονομάζει τον ισολογισμό ο Αθανάσιος Ψαλλίδας, βλ. σχετικά Γ. Παπαγεωργίου, *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλος 18ου - αρχές 19ου αι.)*, Αθήνα 1990, σ. 83, 127, 150 κ.εφ. και ιδίως 176–177, όπου υπόδειγμα μηνιαίας "ζυγοσταθμίας". Βλ. ακόμη Σ. Α. Παππά, *Εγχειρίδιον...*, ό.π., σ. 62–66, και του ίδιου, *Σύντομος πραγματεία...* (βελτιωμένη επανέκδοση), ό.π., σ. 81 κ.εφ.

εικόνα ακαταστασίας και ατυπικότητας. Οι λογαριασμοί διαδέχονται ο ένας τον άλλο χωρίς λογικό ειρμό, αλλάζουν τίτλους, ορισμένοι εμφανίζονται άλλοτε αναλυτικά και άλλοτε συγκεντρωμένοι σε ενιαίο λογαριασμό, ενώ είναι φανερό ότι οι «ισολογισμοί» αυτοί δεν δίνουν απολύτως καμμία πληροφορία για την οικονομική κατάσταση της επιχείρησης. Το συνολικό ύψος του ενεργητικού και του παθητικού βαρύνεται περιττά με διπλή αναγραφή των λογαριασμών του κεφαλαίου,[139] δεν υπάρχει καμμία διάκριση για το είδος των ενεργητικών ή πιστωτικών χρεών (βραχυπρόθεσμα–μακροπρόθεσμα), δεν τηρείται χωριστός λογαριασμός για τα καθυστερούμενα, ενώ υπάρχουν, όπως είδαμε, διαφορετικές πρακτικές στις ποικίλες δραστηριότητες της εταιρείας.

Πέρα από τις ατομικές αδυναμίες ή, ενδεχομένως, και σκοπιμότητες, η κατάσταση αυτή αντανακλά, υποθέτω, τα επιχειρηματικά έθιμα μιας εποχής όπου η αναγκαιότητα και η πρακτική του ετήσιου ισολογισμού δεν θα πρέπει να είχαν γενικευτεί, παρά τις παροτρύνσεις των εγχειριδίων. Άλλωστε στα ίδια τα εγχειρίδια, τουλάχιστον τα παλαιότερα, το «μπιλάντζιο» ορίζεται ως «ένα σφάλισμα όλων των λογαριασμών», που έχει κύριο σκοπό τον έλεγχό τους,[140] χωρίς να δίνεται έμφαση στην περιοδικότητά του.[141] Τα γνωστά μέχρι σήμερα και μελετημένα εμπορικά αρχεία επιτρέπουν σοβαρές αμφιβολίες για το κατά πόσον οι Έλληνες έμποροι της εποχής εφάρμοζαν με κάποια συστηματικότητα την ίδια τη διπλογραφική μέθοδο.[142] Όσοι κρατούσαν κατάστιχα, θα γνώριζαν εμπειρικά αν χάνουν ή κερδίζουν παρακολουθώντας τις επιμέρους πράξεις τους, τον λογαριασμό της «κάσας» και ενδεχομένως την εξέλιξη του λογαριασμού «κέρδη και ζημίαι», εφόσον τον τηρούσαν.[143] Συνολικές αποτιμήσεις της περιουσιακής κατάστασης της επιχείρησης θα πρέπει να γίνονταν κατά διαστήματα, κυρίως με αφορμή τις αλλαγές στα εταιρικά σχήματα (τις «συντροφίες»), κάθε φορά δηλαδή που θα χρειαζόταν να υπολογιστούν και να επιμεριστούν τα συνολικά κέρδη.[144]

Μερικά σκόρπια φύλλα που διασώθηκαν από κάποιο κατάστιχο σχετικό με το περιβόλι του μεταξουργείου πείθουν ότι ο Δουρούτης κρατούσε αναλυτικές σημειώσεις για κάθε κατηγορία δαπανών.[145] Όλοι οι λογαριασμοί της δεύτερης κατηγορίας (δαπάνες και εισπράξεις) πιθανότατα προκύπτουν από ανάλογα αναλυτικά κατάστιχα, που λανθάνουν. Στην περίπτωση των κουκουλιών π.χ. είναι εμφανές ότι κρατιόταν χωριστή μερίδα για κάθε εσοδεία. Σίγουρα θα τηρούντο με προσοχή και οι ατομικοί λογαριασμοί των συναλλασσομένων με τη Σηρική Εταιρεία –αυτό ήταν η πιο αναγκαία και από παλιά γνωστή εμπορική πρακτική–, ενώ δεν έχουμε καμία ένδειξη για το πώς τροφοδοτείτο ο λογαριασμός «Κέρδη και Ζημίαι».[146] Αλλά τόσο ο τρόπος σύνταξης των «ισολογισμών», όσο και η απροθυμία του Δουρούτη να τους επιδείξει, όπως θα δούμε πιο κάτω, μαρτυρούν ότι δεν υπήρχε κανένα σύστημα ούτε απαραβίαστη περιοδικότητα για τη σύνταξή τους: είναι πολύ πιθανό ότι οι μετά το 1858 «ισολογισμοί» συντάχθηκαν εκ των υστέρων. Τελικά η διαχείριση μοιάζει να στηρίζεται περισσότερο σε μια προσεκτική παρακολούθηση ξεχωριστών συναλλαγών και επιχειρηματικών πεδίων, παρά σε μια συγκριτική ανάλυση εισροών και εκροών μιας ενιαίας επιχείρησης, με ανασυγκρότηση του πραγματικού κόστους και ενσωμάτωση όλων των παραμέτρων του.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν βέβαια ότι ο Δουρούτης δεν εγνώριζε την κατάσταση της επιχείρησης. Την εγνώριζε όμως περισσότερο εμπειρικά και,

139. «Κεφάλαιον» (304.000 δρχ.) και «Ιδιοκτήται μεταξουργείου» (152.000) στο παθητικό, «Μεταξουργείον Αθηνών» (152.000) και «Μετοχαί αντιπροσωπεύουσαι την αξίαν του καταστήματος αρ.1/152» (152.000) στο ενεργητικό.

140. Βλ. *Εμπορική Οδηγία ήτοι Ακριβής και σαφεστάτη διδασκαλία...*, Τεργέστη 1793, σ. 53· εδώ δεν διευκρινίζεται με σαφήνεια η περιοδικότητα, αν και υπάρχει συνείδηση ότι "το μπιλάντζιο δείχνει την κατάστασιν όλων των επιχειρημάτων του Πραγματευτού [...] όσοι μέλλουν να λάβουν [...] όσοι έχουν να δώσουν" (σ. 56).

141. Στο εγχειρίδιο του Θωμά Δημητρίου, *Σκριττούρα Δόππια ήτοι Η τάξις των πραγματευτάδικων καταστίχων*, Βιέννη 1794, σ. 16, διακρίνεται το "Μηνιάτικον Βιλλάντζο", που έχει κυρίως ως στόχο τον έλεγχο των αναλυτικών "παρτίδων", από το "χρονικό", το οποίο "είναι ολίγο δύσκολον, και γίνεται μόνον μίαν φοράν τον χρόνον ή *όταν θέλει μία συντροφία να λογαριασθή τέλεια*" (η υπογράμμιση δική μου).

142. Τα αρχεία αυτά περιλαμβάνουν συνήθως πρόχειρα ή «Καθημερινά» βιβλία, κατάστιχα αντιγράφων επιστολών και βιβλία ατομικών λογαριασμών με διπλή είσοδο, «Δούναι» και «Λαβείν». Τέτοια είναι η περίπτωση του Αρχείου Μιχαήλ Ιατρού, για παράδειγμα, όπου δεν απαντάται κανενός είδους «μπιλάντσο». Στο αρχείο της οικογένειας Μπατή που μελέτησε ο Β. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Μυκονιάτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα 1993, που δεν διασώζεται ακέραιο, υπάρχει βέβαια μνεία στο «λίμπρο μαϊστρο ντάρε αβέρ» (σ. 16), φαίνεται όμως ότι οι «ξεκαθάρισες» ή τα «μπαλάντσα» αφορούσαν συγκεκριμένες πράξεις (όπως ένα ταξίδι πλοίου) ή ατομικούς λογαριασμούς, ή τις ανανεώσεις της «συντροφίας» (βλ. π.χ. σ. 31, 55, 181–182). Βλ. ακόμη Β. Κρεμμυδάς, *Αρχείο Χατζηπαναγιώτη*, τ.Α, *Χατζηπαναγιώτης-Πολίτης*, Αθήνα 1973: το αρχείο αυτό περιέχει μόνον απλά κατάστιχα για τις καθημερινές πράξεις.

143. Λογαριασμός του Καθολικού (Μαέστρο) όπου, θεωρητικά τουλάχιστον, μεταφέρονταν από όλες τις επιμέρους "παρτίδες", τα κέρδη (ή οι ζημιές) από εμπορικές πράξεις, τόκους, "προβιζιόνες", από συναλλακτικά μέσα και νομισματικές διακυμάνσεις ("κέρδος μονέδων από το γύρος των καμβιάλων", "κέρδος από παρτίδα άτζιου" κ.λπ.).

144. "Ατελείς ισολογισμούς" ονομάζει αυτές τις αποτιμήσεις η Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Ο εμπορικός οίκος Γερούση 1823–1870* (δακτυλ/μένη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1989, σ. 205.

145. Πρόκειται για φύλλα τετραδίου σε δύο αντίγραφα, που καλύπτουν την περίοδο 1855–1863. Οι καταγραφές φέρουν ημερομηνία και περιγραφή της εργασίας, μαζί με το ποσό της αντίστοιχης δαπάνης. Από το 1860 οι καταγραφές γίνονται πιο συνοπτικές: αναγράφεται μόνο η ένδειξη «δια [αριθμός] ημερομίσθια». Τα αθροίσματα στο τέλος κάθε χρόνου (σωρευτικά) έχουν μεταφερθεί αυτούσια στους «ισολογισμούς», στον λογαριασμό του ενεργητικού «Περιβόλιον μεταξουργείου».

146. Με διαφορετικό τίτλο, ο λογαριασμός εμφανίζεται και στα «αποτελέσματα» και στο ενεργητικό του ισολογισμού το 1855. Στα επόμενα χρόνια, όπου δεν έχουμε, όπως είπαμε, χωριστά «αποτελέσματα εργασιών», εμφανίζεται απλώς στο ενεργητικό (ζημιά) ένας λογαριασμός «Κέρδη και Ζημίαι» –με σωρευτικό αποτέλεσμα.

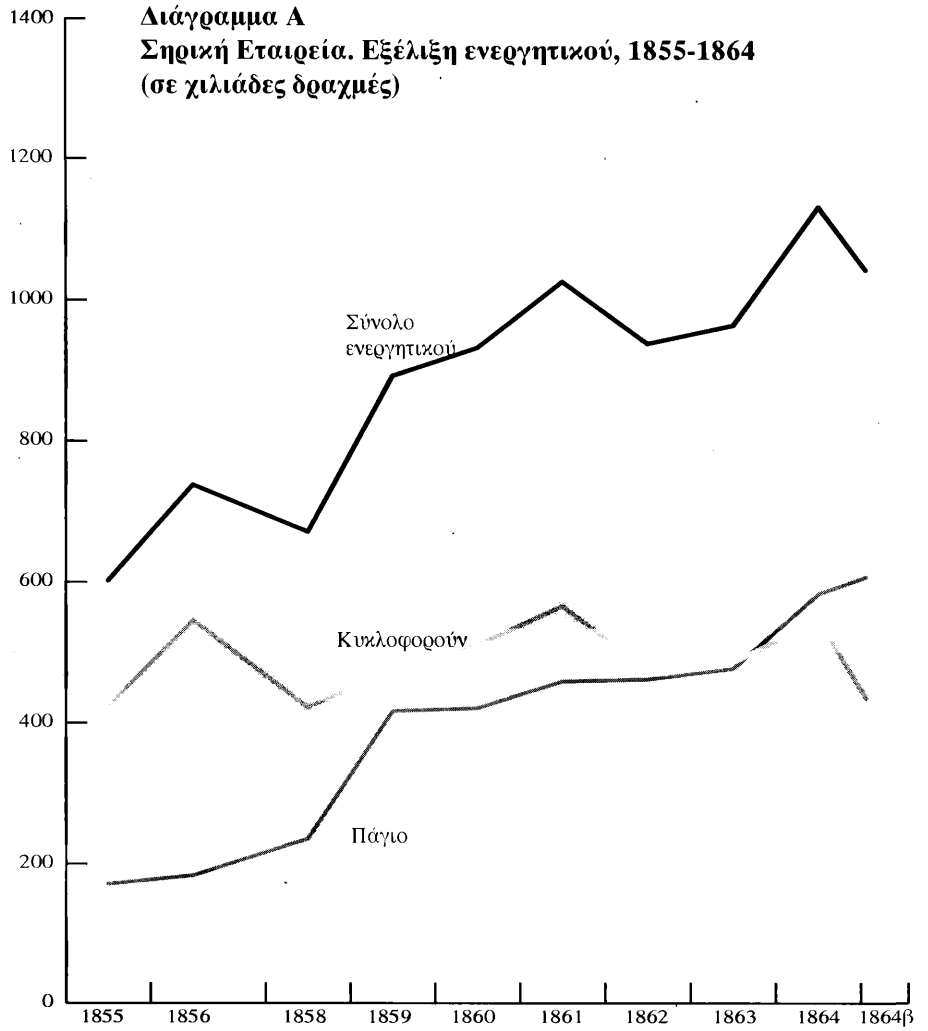

το κυριότερο, δεν διέθετε ούτε τη γενικότερη κουλτούρα ούτε τα τεχνικά εφόδια που θα του επέτρεπαν να "αντικειμενοποιεί" ορισμένες σχέσεις και να χειρίζεται με περισσότερη ακρίβεια έννοιες και ποσά. Ήταν κι αυτό ένας από τους λόγους, κι ίσως όχι ο λιγότερο σημαντικός, που καθιστούσε ατελέσφορο το εταιρικό σχήμα της επιχείρησης.

Παρά τις ατέλειές τους, οι «ισολογισμοί» της Σηρικής Εταιρείας μας επιτρέπουν, ύστερα από την κατάλληλη επεξεργασία, να αποκτήσουμε κάποια εικόνα για την εξέλιξη της επιχείρησης. Στον Πίνακα 10, οι ποικίλοι λογαριασμοί των «ισολογισμών» έχουν ομαδοποιηθεί σύμφωνα με τις αρχές που ακολουθεί το σύγχρονο ισολογιστικό σύστημα. Απομονώθηκαν δηλαδή οι λογαριασμοί που ανήκουν πράγματι σε έναν ισολογισμό, από τους λογαριασμούς εξόδων και εισπράξεων και από την ανάλυση κερδών και ζημιών.

Ο Πίνακας 10 και τα διαγράμματα Α και Β αποτυπώνουν με σαφήνεια το ουσιαστικό πρόβλημα της Σηρικής Εταιρείας: η αύξηση του ενεργητικού οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην αύξηση του παγίου κεφαλαίου και δεν συνοδεύεται από ανάλογη διεύρυνση των εργασιών (κυκλοφορούν κεφά-

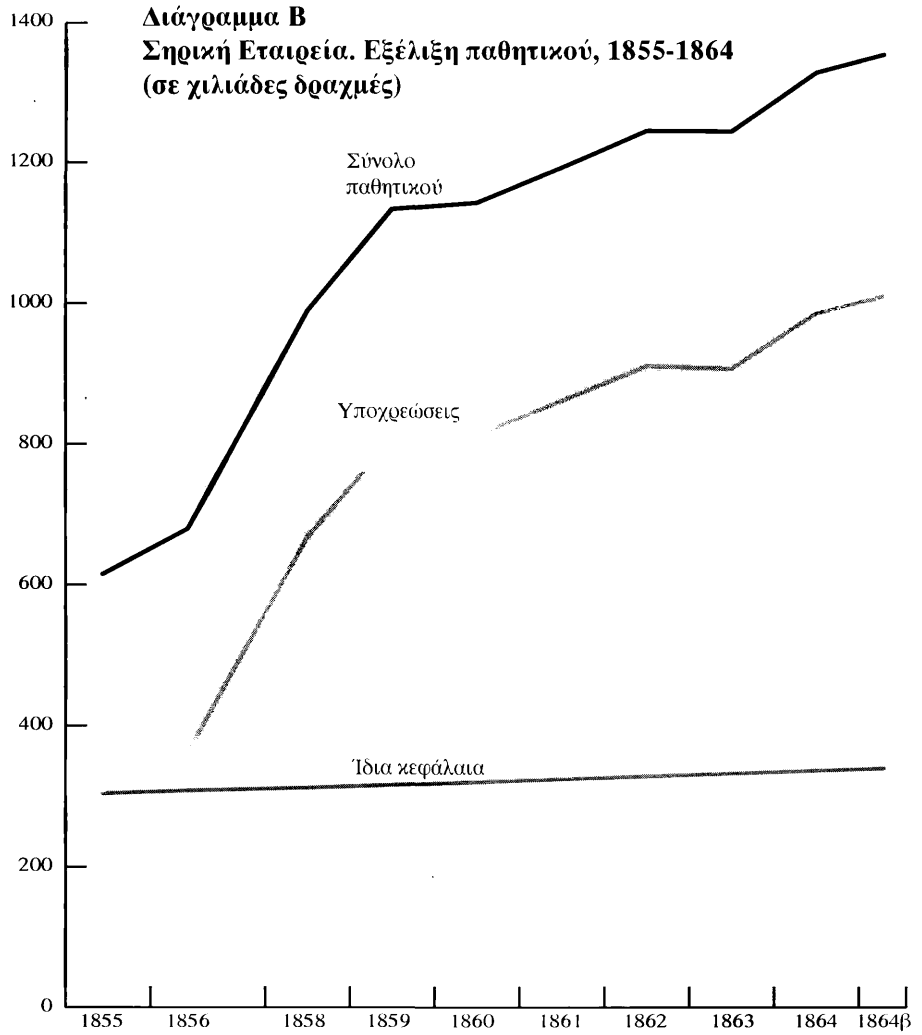

λαιο). Αντίστοιχα, η αύξηση του παθητικού προέρχεται αποκλειστικά από την αύξηση των δανείων πόρων. Με άλλα λόγια, οι νέες επενδύσεις έγιναν αποκλειστικά με δάνεια κεφάλαια και δεν προκάλεσαν ανάλογη αύξηση της δραστηριότητας της εταιρείας. Η σταθερά ελλειμματική κατάστασή της είναι η λογική συνέπεια των παραπάνω. Ο μόνος ισολογισμός που εμφανίζει ενεργητικό ισοζύγιο είναι της 31.12.1856 –ήταν η μόνη χρονιά που η εταιρεία παρουσίασε κέρδη και έδωσε μέρισμα στους μετόχους της. Όλοι οι κατοπινοί ισολογισμοί εμφανίζουν παθητικό έλλειμμα που κυμαίνεται από 170 ώς 320 χιλιάδες δραχμές.

Στην πραγματικότητα βέβαια, η «λογιστική» κατάσταση της εταιρείας ήταν αισθητά καλύτερη, κι αυτό για τον απλούστατο λόγο ότι ήταν υποτιμημένο στους «ισολογισμούς» το πάγιο κεφάλαιό της. Το μεταξουργείο αγοράστηκε, όπως είδαμε, σε τιμή ευκαιρίας. Για τα νέα οικόπεδα, οι «ισολογισμοί» καταγράφουν το τίμημα της αγοράς τους στα 1855–56: αλλά έκτοτε, οι τιμές τους αυξήθηκαν. Το 1860, η «Έκθεσις εκτιμήσεως» των Μεταξά, Μανιτάκη και Αραβαντινού αποτιμούσε τη συνολική αξία του ακινήτου μαζί με τα μηχανήματα σε 611.628 δρχ., ενώ την ίδια εποχή ο ισο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
Ισολογισμοί της Σηρικής Εταιρείας: Εξέλιξη βασικών λογαριασμών, σε χιλιάδες δραχμές*

Λ/σμοί	*12.55*	*12.56*	*6.58*	*6.59*	*6.60*	*6.61*	*6.62*	*6.63*	*6.64*	*12.64*
Α. ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ										
1. Ακινητοποιήσεις (πάγιο)										
Οικοδομές & μηχανήματα[1]	168	181	232	410	410	442	444	460	565	588
Κινητά εργαλεία & έπιπλα[2]	2	2	2	4	7	12	12	12	12	12
Περιβόλι & Σκωληκ/φία	2	1	2	4	4	5	5	5	5	6
Σύνολο (1)	*172*	*184*	*236*	*417*	*421*	*459*	*462*	*477*	*583*	*607*
2. Έξοδα εγκαταστάσεως	*8*	*8*	*12*	–	–	–	–	–	–	–
3. Κυκλοφορούν										
3.1. Αποθέματα										
Μετάξια, κουκούλια & σπόρος[3]	348	441	228	28	61	139	80	1	41	[53;]
Άλευρα, σίτος[4]	–	–	–	94	75	72	90	188	258	118
Ελιές, έλαια[5]	0,2	2	0,1	–	0,1	–	2	4	1	5
Καύσιμα[6]	–	1	3	15	8	27	26	18	15	13
Υλικά[7]	4	3	5	13	15	28	28	37	44	46
Σύνολο (3.1)	351	447	236	149	159	265	227	249	361	236
3.2. Απαιτήσεις (πραγματοποιήσιμο)										
Χρεωστικοί λογ/σμοί	70	100	184	271	223	189	133	60	47	53
Χρεώστες ατμομύλου	–	–	–	21	74	86	98	158	119	124
Άλλες απαιτήσεις[8]	–	–	–	17	17	17	17	17	17	17
Σύνολο (3.2)	70	100	184	310	315	292	237	235	183	194
3.3. Διαθέσιμα										
Ταμείο & Γραμ. εισπρακτέα	2	–	1	16	38	9	12	2	4	5
Σύνολο κυκλοφ/τος (3)	*423*	*546*	*422*	*475*	*511*	*566*	*476*	*486*	*547*	*435*
ΣΥΝΟΛΟ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΥ	*602*	*738*	*671*	*892*	*932*	*1026*	*938*	*964*	*1131*	*1042*
Β. ΠΑΘΗΤΙΚΟ										
1. Ίδια κεφάλαια										
Μετοχικό κεφ.	304	304	304	304	304	304	304	304	304	304

ΠΙΝΑΚΑΣ 10 (ΣΥΝΈΧΕΙΑ)

Λ/σμοί	*12.55*	*12.56*	*6.58*	*6.59*	*6.60*	*6.61*	*6.62*	*6.63*	*6.64*	*12.64*
Αποθεματικά[9]	3	14	18	21	24	27	30	33	36	38
Σύνολο (1)	*307*	*318*	*322*	*325*	*328*	*331*	*334*	*337*	*340*	*342*
2. Δάνειοι πόροι (υποχρεώσεις)										
2.1. Μεσοπρόθεσμες (;)										
ΕΤΕ	43	22	48	20	47	202	234	229	228	301
Δανειστές διάφοροι[10]	22	57	127	166	250	5	81	49	58	57
Αν. λ/σμοί	135	190	407	413	287	445	413	419	415	386
Σύνολο (2.1)	200	268	581	599	585	653	728	697	701	745
2.2. Βραχυπρόθεσμες										
Γραμμάτια πληρωτέα	108	93	80	199	205	196	169	167	270	258
Λοιπά βραχ. χρέη[11]	3	4	9	12	26	15	15	45	17	10
Σύνολο (2.2.)	111	96	89	211	232	211	185	212	287	267
Σύνολο (2)	*311*	*365*	*670*	*810*	*816*	*864*	*913*	*909*	*988*	*1012*
ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΘΗΤΙΚΟΥ	*618*	*682*	*992*	*1136*	*1145*	*1195*	*1247*	*1246*	*1329*	*1354*
Ισοζύγιο	*–16*	*56*	*–321*	*–244*	*–213*	*–169*	*–309*	*–282*	*–198*	*–312*

* "Στρογγύλεμα" προς την πλησιέστερη χιλιάδα. Οι αθροίσεις αντιστοιχούν στα πραγματικά ποσά και όχι στα "στρογγυλεμένα" του πίνακα.

1. Οι λογ/σμοί: "Μεταξουργείον Αθηνών", "Επισκευή μεταξουργείου", "Οικοδομές αλευρομύλου και ελαιοτριβείου", "Μηχανή αλευρομύλου", "Μηχανή ελαιοτριβείου" (οι τρεις τελευταίοι εμφανίζονται ενοποιημένοι από το 1859 και έπειτα, στον λογ/σμό "Ατμόμυλος και ελαιοτριβείον" που το 1864 μετονομάζεται σε "Μέτοχοι δια την αξίαν ατμομύλου και ελαιοτριβείου"), "Αύξησις ατμομύλου και ελαιοτριβείου", "Οικόπεδα παρά τω Μεταξουργείω" και "Έξοδα φρεάτων".
2. Οι λογ/σμοί: "Εργαλεία καταστήματος", "Στρεπτικαί μηχαναί", "Κιούπια ελαίου", "Υλικό ατμομύλου", "Έπιπλα και λοιπά αναγκαία".
3. Οι λογ/σμοί: "Μετάξια παρά..." ή "Χονδράδες παρά...", με το όνομα κάποιου ανταποκριτή. Για τα κουκούλια, οι λογ/σμοί: "Κουκούλια εν τη αποθήκη", "Κουκούλια παρά..." (ανταποκριτές) και "Κουκούλια τρύπια", καθώς και: "Πρόβλεψις κουκουλίων..." της επόμενης σοδειάς, που θεωρητικά δεν έχουν αναλωθεί ακόμη (π.χ. στον ισολογισμό της 30.6.59, ο λογ/σμός "Πρόβλεψις κουκουλίων του έτους 1859"). Αυτό φυσικά από το 1858 και έπειτα (ισολογισμοί Ιουνίου). Για τον ισολ/σμό της 31.12.64, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πώς επιμερίζεται ο λογαριασμός "Πρόβλεψις κουκουλίων του έτους 1864", κι έτσι δεν τον έχουμε περιλάβει. Τέλος, οι λογ/σμοί: "Σπόρος κουκουλίων", "Κουκουλόσπορος εν τη επαρχία" κ.λπ.
4. Οι λογ/σμοί "Σίτου πρόβλεψις", "Άλευρα εις αποθήκην" και, από το 1860, "Πώλησις αλεύρων".
5. Οι λογ/σμοί "Έλαια εις αποθήκην", "Έλαια προς πληρωμήν αγοράς ελαιών", "Έλαια παρά..." (ανταποκριτές), "Πρόβλεψις ελαιών" και "Ξύγκια εν τη αποθήκη". Ισχύει και εδώ το σύστημα που εφαρμόστηκε στον ατμόμυλο.
6. Οι "ισολογισμοί" περιλαμβάνουν δύο λογαριασμούς ξύλων, έναν σωρευτικό και έναν με τη σαφή ένδειξη ότι πρόκειται για το απόθεμα της επόμενης χρήσης. Ο δεύτερος έχει υπολογιστεί εδώ. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τους γαιάνθρακες, όπου υπάρχει ένας μόνο λογαριασμός, με κυμαινόμενα (όχι σωρευτικά)

ποσά. Υποθέτω ότι οι γαιάνθρακες χρησιμοποιούνταν κυρίως στη μηχανή του αλευρομύλου και συνεπώς ακολουθούν τη λογική της καταγραφής μόνο των αποθεμάτων.
7. Οι λογ/σμοί "Σάκκοι κουκουλιών", "Σάκκοι αλευρομύλου", "Κανναβάτζα, σχοινιά και σπάγγοι". Οι λογαριασμοί αυτοί εξελίσσονται σωρευτικά από το 1858 και έπειτα, ενώ στα δύο πρώτα χρόνια ένα μέρος τους εντάσσεται στα "Αποτελέσματα", ως έξοδα της παραγωγής. Τα υλικά αυτά είναι εν μέρει αναλώσιμα, αλλά για τα επόμενα χρόνια δεν γίνεται διάκριση μεταξύ αναλωμένων και αποθεμάτων, συνεπώς υποχρεωτικά οι λογαριασμοί μεταφέρονται εδώ αυτούσιοι.
8. Ο λογαριασμός «Αγωγή κατά Ροέκ περί υδάτων».
9. Οι λογαριασμοί "Αποθεματικόν κεφάλαιον" και "Κάτοχοι μετοχών αντιπροσωπευουσών την αξίαν του καταστήματος", δηλαδή τα έκτακτα και τακτικά αποθεματικά αντιστοίχως (ο δεύτερος λογ/σμός συγκεντρώνει το 2% επί των 152 μετοχών που επέβαλλε το καταστατικό).
10. Χωρίς άλλη διευκρίνηση.
11. Οι λογαριασμοί του παθητικού "Δημοτικός φόρος Πειραιώς", "Δικαίωμα μώλου", "Δημοτικός φόρος Αθηνών" και "Τελωνείον Πειραιώς", δηλαδή όλα τα χρέη προς το Δημόσιο.

λογισμός (30.6.1860) παρουσίαζε ένα σύνολο παγίου 421.000 δρχ. Στη συνέχεια η αξία του παγίου προσαρμόστηκε σταδιακά, όπως φαίνεται, στις εκτιμήσεις αυτές.[147]

Αλλά η υψηλή πραγματική αξία των ακινήτων, που επέτρεπε στη Σηρική Εταιρεία να επιβιώνει, ουσιαστικά επειδή διέθετε σοβαρή δανειοληπτική ικανότητα, δεν αλλάζει την ουσία του προβλήματος: η οικονομική κατάσταση της επιχείρησης ήταν μονίμως ελλειμματική, όσο επισφαλείς κι αν είναι οι αριθμοί μας και όσες ελλείψεις κι αν έχουν διάφοροι λογαριασμοί του ενεργητικού (ιδίως τα αποθέματα). Η υψηλή και σταθερά αυξανόμενη συμμετοχή των ακινητοποιήσεων στο ενεργητικό (Πίνακας 11), ακόμη και με την υποτιμημένη λογιστική αξία τους, απλώς προδίκαζε το μέλλον της επιχείρησης: τη μετατροπή της δηλαδή σε ακίνητη ιδιοκτησία υψηλής αξίας στο κέντρο της επεκτεινόμενης πρωτεύουσας.

Η δυσχερής οικονομική θέση της επιχείρησης φαίνεται από τη σύγκριση του κυκλοφορούντος (ρευστοποιήσιμου) ενεργητικού της με τις υποχρεώσεις της. Οι ελλιπείς γνώσεις μας για το είδος των παθητικών πιστώσεων δεν επιτρέπουν ακριβείς υπολογισμούς των δεικτών ρευστότητας. Ωστόσο όλες οι δυνατές προσεγγίσεις δίνουν αρνητικά αποτελέσματα. Ο λόγος του συνόλου του κυκλοφορούντος κεφαλαίου προς τις βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις (δείκτης γενικής ρευστότητας, current ratio) βρίσκεται σε ανεκτά επίπεδα (άνω του 2) μόνο στην περίπτωση που θα θεωρήσουμε ότι όλες οι πιστώσεις ανοιχτού λογαριασμού, συμπεριλαμβανομένου του λογαριασμού της ΕΤΕ,[148] και οι πιστώσεις των «διαφόρων», ήταν πιστώσεις με προθεσμίες άνω του έτους. Το ίδιο ισχύει και για τον δείκτη περιορισμένης ρευστότητας (liquid ratio). Αλλά η παραδοχή αυτή είναι μάλλον απίθανη: η διάκριση του Πίνακα 10 μεταξύ βραχυπρόθεσμων και «μεσοπρόθεσμων» πιστώσεων, που στοχεύει μόνο να ξεχωρίσει τις πιστώσεις ποικίλων προθεσμιών από τα ληξιπρόθεσμα γραμμάτια, είναι καταχρηστική. Αν στις πιστώσεις που χαρακτηρίζουμε εκεί «βραχυπρόθεσμες» συμπεριλάβουμε μία μόνον από τις κατηγορίες των άλλων λογαριασμών, όλοι οι δείκτες κινούνται εντός της «κόκκινης ζώνης».

Αυτή η μόνιμη κρίση ρευστότητας ήταν πιθανόν ο αμεσότερος τρόπος με τον οποίο ο Δουρούτης αντιλαμβανόταν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η επιχείρησή του και που τον έκαναν να ζητά, ήδη από το 1857, την αύξηση του κεφαλαίου της, δηλώνοντας στη συνέλευση του 1862 ότι «η θέσις εις ήν ευρίσκομαι προ τόσου ήδη χρόνου είναι επισφαλής» και «αν δεν ρυθμίσωμεν τα της Εταιρείας μας, εγώ δεν δύναμαι πλέον να εξακολουθή-

147. Το 1865, το μεταξουργείο εκτιμήθηκε από τον δημαρχιακό πάρεδρο Παναγή Αντωνιάδη σε 550.000 δρχ. και το περιβόλι σε 40.000 (Δηλοποίηση πλειστηριασμού 1865). Στο μεταξύ, είχε γίνει μια «λαθροχειρία» στους ισολογισμούς της εταιρείας: το 1864, όλοι σχεδόν οι λογαριασμοί των νέων κατασκευών και οικοπέδων συγκεντρώθηκαν σε έναν, με την ένδειξη: «Μέτοχοι δια την αξίαν του αλευρομύλου... κ.λπ.». Ένα μέρος δηλαδή του παγίου κεφαλαίου μετατράπηκε σε οφειλόμενο... Την παρατυπία αυτή, που ήταν συνέπεια των όσων «συμφωνήθηκαν» στη συνέλευση της 21.1.1860 (βλ. εδώ, πιό κάτω), δεν την πήρα φυσικά υπόψη μου στους παραπάνω υπολογισμούς.

148. Δεν κατόρθωσα να βρω κανένα ίχνος της Σηρικής Εταιρείας στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των ερευνητών του Αρχείου Ζήση Συνοδινού και Ζιζής Σαλίμπα, τους οποίους και ευχαριστώ. Είναι πιθανό ότι λόγω της μακρόχρονης εκκρεμότητας μεταξύ ΕΤΕ και της οικογένειας Δουρούτη (λόγω του υποθηκευμένου ακινήτου), όλος ο σχετικός φάκελλος βρίσκεται σε κάποια άλλη, εκτός Αρχείου, υπηρεσία της τράπεζας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11
ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΥ ΣΕ ΠΟΣΟΣΤΑ (%)

Κατηγορίες ενεργητικού	*1855*	*1856*	*1858*	*1859*	*1860*	*1861*	*1862*	*1863*	*1864**
Πάγιο	28,6	24,9	35,2	46,7	45,2	44,8	59,3	49,5	51,5
Αποθέματα	58,3	60,6	35,2	16,7	17,1	25,9	24,2	25,9	31,9
Απαιτήσεις	11,6	13,5	27,4	34,6	33,7	28,5	25,3	24,3	16,2
Διαθέσιμα	0,3	–	0,1	1,8	4,1	0,9	1,3	0,2	0,4

* 1864: ισολογισμός 30 Ιουνίου.

σω το έργον...». Η αύξηση κεφαλαίου δεν έγινε ποτέ, με αποτέλεσμα να μειώνεται σταθερά η συμμετοχή των ιδίων κεφαλαίων στο σύνολο του παθητικού (Πίνακας 12 και διάγραμμα Β).

Οι λογαριασμοί της Σηρικής Εταιρείας μαρτυρούν την ύπαρξη ενός εξω–τραπεζικού πιστωτικού συστήματος, που δεν στηριζόταν μόνο στις εμπορικές δοσοληψίες, αλλά ήταν οπωσδήποτε άμεσα συναρτημένο με τις προσωπικές σχέσεις. Ως το 1860, και ιδιαίτερα μετά τις ζημιές του 1857/58, η εταιρεία αντλούσε σημαντικές πιστώσεις από διάφορους δανειστές (που δεν κατονομάζονται όλοι στους «ισολογισμούς»). Ο Δουρούτης κατονόμασε ορισμένους στη γενική συνέλευση του 1862: «Εις την εποχήν της εμπορικής κρίσεως [εννοεί την περίοδο 1857–58]... εις τα δεινάς περιστάσεις εις άς ευρέθη [η εταιρεία]... χάρις εις την συνδρομήν ήν εχορήγησεν αφενός ο συνέταιρος ημών κ. Α. Παππαδάκης και οι συγγενείς μας Μ. Ιατρός και Κ. Γ. Δουρούτης, αφετέρου δε οι συνέταιροί μας και ανταποκριταί κοι Αδελφοί Σουσών, ηδυνήθη να αποφύγη τους επαπειλούντας... κινδύνους». Ο Κωνσταντίνος Δουρούτης και οι αδελφοί Σουσών είχαν το μεγαλύτερο μερίδιο στις πιστώσεις ανοιχτού λογαριασμού· συνεπώς από τις υπόλοιπες πιστώσεις που δεν εξειδικεύονται («Διάφοροι δανεισταί») το μεγαλύτερο μέρος πρέπει να προερχόταν από τον Αντώνιο Παππαδάκη και τον Μιχαήλ Ιατρό, αλλά ενδεχομένως και από τρίτους. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 10, η αύξηση του πιστωτικού ορίου στον λογαριασμό της ΕΤΕ το 1861 (από 50 σε 250 ή και 300 χιλιάδες) χρησίμευσε στην ουσία για να εξοφληθούν αυτοί οι «διάφοροι δανειστές», των οποίων το μερίδιο δεν ξεπέρασε στη συνέχεια ποτέ τις 60 χιλιάδες, ενώ παρέμεινε σε πολύ υψηλά επίπεδα η συμμετοχή των πιστώσεων ανοιχτού λογαριασμού. Εξάλλου στον ισολογισμό του 1859 φαίνεται ότι οι Κ. Δουρούτης, Μ. Ιατρός και Α. Παππαδάκης εδάνειζαν την εταιρεία και μέ βραχυπρόθεσμα γραμμάτια (συνολικού ύψους περίπου 150.000 δρχ. για το έτος εκείνο).

Η κατανομή των πιστώσεων (Πίνακας 13) δείχνει ότι οι βασικοί μέτοχοι διατηρούσαν ανοιχτούς λογαριασμούς με την Εταιρεία, είτε μέσω εμπορικών δοσοληψιών είτε χωρίς τέτοιες δοσοληψίες (αυτή πρέπει να είναι περίπτωση των Μαυροκορδάτου και Χατζηπέτρου), οι οποίοι είχαν σταθερά πιστωτικό υπόλοιπο μετά το 1858 (βλ. συγκριτικά και τον Πίνακα 14) και αποτελούσαν σημαντικό μέρος των δάνειων πόρων της. Οι λογαριασμοί αυτοί δεν μπορούν να εξομοιωθούν με τη γνωστή πρακτική ευρωπαϊκών βιομηχανικών εταιρειών (αλλά και ελληνικών αργότερα), να αφή-

ΠΙΝΑΚΑΣ 12
ΣΎΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΎ ΠΑΘΗΤΙΚΟΎ ΣΈ ΠΟΣΟΣΤΆ (%)

Κατηγορίες παθητικού	*1855*	*1856*	*1858*	*1859*	*1860*	*1861*	*1862*	*1863*	*1864*
Ίδια κεφάλαια	49,7	46,6	32,5	28,6	28,6	27,3	26,8	27,0	25,6
Δάνειοι πόροι	51,3	53,4	68,5	71,4	71,4	72,7	73,2	73,0	74,4

νουν οι μέτοχοι τα κέρδη τους μέσα στην επιχείρηση, σε τοκοφόρους λογαριασμούς, για να ενισχύουν τα αποθέματά της σε ρευστό, γιατί η Σηρική Εταιρεία δεν απέφερε κέρδη, τουλάχιστον όχι τέτοιας κλίμακας. Με άλλα λόγια οι μέτοχοι, που δεν κατάφεραν να συμφωνήσουν για να αυξήσουν τα κεφάλαια της επιχείρησης, ουσιαστικά τη δανειοδοτούσαν. Στην πραγματικότητα αυτό ισχύει ώς το 1858: στην κρίση του 1857–1858 πράγματι, φαίνεται πως υπήρξε ευρύτερη κινητοποίηση και των οικογενειακών πόρων (αδελφοί Δουρούτη, Μ. Ιατρός), στους οποίους εύλογα θα εντάξουμε και τον γαμπρό των Δουρούτη, Ιωάννη Σπηλιωτάκη, και των πόρων των άλλων Αθηναίων μετόχων. Από εκεί και πέρα όμως η στήριξη με πιστώσεις ανοιχτού λογαριασμού ουσιαστικά έγινε στενά οικογενειακή υπόθεση, και μάλιστα όλο και περισσότερο υπόθεση ενός μόνον ανθρώπου, του Κωνσταντίνου Δουρούτη. Ο μεγάλος αδελφός αναδεικνύεται εδώ σε κεντρικό πρόσωπο για τις τύχες της Σηρικής Εταιρείας: αυτός ήταν ίσως ο πιστότερος οπαδός του οράματος για την εδραίωση της βιομηχανίας στην Ελλάδα.

Είναι πολύ πιθανό ότι οι πιστώσεις του Κωνσταντίνου Δουρούτη μετά το 1859 αφορούσαν την αγορά σιταριού, με την οποία ξέρουμε ότι σχετιζόταν,[149] και τούτο γιατί δεν βρίσκουμε, στην κατηγορία των πιστωτών από το εξωτερικό, κανένα λογαριασμό που να σχετίζεται, εμφανώς τουλάχιστον, με το σιτεμπόριο. Η μερίδα του λέοντος από τις εξωτερικές πιστώσεις ανήκει στους αδελφούς Σουσών, στη Λυών δηλαδή (που εκπροσωπεί ο οίκος «Degrand & Pignatel» τον πρώτο χρόνο). Αλλά και οι υπόλοιπες πιστώσεις (από Μασσαλία, Παρίσι, Λονδίνο, Αγκώνα και Τύνιδα) σχετίζονται με το μετάξι –άλλωστε η παρακμή της μεταξουργικής δραστηριότητας της Εταιρείας εξηγεί και την προοδευτική συρρίκνωση των λογαριασμών αυτής της κατηγορίας.

Η συγκριτική ανάγνωση των πινάκων 13 και 14 αποκαλύπτει έναν μηχανισμό μετακύλισης πιστώσεων από το εξωτερικό (κυρίως από τη Γαλλία) προς την ελληνική επαρχία –αλλά και προς τον ευρύτερο χώρο των Ελλήνων εμπόρων–, τουλάχιστον μέχρι το 1861/62, μέσω της Σηρικής Εταιρείας, η οποία θα επωφελείτο από τη διαφορά των επιτοκίων. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι, αν εξαιρέσουμε τον Ροέκ, οι υπόλοιποι οφειλέτες της εταιρείας στο εξωτερικό (Πίνακας 15) ήταν σχεδόν αποκλειστικά έλληνες έμποροι σε λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου (Θεσσαλονίκη, Βόλο, Χίο και Ρέθυμνο). Οι οφειλέτες της εταιρείας στην ελληνική επαρχία ήταν κατά κύριο λόγο οι προμηθευτές της σε πρώτες ύλες, στους οποίους πρέπει συνεπώς να υποθέσουμε ότι χορηγούσε προκαταβολές. Η γεωγραφία των χρεωστικών αυτών λογαριασμών καλύπτει ένα δίκτυο από 45 άτομα (ενώ στους πιστωτικούς λογαριασμούς αυτής της κατηγορίας εμφανίζονται μόνον 26) σχεδόν σε όλη την Ελλάδα: ολόκληρη την Πελοπόννησο, την Εύβοια, στη Χαλκίδα, την Άμφισσα αλλά και στο Καρπενήσι, στην Άνδρο, στην Τήνο και στη Σύρο. Οι πυκνότερες συναλλαγές εντοπίζονται φυσικά

149. Ήδη από την εποχή της εγκατάστασης στην Κέρκυρα, βλ. στον τόμο αυτόν τη μελέτη της Μ.-Χ. Χατζηϊωάννου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΙΣΤΩΤΙΚΩΝ ΑΝΟΙΧΤΩΝ ΛΟΓ/ΣΜΩΝ (ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΔΡΧ.)*

Κατηγορίες πιστωτών	*1855*	*1856*	*1858*	*1859*	*1860*	*1861*	*1862*	*1863*	*1864α*	*1864β*
Ανταποκριτές επαρχιών	3	16	14	12	11	7	11	28	18	21
Αθηναίοι μέτο-χοι & συγγενείς[1]	26	34	158	177	210	198	252	312	360	280
από τους οποίους:										
Κ.Δουρούτης	*26*	*20*	*53*	*105*	*161*	*139*	*204*	*260*	*310*	*215*
Α. Δουρούτης, Μ. Ιατρός & Ι. Σπηλιωτάκης	–	–	*75*	*57*	*47*	*58*	*46*	*47*	*50*	*63*
Λογαριασμοί πιστωτών εξωτερικού	105	139	236	224	66	240	150	79	38	85
από τους οποίους										
Αφοί Σουσών	–	*118*	*226*	*218*	*38*	*237*	*150*	*10*	*34*	*81*
ΣΥΝΟΛΟ	135	190	407	413	287	445	413	419	415	386

* Στρογγύλεμα στην πλησιέστερη χιλιάδα.

1. Κ. Δουρούτης, Α. Δουρούτης, Μ. Ιατρός, Ι. Τσάτσος, Δ. Μαυροκορδάτος, Χ. Παραμυθιώτης και Ι. Χατζηπέτρος. Ο μόνος μη μέτοχος που εντάξαμε στην κατηγορία αυτή, επειδή δεν πρέπει να είχε εμπορικές δοσοληψίες με τη Σηρική Εταιρεία, είναι ο Ι. Σπηλιωτάκης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΧΡΕΩΣΤΙΚΩΝ ΑΝΟΙΧΤΩΝ ΛΟΓ/ΣΜΩΝ (ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΔΡΧ.)*

Κατηγορίες οφειλετών	*1855*	*1856*	*1858*	*1859*	*1860*	*1861*	*1862*	*1863*	*1864α*	*1864β*
Ανταποκριτές Επαρχιών	5	51	94	150	148	161	110	48	35	51
Αθηναίοι μέτοχοι[1]	51	8	–	8	1	17	12	10	10	1
Χρεώστες εξωτερικού	14	41	90	113	73	11	0,1	1	0,6	0,6
από τους οποίους										
Λ. Ροέκ	*13*	*36*	*70*	*70*	*70*	–	–	–	–	–
ΣΥΝΟΛΟ	70	100	184	271	223	189	122	60	47	53

* Στρογγύλεμα στήν πλησιέστερη χιλιάδα

1. Ι. Τσάτσος ("Τσάτσος & Γκινάκας" το 1855), Μ. Ιατρός και Α. Δουρούτης.

στην Καλαμάτα, τη Σπάρτη και την Άνδρο, τις κύριες αγορές από όπου η εταιρεία προμηθευόταν κουκούλια, αλλά και στη Σύρο, όπου έστελνε τμήμα της παραγωγής της σε μετάξι. Με δυο λόγια, η Σηρική Εταιρεία έπαιρνε προκαταβολές από τους πελάτες της στη Λυών (ουσιαστικά από τους αδελφούς Σουσών) και χορηγούσε προκαταβολές στους εσωτερικούς προμηθευτές και πελάτες της.[150]

Αν η εταιρεία διεύρυνε σημαντικά τις πιστώσεις της προς τους προμηθευτές της, και μάλιστα στη δύσκολη περίοδο 1857–60 (η διόγκωση των χρεωστικών λογαριασμών την περίοδο αυτή μάλλον προδίδει τις δυσκολίες των επαρχιών, μια συνέπεια της κρίσης του 1857–58, παρά τη διεύρυνση των εργασιών της Σηρικής Εταιρείας), ωστόσο φαίνεται πως χειριζόταν με προσοχή τις πιστώσεις αυτές: τα ατομικά χρεωστικά υπόλοιπα είναι συνήθως πολύ μικρά, κάτω των 10.000 δρχ., σπάνια ξεπερνούν τις 20.000, ενώ μόνον ο λογαριασμός του σταθερού προμηθευτή –και παλαιού συνεργάτη του Ιατρού– από το Γύθειο, του Π. Πουλάκου, προσεγγίζει μία φορά (το 1861) τις 50.000 δρχ.

Επιστρέφοντας στην αρχική ανισορροπία που διαπιστώσαμε στους ισολογισμούς της Σηρικής Εταιρείας, το ερώτημα που τίθεται είναι σε ποιό βαθμό αυτή οφείλεται σε πρωτογενές έλλειμμα, στα αρνητικά δηλαδή αποτελέσματα της ίδιας της παραγωγικής μονάδας. Στον Πίνακα 15 επιχειρείται η ανασυγκρότηση των αποτελεσμάτων αυτών με βασικό οδηγό τα δύο «Αποτελέσματα εργασιών» του 1855 και 1856 που διαθέτουμε.[151]

Στο σύνολο της δεκαετούς περιόδου, το μεταξουργείο της Αθήνας αποδεσμεύει, σύμφωνα με τους υπολογισμούς μας, περίπου 25.000 δρχ. καθαρά κέρδη. Το ποσό αυτό αντιπροσωπεύει μόλις 8,2% επί του καταβεβλημένου κεφαλαίου (304.000), ή ποσοστό 0,8% τον χρόνο, ποσοστό ελάχιστο, δεδομένου ότι οποιαδήποτε άλλη τοποθέτηση κεφαλαίων θα μπορούσε να αποφέρει τουλάχιστον το δεκαπλάσιο ετησίως. Οι ελλείψεις που ασφαλώς έχουν οι υπολογισμοί μας (θα πρέπει ειδικότερα να μειωθεί το ύψος των ζημιών του 1857/58, αφού δεν περιλαμβάνει τα «άδηλα» έσοδα από την εξαγωγή κουκουλιών) δεν αλλοιώνουν ουσιαστικά το συμπέρασμα αυτό. Πρέπει επιπλέον να σημειωθεί ότι στους παραπάνω αριθμούς δεν έχει υπολογιστεί, μετά το 1858, ο μισθός του Α. Δουρούτη (6.000 δρχ. ετησίως σύμφωνα με το καταστατικό),[152] όπως δεν έχουν εξάλλου υπολογιστεί ούτε τα μερίσματα (που δεν δίνονταν). Με άλλα λόγια, το μεταξουργείο της Αθήνας ίσα-ίσα έβγαζε τα έξοδά του, για το σύνολο της περιόδου που μας απασχολεί, και αν δεν εμφανίζει πρωτογενές έλλειμμα στην παραγωγική δραστηριότητά του, πάντως δεν επέτρεψε καμία συσσώρευση (δηλαδή καμμία αυτοχρηματοδότηση), πέραν του ασήμαντου τακτικού αποθεματικού που επέβαλλε το καταστατικό. Το σύνολο δηλαδή των νέων επενδύσεων πραγματοποιήθηκε με δάνεια κεφάλαια και συνεπώς τα ισολογιστικά ελλείμματα που δείχνουν οι υπολογισμοί μας δεν είναι μακριά από την πραγματικότητα.

Η περιορισμένη, σχεδόν μηδενική, αποδοτικότητα του εργοστασίου οφείλεται ουσιαστικά στο μέγεθός του –με δεδομένη τη σταθερή μείωση της κύριας παραγωγικής δραστηριότητας–, σε δυσλειτουργίες τεχνικής φύσης αλλά και στην κακή διαχείριση. Η μεταξουργική δραστηριότητα απέδωσε αξιοσημείωτα κέρδη μόνο το 1856 και το 1858/59, δυό χρονιές κατά τις οποίες ήταν σχετικά μειωμένη η τιμή των κουκουλιών (Πίνακας 7), ενώ στη συνέχεια η νέα δραστηριότητα, η αλευροβιομηχανία, αν και απέφερε αυξα-

150. Ανάλογες προκαταβολές χορηγούσε ο οίκος Bontoux της Λυών στην ιταλική εταιρεία Scotis, βλ. R. Tolaini, *ό.π.*, σ. 96. Οι τρεις, σταθερά χρεωστικοί, λογαριασμοί Συριανών εμπόρων (αγοραστών του μεταξιού) στους ισολογισμούς της Σηρικής Εταιρείας ήταν των Αποστολόπουλου, Στεργίου και Ρούσσου.

151. Πιο συγκεκριμένα, απομονώθηκαν από τους «ισολογισμούς» μετά το 1858 όλοι οι λογαριασμοί που περιλαμβάνονται στα «Αποτελέσματα...» του 1855 και 1856. Οι λογαριασμοί αυτοί είναι όλοι σωρευτικοί μετά το 1858, και φυσικά έχουν γίνει εδώ οι απαραίτητες αφαιρέσεις. Συμπεριλήφθηκαν όμως εδώ και μερικοί άλλοι λογαριασμοί, που βρίσκονται στο ενεργητικό των «ισολογισμών» της εταιρείας, όπως εκείνοι που αφορούν φόρους, τέλη, πυρασφαλιστικά και δικαστικά δικαιώματα κ.λπ..

152. Ο μισθός του Δουρούτη εμφανίζεται σε χωριστό λογαριασμό μόνο τα δύο πρώτα χρόνια (στα «Αποτελέσματα»). Δεν φαίνεται αν στη συνέχεια έχει συνυπολογιστεί (ως χρέος της εταιρείας) στον ανοιχτό λογαριασμό του, ο οποίος έχει πάντοτε πιστωτικό υπόλοιπο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΧΡΗΣΕΩΣ ΣΗΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ, 1855-1864

Λογαριασμοί	*1855*	*1856*	*1858*	*1859*	*1860*	*1861*	*1862*	*1863*	*1864*
Α.ΚΑΘΑΡΕΣ ΕΙΣΠΡΑΞΕΙΣ[1]									
1. Μεταξουργείου	31	160	[6][2]	110	58	32	10	25	12
2. Ατμομύλου	–	0,2	2	19	83	77	39	72	95
3. Ελαιοτριβείου	–	0,8	–	–	0,1	–	0,7	3,4	1
Σύνολο Α (1+2+3)	31	161	[8]	130	141	110	50	100	108
Β. ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ									
4. Λειτουργίας και συντήρησης[3]	11	29	59	27	57	45	84	54	41
5. Γενικά έξοδα[4]	5	12	5	4	4	2	11	4	2
6. Μισθός Δουρούτη	6	6	–	–	–	–	–	–	–
7. Έκτακτα	–	–	–	–	26[5]	–	–	–	–
Β. Σύνολο Β (4+5+6+7)	22,5	47	64	31	62	47	95	58	43
Γ. ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΑ ΚΕΡΔΗ/ΖΗΜΙΕΣ									
(Α–Β)	8,3	115	[–57]	98	63	62	–45	42	66
Δ. ΦΟΡΟΙ, ΤΟΚΟΙ Κ.ΛΠ.									
8. Φόροι, τέλη κ.λπ.[6]	–	0,5	3	1	6	2	1	3	2
9. Τόκοι	8,5	12	35	12	44	32	66	28	[;][7]
10. Απόσβεση δαπανών προηγ.χρήσεως[8]	–	22							
Δ. ΚΑΘΑΡΑ ΚΕΡΔΗ/ΖΗΜΙΕΣ									
(Γ–Δ)	–0,2	80	[–94]	85	13	29	–113	11	[63]
11. Τακτ.αποθεματ.	–	3	3	3	3	3	3	3	3
12. Μη υπολογισμένες δαπάνες[9]	16	8,3							
Ε. ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΚΑΘΑΡΑ ΚΕΡΔΗ ΠΡΟΣ ΔΙΑΘΕΣΗ/ ΖΗΜΙΕΣ ΠΡΟΣ ΑΠΟΣΒΕΣΗ									
	–16	68	[–97]	82	10	26	–116	8	[60]

1. Μεταξουργείο: Από το άθροισμα όλων των λογαριασμών εισπράξεων του παθητικού ("Μετάξια ψιλά", "Μετάξια χονδρά", "Χονδράδες μεταξίων", "Κουκούλια τρύπια", "Κουκούλια παρά Σουσών", "Αναπηνισμός μεταξίων") έχουν αφαιρεθεί όλοι οι λογαριασμοί παραγωγικών δαπανών του ενεργητικού, όσοι μπορούν με σαφήνεια να αποδοθούν στο μεταξουργείο: "Πρόβλεψις κουκουλίων του [το έτος της σοδειάς που αφορά τον κάθε παραγωγικό κύκλο]», "Διαλογή κουκουλίων", "Ημερομίσθια αναπηνιστριών", "Ξύλου πρόβλεψις" και "Έξοδα μεταξουργείου".
Ατμόμυλος: οι λογαριασμοί του παθητικού "Πώλησις αλεύρων" (από το 1860 "Κέρδη ατμομύλου") και "Αλεστικά".
Ελαιοτριβείο: οι λογαριασμοί του παθητικού: "Ελαίων πώλησις" ή "Αποτελέσματα εργασιών ελαιοτριβείου".
2. Οι αριθμοί του 1857/58 είναι ιδιαίτερα αμφίβολοι γιατί στις δαπάνες για κουκούλια υπολογίστηκε μόνο το ποσό που σύμφωνα με τους δικούς μας υπολογισμούς (βλ. κεφ. περί παραγωγής) αναλώθηκε για την παραγωγή, και φυσικά δεν έχουν προστεθεί στις εισπράξεις οι άγνωστές μας έτσι κι αλλιώς εισπράξεις από την εξαγωγή κουκουλιών.
3. Όλοι οι λογαριασμοί του ενεργητικού που αφορούν μισθούς ("Μισθοί εργατών και υπαλλήλων", που από

το 1859 αντικαθίσταται από δύο χωριστούς λογ/σμούς: "Προσωπικόν μεταξουργείου" και "Προσωπικόν καταστήματος") καθώς και ο λογ/σμός "Έξοδα και μισθοί Γάλλων δια το μεταξουργείον", που βαρύνει κυρίως τα έτη 1855–58. Ακόμη, οι λογ/σμοί "Ξυλουργείον", "Σιδηρουργείον", "Έξοδα συντηρήσεως του καταστήματος" και "Έξοδα ατμομηχανής".
4.Οι λογ/σμοί (πάντοτε του ενεργητικού) "Διάφορα έξοδα καταστήματος" και "Έξοδα γραφείου", οι λογ/σμοί εξόδων μεταφοράς ("Έξοδα αποστολής μεταξίων", "... χονδράδων" κ.λπ., και ενοικίων ("Ενοίκιον αποθήκης εις Σπάρτην", "... εις Πειραιά").
5. Ο λογ/σμός του παθητικού "Δίκη Κόκκαλη" (καθυστερούμενες οφειλές προς απόσβεση).
6. Οι λογ/σμοί του ενεργητικού" "Φόρος Νοσοκομείου Αθηνών", "Δημοτικός φόρος Αθηνών", "Τελωνείον Πειραιώς", "Πυρασφαλιστικά δικαιώματα", "Δικαστικά τέλη" κ.λπ.
7. Ανωμαλία στην κίνηση του λογαριασμού του έτους 1864.
8. Ένα μέρος των δαπανών που δεν είχαν συμπεριληφθεί στα «Αποτελέσματα» του 1855, αποσβέστηκαν το 1856. Επίσης, αποσβέστηκε ένα μέρος των «εξόδων εγκατάστασης» και του λογαριασμού «Περιβόλιον Μεταξουργείου».
9. Πρόκειται για τους λογαριασμούς δαπανών που δεν έχουν συμπεριληφθεί στα «Αποτελέσματα» αλλά στο ενεργητικό του ισολογισμού, βλ. σημ.147.

νόμενα έσοδα, δεν έλυσε το πρόβλημα της υπολειτουργίας του μεταξουργείου, αφού οι εισπράξεις του ατμομύλου σε μεγάλο βαθμό απορροφήθηκαν από τις δαπάνες λειτουργίας και τα γενικά έξοδα. Στις δαπάνες αυτές περιλαμβάνονται οι μισθοί του μόνιμου προσωπικού και των άλλων εργαζομένων (εκτός αναπηνιστριών), μόνιμων ή εκτάκτων (το σχετικό ποσό κυμαίνεται από 18 ώς 30.000 δρχ. ετησίως)· η επιχείρηση απασχολούσε δηλαδή τουλάχιστον 10 μόνιμους υπαλλήλους (λογιστήριο, φύλαξη, επιστασία, θερμαστές κ.λπ.) και συνολικά, μαζί με τους έκτακτους, περίπου 12-15 άτομα (φορτωτές, χτίστες και άλλοι έκτακτοι εργάτες). Το σύνολο των δαπανών λειτουργίας και συντήρησης φτάνει ορισμένες χρονιές σε υπέρογκα ύψη, όπως το 1861/62 (84.000 δρχ. περίπου): εμφανίζονται τότε ιδιαίτερα αυξημένα τα «έξοδα ατμοκινήτου μηχανής» (36.500 δρχ. το 1861/62), τα έξοδα του ξυλουργείου, του σιδηρουργείου και της συντήρησης· χωρίς να είμαστε σίγουροι για την «ειλικρίνεια» των λογαριασμών αυτών, είναι βέβαιο ότι προδίδουν τεχνικά προβλήματα και δαπανηρές εργασίες επισκευών.

Τέλος, οι ανωμαλίες της διαχείρισης αποκαλύπτονται ανάγλυφα στα πρώτα δύο χρόνια, χάρη στα «Αποτελέσματα εργασιών». Όπως φαίνεται στον Πίνακα 15, τα «Αποτελέσματα» δεν περιλαμβάνουν το σύνολο των πραγματικών δαπανών του κάθε έτους, παραπέμποντας –και όχι πάντοτε με σαφήνεια– ένα μέρος τους προς απόσβεση στο επόμενο έτος. Έτσι τα «Αποτελέσματα του 1856» για παράδειγμα εμφανίζουν καθαρά κέρδη προς διάθεση περίπου 80.000 δρχ., ενώ στην πραγματικότητα τα κέρδη ήταν μόνο 68.000 δρχ. Γίνεται και πάλι φανερό ότι ο Δουρούτης δεν είχε σαφή εικόνα για το ποιό ήταν το πραγματικό, συνολικό κόστος λειτουργίας του εργοστασίου. Επιπλέον, τα κέρδη του 1856 ουσιαστικά εξανεμίστηκαν. Είτε γιατί ο ίδιος επιθυμούσε να πείσει για την αποδοτικότητα της επιχείρησης είτε γιατί πιέστηκε από τους μετόχους, ο Δουρούτης μοίρασε εκείνο τον χρόνο 63.840 δρχ. σε μερίσματα (210 δρχ. ανά μετοχή, για τα δύο χρόνια, δηλαδή 10,5% τον χρόνο), κράτησε άλλες 4.560 δρχ. για τον εαυτό του ως πρόσθετη αμοιβή 6% επί των καθαρών κερδών, και άφησε μόνον 7.600 δρχ. ως έκτακτο απόθεμα (ήταν άλλωστε η μόνη χρονιά που έμεινε τέτοιο απόθεμα). Δεν είναι λοιπόν περίεργο που ο λογαριασμός του ταμείου εμφανίζει τη χρονιά εκείνη μηδενικό υπόλοιπο (βλ. Πίνακα 10). Βεβαίως στη

συνέχεια, μετά το πικρό μάθημα του 1857/58, η εταιρεία δεν ξαναμοίρασε μέρισμα· όπως φαίνεται άλλωστε στον Πίνακα 15, τα κέρδη ορισμένων ετών απλώς αποσβένουν τις ζημιές των υπολοίπων. Αλλά στερήθηκε μια σοβαρή δυνατότητα αυτοχρηματοδότησης και η σταθερή πλέον πρακτική της να εργάζεται, να επενδύει μάλιστα, με δάνεια κεφάλαια επιβάρυνε σημαντικά τη διαχείριση με τόκους οι οποίοι απορροφούσαν μονίμως πάνω από το 50% των ακαθάριστων κερδών.

Στο σημείο αυτό εντοπίζεται ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της στρατηγικής της επιχείρησης: το γεγονός δηλαδή ότι προεξοφλήθηκαν τα οφέλη της νέας επένδυσης, χωρίς μάλιστα να έχει σωστά υπολογιστεί, όπως είδαμε, το πραγματικό κόστος της. Στην ήδη πολυδάπανη εγκατάσταση προστέθηκε μια δαπανηρή επένδυση που δεν αντιστάθμιζε τα ελλείμματα: πρόκειται για μια επιχειρηματική στρατηγική τολμηρή μεν και αρκετά διορατική, αλλά που δεν συνοδευόταν από την αναγκαία διαχειριστική σωφροσύνη ή «νοικοκυροσύνη». Το δείγμα γραφής της Σηρικής Εταιρείας δεν ήταν ιδιαιτέρως ελκυστικό· η διάλυσή της ήταν αναπόφευκτη.

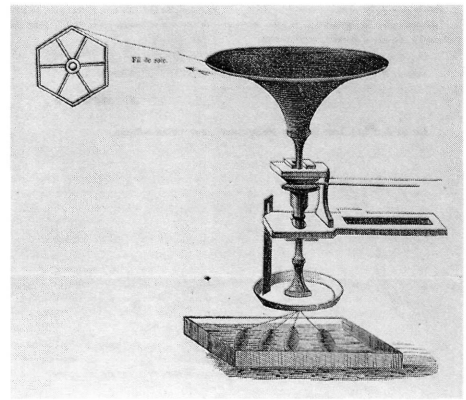

11

11. Σχέδιο λεκάνης αναπήνισης με τα εξαρτήματά της και την ανέμη. Υπομνηματισμός στα γαλλικά, χωρίς άλλη ένδειξη (Αρχείο Χ. Ζιούλα, 12Χ22 εκατοστά).

Η αύξηση του κεφαλαίου που δεν έγινε: το τέλος της Σηρικής Εταιρείας

Η αύξηση του κεφαλαίου απασχόλησε όλες τις γενικές συνελεύσεις των μετόχων της Σηρικής Εταιρείας από τον Αύγουστο του 1857 και έπειτα, χωρίς όμως να πραγματοποιηθεί ποτέ. Οι σχετικές συζητήσεις και αποφάσεις μαρτυρούν ότι οι διαχειριστικές αδυναμίες και οι ασαφείς ιδέες για τις ανάγκες μιας βιομηχανικής επιχείρησης δεν ήταν αποκλειστικότητα του υπεύθυνου διαχειριστή, του Αθανάσιου Δουρούτη, όπως και ότι οι σχέσεις των περισσότερων ετερόρρυθμων μετόχων με την επιχείρηση αυτή ήταν τουλάχιστον αμφιθυμικές.

Στην πρώτη συνέλευση, της 24ης Ιουνίου 1855, που αποφάσισε την οικοδόμηση του αλευρομύλου, ο Δουρούτης, αισιόδοξος ακόμη για το μέλλον της επιχείρησης, δεν πρότεινε ανάλογη αύξηση κεφαλαίου. Αλλά η απόφαση της συνέλευσης εκείνης σχετικά με τον τρόπο χρηματοδότησης και το καθεστώς της νέας επένδυσης περιέχει τόσες ασάφειες ώστε δημιουργούνται ερωτηματικά κατά πόσον οι μέτοχοι είχαν επίγνωση του είδους των σχέσεών τους με την εταιρεία. Αποφασίστηκε συγκεκριμένα «να προκαταβληθώσι παρά της Εταιρείας» τα έξοδα για την ίδρυση του ατμομύλου, «να κρατηθή ξεχωριστή μερίς και ακριβής σημείωσις» των εξόδων αυτών και, κατά τη λήξη της εταιρείας, δηλαδή σε δέκα χρόνια, «να υποχρεούνται [οι μέτοχοι] να πληρώσωσι εις την εταιρείαν τα έξοδα ταύτα [...] και να λαμβάνωσι ούτω [...] την ιδιοκτησίαν» του ατμομύλου.[153] Με ποιά χρήματα θα «προκατέβαλλε» τα έξοδα η εταιρεία; Από τα διαθέσιμά της και/ή τα κέρδη της, δηλαδή από χρήματα των μετόχων; Μα τότε, γιατί θα πλήρωναν οι μέτοχοι κατά τη λήξη; Ή μήπως από δάνεια κεφάλαια;[154] Αλλά ποιός θα χορηγούσε το δάνειο, πώς θα αποπληρωνόταν, και ποιά θα ήταν η τύχη των καθαρών κερδών (μετά την αφαίρεση των τόκων); Καμμία διευκρίνηση δεν υπάρχει στα σχετικά πρακτικά. Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι, ενώ κρατήθηκε πράγματι «ακριβής σημείωσις» για τις δαπάνες της νέας επένδυσης, δεν φαίνεται να έγινε κάτι τέτοιο ούτε για την πηγή των χρημάτων ούτε για τον τρόπο εξυπηρέτησης των σχετικών δανείων. Στην πραγματικότητα, όπως είδαμε, η νέα επένδυση πραγματο-

153. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Πρακτικά Συνέλευσης 24.6.1856.

154. Η απόφαση αφήνει να εννοηθεί κάτι τέτοιο, ορίζοντας ότι «αντί των τόκων των προκαταβληθεισομένων [η εταιρεία] θέλει απολαμβάνει τους καρπούς των εργοστασίων τούτων καθ' όλην την διάρκειαν αυτής», μια διατύπωση όμως εξίσου ασαφής.

ποιήθηκε με δάνεια κεφάλαια ποικίλης προέλευσης, βραχυπρόθεσμα κυρίως, ανάμεσα στα οποία και δάνεια των μετόχων· αυτά τα τελευταία αποπληρώθηκαν το 1860 με αύξηση του δανεισμού από την ΕΤΕ. Εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι ήδη από την πρώτη αυτή απόφαση των μετόχων είναι εμφανείς οι πρωτότυπες, ομολογουμένως, παρεμβάσεις στον θεσμό της ετερόρρυθμης εταιρείας.[155]

Δύο χρόνια αργότερα, οι προοπτικές της επιχείρησης είχαν εντελώς ανατραπεί, και ο Δουρούτης εμφανίστηκε στη συνέλευση της 8ης Αυγούστου 1857 δηλώνοντας ότι «καθίσταται απολύτως αναγκαίον να εκδοθώσι νέαι μετοχαί», με το δικαιολογητικό ότι δαπανήθηκαν περίπου 120.000 δρχ. για τον ατμόμυλο «και επομένως ηλαττώθη επαισθητώς το εν χρήμασι κεφάλαιον της Εταιρείας».[156] Η πρόταση έγινε δεκτή από όλους τους παρόντες,[157] χωρίς όμως να προσδιοριστούν τα καθέκαστα της έκδοσης των νέων μετοχών· αποφασίστηκε μόνον ότι το ποσό τους «θέλει είσθαι ίσον τη κατ'ακριβείαν υπολογισθησομένη υλική δαπάνη [...] μέχρι της εντελούς καταρτίσεως [του μύλου]» και δόθηκε προθεσμία ως τις 30 Σεπτεμβρίου στους κατόχους των μετοχών της ιδιοκτησίας να δηλώσουν ότι δεσμεύονταν να αγοράσουν τις νέες μετοχές.

Πέρασαν όμως δύο χρόνια απραξίας, αφού καθυστερούσε, όπως είδαμε, η «εντελής κατάρτισις» του ατμομύλου. Ύστερα από ένα άτυπο «συμβούλιο» των Αθηναίων μετόχων τον Απρίλιο του 1859,[158] το οποίο ανανέωσε την απόφαση και προσδιόρισε το ύψος της έκδοσης σε 696 μετοχές ονομαστικής αξίας 1.000 δρχ., και ύστερα από ένα άπρακτο ταξίδι του Δουρούτη στη Γαλλία, η γενική συνέλευση της 31 Ιουλίου 1859 συζητούσε και πάλι το θέμα. Και ενώ είχε διαμορφωθεί ομοφωνία ως προς την ονομαστική αξία (1.000 δρχ.) και τον χαρακτήρα των νέων μετοχών (θα ήταν ονομαστικές και ισότιμες με τις μετοχές της ιδιοκτησίας), το θέμα «σκάλωσε» στον προσδιορισμό της πραγματικής αξίας τους· ο Παύλος Καλλιγάς συγκεκριμένα, ο οποίος εκπροσωπούσε τον Λ. Ροέκ, δήλωσε ότι «δεν δύναται να εκφρασθή πριν ιδή τον ισολογισμόν της εταιρείας...», με αποτέλεσμα να αναβληθεί και πάλι η οριστική απόφαση έως ότου παρουσιαστεί στους μετόχους ο ισολογισμός του έτους (της 30ής Ιουνίου).

Η μικρή αυτή λεπτομέρεια, ποιά θα ήταν δηλαδή η πραγματική αξία των νέων μετοχών, αναδείχτηκε σε κομβικό πρόβλημα που τελικά ανέτρεψε τα σχέδια περί έκδοσης μετοχών με τους κλασικούς όρους της κεφαλαιαγοράς. Και τούτο διότι μοιραία έφερε στην επιφάνεια την πραγματική κατάσταση της εταιρείας. Ισολογισμός δεν εμφανίστηκε, παρά μόνον ίσως σε έναν ακόμη πιο περιορισμένο κύκλο μετόχων (Κ. Δουρούτη, Α. Παπαδάκη και Ι. Τσάτσο), οι οποίοι πραγματοποίησαν, μαζί με τον Α. Δουρούτη, νέο άτυπο συμβούλιο τον Οκτώβριο του 1859 και, «ωρίμως σκεφθέντες», κατέληξαν ότι «η έκδοσις νέων μετοχών κατά τα προαποφασισθέντα δεν ήθελεν φέρει ουδέν αποτέλεσμα, καθότι ήθελεν είσθαι αδύνατον ως εκ των ζημιών, τας οποίας υπέστη η Εταιρεία, να πωληθώσιν αι νέαι μετοχαί εις τρίτους...».[159] Συνεπώς δεν έμενε άλλη λύση παρά να καλύψουν οι ίδιοι οι μέτοχοι την αναγκαία αύξηση του κεφαλαίου.

Από εκείνη τη στιγμή ώς τις αρχές του 1862,[160] ο Δουρούτης συγκάλεσε τέσσερις ακόμα γενικές συνελεύσεις και έκανε άλλα δύο ταξίδια στη Γαλλία, στην προσπάθειά του να πείσει όλους τους μετόχους να συμβάλουν στην αύξηση του κεφαλαίου. Δεν φαίνεται να συνειδητοποιούσε, παρά την κλίση του προς τα νομικά ζητήματα, ότι δεν είχε καμία δυνατότη-

155. Όπως είναι γνωστό, στις εταιρείες αυτές ο διαχειριστής, μόνος υπεύθυνος με το σύνολο της περιουσίας του, είναι απολύτως ελεύθερος να διαχειρίζεται τα κεφάλαια της εταιρείας όπως νομίζει, να δανείζεται στο όνομά της κ.λπ., αρκεί να δίνει λογαριασμό στους μετόχους και φυσικά να εξασφαλίζει κέρδη· αυτό το τελευταίο είναι το μόνο που ενδιαφέρει τους μετόχους, οι οποίοι ευθύνονται μόνο κατά το ύψος της συμμετοχής τους. Η παραπάνω απόφαση εγκαινίαζε έναν όντως πρωτότυπο συνδυασμό ατομικής, ουσιαστικά, και εταιρικής επιχείρησης, μια επιχείρηση εντός της επιχείρησης κατά κάποιο τρόπο, την οποία μάλιστα οι μέτοχοι δεσμεύονταν να αγοράσουν εκ των υστέρων...

156. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Πρακτικά Συνέλευσης 8.8.1857. Ίσως είναι περιττό να επισημανθεί ότι με τη διατύπωση αυτή ομολογείται ουσιαστικά ότι οι επενδύσεις έγιναν με τα κεφάλαια των μετόχων...

157. Στη συνέλευση αυτή αντιπροσωπευόταν το σύνολο σχεδόν των μετόχων, ανάμεσα στους οποίους ο Ροέκ και οι άλλοι Γάλλοι μέτοχοι, βλ. Πίνακα 1.

158. Παρόντες οι: αδελφοί Δουρούτη, Μ. Ιατρός, Α. Παπαδάκης, Ι. Τσάτσος και Δ. Μαυροκορδάτος. Η σχετική μαρτυρία στα Πρακτικά της Συνέλευσης της 21.1.1862.

159. Πρακτικά Συνέλευσης 21.1.1862.

160. Το τελευταίο σχετικό τεκμήριο που διασώζεται είναι τα Πρακτικά της Συνέλευσης της 21.1.1862, ενώ όπως είπαμε (βλ. σημ. 22), όλα τα πρακτικά κατατέθηκαν στη συνέχεια στο Πρωτοδικείο, δεν γνωρίζουμε όμως πώς χρησιμοποιήθηκαν.

τα να τους εξαναγκάσει. Εμφάνισε αλλεπάλληλα σχέδια, πρώτα με την απειλή ότι «οι μέτοχοι πρέπει να παραδεχθώσι το προκείμενον σχέδιον [...] άλλως να διαλυθή η Εταιρεία» (συνέλευση 24.1.1860), ύστερα με την υπόδειξη να «κινηθή αγωγή» εναντίον των μετόχων που δεν το παραδέχονταν (συνέλευση 29.4.1861) και τέλος, αφού έκρινε ότι η αγωγή «χρήζει χρόνου πολλού μη συμβιβαζομένου με τας ανάγκας της εταιρείας»,[161] με την πρόταση «να καταβάλη η Εταιρεία [το μερίδιο των μετόχων που δεν παραδέχονταν το σχέδιο] δια λογαριασμόν των και να υπολογίση τον νόμιμον τόκον» (!) (συνέλευση 15.5.1861). Φυσικά, όταν κοινοποιήθηκε η τελευταία αυτή απόφαση στους Γάλλους μετόχους, εκείνοι δεν της αναγνώρισαν καμμία νομιμότητα.[162] Στο μεταξύ, το προτεινόμενο προς κάλυψη ποσό είχε μειωθεί από τις 696.000 δρχ. («συμβούλιο» Απριλίου 1859), στις 304.000 (συμβούλιο Οκτωβρίου 1859) για να καταλήξει στις 270.000 δρχ., όσο υπολογίζονταν τελικά τα έξοδα των νέων επενδύσεων (συνέλευση 29.4.1861).

Αλλά όσο πιο πιεστικός εμφανιζόταν ο Δουρούτης, τόσο πιο διστακτικοί γίνονταν οι μέτοχοι. Η εντύπωση που σχηματίζεται από τα πρακτικά των συνελεύσεων είναι ότι οι συνεχείς αναβολές και αναστολές οφείλονταν σε κάποιο είδος ψυχολογίας της ομάδας, έναν σιωπηρό και κοινά αποδεκτό όρο του τύπου «ή όλοι ή κανένας». Σε όλες τις γνωστές μας συνελεύσεις πράγματι, οι προτάσεις του Δουρούτη εξασφάλιζαν καταρχήν τη συμφωνία της μεγάλης πλειοψηφίας των μετόχων. Άλλωστε ορισμένοι από τους βασικούς μετόχους (Τσάτσος, Παππαδάκης), είχαν ήδη καταβάλει τα χρήματα που τους ζητούνταν με τη μορφή των πιστώσεων ανοιχτού λογαριασμού στην εταιρεία.[163] Ο Κωνσταντίνος Δουρούτης από την άλλη μεριά χειριζόταν εν λευκώ τις 18 μετοχές που εκπροσωπούσε. Έτσι στην κρίσιμη συνέλευση της 21.1.1860, η πρόταση περί υποχρεωτικής αύξησης του κεφαλαίου (κατά 304.000 δρχ.) συγκέντρωσε τη συναίνεση 227 μετοχών από το σύνολο των εκπροσωπουμένων 265. Ωστόσο κατά παράδοξο τρόπο, η συνέλευση εκείνη έκρινε τελικά ότι «και ο αριθμός ούτος δεν αρκεί προς πραγματοποίησιν του σχεδίου».

Ή όλοι, ή κανένας: σωστότερα, ή μαζί με τους Γάλλους ή καθόλου. Οι 38 μετοχές που μειοψήφισαν στη συνέλευση εκείνη αντιστοιχούσαν σε μέρος της γαλλικής συμμετοχής, και φαίνεται πράγματι ότι η αρνητική στάση των Γάλλων υπήρξε ο καταλυτικός παράγοντας που παρέλυε τη δυναμική της ομάδας. Ο Λ. Ροέκ, σε ρήξη με την εταιρεία, αλλά και ο Α. Τιεμπώ[164] αρνούνταν τη συμμετοχή τους στην αύξηση του κεφαλαίου. Περισσότερο ακόμη φαίνεται πως μετρούσε η επιφυλακτικότητα των αδελφών Souchon, που είχαν 33 ανώνυμες μετοχές στα χέρια τους και ήταν οι βασικότεροι πιστωτές εξωτερικού της εταιρείας. Οι Σουσών προφανώς εγνώριζαν τη δυσχερή οικονομική θέση της επιχείρησης και ήταν εκείνοι που επέμεναν περισσότερο να δούν τους ισολογισμούς της. Στο τελευταίο ταξίδι του στη Γαλλία, που έγινε τον Μάιο 1860 ύστερα από εντολή της συνέλευσης της 13ης Μαρτίου, ως ύστατη προσπάθεια για να αποφευχθεί η διάλυση της εταιρείας, ο Δουρούτης επέδειξε τελικά τον ισολογισμό της 30.6.1859 σε όλους τους Γάλλους μετόχους, αλλά χωρίς να εξασφαλίσει τη συναίνεσή τους.[165]

Ένα σημείο στο οποίο επικεντρώθηκε η διαφωνία των Γάλλων μετόχων αποκαλύπτει σημαντικές αποκλίσεις στις αντιλήψεις των δύο πλευρών. Βασικό στοιχείο των προτάσεων του Δουρούτη από τον Οκτώβριο του 1859 και έπειτα, ήταν η εξομοίωση όλων των μετοχών με τις αρχικές «της ιδιοκτησίας», πράγμα που σήμαινε εξασφάλιση δικαιωμάτων στο ακί-

161. Πρακτικά Συνέλευσης 21.1.1862.

162. Στο ίδιο, όπου παρατίθεται απαντητική επιστολή των Λ. Ροέκ και Α. Τιεμπώ.

163. Δεδομένη θεωρείτο επίσης η συναίνεση του Μαυροκορδάτου, ο οποίος δεν παρίστατο στις συνελεύσεις από τον Ιανουάριο του 1860 και έπειτα, αλλά όταν ο εκπρόσωπός του Γ. Ζωχιός δήλωνε ότι δεν είχε σχετική εξουσιοδότηση από τον εντολέα του, ο Α. Δουρούτης έσπευδε να δηλώσει ότι αναλάμβανε στο όνομά του το μερίδιο του Μαυροκορδάτου (βλ. Πρακτικά Συνελεύσεων 24.1.1860 και 21.1.1862).

164. Ο Τιεμπώ είχε αγοράσει τις μισές ονομαστικές μετοχές του Ροέκ.

165. Φαίνεται μάλιστα ότι στη συνάντηση αυτή οι Σουσών, οι οποίοι στο προηγούμενο ταξίδι του Δουρούτη είχαν δεχτεί να πάρουν μόνο 17 νέες μετοχές, υπαναχώρησαν και στο σημείο αυτό.

νητο και υποχρεωτική αποθεματοποίηση του 2% ετησίως για όλες τις μετοχές. Το στοιχείο αυτό ήταν πιθανότατα το δέλεαρ που εξασφάλιζε την καταρχήν συναίνεση των Ελλήνων μετόχων, και ιδίως του σημαντικότερου από αυτούς, του Α. Παππαδάκη, αλλά δεν φαίνεται να συγκινούσε ιδιαίτερα του αδελφούς Σουσών. Οι τελευταίοι ενδιαφέρονταν προφανώς περισσότερο για την αποδοτικότητα της επιχείρησης και με το επιχείρημα ότι οι ζημιές του ατμομύλου δεν έπρεπε να επιβαρύνουν όλες τις μετοχές, αλλά μόνον τις ονομαστικές, ουσιαστικά δεν δέχονταν την εξομοίωση, ενώ στην τελευταία συνάντησή τους με τον Δουρούτη ζήτησαν να συνταχθεί νέο καταστατικό πριν από οποιαδήποτε ενέργεια, προφανώς για να μπει κάποια τάξη στη χαοτική κατάσταση που είχαν δημιουργήσει οι πρωτότυπες ερμηνείες των θεσμών από ελληνικής πλευράς.

Η άρνηση των Γάλλων πρέπει να επηρέαζε και τον ίδιο τον Δουρούτη, που δεν πρότεινε ποτέ να προχωρήσουν οι Έλληνες μέτοχοι έστω και χωρίς τη συμμετοχή των πρώτων, και μάλιστα δέχτηκε κατ' επανάληψη να πάρει στο όνομά του τις νέες μετοχές που αναλογούσαν στους Σουσών, ελπίζοντας ίσως ότι κάποτε θα τους έπειθε. Επηρέαζε ακόμη περισσότερο τους άλλους μετόχους· στην τελευταία γνωστή μας συνέλευση (21.1.1862), οι Ι. Τσάτσος και Α. Παππαδάκης συντάχθηκαν ανοιχτά με το αίτημα των αδελφών Σουσών, ζητώντας προκαταβολικά νέο καταστατικό. Έτσι στη συνέλευση εκείνη, η τελική πρόταση του Δουρούτη, δηλαδή να καταβάλουν υποχρεωτικά όλοι οι μέτοχοι τα έξοδα του ατμομύλου (270.000 δρχ. ή περίπου 890 δρχ. ανά μετοχή), με την αόριστη απειλή δικαστικών διώξεων εναντίον εκείνων που δεν θα συμφωνούσαν, συγκέντρωσε μόνον 177 ψήφους.

Τι μεσολάβησε στο διάστημα από τη συνέλευση του Ιανουαρίου 1862 ώς την απόφαση για τη διάλυση της εταιρείας δεν γνωρίζουμε. Πάντως το 1865 η Σηρική Εταιρεία τελούσε πλέον υπό διάλυση (είχε άλλωστε παρέλθει η δεκαετία από την ίδρυσή της) και είχαν οριστεί ως εκκαθαριστές της οι Α. Δουρούτης και Ι. Τσάτσος.[166] Την ίδια εποχή περίπου, προφανώς σε μια προσπάθεια να διατηρήσει η οικογένεια Δουρούτη τον έλεγχο της εγκατάστασης, ο Κωνσταντίνος Δουρούτης προσέφυγε στα δικαστήρια για το «οφειλόμενον [προς αυτόν] χρέος [της εταιρείας] εκ δραχμών 215.069,61 και τους τόκους αυτών από 31 Δεκεμβρίου 1864». Με την απόφαση αρ. 516 της 12ης Ιουνίου 1865 του Πρωτοδικείου Αθηνών έγινε αναγκαστική κατάσχεση του εργοστασίου και διατάχθηκε πλειστηριασμός, ο οποίος ορίστηκε καταρχήν για τις 19 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου, σύμφωνα τουλάχιστον με την πρώτη σχετική δηλοποίηση που δημοσιεύτηκε στις 7 Αυγούστου. Ο ίδιος ο Κ. Δουρούτης πρόσφερε ως πρώτη τιμή 280.000 δρχ. για το μεταξουργείο και 40.000 δρχ. για το περιβόλι, ενώ τα δύο ακίνητα είχαν εκτιμηθεί σε 550.000 και 40.000 δρχ. αντιστοίχως.

Δεν κατόρθωσα να εντοπίσω ίχνη της εκτέλεσης αυτού του πλειστηριασμού. Είναι πιθανό να αναβλήθηκε, γιατί την εποχή εκείνη εκκρεμούσαν δύο δίκες μεταξύ της Σηρικής Εταιρείας και των Γ. Σαρρή και Χρ. Σίγγελ, που διεκδικούσε μέρος του ακινήτου. Πάντως με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, η ιδιοκτησία του ακινήτου περιήλθε τελικά στην οικογένεια Δουρούτη.

Από τη Σηρική Εταιρεία στην «Αθανάσιος Δουρούτης & Σία»

Μετά τη διάλυση της Σηρικής Εταιρείας η επιχείρηση συνέχισε τις εργασίες της για δέκα ακόμη χρόνια με την επωνυμία «Αθανάσιος Δουρούτης & Σία»,

166. Όλες οι πληροφορίες που ακολουθούν από τη Δηλοποίηση πλειστηριασμού του 1865.

δηλαδή ως μια απλή ομόρρυθμη εταιρεία, η οποία δεν έχει αφήσει δυστυχώς κανένα ίχνος. Δεν είναι επίσης γνωστό αν και πώς αποζημιώθηκαν οι υπόλοιποι μέτοχοι, ούτε αν κάποιος από αυτούς συμμετείχε στο νέο σχήμα.[167]

Η οικογενειακή επιχείρηση προχώρησε σε αναδιάρθρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και αναπροσαρμογή της εγκατάστασης. Μείωσε περίπου στο μισό το δυναμικό του μεταξουργείου, διπλασίασε το δυναμικό του ελαιουργείου και δημιούργησε το αρτοποιείο. Οι εργασίες αυτές συνοδεύτηκαν από την ανανέωση και αναδιάταξη του μηχανικού εξοπλισμού. Το 1869 αγοράστηκε νέα ατμομηχανή για το μεταξουργείο, μικρότερης ιπποδύναμης αλλά τελειότερου και οικονομικότερου συστήματος (με μεταβλητή εκτόνωση –détente variable), ενώ τροποποιήθηκε και η ατμομηχανή του αλευρομύλου. Η παλαιά μηχανή του μεταξουργείου, επίσης τροποποιημένη, τοποθετήθηκε στο ελαιοτριβείο, ενώ προστέθηκε το «ιππάριο» στο πηγάδι της νότιας πλευράς, που εξυπηρετούσε και το σιδηρουργείο. Όλες αυτές οι αλλαγές μαρτυρούν την προσπάθεια να εξοικονομηθούν οι δαπάνες σε καύσιμα και οι απώλειες ενέργειας που προκαλούσαν οι παλαιές μηχανές και η μεταφορά ενέργειας.[168]

Αν η μετατροπή της επιχείρησης από εταιρική σε οικογενειακή μοιραία συμβάδισε με τη συρρίκνωσή της, ο Δουρούτης δεν φαίνεται να εγκατέλειψε τα μεγαλόπνοα σχέδια για την αναβίωση μιας μεγάλης βιομηχανικής μονάδας. Στα χρόνια 1873-1874 αποπειράθηκε να συστήσει νέα, ανώνυμη αυτή τη φορά, εταιρεία, μια πρόταση για την οποία ζήτησε το 1876 και τη βοήθεια του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Μάρκου Ρενιέρη.[169]

Αλλά την εποχή εκείνη, η ανταγωνιστική προς τη βιομηχανία τάση αξιοποίησης του μεγάλου ακινήτου είχε κιόλας επικρατήσει. Τα ενδεχόμενα κέρδη του ατμομύλου και του ελαιοτριβείου, δύο παραδοσιακών βιομηχανιών που βρίσκονταν πλέον στα περισσότερα ελληνικά λιμάνια και είχαν δεδομένα περιθώρια και πρότυπα λειτουργίας, δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν τις υψηλές αξίες της αστικής γης. Το 1875, ένα μέρος του εργοστασίου αξιοποιόταν ήδη ως αστικό ακίνητο μέσω ενοικίασης.[170] Λίγο αργότερα το εργοστάσιο διέκοψε τη λειτουργία του· η οριστική απόσυρση της οικογένειας Δουρούτη από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις ίσως θα πρέπει να συνδεθεί με τον θάνατο του μεγάλου αδελφού, του Κωνσταντίνου (1878).

Αντί συμπερασμάτων: τα όρια της επιχειρηματικής πράξης

Παρά την τελική αποτυχία του, το μεταξουργείο της Αθήνας λειτούργησε επί είκοσι χρόνια. Περιθωριακό για την πρωτεύουσα, και ως προς τον χώρο και ως προς την οικονομία της πόλης, υπήρξε ασφαλώς εργαστήριο νέων εμπειριών και φορέας αλλαγής. Ήταν μια από εκείνες τις πρόδρομες απόπειρες που δοκιμάζουν, ψηλαφητά, τις νέες μορφές οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας. Η αποτυχία του εξάλλου δεν πρέπει να θεωρηθεί ελληνική ιδιοτυπία· υπήρξε παντού υψηλή η θνησιμότητα των επιχειρήσεων στα πρώτα βήματα της βιομηχανίας.

Η «ατυχία» του μεταξουργείου ήταν ότι ιδρύθηκε στο τέλος της περιόδου που εκ των υστέρων χαρακτηρίστηκε «χρυσή εποχή» του μεταξουργικού τομέα (1820-1850)[171] και κατά την οποία η ραγδαία αύξηση της ζήτησης μεταξωτών, στην Ευρώπη και την Αμερική, έδωσε τεράστια ώθηση στην ανάπτυξη του κλάδου, ιδιαίτερα στη Μεσόγειο. Δύο τάσεις, που κυριαρ-

167. Πολλά χρόνια αργότερα, κατά τον θάνατο του Αθανάσιου Δουρούτη (1901), υπήρχαν ακόμη εκκρεμότητες με γαλλικές τράπεζες, οι οποίες ήταν ενδεχομένως απόηχος των λογαριασμών με τους Γάλλους μετόχους. Σύμφωνα με σημείωμα του Χρ. Ζιούλα με ημερομηνία 7.1.1993, ο Δουρούτης «κατέλιπεν εκκρεμείς λογαριασμούς και δίκας [...] μετά της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος και Γάλλων τινών τραπεζιτών [...] [αλλά] επλήρωσε σχεδόν [...] όλους τους δανειστάς του πλήν των γάλλων τραπεζιτών των οποίων αι απαιτήσεις εν πολλοίς ημφισβητούντο. Ούτοι έλαβον το [...] οφειλόμενον από τα τέκνα του οφειλέτου κατόπιν αμετακλήτων αποφάσεων των Ελληνικών δικαστηρίων».

168. Ας σημειωθεί ότι από τα μέσα του 19ου αιώνα η τεχνολογία της ατμομηχανής βελτιώθηκε σημαντικά, με αποτέλεσμα να μειωθεί η κατανάλωση καυσίμων σε αναλογία 4:1 ώς το τέλος του αιώνα· η μεταβλητή εκτόνωση ήταν εφεύρεση του Αμερικανού Corliss από το 1849, αλλά γενικεύτηκε μόνο στη δεκαετία του 1870, βλ. M. Daumas, *ό.π.*, τ. 4, σ. 57-84.

169. Σύμφωνα με το σημείωμα Χρ. Ζιούλα (7.1.1993), που αναφέρεται σε σχετική επιστολή του Δουρούτη προς τον Ρενιέρη με ημερομηνία 26.1.1876, όπου μάλιστα ο Δουρούτης ισχυρίζεται ότι έχει εξασφαλίσει τη συμμετοχή του βαρόνου Εμίλιου Ερλάγγερ και του Κ. Ζάππα στο σχέδιό του. Δεν έχω προσωπική εικόνα της επιστολής αυτής.

170. Η Εθνική Τράπεζα, στην οποία το ακίνητο ήταν πάντοτε υποθηκευμένο, ζητούσε τότε από τον Δουρούτη «να εκχωρήσει αντί τόκου τα μισθώματα των κτημάτων και να προβεί και εις εκποιήσεις οικοπέδων εκ των υποθήκων». Τη σχετική επιστολή του Διοικητή της ΕΤΕ με ημερομηνία 9.10.1875 παραθέτει το σημείωμα Χρ. Ζιούλα (7.1.1993).

171. Μια καλή σύνοψη των εξελίξεων στον τομέα στο Cl. Zanier, *Alla ricerca del seme perduto*, Μιλάνο 1993.

χούσαν στον κλάδο την εποχή εκείνη, οδήγησαν στην ίδρυσή του. Η πρώτη ήταν η εκμηχάνιση της αναπήνισης, που επέτρεψε να αποσπαστεί η δραστηριότητα αυτή από το αγροτικό νοικοκυριό και να συγκεντρωθεί στα εργοστάσια, στα χέρια των επιχειρηματιών, και η δεύτερη, η τάση των Ευρωπαίων επιχειρηματιών να ιδρύουν αναπηνιστήρια κοντά στους τόπους της σηροτροφίας, για να μειώνουν τα μεταφορικά έξοδα και να εξασφαλίζουν την τροφοδοσία των ευρωπαϊκών νηματουργείων-υφαντουργείων με ομοιόμορφη πρώτη ύλη ελεγχόμενης ποιότητας.

Αυτό που έμελλε να συμβεί μετά το τέλος της «χρυσής εποχής», με την κρίση της pébrine, τη μεγάλη αναστάτωση της αγοράς, τη μαζική εισαγωγή προϊόντων από την Άπω Ανατολή και τελικά την παρακμή ολόκληρης της Μεσογειακής μεταξουργίας, δεν μπορούσε φυσικά να προβλεφθεί όταν οι έλληνες επιχειρηματίες αγόρασαν το εργοστάσιο της χρεωκοπημένης αγγλικής εταιρείας. Η πράξη τους πρέπει να συσχετιστεί με τις ευοίωνες προοπτικές και, αν κληρονόμησαν ένα σχέδιο που αντιστοιχούσε σε άλλα μεγέθη αγορών και σε άλλες επιχειρηματικές και οικονομικές κλίμακες –κάτι που από μόνο του αποτελούσε σοβαρή υποθήκη για το μέλλον του μεταξουργείου–, αυτό αντισταθμιζόταν από το γεγονός ότι το απόκτησαν «μισοτιμής». Ωστόσο είναι πολύ πιθανό ότι για τους περισσότερους έλληνες μετόχους, τα κίνητρα της εμπλοκής με την επιχείρηση υπερέβαιναν τους ψυχρούς, οικονομικούς υπολογισμούς. Δεν πρέπει, νομίζω, να περάσει απαρατήρητη η φυσιογνωμία των συγκεκριμένων προσώπων που αποτέλεσαν τη Σηρική Εταιρεία. Το μετάξι, προϊόν πολύτιμο, είχε παλαιούς τίτλους ευγενείας. Ήταν γνωστός ο ρόλος που είχε παίξει, τους προηγούμενους αιώνες, στην άνθιση, οικονομική αλλά και πολιτιστική, της γειτονικής ιταλικής χερσονήσου, όπως πρέπει να ήταν αισθητή η αίγλη του ιστορικού Μυστρά, κέντρου της μεταξουργίας από το τέλος της βυζαντινής εποχής.[172] Με την ανανεωμένη ζήτηση του 19ου αιώνα, ήταν επόμενο να ταυτιστεί το μετάξι, ένας πόρος εθνικός, με το όραμα για την (οικονομική) «αναγέννηση» της χώρας, ύστερα από την «παρένθεση» της τουρκοκρατίας.

Όμως business is business και η Σηρική Εταιρεία έπρεπε να αντιμετωπίσει, από την έναρξή της κιόλας, το πρόβλημα της ραγδαίας αύξησης της τιμής των κουκουλιών· ένα πρόβλημα που έμελλαν να αντιμετωπίσουν οι περισσότερες ελληνικές βιομηχανίες, όσες επεξεργάζονταν εγχώρια αγροτικά προϊόντα, εφόσον είχαν να κάνουν με μια οικονομία εμπορευματική, ανοιχτή στα ρεύματα των διεθνών αγορών, όπως η ελληνική. Το πρότυπο της προστατευμένης εσωτερικής αγοράς, που είχε εφαρμόσει μεταξύ άλλων το –γνώριμο στον Δουρούτη– Δουκάτο της Τοσκάνης στις αρχές του αιώνα (εγκαταλείποντάς το όμως ήδη από το 1819), δεν είχε θέση στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1850. Οι προσβάσεις στην πολιτική εξουσία αποδείχτηκαν ανεπαρκείς για να ανατρέψουν εξελίξεις που σφράγισαν την ελληνική οικονομία του 19ου αιώνα και παραπέρα, στο μέτρο μάλιστα που οι απόψεις του Δουρούτη δεν είχαν τη συναίνεση της πολιτικής ηγεσίας.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι, από μακροσκοπική άποψη, το μεταξουργείο της Αθήνας ήταν καταδικασμένο. Οι ίδιοι λόγοι που είχαν οδηγήσει την αγγλική εταιρεία στην Ελλάδα, ωθούσαν προς την οριστική αγκίστρωση της αναπήνισης στις σηροτροφικές επαρχίες της χώρας, παρά τις αλλαγές που έφερε η συγκέντρωση στα εργοστάσια. Ενώ έκλειναν τα μεταξουργεία της Αθήνας και του Πειραιά, τα αναπηνιστήρια της Καλαμάτας και της Σπάρτης επρόκειτο να ζήσουν πολλά χρόνια ακόμη, ώσπου να συ-

172. «Κέντρο της ελληνικής Αναγέννησης, στα χνάρια της ιταλικής...» χαρακτήρισε πρόσφατα τον Μυστρά του 14ου αιώνα ο Β. Παναγιωτόπουλος, βλ. «La culture du mûrier en Grèce. L'exemple de Mistra (XIIIe-XIXe siècles», *Cultural and commercial exchanges between the Orient and the Greek world*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1991, σ. 35. Για τη συμβολή ενός άλλου σημαντικού προσώπου του ελληνικού εθνικού πανθέου, του Ανδρέα Κάλβου, ιδρυτικού μέλους της κερκυραϊκής Società setica στα 1846-47, στην προώθηση της μεταξουργίας, βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ανδρέας Κάλβος. Ανέκδοτα και αθησαύριστα κείμενα», *Ερανιστής*, έτος Β'(1964), τχ. 9/10, σ. 104.

γκεντρωθεί η αναπήνιση, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, σε μια περιοχή με ακόμη πιο έντονα αγροτικό χαρακτήρα, την περιοχή του Σουφλίου.

Αλλά οι μεταβολές του οικονομικού περιγύρου συνιστούν εξωγενείς ως προς την επιχείρηση παραμέτρους, στις οποίες η ίδια αντιδρά, και δεν προκαθορίζουν ανελαστικά την εξέλιξή της. Εξάλλου η επιχειρηματική πράξη προσδιορίζεται περισσότερο από τις συγκυριακές μεταβολές και λιγότερο από τις μακροπρόθεσμες τάσεις. Αυτές οι τελευταίες φαίνεται ότι έγιναν τελικά κατανοητές από τον Αθανάσιο Δουρούτη, αλλά μετά το τέλος της Σηρικής Εταιρείας και ύστερα από μια μακρόχρονη περίοδο υπολειτουργίας του εργοστασίου. Η στρατηγική που χάραξε στα πρώτα χρόνια επιχειρούσε να απαντήσει στα προβλήματα της υπολειτουργίας και των διαταραχών της αγοράς με δύο τρόπους: με τη διαφοροποίηση της παραγωγής και με τη στροφή προς την εσωτερική αγορά.

Ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο απαντά μια επιχείρηση στις μεταβαλλόμενες εξωτερικές συνθήκες (και από τον οποίο εξαρτάται, τελικά, η επιβίωσή της), δεν ερμηνεύεται αποκλειστικά από την οικονομική θεωρία. Παραπέμπει στα ζητήματα εκείνα που καθιστούν την επιχειρηματική πράξη αποκλειστικά ιστορικό φαινόμενο και γι' αυτό «ανόμοιο στον χώρο».[173] Από την άποψη της θεωρίας της στρατηγικής των επιχειρήσεων, σε περίπτωση πλεονάζοντος δυναμικού, μια από τις πιθανές απαντήσεις είναι και η διαφοροποίηση της παραγωγής.[174] Αλλά η νέα επένδυση, που γίνεται εν όψει της διαφοροποίησης, είναι τόσο πιο συμφέρουσα (δηλαδή έχει μικρότερο κόστος σε σχέση με τα αναμενόμενα οφέλη) όσο περισσότερο αξιοποιεί το πλεονάζον δυναμικό και τη διαθέσιμη, εντός της επιχείρησης, τεχνογνωσία. Κάτι που δεν συνέβη στην περίπτωση του μεταξουργείου της Αθήνας: η εταιρεία αγόρασε νέα γη και έχτισε νέες οικοδομές, ενώ τελικά δεν χρησιμοποίησε ούτε την «περισσεύουσα» δύναμη της ατμομηχανής· όσο για τη διαθέσιμη τεχνογνωσία, η νέα δραστηριότητα δεν είχε παρά ελάχιστη συνάφεια με την προηγούμενη: το μέγιστο που μπορεί να δεχτεί κανείς, είναι ότι αξιοποιήθηκαν εν μέρει τα υπάρχοντα εμπορικά δίκτυα.

Οι ιστορικές παράμετροι που προσδιόρισαν τις επιλογές της Σηρικής Εταιρείας έχουν να κάνουν με τα εφόδια των επιχειρηματιών που τη διαχειρίζονταν, αλλά και με τον χαρακτήρα της οικονομίας στην οποία ανήκε. Παρενθετικά, θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι οι αδελφοί Δουρούτη μπορούν να θεωρηθούν πραγματικοί επιχειρηματίες (entrepreneurs), με την έννοια των ανθρώπων που εισάγουν καινοτομίες, είναι φορείς αλλαγής και λειτουργούν περισσότερο με διαίσθηση και τόλμη,[175] ενώ οι υπόλοιποι μέτοχοι ανήκουν περισσότερο στην κατηγορία των hommes d'affaires (κάτι που επίσης δεν αποτελεί καμιά ιδιοτυπία). Κανείς τους όμως δεν ήταν πραγματικός διαχειριστής (manager), και αυτό ήταν ίσως ένα στοιχείο που έλειψε αισθητά από το μεταξουργείο της Αθήνας.

Είναι ωστόσο φανερό ότι η εταιρεία δεν διέθετε τους απαραίτητους πόρους για να στραφεί σε περισσότερο συμβατές δραστηριότητες, όπως θα ήταν η νηματοποίηση και η ύφανση του μεταξιού, δηλαδή η καθετοποίηση της παραγωγής. Οι λιγοστές ενδείξεις μας μαρτυρούν ότι κάτι τέτοιο επιχειρήθηκε, αλλά χωρίς επιτυχία. Ως μη διαθέσιμοι πόροι υπονοούνται εδώ κυρίως οι δυνατότητες διείσδυσης στην άκρως ανταγωνιστική διεθνή αγορά των κατεργασμένων μεταξουργικών προϊόντων, δεδομένου ότι η εσωτερική αγορά δεν είχε την απαιτούμενη απορροφητικότητα. Η εξασφάλιση μεριδίων στη διεθνή αγορά νημάτων και υφασμάτων προϋπέθετε μεγάλο

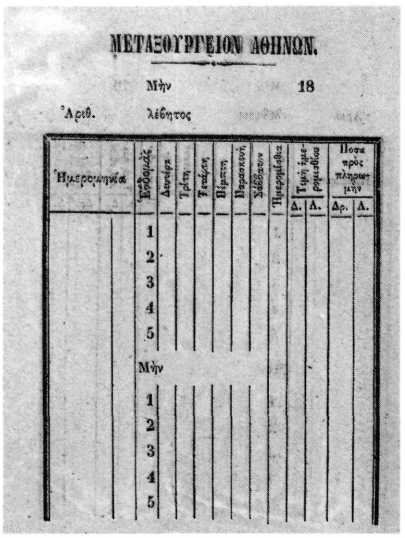
ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΕΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ.

Μὴν 18

Ἀριθ. λέβητος

Ἡμερομηνία	Ἑνδομάς	Δευτέρα	Τρίτη	Τετάρτη	Πέμπτη	Παρασκευή	Σάββατον	Ἡμερομίσθια	Τιμὴ ἡμερομισθίου		Ποσα πρὸς πληρωμὴν	
									Δ.	Δ.	Δρ.	Δ.
	1											
	2											
	3											
	4											
	5											
	Μὴν											
	1											
	2											
	3											
	4											
	5											

12

12. Φύλλο μισθολογίου του μεταξουργείου, ασυμπλήρωτο, χωρίς άλλη ένδειξη. Δεν φαίνεται αν ανήκε σε βιβλίο ή ήταν ανεξάρτητο δελτίο (Αρχείο Χ. Ζιούλα, 11Χ14,5 εκατοστά).

173. Για τη διατύπωση, βλ. R. Burrows (ed.), *Deciphering the entreprise culture. Entrepreneurship, petty capitalism and the restructuring of Britain*, Routledge, Λονδίνο 1991, σ. 3.

174. Βλ. σχετικά Scott Moss, *An economic theory of business strategy: an essay in dynamics without equilibrium*, Wiley, Νέα Υόρκη 1981.

175. Βλ. σχετικά: P. Temin, «Entrepreneurs and managers», P. Higonnet, D. Landes, H. Rosovsky (ed.), *Favorites of fortune: technology, growth and economic development since the industrial revolution*, Harvard University Press, 1991, σ. 339-355.

ρίσκο, πρόσθετο κόστος και κυρίως απαιτούσε άριστη δικτύωση, ώστε να εξασφαλίζεται η απαραίτητη πληροφόρηση για το είδος της ζήτησης σε κάθε αγορά και για τις αλλαγές στις προτιμήσεις της πελατείας.[176] Η Σηρική Εταιρεία όμως εμφανίζει συνολικά μια εικόνα στατική στο επίπεδο αυτό, με μια αρκετά μονομερή εξάρτηση, ως προς το μετάξι, από ένα πελάτη, την επιχείρηση των αδελφών Souchon, και δεν αποπειράθηκε να διευρύνει το εξωτερικό δίκτυό της, πέρα από τον κύκλο των ελλήνων εμπόρων, οι οποίοι όμως δεν είχαν ισχυρές θέσεις στην αγορά του μεταξιού. Την πιο καίρια μάλιστα σχέση της με τη Λυών, φρόντισε να τη χαλάσει μέσα από τις αντιδικίες με τον Λουδοβίκο Ροέκ.

Αντί για το επικίνδυνο άνοιγμα στις εξωτερικές αγορές, η Σηρική Εταιρεία προτίμησε την ασφάλεια της εσωτερικής ζήτησης για προϊόντα πρώτης ανάγκης, με τα οποία θα αισθάνονταν πιο οικεία και οι διαχειριστές της, και ειδικότερα ο Κωνσταντίνος Δουρούτης, που εγνώριζαν ασφαλώς τις αγορές και τα δίκτυα του σχετικού εμπορίου. Έτσι όμως το μεταξουργείο της Αθήνας απλώθηκε ακόμη περισσότερο στον χώρο και τελικά μετατράπηκε σε ένα συγκρότημα μεταποίησης ποικίλων αγροτικών προϊόντων, σαν εκείνα που την ίδια εποχή δημιουργούνταν σε μικρές επαρχιακές πόλεις ή μέσα σε μεγάλα κτήματα (όπως το μεταξουργείο του Νικόλαου Κοκωσλή στα Λεχώνια). Από κάποια άποψη, «αγροτοποιήθηκε» ακόμη περισσότερο. Αλλά στο μεταξύ, η επέκταση της Αθήνας είχε ήδη ξεκινήσει.

Ο συγκεκριμένος χώρος, οι αντιφατικές ροπές για την οικειοποίησή του, και όλο εκείνο το πλέγμα των ενεργειών που μεσολαβούν από την απόφαση ώς την υλοποίηση της επιχειρηματικής πράξης, αναδεικνύονται σε βασικές παραμέτρους για την τελική τύχη του μεταξουργείου. Η αρχική απόφαση για την ίδρυσή του λαμβάνεται σε μία χωρο-χρονική κλίμακα όπου η πόλη της Αθήνας είναι απλώς ένας γεωγραφικός κόμβος, ένα σημείο στον χάρτη που κρίνεται ότι ικανοποιεί ορισμένες προδιαγραφές στο επίπεδο της κλίμακας αυτής. Καθώς η κλίμακα εστιάζεται και αρχίζει η εφαρμογή της απόφασης, ο συγκεκριμένος χώρος επιβάλλει τις δικές του παραμέτρους: από τεχνική άποψη, την παράμετρο των διαθέσιμων πόρων (νερό) και της θέσης του σε σχέση με τα μεταφορικά μέσα· ως οικονομικός χώρος, τη φυσιογνωμία της δικής του ζήτησης (προϊόντα άμεσης ανάγκης)· και ως αστικός χώρος, τον δικό του χαρακτήρα (πρωτεύουσα του κράτους, τόπος κατοικίας και μικρής βιοτεχνίας).

176. Με τη στρατηγική διείσδυσης στη διεθνή αγορά, με συνεχείς αναπροσανατολισμούς και προσαρμογές στο είδος των προϊόντων, με αλλεπάλληλες μεταστροφές από τη μία αγορά στην άλλη και με διαδοχικές συμμαχίες με ξένες εταιρείες, κατόρθωσε να ανδρωθεί και να επιζήσει πολλών κρίσεων η επιχείρηση Scotis της Pescia, βλ. R. Tolaini, *ό.π.*

Γρηγόρης Πουλημένος, Μαρία Δανιήλ, Αλέξανδρος Πουλούδης

Το οικοδομικό χρονικό του κτιριακού συγκροτήματος του Μεταξουργείου

Μαρτυρίες

Στο σχέδιο των Αθηνών του L. von Klenze που εγκρίθηκε το 1834[1] σημειώνεται, με εστιγμένη γραμμή, το περίγραμμα ενός κτιρίου στο σημείο ακριβώς που αργότερα αναπτύχθηκε το κτίριο του "Μεταξουργείου". Πρόκειται για ένα κτίσμα που βρίσκεται σε τραπεζοειδές οικόπεδο, αναπτύσσεται σε όλο το μήκος των δύο κάθετα τεμνομένων πλευρών του με πρόσωπο στους παρακείμενους δρόμους και περιβάλλει κατά ένα τμήμα τις υπόλοιπες πλευρές. Το περίγραμμα αυτού του κτιρίου, με κάποιες τροποποιήσεις, θα κάνει την εμφάνισή του σε όλα τα μεταγενέστερα σχέδια της πόλης των Αθηνών.[2]

Το γεγονός αυτό μαρτυρεί αφ' ενός μεν τη διαρκή ύπαρξη ενός σημαντικού σε μέγεθος κτιρίου στη συγκεκριμμένη θέση, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και αφετέρου τη σπουδαιότητα αυτού του κτιρίου σε σχέση με τα κοινά κτίρια της πόλης, εφόσον επισημαίνεται στους χάρτες με ξεχωριστό τρόπο. Για το κτίριο αυτό και τη σχέση του με τον γνωστό αρχιτέκτονα Χριστιανό Χάνσεν έχει ήδη δημοσιεύσει στοιχεία η Αριστέα Παπανικολάου–Κρίστενσεν.[3]

Η ιστορία του κτιριακού συγκροτήματος και των επιχειρήσεων που εγκαταστάθηκαν σε αυτό παρουσιάζεται σε άλλες μελέτες του τόμου αυτού. Εδώ ας συμπληρώσουμε ότι προσπάθειες για την επαναλειτουργία του εργοστασίου έγιναν από τον Α. Δουρούτη μέχρι το 1886, αλλά απέβησαν άκαρπες. Τελικά το βιομηχανικό συγκρότημα άρχισε να μετατρέπεται σε συγκρότημα κατοικίας για να καλυφθούν οι στεγαστικές ανάγκες της Αθήνας. Χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά και ως κατάλυμα πειραιωτών προσφύγων καθώς και ως φρουραρχείο του ΕΛΑΣ το 1944.

Κατά τη διάρκεια της τελικής μετατροπής του συγκροτήματος του μεταξουργείου σε συγκρότημα κατοικιών, ρυμοτομικές επεμβάσεις αλλοίωσαν τη μορφή των κτιριακών εγκαταστάσεων (εικ. 1). Η διάνοιξη της οδού Γιατράκου οδήγησε στην κατεδάφιση του βορειότερου άκρου του κτιρίου με όψη επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η διάνοιξη τέλος της οδού Γερμανικού οδήγησε στην κατεδάφιση ενός μεγάλου τμήματος του κτιρίου που είχε πρόσοψη επί της οδού Μυλλέρου. Ο διαχωρισμός του συγκροτήματος, με τις παραπάνω ρυμοτομήσεις, σε δύο οικοδομικά τετράγωνα είχε ως επακόλουθο τη διαμόρφωση όψεων βοηθητικών κτιρίων κατά μήκος των δύο αυτών οδών. Εξαφανίστηκε έτσι ο αύλειος χώρος του συγκροτήματος και κατεδαφίστηκαν τα κτίσματα της ανατολικής πλευράς του μεταξουργείου.

Τα κτίρια "Μεταξουργείου" ή "Δουρούτη", όπως επικράτησε τελευταία να λέγονται, περιέχουν λοιπόν οικοδομικές φάσεις οι οποίες αντι-

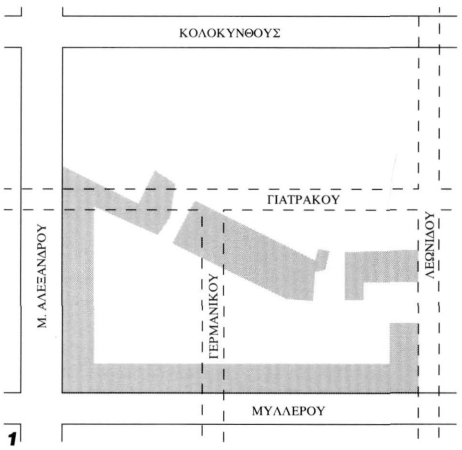

1. Το αρχικό οικόπεδο του μεταξουργείου με το κτίριο όπως ήταν το 1868· υποδεικνύονται με διακεκομμένη γραμμή οι μεταγενέστερες ρυμοτομήσεις.

1. Β. Διάταγμα της 18/30 Σεπτεμβρίου 1834.

2. Στο χάρτη των Αθηνών του Klenze όπως εκδόθηκε στο Μόναχο (εικ. 7), στο χάρτη του Aldenhofen του 1837, στον Ρυμοτομικό Χάρτη των Αθηνών του 1834 (Chenavard), στο σχέδιο των Αθηνών της επιτροπής του 1847, στο Χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Γενικού Επιτελείου του 1854, στο χάρτη της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών του 1860, υπό Εμμ. Καλέργη κ.λπ. Οι χάρτες του 1837 και 1854 αναδημοσιεύονται σε άλλες μελέτες του τόμου αυτού (σ. 47, 159).

3. Αριστέα Παπανικολάου–Κρίστενσεν, «Ο Χριστιανός Χάνσεν και το κτίριο του Μεταξουργείου», ανάτυπο από *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, τόμος XIX (1986), σ. 139-152.

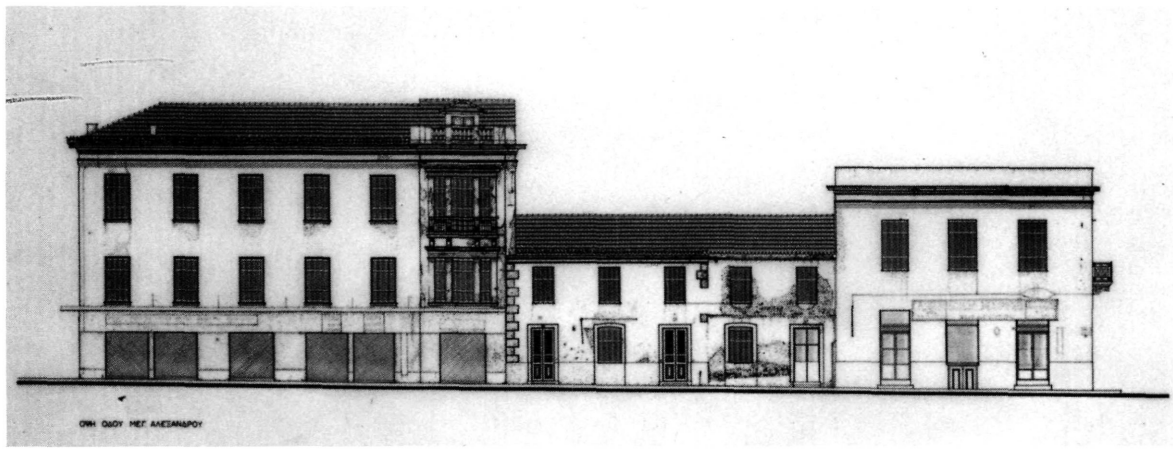

2

2. Σημερινή όψη του μεταξουργείου επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου· το δυτικό τμήμα, που διασώζεται στην αρχική μορφή του, είναι στα δεξιά της εικόνας. Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος Αθηναίων, σχέδιο αρ. 12, σε κλίμακα 1:100).

στοιχούν στις διάφορες λειτουργίες που εξυπηρέτησε κατά καιρούς το κτίριο. Για την ανίχνευση αυτών των φάσεων, πέρα από τα οικοδομικά δεδομένα που σώζονται και σήμερα στα κτίρια και πέρα από τις απεικονίσεις στα τοπογραφικά διαγράμματα, σημαντικές πληροφορίες περιέχονται σε διάφορα, δημοσιευμένα ή όχι, σχεδιαγράμματα και σκαριφήματα. Αυτά είναι:

α) Χαρακτικό του Fr. Stademan (1841) όπου εικονίζεται το ημιτελές κτίριο του Χάνσεν (εικ. 6).[4]

β) Απεικόνιση του συγκροτήματος σε μετοχή της εταιρείας "A. Wrampe and Co" που δείχνει τις όψεις του κτιρίου επί των οδών Μυλλέρου και Μεγάλου Αλεξάνδρου, που χρονολογείται περίπου στα 1852–53 (εικ. 8).[5]

γ) Απεικόνιση του συγκροτήματος σε αντίγραφο παλαιού σχεδίου το οποίο δεν διασώζεται και ήταν προσαρτημένο σε άγνωστο συμβόλαιο. Η αντιγραφή έγινε από τον Χρ. Ζιούλα.[6]

δ) Απεικόνιση του συγκροτήματος σε μετοχή της Σηρικής Εταιρείας της Ελλάδος του 1855 με τις όψεις του κτιρίου επί των οδών Μυλλέρου και Μεγάλου Αλεξάνδρου.[7]

ε) Σχέδιο της κάτοψης του συγκροτήματος του Μεταξουργείου όπως ήταν το 1868 (εικ. 10).[8]

στ) Σχέδιο με τις προσόψεις του παραπάνω συγκροτήματος επί των οδών Μυλλέρου και Μ. Αλεξάνδρου (εικ. 3, 5).[9]

ζ) Απεικόνιση του εσωτερικού του "Μεταξοκλωστηρίου Αθηνών", δημοσιευμένη το 1864 (εικ. 9).

Το εμπορικό κέντρο του Χάνσεν

Η πλευρά του συγκροτήματος επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου, όπως σώζεται σήμερα, παρουσιάζει στην κάτοψη μια συμμετρική διάταξη. Ο άξονάς της συμπίπτει με τον άξονα της αυτοτελούς μορφολογικής ενότητας που υψώνεται σε ύψος στο δυτικό άκρο της σημερινής οικίας Δουρούτη (εικ. 2, αποτύπωση όψης οδού Μ. Αλεξάνδρου).[10] Εκατέρωθεν αυτού του άξονα διατάσσονται δύο συγκροτήματα χώρων. Αποτελούνται από έναν κεντρικό στενό χώρο με κλιμακοστάσιο που συνδέεται με δύο εκατέρωθεν δωμάτια. Κάθε δωμάτιο διαθέτει από δύο παράθυρα προς το δρόμο, ενώ ο χώρος των κλιμακοστασίων μόνο ένα. Η μορφολογία του ανατολικού τμή-

4. Fr. Stademann, *Panorama von Athen*, Μόναχο 1841, πιν. 8.

5. Αριστέα Παπανικολάου–Κρίστενσεν, *ό.π.*, σ. 145 (από το αρχείο Χ. Ζιούλα).

6. *Ό.π.*, σ. 144· την εποχή της σύνταξης του διαγράμματος το κτίριο ανήκε ακόμα στην εταιρεία Wrampe and Co. Βλ. και *εδώ*, σ. 62.

7. *Ό.π.*, σ. 146. Βλ. και *εδώ*, σ. 67.

8. *Ό.π.*, σ. 149, εικ. 8.

9. *Ό.π.*, σ. 148, εικ. 7, πιθανώς της ίδιας εποχής με την κάτοψη.

10. Για όλα τα πρόσφατα σχέδια του μεταξουργείου που δημοσιεύονται εδώ, βλ.: Δήμος Αθηναίων, Διεύθυνση Αρχιτεκτονικού, Τμήμα Παραδοσιακών κτιρίων και μνημείων (προϊστάμενος: Γ. Πουλημένος), Έργο: Ανάπλαση παλαιού μεταξουργείου (αρχιτέκτονες: Μαρία Δανιήλ, Α. Πουλούδης, σχεδιαστές: Ευαγγελία Κακλαμάνη, Ι. Χαρικιόπουλος).

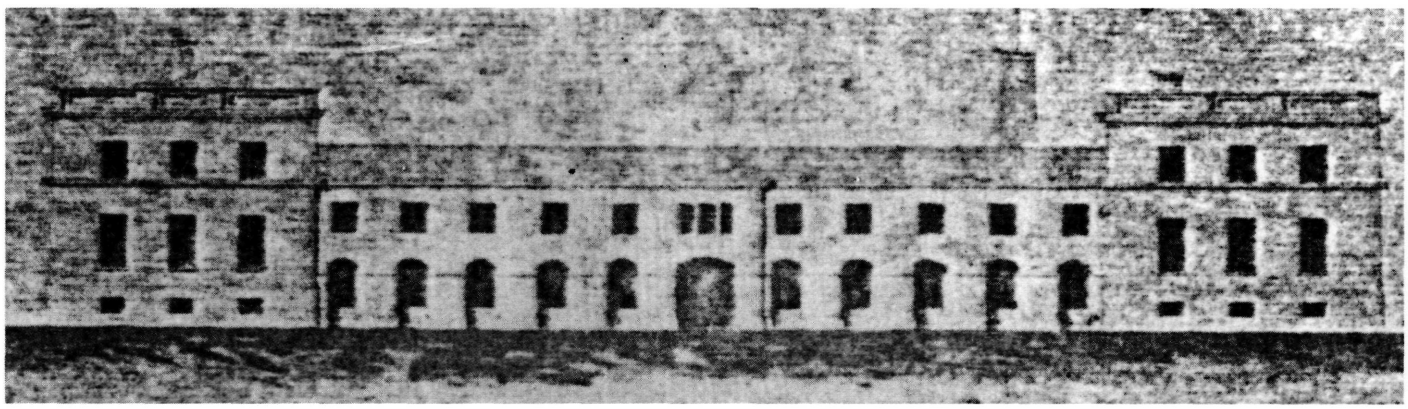

3

3. Όψη του μεταξουργείου επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου, σύμφωνα με σχέδιο του 1868· το δυτικό τμήμα, δεξιά της κεντρικής εισόδου, διασώζεται σήμερα (σχέδιο Γ. Κατσαρού, 27.8.1868, σε αντίγραφο Δ. Μαυριδόπουλου, 18.3.1873, Αρχείο Χ. Ζιούλα).

ματος αυτής της διάταξης έχει αλλοιωθεί σημαντικά και έχει επικαλυφθεί από τη μεταγενέστερη διαμόρφωση της οικίας Δουρούτη. Αντίθετα το δυτικό τμήμα διατηρείται σχεδόν άθικτο. Φαίνεται επίσης άθικτο στο σχέδιο της κάτοψης του 1868 (εικ. 10) και περιγράφεται αυτούσιο στην Έκθεση πλειστηριασμού του 1854.[11] Θα πρέπει να επισημάνουμε τη σύμπτωση των διαστάσεων του σχεδίου του 1868 με τη σημερινή κατάσταση όπως αυτή προκύπτει από τις αποτυπώσεις. Είναι φανερό ότι το τμήμα αυτό, στο ισόγειό του και εν μέρει στον όροφο μεταξύ της οικίας Δουρούτη και του γωνιακού "πύργου", σώζεται όπως ήταν πριν από το 1854.

Το σχέδιο των προσόψεων του 1868 επιβεβαιώνει την άποψη αυτή. Υφίσταται πλήρης ταύτιση στις καθ' ύψος στάθμες του σωζόμενου τμήματος με τις αρχικές του σχεδίου.[12] Το ίδιο σχέδιο της πρόσοψης του 1868 μας δίνει μια πλήρη εικόνα του κτίσματος επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου, όπως διαμορφώθηκε το 1854 (εικ. 3). Η σύνθεση ολοκληρώνεται στα δύο άκρα με δύο πυργοειδή συγκροτήματα που έχουν τρία ανοίγματα το καθένα. Από αυτά το δυτικότερο σώζεται και σήμερα. Απαρτίζεται από έναν τετράγωνο γωνιακό χώρο και ένα στενότερο προς βορρά. Και στο συγκρότημα αυτό παρατηρείται πλήρης ταυτότητα των εξωτερικών διαστάσεων μεταξύ σχεδίων και σημερινής κατάστασης. Εσωτερικά όμως έχει γίνει διαρρύθμισή του σε κατοικία. Αντίθετα ο ανατολικός "πύργος" έχει κατεδαφιστεί με τη διάνοιξη της οδού Γιατράκου.

Μπορούμε λοιπόν να αποκαταστήσουμε την πτέρυγα επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου όπως ήταν πριν από το 1854. Θα σημειώσουμε ότι το προκύπτον μήκος επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου ταυτίζεται με το μήκος που εμφανίζεται να διαθέτει το κτίριο του Χάνσεν στα παλαιότερα τοπογραφικά διαγράμματα της Αθήνας[13] (εικ. 4, τεκμηρίωση: κάτοψη κτιρίου Hansen). Πρόκειται για ένα συγκρότημα με ένα κεντρικό πυλώνα που φέρει ευρύ άνοιγμα, υπερκείμενο χαμηλό τόξο και τρία στενά παράθυρα εν σειρά στον όροφο. Ο πυλώνας προβάλλει ελαφρά από τις δύο εκατέρωθεν συμμετρικές πτέρυγες, οι οποίες διαθέτουν πέντε ανοίγματα παραθύρων διαμορφωμένα με μικρή υποχώρηση μέσα σε ευρύτερα ανακουφιστικά τόξα. Ο χαμηλός όροφος διαθέτει τετράγωνα ανοίγματα. Η όλη σύνθεση περιβάλλεται στα δύο άκρα από δύο πυργοειδείς κατασκευές ελαφρά προέχουσες και σημαντικά υπερυψωμένες. Η υπερύψωση αυτή οφείλεται κύρια στη δημιουργία υπογείων χώρων και στη συνακόλουθη υπερύψωση των ισογείων, καθώς και στο ότι το νέο πάτωμα του ορόφου διαμορφώθηκε στη

11. Στη σελίδα 20 κ.ε.· πρόκειται για το τμήμα που χαρακτηρίζεται ως βορεινή είσοδος.

12. Οι στάθμες επί του σχεδίου διαπιστώθηκαν γραφικά αφού έγινε προσαρμογή του σχεδίου υπό κλίμακα στις υφιστάμενες διαστάσεις.

13. Ιδιαίτερα μνημονεύουμε τον χάρτη του L. von Klenze, τον χάρτη του Altenhofen (1837), τον Ρυμοτομικό χάρτη Chenavard (1834) κ.λπ.

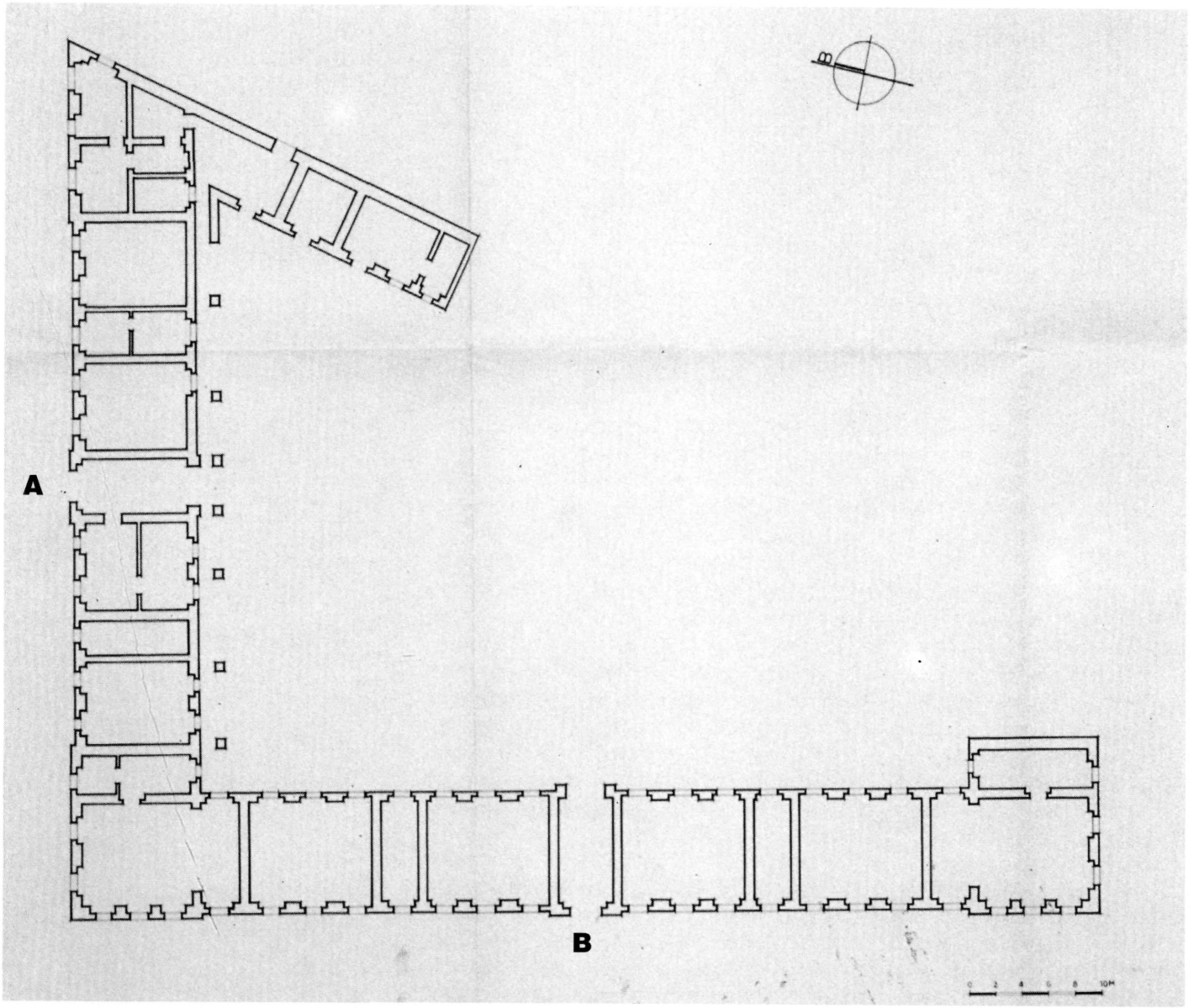

4

4. Αναπαράσταση κάτοψης εμπορικού κέντρου Χάνσεν. Α: είσοδος βορεινής πλευράς, Β: είσοδος δυτικής πλευράς (Δήμος Αθηναίων, σχέδιο σε κλίμακα 1:200).

στάθμη των παλαιών γείσων της στέγης, ενώ ο όροφος των "πύργων" οικοδομήθηκε πάνω από τα γείσα του υπολοίπου συγκροτήματος. Αυτό ήταν το αρχικό κτίσμα του Χρ. Χάνσεν, του οποίου μια πτέρυγα απεικονίζεται ελαφρά τροποποιημένη και στο σχέδιο του 1868 (εικ. 3). Η πτέρυγα αυτή επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου διατηρήθηκε στην αρχική της μορφή έως το τέλος του 19ου αιώνα, οπότε μετατράπηκε σε κατοικίες και κατεδαφίστηκε το ανατολικό άκρο της.

Η πτέρυγα όμως επί της οδού Μυλλέρου εμφανίζεται με εντελώς διαφορετική μορφή. Δεν διαφέρει μόνο τυπολογικά και μορφολογικά από την πτέρυγα της Μεγάλου Αλεξάνδρου αλλά και δεν βρίσκεται σε συμφωνία με το χαρακτικό του Stademann, που μας παρουσιάζει το κτίριο από την

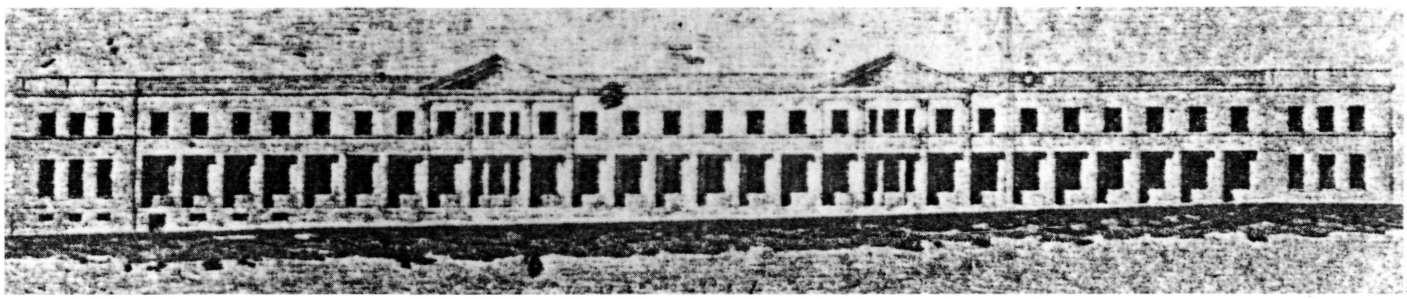

5

πλευρά της οδού Μυλλέρου, όπως σωζόταν προ του 1841, δηλαδή όπως το εγκατέλειψε ημιτελές ο Χάνσεν (εικ. 6).[14] Είναι προφανές ότι το κτίριο που εικονίζεται στις μεταγενέστερες απεικονίσεις του μεταξουργείου δεν έχει σχέση με το κτίριο που είδε ο Stademann το 1835. Το πρώτο κτίριο του Χάνσεν ήταν διώροφο και είχε έναν κεντρικό πυλώνα με τρία υπερκείμενα ανοίγματα. Εκατέρωθεν του πυλώνα διατάσσονταν συμμετρικά οκτώ ανοίγματα. Κατέληγε στα δύο άκρα σε δύο "πυργοειδή" συγκροτήματα με τρία ανοίγματα. Η προσθήκη που διακρίνεται στον όροφο ασφαλώς προέρχεται από τις αυθαίρετες τροποποιήσεις του Καντακουζηνού στο σχέδιο Χάνσεν, οι οποίες επέφεραν και τη γνωστή ρήξη.[15] Πρόκειται κατά βάση για μια επανάληψη, σε επιμήκυνση, της συνθετικής αρχής που εφάρμοσε ο Χάνσεν στη βόρεια πτέρυγα (Μ. Αλεξάνδρου) με κεντρικό πυλώνα, ακραίες πυργοειδείς απολήξεις και συμμετρική ως προς τον πυλώνα διάταξη.

Στο τοπογραφικό σχέδιο του Klenze του 1834 σημειώνεται επίσης αξονική είσοδος στο κτίριο από την οδό Μυλλέρου (εικ. 7). Η είσοδος αυτή ταυτίζεται με τον κεντρικό πυλώνα του χαρακτικού του Stademann. Μια σημαντική παρατήρηση που προέκυψε από τις πρόσφατες αποτυπώσεις του συγκροτήματος διευκολύνει τα πράγματα. Στα σημεία που δεν έχουν κατεδαφιστεί, διαπιστώνεται ότι στις χαμηλότερες στάθμες υφίσταται ακόμη η διάταξη ενός στενού χώρου με εκατέρωθεν δύο ορθογώνιους χώρους, όπως ακριβώς συμβαίνει στη βόρεια πλευρά (εικ. 4, Α και Β). Οι χώροι αυτοί διαθέτουν τρία ανοίγματα αντί για δύο, με συνέπεια την επιμήκυνση του τμήματος. Οι άξονες των ανοιγμάτων της βόρειας πλευράς απέχουν μεταξύ τους όσο ακριβώς απέχουν οι άξονες των ανοιγμάτων της δυτικής πλευράς. Εν τούτοις το συνολικό μήκος της δυτικής πτέρυγας του κτιρίου Χάνσεν, όπως θα προέκυπτε αν εφαρμόζονταν οι παραπάνω παρατηρήσεις, υπολείπεται σαφώς αυτού που πραγματοποιείται στην κάτοψη του 1868 (εικ. 10). Αυτή η διαφορά μήκους διαπιστώθηκε και στα σωζόμενα τοπογραφικά μέχρι το 1854.[16] Στο τοπογραφικό διάγραμμα του ΒΔ της 9.9.1864 (εικ. 11), το μήκος του μεταξουργείου επί της οδού Μυλλέρου είναι σημαντικά μεγαλύτερο από αυτό του 1854.[17] Είναι προφανές ότι μεταξύ 1854 και 1864 το κτίριο του μεταξουργείου επεκτάθηκε προς νότο. Το τελικό μήκος που φαίνεται να έχει το 1864 ταυτίζεται με αυτό της κάτοψης του 1868, όπως και με το σημερινό μήκος των κτισμάτων. Αντίθετα το συνολικό μήκος που φαίνεται να διαθέτει το συγκρότημα το 1854 συμπίπτει με το μήκος που υλοποιεί το κτίριο σύμφωνα με το χαρακτικό του Stademann και τις αποτυπώσεις του κτιρίου Χάνσεν.

Είμαστε λοιπόν σε θέση με ικανοποιητική ασφάλεια να αποδώσουμε το κτίριο που σχεδίασε ο Χάνσεν το 1834. Ο Χάνσεν συνέλαβε την ιδέα να δημιουργήσει ένα κτίριο σε σχήμα Γ (εικ. 4). Στη γωνία του Γ και στα άκρα

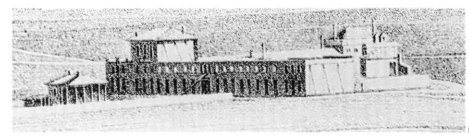

6

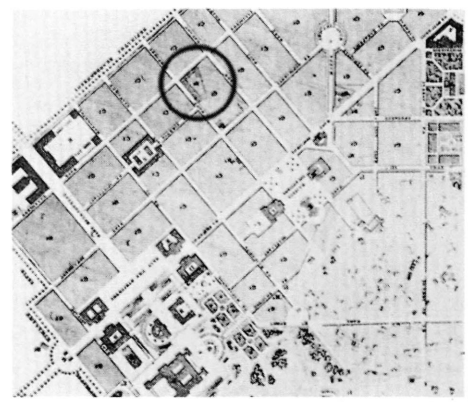

7

5. Όψη του μεταξουργείου επί της οδού Μυλλέρου (τότε Κεραμεικού), σύμφωνα με το σχέδιο του 1868 (Αρχείο Χ. Ζιούλα).

6. Το κτίριο του Χάνσεν, ημιτελές, όπως εικονίζεται στο *Πανόραμα* του F. Stademann, 1835· διακρίνεται η είσοδος από την οδό Μυλλέρου.

7. Τμήμα του σχεδίου του Κλέντσε (1834). Διακρίνεται το κτίριο του Χάνσεν, με αξονική είσοδο από την οδό Μυλλέρου (Κεραμεικού).

14. Ας σημειωθεί ότι το χαρακτικό αυτό, που εκδόθηκε το 1841, παρουσιάζει το κτίριο όπως ήταν το 1835, βλ. επίσης Αριστέα Παπανικολάου–Κρίστενσεν, *ό.π.*, σ. 142.

15. *Ό.π.*

16. Ως αφετηρία μετρήσεων λαμβάνεται η γωνία Πειραιώς και Μυλλέρου.

17. Τουλάχιστον όπως αποτυπώνεται στον Χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Επιτελείου Στρατού του 1854· βλ. *εδώ*, στη μελέτη της Χ. Αγριαντώνη, «Συνοικία Μεταξουργείο», σ. 160.

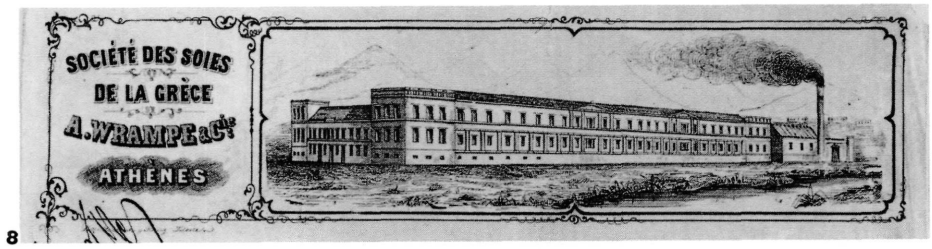

8. Το μεταξουργείο όπως εμφανίζεται στη μετοχή της εταιρείας Wrampe, περί το 1853-54 (Αρχείο Χ. Ζιούλα).

του δημιούργησε πυργοειδείς απολήξεις που διαφοροποιούνταν από το υπόλοιπο κτίριο, κυρίως με τη χρήση στηθαίων περιμετρικά στους τοίχους. Οι πύργοι αυτοί αρχικά ήταν ισοϋψείς με το υπόλοιπο κτίριο.[18] Η υπερύψωση που υπάρχει σήμερα πρέπει να αποδοθεί στις τροποποιήσεις της δεκαετίας 1854–1864 προκειμένου να βρεθεί μια λύση συναρμογής με τη νέα, υψηλότερη πτέρυγα επί της οδού Μυλλέρου, που κτίστηκε το 1854. Τα σχέδια όψεων επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου του 1868 διαφέρουν από το κτίριο Χάνσεν μόνο όσον αφορά αυτές τις προσθήκες. Οι πύργοι παρουσιάζουν μεγαλύτερο μήκος πρόσοψης επί της Μ. Αλεξάνδρου παρά επί της οδού Μυλλέρου· ίσως ήταν μια προσπάθεια του Χάνσεν να δώσει έμφαση στην πρόσοψη αυτή. Αυτό συνέβη γιατί, αντίθετα με ότι συμβαίνει σήμερα, η οδός Μ. Αλεξάνδρου (τότε Πολυτεχνείου ή Βουλεβάρ) ήταν σημαντικότερη από την οδό Μυλλέρου (τότε Κεραμεικού), σύμφωνα με το σχέδιο Klenze που είχε υπόψη του ο Χάνσεν όταν σχεδίαζε το συγκρότημα.[19]

Στον άξονα συμμετρίας μεταξύ των πυργοειδών γωνιακών απολήξεων ο Χάνσεν τοποθέτησε από έναν πυλώνα σε κάθε πλευρά με φαρδιά είσοδο εφοδιασμένη με χαμηλό τόξο και τριπλό παράθυρο στον όροφο. Εκατέρωθεν κατασκευάστηκαν εν σειρά καταστήματα. Μεταξύ των καταστημάτων μεσολαβούσαν κλιμακοστάσια για την άνοδο στον όροφο που προοριζόταν για τις κατοικίες των εμπόρων.[20] Τα καταστήματα του εμπορικού αυτού κέντρου φαίνεται ότι δεν είχαν πρόσβαση απευθείας από το δρόμο, προς τον οποίο έβλεπαν μόνο με παράθυρα.[21] Ο Χάνσεν διάλεξε τη λύση να εισάγει μέσω των δύο πυλώνων τον κόσμο στην εσωτερική αυλή, από όπου θα είχαν τη δυνατότητα να ψωνίζουν στα καταστήματα ή και να επισκέπτονται τους ιδιοκτήτες στα σπίτια τους στον όροφο. Όπως φαίνεται στην κάτοψη του 1868, η βόρεια πτέρυγα διέθετε εσωτερική στοά που στηριζόταν σε πεσσούς. Δεν διαπιστώσαμε ίχνη αυτής της στοάς και στη δυτική πτέρυγα. Η στοά διατηρείται μέχρι σήμερα στην οικία Δουρούτη με ορισμένες τροποποιήσεις. Η στοά αυτή διευκόλυνε οπωσδήποτε τους επισκεπτόμενους την αγορά. Παράλληλα η εσωτερική αυλή θα μπορούσε ενδεχομένως να χρησιμοποιηθεί ως υπαίθριος χώρος ανταλλαγών (παζάρι).

Το κτίριο Χάνσεν ήταν απλούστατο μορφολογικά. Ακολουθούσε τις αρχές των πρώιμων αθηναϊκών κτισμάτων μετά την απελεύθερωση. Αν στη μορφή κυριαρχεί απόλυτη λιτότητα, στην κατασκευή η πενιχρότητα είναι χαρακτηριστική.[22] Πιθανότατα αυτός να είναι και ο λόγος των μεγάλων μεταγενέστερων επεμβάσεων στο συγκρότημα κατά τη μετατροπή του σε μεταξουργείο, που ουσιαστικά προκάλεσαν την πλήρη κατεδάφιση της δυτικής πτέρυγας.

Το εμπορικό κέντρο του Χάνσεν ακολουθεί μια ιδιότυπη διάταξη. Άλλα εμπορικά κέντρα που κτίστηκαν το πρώτο μισό του 19ου αιώνα στην Ελλάδα, αναπτύσσονται στον τύπο της περίκεντρης κλειστής διάταξης γύρω από ένα κεντρικό αίθριο που περιβάλλεται πανταχόθεν από καταστή-

18. Έτσι τους απεικονίζει και ο Stademann.

19. Η άποψη αυτή είναι πιο πιθανή από την περίπτωση να αφομοιώθηκαν, με την τροποποίηση του 1854, οι στενοί χώροι που πρόσκεινται στα τετράγωνα γωνιακά διαμερίσματα στην πυργοειδή διάταξη του ισογείου. Στην περίπτωση αυτή ο Χάνσεν είχε χρησιμοποιήσει ακριβώς τετράγωνους γωνιακούς πύργους. Το γωνιακό διαμέρισμα περιλήφθηκε στους πύργους για να αποκτήσει κλιμακοστάσιο ανόδου η υπερύψωση του βορεινού πύργου που δεν υφίσταται σήμερα. Η οικοδομική έρευνα που συνεχίζεται στον νότιο πύργο πιστεύουμε ότι θα δώσει στοιχεία που θα διευκρινίσουν πλήρως το θέμα.

20. Αριστέα Παπανικολάου–Κρίστενσεν, *ό.π.*, σ. 140.

21. Όπως φαίνεται στις διαθέσιμες απεικονίσεις (Stademann, σχέδια 1868) και όπως διαπιστώνουμε από την μέχρι τώρα οικοδομική έρευνα.

22. Ο ίδιος ο Χάνσεν περιγράφει τον τρόπο κατασκευής του οικοδομήματος με ευτέλεια, βλ. Αριστέα Παπανικολάου–Κρίστενσεν, *ό.π.*, σ. 142.

ματα. Η ανοικτή διάταξη που επιλέγει ο Χάνσεν σε σχήμα Γ δεν βρήκε μιμητές, όσο γνωρίζουμε, στον ελλαδικό χώρο αργότερα.[23]

Το βιομηχανικό συγκρότημα του μεταξουργείου

1. Το κτίριο της μεταξουργίας

Η αγορά του κτιρίου Χάνσεν από την εταιρεία "Wrampe & Co", για τη μετατροπή του σε μεταξουργείο, βρήκε το κτίριο ημιτελές, χωρίς στέγη τουλάχιστον στη δυτική πλευρά του και με τοίχους που τμηματικά ακουμπούσαν σε ξύλινες αντιστηρίξεις και σκαλωσιές.[24] Από οικοδομική άποψη δεν έγιναν σημαντικές επεμβάσεις στο κτίριο για μακρό χρονικό διάστημα. Είναι πολύ πιθανό ότι οι επεμβάσεις περιορίστηκαν σε εκ των ενόντων συμπληρώσεις και διαρρυθμίσεις. Πάντως το συγκρότημα μέχρι το 1854 εμφανίζεται στους τοπογραφικούς χάρτες όπως ακριβώς ήταν και το 1834 χωρίς προσθήκες και επεκτάσεις. Εν τούτοις είναι γνωστά δύο σχέδια που τεκμηριώνουν ότι η εταιρεία "Wrampe & Co" είχε προγραμματίσει σημαντικές παρεμβάσεις στο συγκρότημα του Χάνσεν (εικ. 8).[25] Ουσιαστικά επρόκειτο να τροποποιηθεί ριζικά όλη η πλευρά του κτιρίου επί της οδού Μυλλέρου. Μια σειρά από έγγραφα εμφανίζουν γύρω στο 1852 να ξεκινά μια σημαντική οικοδομική δραστηριότητα στο συγκρότημα.[26]

Τελικά το 1853 οι "Sigel & Sals" υπέγραψαν συμβόλαιο για την επανακατασκευή του κτιρίου, το οποίο είχε μερικά καταστραφεί προηγουμένως από πυρκαϊά. Από τις δημοσιευμένες πηγές προκύπτει ότι το 1852:

α) υπήρχε ήδη σχέδιο της νέας οικοδομής το οποίο είναι απόλυτα σύμφωνο με τις μεταγενέστερες απεικονίσεις·

β) προγραμματίστηκε να ανυψωθούν μερικά οι δυτικοί τοίχοι της οικοδομής (επί της οδού Μυλλέρου) και να ανακατασκευαστούν σε άλλα σημεία εκ θεμελίων μέχρι την οροφή, βάσει του υπάρχοντος σχεδίου.

Δεν αναφέρεται πουθενά ο αρχιτέκτων του νέου σχεδίου. Με πολλή δόση αυθαιρεσίας θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι είναι ο Ζίγγελ, ο οποίος έχει οπωσδήποτε σχέση με την κατασκευή της οικοδομής. Πάντως ο μελετητής, όποιος και αν ήταν, σχεδίασε στην πλευρά επί της οδού Μυλλέρου ένα εντελώς νέο κτίριο, η οικοδόμηση του οποίου απαίτησε την κατεδάφιση του κτιρίου Χάνσεν μέχρι των θεμελίων. Λόγω της διατήρησης των θεμελίων, διατηρήθηκε η οριζοντιογραφική άρθρωση του κτιρίου του Χάνσεν στο σχεδιασμό του νέου κτιρίου ακόμη και κατά την επέκτασή του προς νότο. Στη νέα σύνθεση διατηρήθηκαν οι δύο πύργοι στα άκρα. Ανάμεσα στους δύο πύργους κτίστηκε ένα μακρότατο οικοδόμημα το οποίο διαμορφώθηκε στο ισόγειο με μια μακρά πεσσοστοιχία. Στο υπάρχον σχέδιο κατόψεως φαίνεται να έχει πεσσούς που προέχουν ιδιαίτερα και ακουμπούν στον τοίχο, όπου διανοίγονται παράθυρα μεταξύ των πεσσών (βλ. εικ. 10). Το ευθύγραμμο επιστήλιο των πεσσών υψώνεται σε αρκετό ύψος ώστε να αποτελέσει ταυτόχρονα το στηθαίο που χρησιμοποιούν σαν βάση έδρασης τα παράθυρα του ορόφου. Οι τοίχοι του ορόφου εκτείνονται αδιάρθρωτοι και καταλήγουν σε ευθύγραμμο γείσο.

Ο δυτικός πυλώνας εισόδου του κτιρίου Χάνσεν καταργήθηκε. Στη θέση του δημιουργήθηκε ένα αετωματικό διακοσμητικό σύνολο. Εκατέρωθεν του υπάρχοντος ανοίγματος του παλαιού πυλώνα τοποθετή-

23. Η έλλειψη περιμετρικών δρόμων σε όλες τις πλευρές δεν μπορεί να αποτελέσει αιτιολόγηση της επιλογής του Χάνσεν, αφού το περίκλειστο σύστημα εφαρμόστηκε αργότερα και σε τέτοια κτίρια.

24. Fr. Stademann, *ό.π.*

25. Αναφερόμαστε στην απεικόνιση της μετοχής της εταιρείας 1853 (εικ. 8). Επίσης στο αντίγραφο του Χ. Ζιούλα από παλαιό σχέδιο, βλ. και υποσημείωση 6.

26. Αριστέα Παπανικολάου–Κρίστενσεν, *ό.π.*

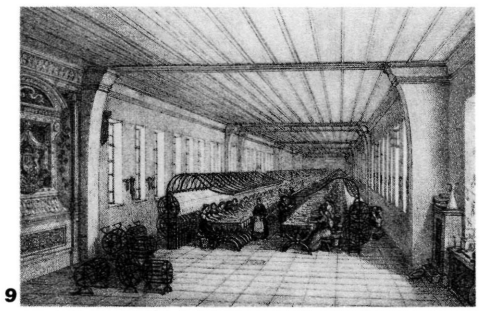

9

9. Το εσωτερικό της αίθουσας αναπήνισης (πτέρυγα οδού Μυλλέρου), από το *Ημερολόγιο 1864* του Μ. Παπαδόπουλου-Βρετού.

θηκε ανά ένα ζεύγος πεσσών, οι οποίοι επεκτείνονταν καθ' ύψος μέχρι το γείσο της στέγης, όπου υπήρχε ζωφόρος και μεγάλο διακοσμητικό αέτωμα. Το τετράστυλο αυτό αετωματικό πρόστυλο εξοικονομούσε κατά τον καλύτερο τρόπο το διαφορετικό πλάτος της παλαιάς εισόδου, αναδεικνύοντάς το σε αξονικό στοιχείο μιας αυτοτελούς μορφολογικής ενότητας. Η ίδια ενότητα επαναλαμβάνεται αντισυμμετρικά στο μέσο της πτέρυγας προς νότο και δημιουργούνται έτσι δύο έντονα διακοσμητικά μορφολογικά στοιχεία που διασπούν το μεγάλο μήκος της πρόσοψης επί της οδού Μυλλέρου, με σαφή αισθητικά αποτελέσματα (εικ. 5).

Ο διάκοσμος στη νέα πρόσοψη υπήρξε γενικά λιτός. Δεν φαίνεται να διαμορφώνονται ούτε καν διακοσμητικά πλαίσια παραθύρων. Μόνο στο σχέδιο της μετοχής της "Wrampe & Co" διακρίνονται οριζόντια γείσα πάνω από τα ανοίγματα και κιονίσκοι στα στηθαία των πύργων. Οι μεταγενέστερες επεμβάσεις κατέστρεψαν το διάκοσμο της φάσης αυτής, με συνέπεια να μη υπάρχουν σήμερα άλλες διαθέσιμες πληροφορίες γι' αυτόν.

Με το σχέδιο που υλοποιήθηκε το 1854, ολόκληρος ο εσωτερικός ισόγειος διαμήκης χώρος αφηνόταν ελεύθερος για να χρησιμοποιηθεί για την επεξεργασία του μεταξιού. Μόνο οι χώροι των πύργων παρέμειναν αυτοτελείς. Πολύ κατατοπιστική περιγραφή του συγκροτήματος περιέχεται στην Έκθεση αναγκαστικής κατασχέσεως του 1854.[27]

Στην εικόνα του ισογείου χώρου του μεταξουργείου του 1864, όπου φαίνονται τα μηχανήματα, δεσπόζουν οι λιθόκτιστες εγκάρσιες καμάρες. Είναι χαρακτηριστικό ότι η γένεση του τόξου τους είναι αρκετά χαμηλότερα από την οροφή του ισογείου. Η λύση αυτή επιλέχθηκε για να ολοκληρωθεί το τόξο σε κατάλληλο ύψος ώστε να στηρίξει την οροφή, λόγω του σχετικά μικρού ύψους του ορόφου. Υπήρχαν ανά δύο καμάρες εγκάρσια σε κάθε αέτωμα και μια στη συναρμογή με το γωνιακό πύργο. Στη συναρμογή με το νοτιοδυτικό πύργο υπήρχε τοίχος (εικ. 9).[28]

Η περιγραφή του κτιρίου που υπάρχει στην Έκθεση πλειστηριασμού του 1854 μαρτυρεί ότι το συγκρότημα ήταν τότε σχεδόν ολοκληρωμένο. Εν τούτοις φαίνεται ότι δεν ολοκληρώθηκε με απόλυτη εφαρμογή των υπαρχόντων σχεδίων, τουλάχιστον όσον αφορά τη μορφοπλαστική οργάνωση των όψεων. Η δυτική όψη, σύμφωνα με τα σχέδια, προέβλεπε μια πεσσοστοιχία στο ισόγειο, βάθους 0,80 μ., η οποία συμπληρωνόταν από ένα τοίχο πάχους 0.60 μ. σε επαφή με το πίσω μέρος της πεσσοστοιχίας, πάνω στον οποίο ανοίγονταν τα παράθυρα. Η οικοδομική έρευνα δεν επιβεβαιώνει την ύπαρξη αυτού του τοίχου. Αντίθετα επιβεβαιώνεται η ύπαρξη της πεσσοστοιχίας. Αποτελείται από πεσσούς κτισμένους με εναλλαγή στρώσεων (6-10) πλίνθων και γωνιολίθων. Χαρακτηριστικό είναι το διαφορετικό πλάτος των πλίνθων στους πεσσούς της επέκτασης που βρίσκονται προς νότο. Το γεγονός αυτό μαρτυρεί πιθανώς την επαναχρησιμοποίηση υλικού του κτιρίου Χάνσεν σε τμήμα της νέας οικοδομής. Οι πεσσοί στην κορυφή τους διαμόρφωναν λίθινη τραπεζοειδή απόληξη πάνω στην οποία στηρίζονταν χαμηλά πλίνθινα τόξα. Ψηλότερα, με απλή αργολιθοδομή, κτίστηκαν οι τοίχοι του ορόφου. Το μεταξύ των πεσσών διάστημα συμπληρώνεται σήμερα με λιθοδομή μικτής σύνθεσης από γωνιόλιθους, αργούς λίθους και διάσπαρτους πλίνθους.

Πάνω σε αυτή την ποικιλόμορφη τοιχοδομή διαμορφώνονται τα νεώτερα ανοίγματα. Η χρήση σιδήρων διατομής "διπλού Τ" στην κατασκευή, μας οδηγούν να χρονολογήσουμε τις προσθήκες της τελευταίας φάσης μετά

27. Βλ. τη σχετική περιγραφή στη μελέτη της Αριστέας Παπανικολάου–Κρίστενσεν στον τόμο αυτό.

28. Η εικόνα δεν απεικονίζει απόλυτα την πραγματικότητα δεδομένου ότι δίδει υπέρμετρο βάθος στο χώρο.

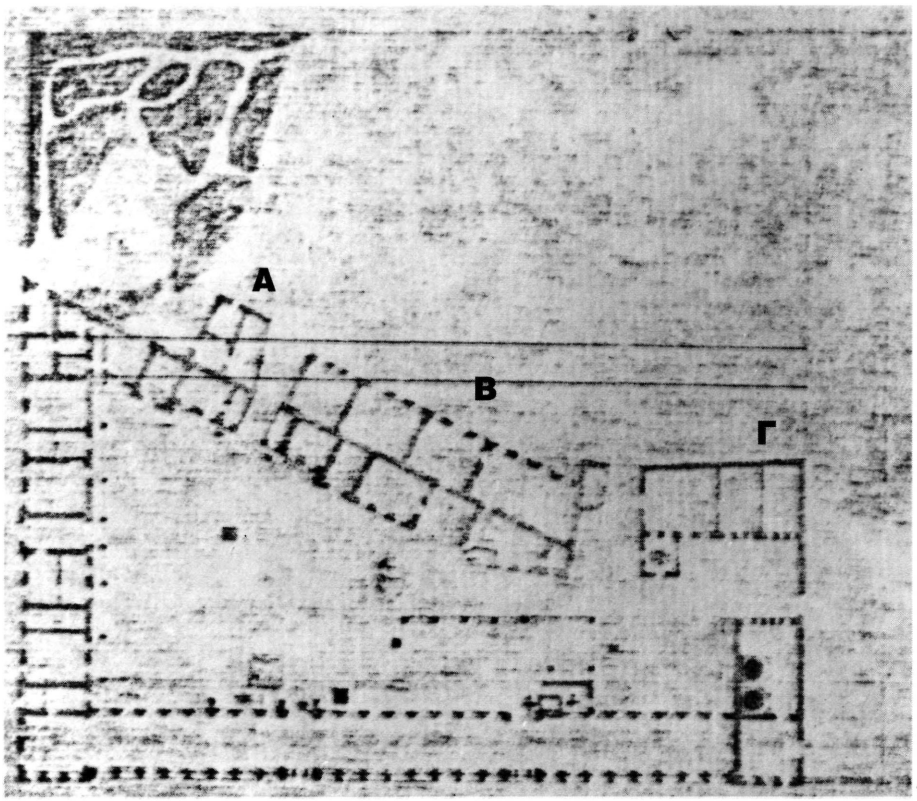

10

10. Κάτοψη του μεταξουργείου το 1868. Α, Β, Γ: τα τρία συγκροτήματα της ανατολικής πλευράς. Σχέδιο Γ. Κατσαρού, 27.8.1868, αντίγραφο Δ. Μαυριδόπουλου, 18.3.1873 (Αρχείο Χ. Ζιούλα).

το 1880. Η προσωπική μας άποψη είναι ότι, για άγνωστους λόγους –πιθανώς οικονομίας–, ουδέποτε διαμορφώθηκε ο δεύτερος εν επαφή με την πεσσοστοιχία τοίχος. Πιθανότατα έγινε συμπλήρωση των ανοιγμάτων μεταξύ των πεσσών με μια τοιχοποιΐα μικρότερου πάχους ώστε να προβάλλουν ελαφρώς οι πεσσοί, όπως φαίνεται σε όλες τις απεικονίσεις του μεταξουργείου. Συμπληρώσεις που έγιναν κατά την τροποποίηση του συγκροτήματος σε κατοικία οδήγησαν στην ενιαία μορφή της πρόσοψης, με την πλήρη ενσωμάτωση των πεσσών στο δυτικό τοίχο.[29] Τα ανοίγματα πάντως στους χώρους αυτούς έγιναν μεγαλύτερα από τα προβλεπόμενα στα σχέδια.

Αξιολογώντας τη λύση που δόθηκε στο νέο κτίριο του μεταξουργείου οδηγούμαστε σε μερικές σημαντικές παρατηρήσεις. Θα επισημάνουμε ότι παρά την επαναχρησιμοποίηση της παλαιότερης υποδομής του κτιρίου του Χάνσεν και των συναφών δεσμεύσεων για την άρθρωση του κτιρίου, το νέο κτίριο παρουσιάζει μια νέα και πρωτότυπη μορφή. Η μορφή αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί έχει σαφείς αισθητικές προθέσεις, σε βαθμό που δεν συναντώνται σε άλλα βιομηχανικά κτίρια της εποχής.[30] Εν τούτοις οι αισθητικές αυτές προθέσεις δεν οδήγησαν σε εκζήτηση της μορφολογικής επεξεργασίας και του διακόσμου. Το κτίριο ολοκληρώνεται με απλά υλικά, στηριζόμενο κύρια στην αισθητική της σχηματοποίησης των μορφών και όχι του διακόσμου. Μένει έτσι στα πλαίσια μιας εύλογης λιτότητας που προϋποθέτει ο βιομηχανικός του προορισμός. Η λιτότητα αυτή τονίστηκε ακόμη περισσότερο με την περαιτέρω απλοποίηση της δυτικής όψης όπως τελικά κατασκευάστηκε. Η επιμελής όμως αυτή αντιμετώπιση περιορίζεται στις ορατές πλευρές του κτιρίου από τους γύρω δρόμους. Για το λόγο αυτό τα αετώματα δεν έχουν βάθος. Αποτελούν επιφανειακά μορφοπλαστικά στοιχεία μιας όψης.

29. Εκτιμούμε ότι η συνεχιζόμενη οικοδομική έρευνα θα μας δώσει περισσότερες πληροφορίες για τις φάσεις προσθηκών στο δυτικό τοίχο.

30. Αναφερόμαστε στα κτίρια του Γκαζιού και στα εργοστάσια που κτίστηκαν σε όλη την Ελλάδα στην επόμενη πεντηκονταετία.

Οι άλλες εσωτερικές όψεις παρουσιάζονται απλές και αδιάρθρωτες.

Η λειτουργική επίσης διάρθρωση του συγκροτήματος είναι απλή. Όλες οι διοικητικές κ.λπ. λειτουργίες του μεταξουργείου στεγάστηκαν στην παλιά βόρεια πτέρυγα του κτιρίου Χάνσεν. Η δυτική πτέρυγα κάλυψε τις ανάγκες στέγασης της σκωληκοτροφίας στον όροφο και της αναπήνισης στο ισόγειο. Και οι δύο αυτές λειτουργίες απαιτούσαν μεγάλους ενιαίους χώρους για την εξυπηρέτηση τους, που δημιουργήθηκαν με τη λύση που δόθηκε στην πτέρυγα. Οι υπόλοιπες διοικητικές λειτουργίες καλύφθηκαν με απλές διαμορφώσεις της υφιστάμενης πτέρυγας του κτιρίου Χάνσεν επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου.

2. Τα προσκτίσματα

Το κτίριο του μεταξουργείου που κτίστηκε το 1854 αποτέλεσε το σημαντικότερο οικοδόμημα ενός συγκροτήματος βιομηχανικών κτιρίων που ανεγέρθησαν στο διαθέσιμο οικόπεδο. Μαρτυρείται στο συγκρότημα εγκατεστημένος ατμόμυλος από το 1855, αρτοποιείο από το 1859, ελαιοτριβείο από το 1855, σιδηρουργείο και χαλκείο από το 1857 και ξυλουργείο από το 1857.[31] Τα δύο τελευταία είχαν άμεση σχέση με εργασίες συντήρησης και με τη λειτουργία της μεταξουργίας, ενώ εκτελούσαν και εξωτερικές εργασίες. Για τη στέγαση αυτών των δραστηριοτήτων κατασκευάστηκε σειρά οικοδομημάτων στην πίσω διαγώνιο πλευρά του οικοπέδου. Τα κτίρια αυτά δεν σώζονται σήμερα.[32]

Από τα σχέδια του 1868, την Έκθεση του 1865 και το τοπογραφικό διάγραμμα των Αθηνών του ΒΔ 9.9.1864 (εικ. 11), φαίνεται ότι τα προσκτίσματα διακρίνονται σε τρία συγκροτήματα: Α, Β και Γ (εικ. 10). Το τελευταίο έχει προστεθεί μετά το 1864. Αξίζει να επισημάνουμε ότι τα τρία αυτά συγκροτήματα αναπτύχθηκαν με σταδιακές προσθήκες κτισμάτων εκατέρωθεν του μανδρότοιχου ο οποίος κτίστηκε στο ανατολικό διαγώνιο όριο του οικοπέδου. Η όψη μάλιστα των προσθηκών προς ανατολάς του μανδρότοιχου ακολουθεί τη μορφή της όψης του εσωτερικού τοίχου της πτέρυγας της οδού Μυλλέρου.

Σημειώνουμε ότι το συγκρότημα διέθετε μια κύρια είσοδο προς την οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου, δύο εισόδους προς την πλευρά της σημερινής οδού Γιατράκου και μια στενή είσοδο προς την πλευρά της οδού Λεωνίδου. Επί της οδού Μυλλέρου καμμιά είσοδος δεν υπήρχε. Η διάταξη αυτή των εισόδων είχε σχέση με τη θέση του συγκροτήματος ως προς το οικιστικό σύνολο των Αθηνών, τις προσβάσεις από τους υπάρχοντες δρόμους αλλά και τις λειτουργικές ανάγκες του συγκροτήματος.

3. Η μετασκευή σε κατοικίες

Μέχρι το 1886 το βιομηχανικό συγκρότημα του μεταξουργείου διασωζόταν στην κατάσταση που περιγράφηκε.[33] Μετά τη χρονολογία αυτή ο Α. Δουρούτης πείστηκε ότι δεν υπήρχε δυνατότητα για τη βιομηχανική αξιοποίηση του κτίσματος και στράφηκε στην αξιοποίησή του με τη μετατροπή του σε κατοικίες. Ήδη η περιοχή βρισκόταν και πρακτικά εντός του οικισμού της Αθήνας. Η οικιστική όμως αξιοποίηση του συγκροτήματος προϋπόθετε την

31. Η χρονολόγηση τίθεται βάσει του χρόνου παραγωγής των μηχανημάτων τα οποία εξόπλισαν το συγκρότημα όπως μαρτυρείται στην από 1ης Δεκεμβρίου 1980 έκθεση του κ. Χρήστου Ζιούλα.

32. Ελπίζεται ότι μετά τις κατεδαφίσεις νεωτέρων κτισμάτων, θα δοθεί η δυνατότητα επισήμανσης των θεμελίων των κτισμάτων αυτών.

33. Την εποχή αυτή ο Α. Δουρούτης προσπαθεί να κινήσει το ενδιαφέρον της Ελληνικής Κυβέρνησης για το κλειστό αλλά συνολικά διατηρούμενο συγκρότημα. Βλ. σχετικό υπόμνημα Α. Δουρούτη προς την Ελληνική Κυβέρνηση, Αρχείο Χ. Ζιούλα.

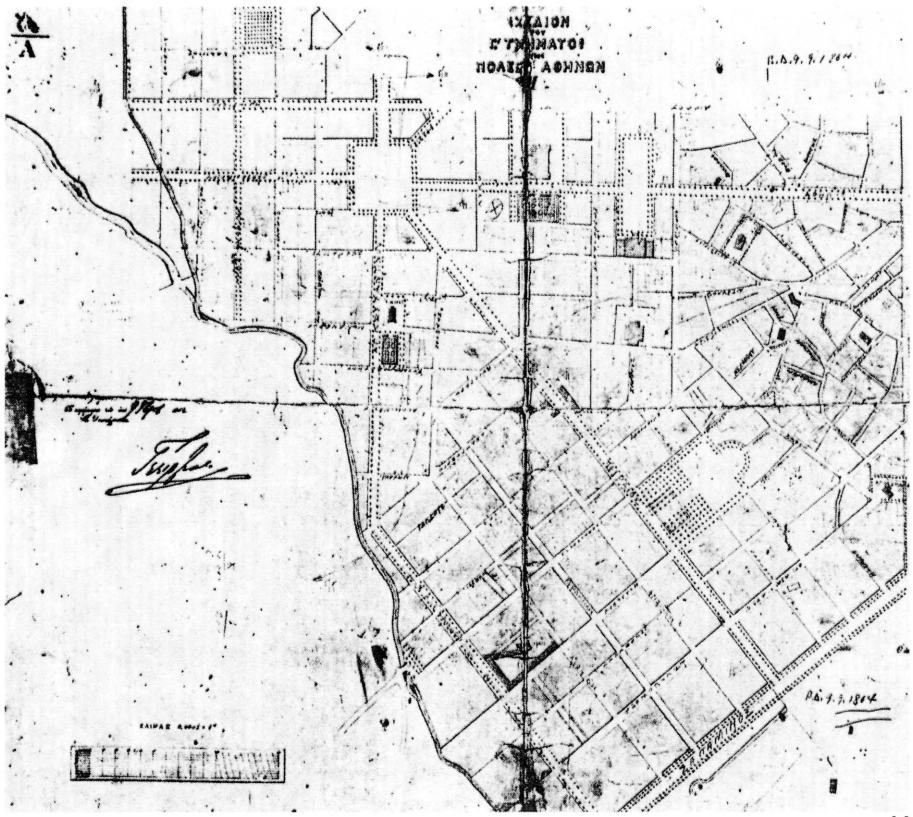

11

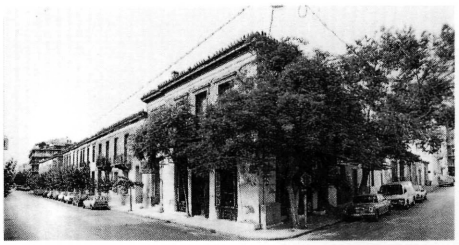

12

12. Το μεταξουργείο από την οδό Μυλλέρου σήμερα. Διακρίνεται η τομή της οδού Γερμανικού και η ενότητα του συγκροτήματος.

11. Τοπογραφικό σχέδιο του Ε' Τμήματος της πόλης της Αθήνας, 1864. Στο κάτω μέρος της εικόνας, φαίνεται το κτίριο του μεταξουργείου, χωρίς τα προσκτίσματα της νοτιοανατολικής πλευράς.

κατάτμησή του σε μικρότερα οικοδομικά τετράγωνα, πράγμα που μέχρι το 1892 δεν είχε εκτελεστεί.[34] Πιστεύουμε ότι η μετατροπή του συγκροτήματος σε κατοικίες έγινε μετά τη χρονολογία αυτή και αφού διανοίχτηκαν οι οδοί Γιατράκου και Γερμανικού, και πάντως προ του έτους 1904.[35]

Η διάνοιξη των δύο αυτών οδών επέφερε μεγάλες καταστροφές στο συγκρότημα (εικ. 1). Συγκεκριμένα η διάνοιξη της οδού Γιατράκου προκάλεσε την κατεδάφιση του βορειοανατολικού πύργου της βόρειας πτέρυγας και έτσι απωλέσθη ένας εκ των δύο πύργων του κτιρίου του Χάνσεν (εικ. 2). Συμπαρέσυρε επίσης το σύνολο του βοηθητικού γωνιακού συγκροτήματος της πλευράς εκείνης (εικ. 10, Α) που φαίνεται να υφίσταται από το 1835. Η διάνοιξη της οδού Γερμανικού προκάλεσε την κατεδάφιση μέρους της προσόψεως του κτιρίου επί της οδού Μυλλέρου. Για λόγους άγνωστους σε εμάς δεν κατεδαφίστηκε μόνο το απαιτούμενο για τη διάνοιξη του δρόμου αλλά και ικανό πλάτος κτιρίων εκατέρωθεν αυτού (εικ. 12: στη φωτογραφία φαίνεται καθαρά το ενιαίο σύνολο που αποτελούν τα 2 κτίρια). Στους χώρους που διανοίχτηκαν, κτίστηκαν γωνιακά οικοδομήματα που διαμόρφωσαν τα άκρα των δύο νέων πτερύγων (εικ. 13). Η διάνοιξη της οδού Γιατράκου επέφερε και την κατεδάφιση του συγκροτήματος του ατμόμυλου (εικ. 10, Β), αφού μεγάλο τμήμα του βρέθηκε στο χώρο της διασταύρωσης των οδών Γιατράκου και Γερμανικού. Το υπόλοιπο δεν ήταν προσαρμόσιμο οικοδομικά με τα νέα πρόσωπα των οδών και κατεδαφίστηκε και αυτό. Σε κατοικίες τελικά διαμορφώθηκαν οι δύο πτέρυγες: η βόρεια επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου και η δυτική επί της οδού Μυλλέρου.

Η διαμόρφωση της δυτικής πτέρυγας σε κατοικίες προσαρμόστηκε σε έναν υποτυπώδη γενικό σχεδιασμό. Στις γωνίες των δρόμων κτίστηκαν

34. Ο χάρτης των Αθηνών του 1892, έκδοση Πάλλη και Κοτζιά, σημειώνει το οικόπεδο του μεταξουργείου διατηρούμενο ακόμη στο σύνολο του. Είναι πάντως γνωστό ότι η οδός Γερμανικού θεσμοθετήθηκε το 1885, προφανώς με ενέργειες του ιδιοκτήτη.

35. Έρευνα στα αρχεία της Πολεοδομίας Αθηνών απέδειξε ότι τα κτίρια κατοικιών προϋπήρχαν του έτους αυτού και έκτοτε μόνο άδειες δευτερευουσών επισκευών εκδίδονταν.

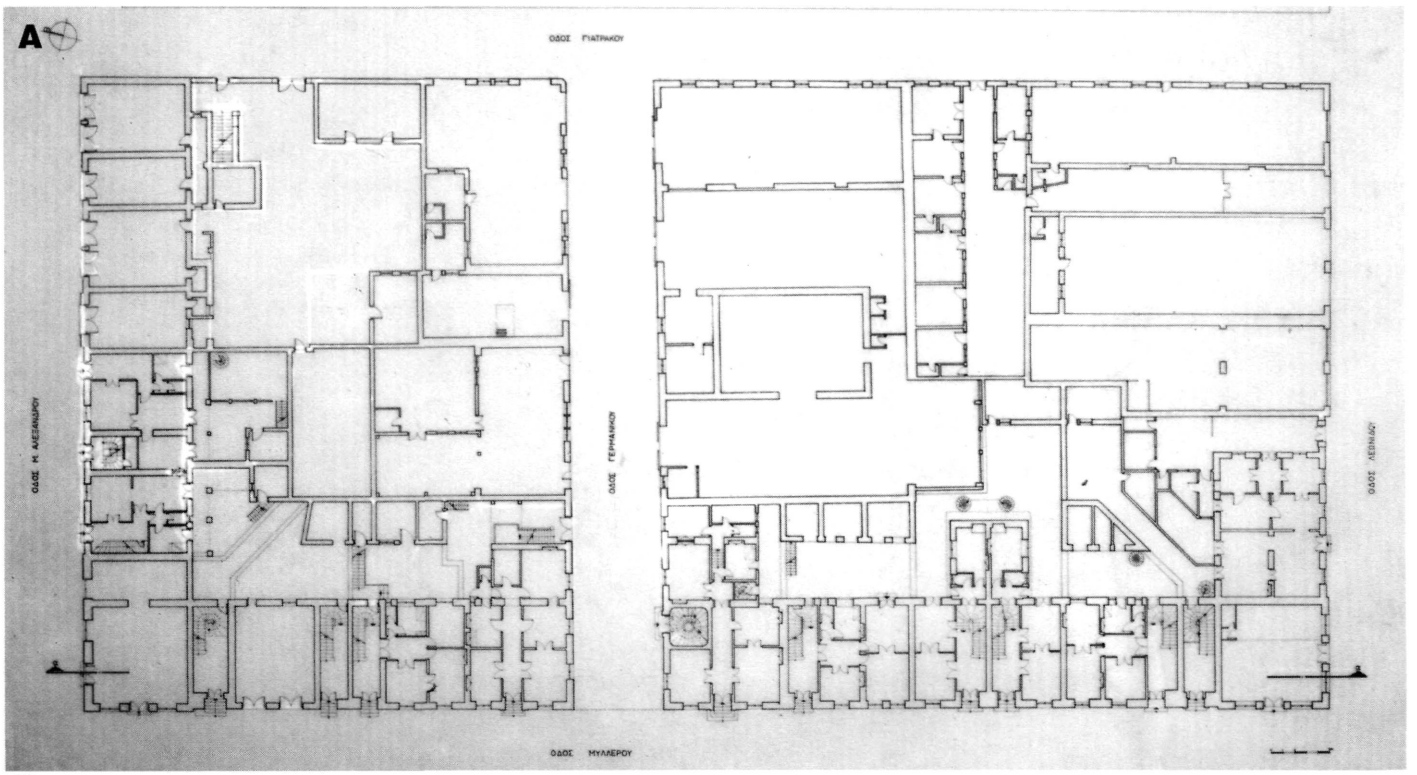

13

13. Το συγκρότημα των κτιρίων στο οικόπεδο του μεταξουργείου στην τελευταία οικοδομική φάση του. Α: κάτοψη ισογείου, Β: κάτοψη α' ορόφου, Γ: κάτοψη β' ορόφου και παταριών,

13

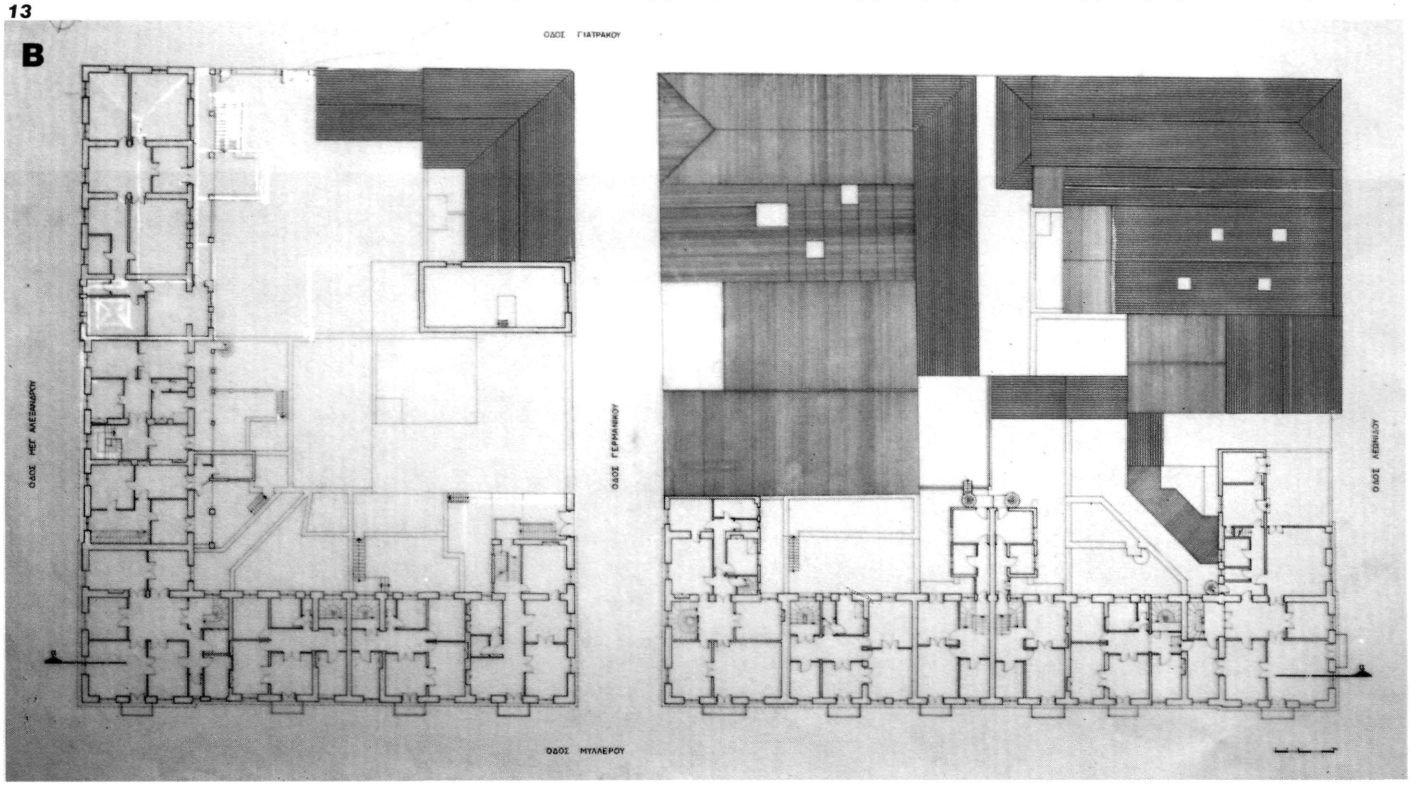

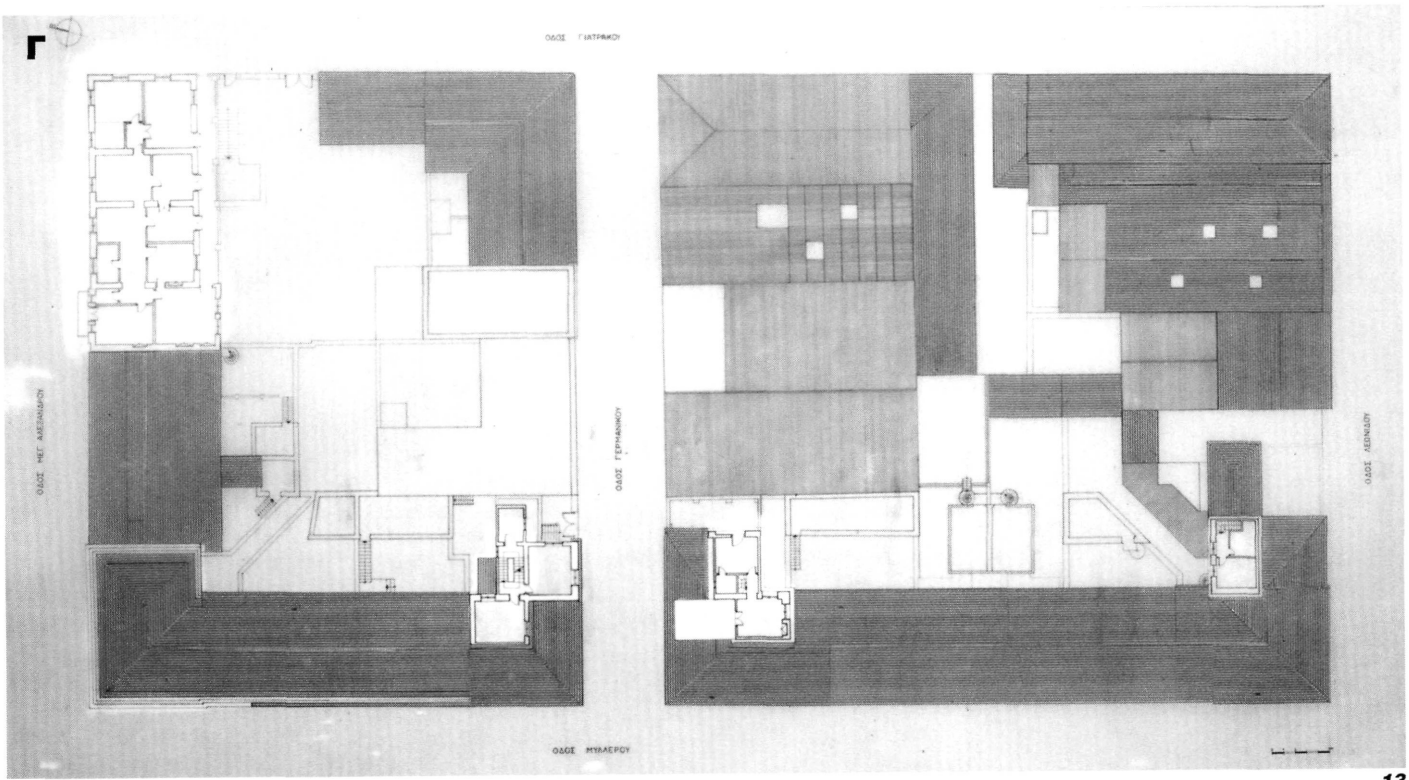

13

Δ: κάτοψη στέγης. Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος Αθηναίων, Τμήμα παραδοσιακών κτηρίων και μνημείων, σχέδια αρ. 0.2-0.5, σε κλίμακα 1:100).

13

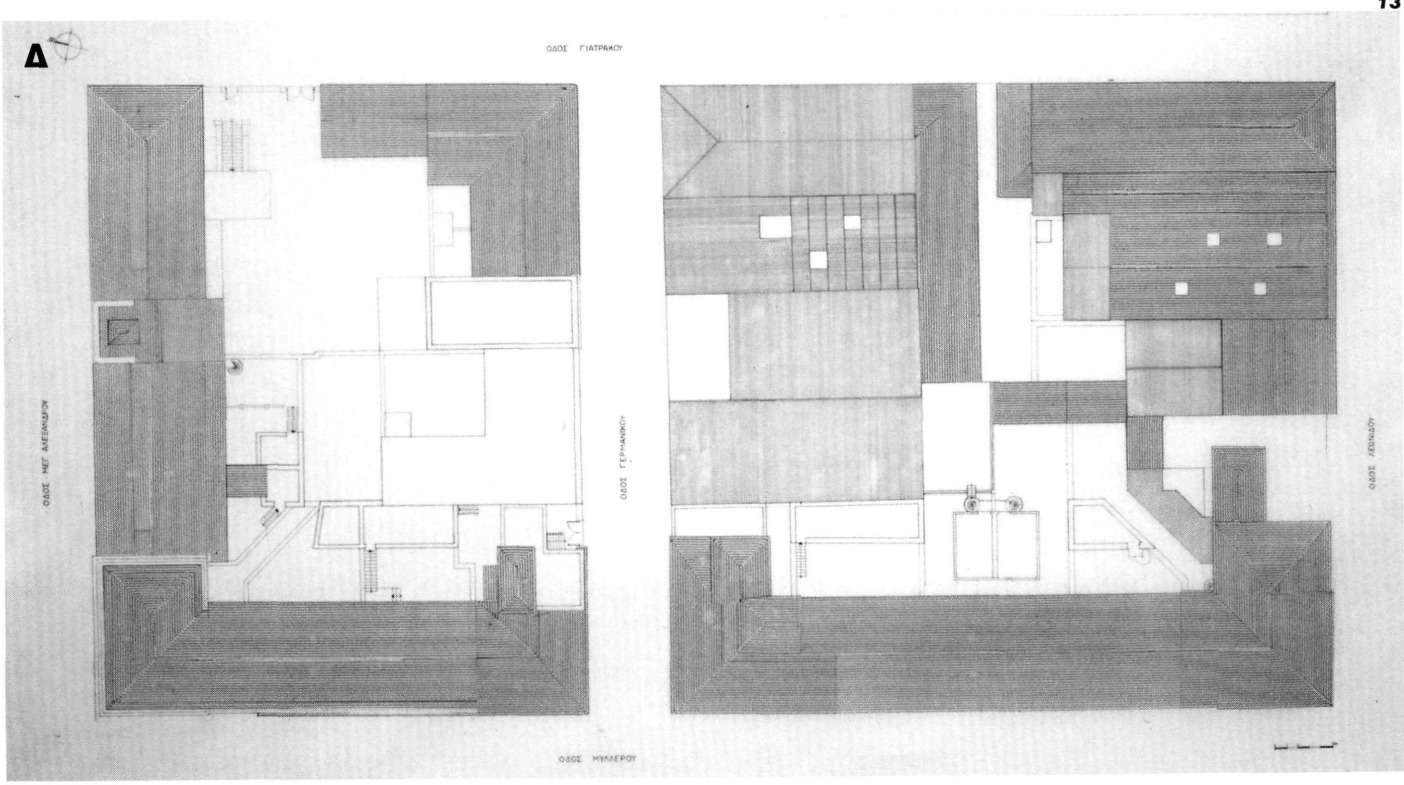

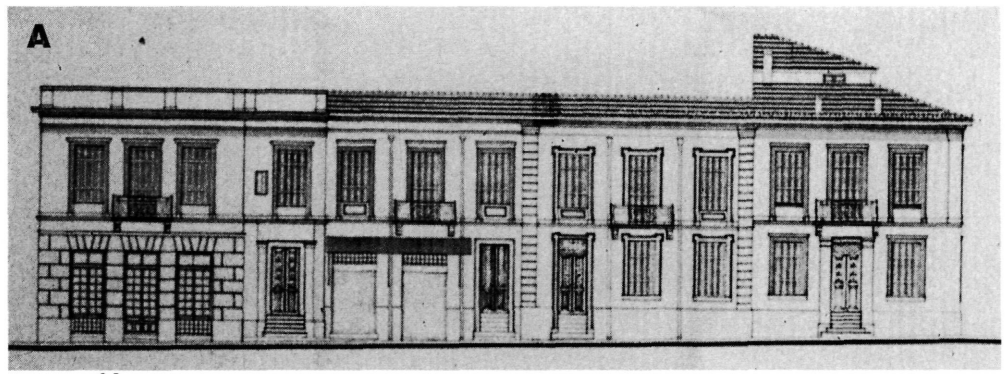

14

14. Αναπαράσταση όψης επί της οδού Μυλλέρου, φάση κατοικίας. Α: βόρειο τμήμα (προς Μ. Αλεξάνδρου), Β: νότιο τμήμα (προς Λεωνίδου) (Δήμος Αθηναίων, Ιούλιος 1993, σχέδια σε κλίμακα 1:100).

τέσσερις τετράγωνες οικοδομές με κατοικίες στο ισόγειο και στον όροφο. Μετασκευάστηκαν επίσης οι δυο γωνιακοί πύργοι του μεταξουργείου με κατοικίες στον όροφο και μαγαζιά στο ισόγειο. Στο ενδιάμεσο, ο χώρος ανάμεσα στους υπάρχοντες διαμήκεις τοίχους της δυτικής πτέρυγας διαμορφώθηκε σε κατοικίες σε δύο ορόφους στον τύπο των αστικών διωρόφων πολυκατοικιών της εποχής. Χρησιμοποιήθηκαν δυο τύποι κατοικιών. Στις γωνιακές οικοδομές έγινε χρήση ενός συμμετρικού τύπου κατοικίας με κεντρικό διάδρομο. Στο υπόλοιπο συγκρότημα έγινε κατάτμηση του κτίσματος σε επί μέρους ενότητες, με ένα χώρο κλιμακοστασίου στο άκρο, από το οποίο είχαν πρόσβαση δύο διαμερίσματα, ένα στο ισόγειο και άλλο στον όροφο. Η διάταξη αυτή προσέφερε την εναλλακτική δυνατότητα να χρησιμοποιείται κάθε όροφος αυτοτελώς ή σαν ενιαία κατοικία (εικ. 13, αποτύπωση κατόψεων: Α: ισογείου, Β: ορόφου, Γ: δωμάτων, Δ: στέγης).

Η μορφοπλαστική οργάνωση των όψεων υπήρξε περιορισμένη. Στις δύο ακραίες οικοδομές, τους παλιούς ακραίους πύργους του μεταξουργείου, η τριμερής καθ' ύψος διάταξη του νεοκλασικισμού είναι σαφής, με ισόγεια βάση διακοσμημένη με τους γνωστούς επίπλαστους γωνιόλιθους. Η ζώνη του ρυθμού στον όροφο αναπτύσσεται χωρίς παραστάδες, με απλή πλαισίωση των παραθύρων και πλήρη θριγκό. Τέλος, η στέγη ολοκληρώνεται με το προέχον γείσο και τα στηθαία. Στο υπόλοιπο κτίριο δεν γίνεται χρήση επίπλαστων γωνιολίθων στο ισόγειο. Οι κατοικίες εδώ διέθεταν απλή διακοσμητική πλαισίωση των ανοιγμάτων, όπως στον όροφο. Δεν κτίστηκε επίσης στηθαίο πάνω από το γείσο, που κοσμείται με ακρομέραμα. Οι διαφορές στον διάκοσμο αναδεικνύουν τις διάφορες φάσεις μετατροπών (εικ. 14, 15, αναπαράσταση όψεων φάσης κατοικιών).

Για τη θεμελίωση των εγκάρσιων τοίχων που διαχώρισαν τις νέες κατοικίες χρησιμοποιήθηκαν εν μέρει τα διαθέσιμα παλαιά θεμέλια που προϋπήρχαν από το αρχικό κτίριο του Χάνσεν. Έτσι μπορούμε και σήμερα να αποκτήσουμε μια σχετική εικόνα της διάταξης των χώρων στη δυτική πτέρυγα του παλιού εμπορικού κέντρου. Στην πρόσοψη, η διάνοιξη νέων θυρών και παραθύρων προκάλεσε μια σειρά αλλοιώσεων· κατεδαφίστηκαν τα αετώματα, και εξαφανίστηκε η πεσσοστοιχία στο ισόγειο. Τα ανοίγματα του ισογείου άλλαξαν μέγεθος και διαστάσεις (εικ. 18). Στον όροφο, η προσαρμογή των ανοιγμάτων στις νέες διαστάσεις έγινε με τη διάνοιξη τους προς τα κάτω. Αυτό επέφερε την κατεδάφιση, σε ορισμένες περιπτώσεις, τμημάτων των χαμηλών πλίνθινων αψίδων της παλαιάς τοξοστοιχίας του ισογείου. Στα σημεία που ανοίχτηκαν μπαλκόνια κατεδαφίστηκαν επίσης τα τόξα αυτά. Οι στέγες αντικαταστάθηκαν σε μεγάλη έκταση λόγω επεμβά-

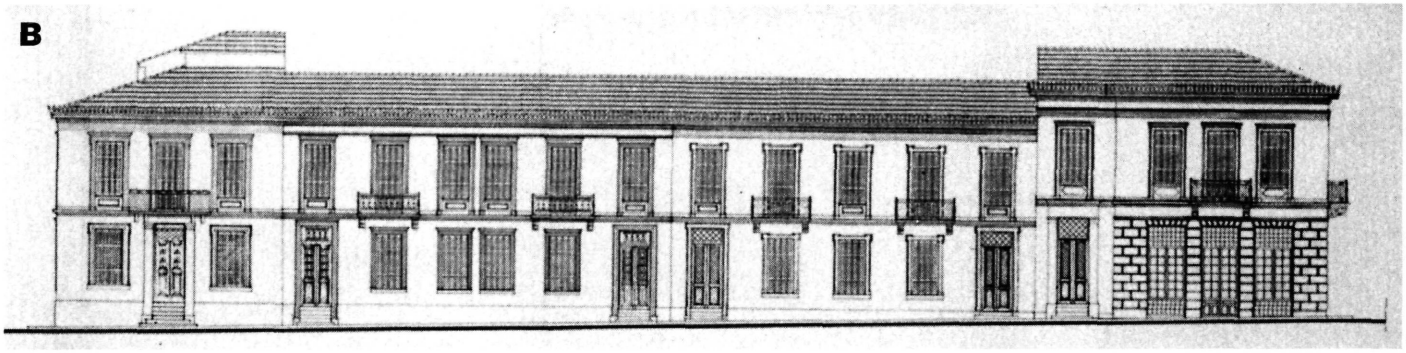

14

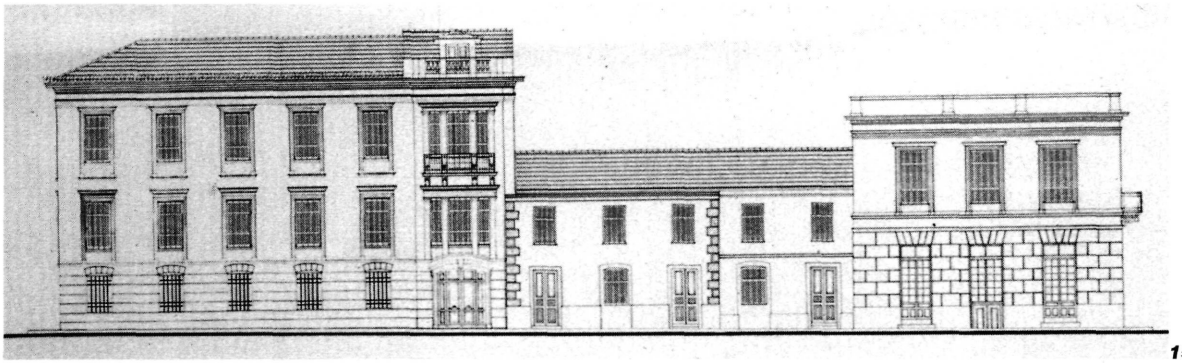

15

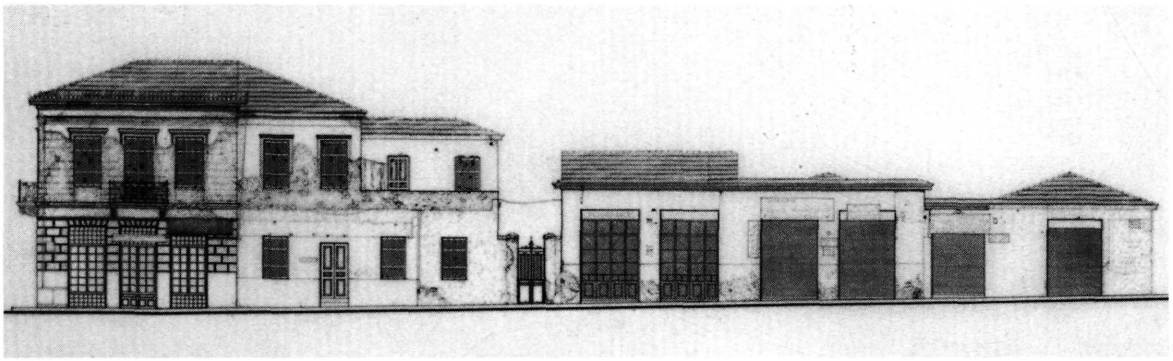

16

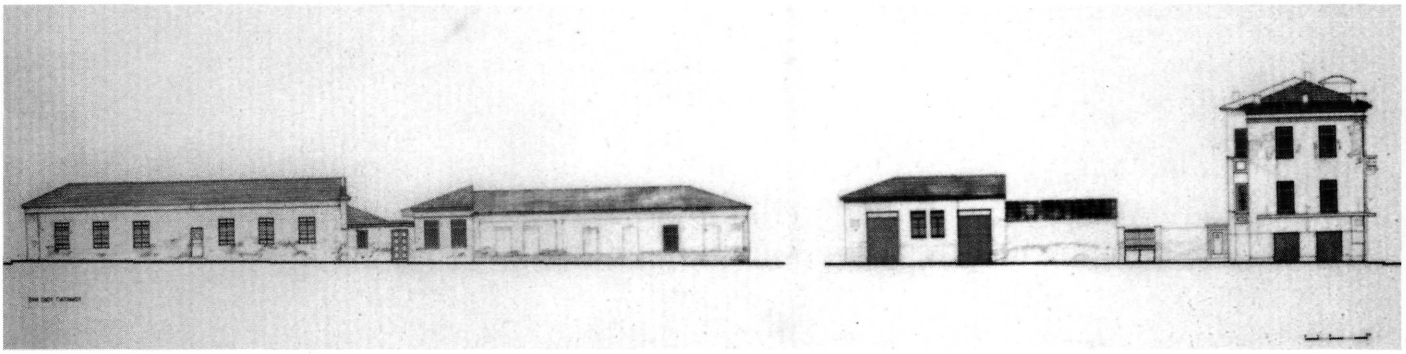

17

15. Αναπαράσταση όψης επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου, φάση κατοικιών (Δήμος Αθηναίων, Ιούλιος 1993, σχέδιο σε κλίμακα 1:100).

16. Σημερινή όψη επί της οδού Λεωνίδου. Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος Αθηναίων, σχ. αρ. 0.8, σε κλίμακα 1:100).

17. Σημερινή όψη επί της οδού Γιατράκου. Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος Αθηναίων, σχ. αρ. 0.9, σε κλίμακα 1:100).

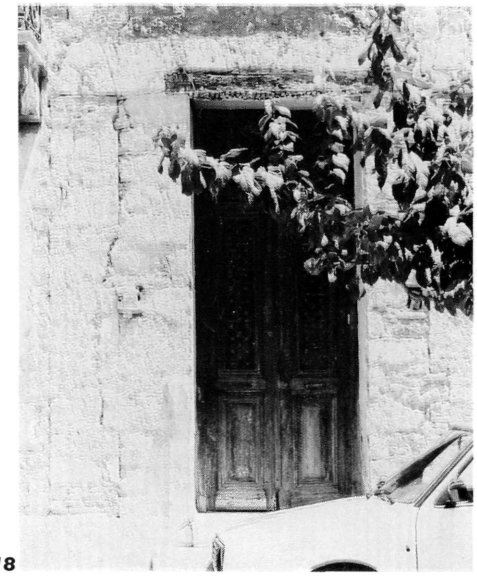

18. Η είσοδος μιας από τις κατοικίες σε σημερινή φωτογραφία· διακρίνονται οι προσαρμογές του ανοίγματος.

σεων που έγιναν στα γείσα του κτιρίου. Υπερυψώσεις γενικά της οικοδομής δεν έγιναν, εκτός από το νοτιοανατολικό άκρο επί της Μυλλέρου, όπου το κτίριο υψώθηκε καθ' ύψος ύστερα από ζημιές που οφείλονταν σε φωτιά.

Ο διαφορετικός τρόπος με το οποίο έγιναν οι οικοδομικές επεμβάσεις σε τμήματα του κτιρίου μαρτυρεί μια σταδιακή μετατροπή του κτίσματος σε κατοικίες, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και από διαφορετικά ενδεχομένως συνεργεία, παρά τη σαφή ύπαρξη της αρχικής, ενιαίας, ογκοπλαστικής αντιμετώπισης των επεμβάσεων. Η μορφολογική διαφοροποίηση που υπάρχει σε τμήματα των όψεων μαρτυρεί ενδεχομένως και διαφορετικό αρχιτέκτονα που ανέλαβε τις μετασκευές. Οι αλλαγές αυτές συνετέλεσαν πάντως ώστε να χάσει το συγκρότημα το ενιαίο ύφος και να αποκτήσει μια αποσπασματικότητα, όπου τίποτε δεν μαρτυρούσε το μεγάλο κτίριο από το οποίο προήλθε και το οποίο υφίσταται σε μεγάλη έκταση καλυμμένο από προσθήκες.

Επί της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου η σημαντική αλλαγή υπήρξε η μετασκευή του βορειοανατολικού τμήματος της πτέρυγας σε κατοικία του Α. Δουρούτη. Μετά την κατεδάφιση του ακραίου πύργου, όλα τα κτίσματα, από τον πυλώνα εισόδου (συμπεριλαμβανόμενο) και προς ανατολάς, μετασκευάστηκαν σε μια μεγάλη ενιαία κατοικία. Για το σκοπό αυτό προστέθηκε ένας ακόμη όροφος, η στοά που υπήρχε προς το μέρος της αυλής υπερυψώθηκε ώστε να αποκτήσει μπαλκόνι ο δεύτερος όροφος, ενώ παράλληλα άλλαξαν τα μεταξόνια διαστήματα. Το ισόγειο διαμορφώθηκε σε μαγαζιά με προέχον μεταλλικό στέγαστρο, ενώ ο χώρος του πρώην πυλώνα υπέστη επεξεργασία ως αυτοτελής μορφολογική ενότητα. Ο διάκοσμος στηρίχτηκε στην πλαισίωση θυρών και παραθύρων, στη δημιουργία παραστάδων και πλήρους ζωφόρου κάτω από τα γείσα. Βάσει του διακόσμου του υπολοίπου συγκροτήματος κατοικιών και με την ίδια λογική, το τμήμα του κτιρίου μεταξύ της οικίας Δουρούτη και του γωνιακού πύργου ακολούθησε τον τύπο των μετασκευών του υπολοίπου συγκροτήματος των κατοικιών.

Στο υπόλοιπο οικόπεδο, μετά την πυρκαϊά των αρχών της δεκαετίας του 1960, λίγα πράγματα σώζονται από τις παλαιότερες επεμβάσεις. Θα μνημονεύσουμε απλά κάποιες προσόψεις τυπικών μαγαζιών των αρχών του αιώνα που σώθηκαν επί της οδού Λεωνίδου και τη σειρά των αποθηκών επί της οδού Γιατράκου, με σημαντικότερο στοιχείο τις σε καλή κατάσταση σωζόμενες ξυλοκατασκευές της στέγης τους. Μία από αυτές χρησιμοποιήθηκε από τη Μαρίκα Κοτοπούλη για ένα διάστημα ως αποθήκη του θεάτρου της. Γενικά ο χώρος φαίνεται ότι αξιοποιήθηκε ήδη από τον Δουρούτη για δημιουργία αποθηκευτικών χώρων και μικρών καταστημάτων χωρίς ιδιαίτερες κτιριακές αξιώσεις.

Αντί επιλόγου

Το οικοδομικό χρονικό του συγκροτήματος του μεταξουργείου μας αποκαλύπτει τη μετατροπή του εμπορικού κέντρου του Χάνσεν σε βιομηχανικό συγκρότημα και εν συνεχεία σε συγκρότημα κατοικιών.

Είναι σημαντικό ότι όλες οι μετασκευές έχουν ως υπόβαθρο το παλιό κτίριο του Χάνσεν, το οποίο δείχνει χαρακτηριστική ευελιξία στο να επιδέχεται μετασκευές. Η ανέγερση εξάλλου της πτέρυγας του εργοστασίου του Μεταξουργείου επί της οδού Μυλλέρου το 1854 αποτελεί ένα σημαντικό

γεγονός στη βιομηχανική αρχιτεκτονική του 19ου αιώνα. Απ' ότι είναι γνωστό, δεν υπάρχουν άλλα βιομηχανικά κτίρια της Οθωνικής περιόδου με αξιώσεις αρχιτεκτονικών συνθέσεων, όπως συμβαίνει με το κτίριο του μεταξουργείου. Αλλά και αργότερα, τα βιομηχανικά κτίρια ήταν απλές λειτουργικές κατασκευές με στοιχειώδεις ή και ανύπαρκτες μορφοπλαστικές ή μορφολογικές επιδιώξεις, που κατά κανόνα χρησιμοποιούνταν σαν προστατευτικό κέλυφος του μηχανολογικού εξοπλισμού τον οποίο εμπεριείχαν.[36]

Στο κτίριο του μεταξουργείου όμως γίνεται μια σαφής προσπάθεια μορφοπλαστικής επιμελούς οργάνωσης των όψεων στην κατεύθυνση της ανάδειξης μιας εντυπωσιακής αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Το γεγονός είναι ενδεικτικό των προθέσεων όχι μόνο του αρχιτέκτονα αλλά και των ιδιοκτητών. Κατά τη μετέπειτα μετασκευή του σε κατοικίες, η αποσπασματικότητα των επεμβάσεων είναι μια πιστή απεικόνιση της έντονης πίεσης για αστική κατοικία στην Αθήνα στο τέλος του 19ου αιώνα, χωρίς ιδιαίτερες αρχιτεκτονικές προθέσεις, με λύσεις του συρμού και κυρίαρχο στοιχείο την οικονομική εκμετάλλευση.

Αξιολογώντας τις διάφορες φάσεις θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το οικόπεδο μεταξύ των οδών Μεγάλου Αλεξάνδρου, Μυλλέρου και Λεωνίδου είχε την τύχη να στεγάσει δυο σημαντικά κτίσματα της οθωνικής περιόδου. Το εμπορικό κέντρο του Χάνσεν, που έμεινε ημιτελές και ποτέ δεν χρησιμοποιήθηκε για το σκοπό που κτίστηκε, και το κτίριο του μεταξουργείου, που λειτούργησε ως βιομηχανικό κτίριο δεσπόζοντας με την επιβλητικότητά του στην περιοχή, για να θυσιαστεί πολύ σύντομα στο βωμό της έντονης ζήτησης αστικής κατοικίας στην Αθήνα του τέλους του 19ου αιώνα. Η σπουδαιότητα αυτού του κτιρίου εκτιμήθηκε από την κοινή γνώμη: μια ολόκληρη περιοχή πήρε το όνομά του και η ονομασία αυτή διατηρείται ακόμη σήμερα, εκατό χρόνια μετά την αλλοίωση και μερική κατεδάφισή του.

Το 1993 ο Δήμος Αθηναίων, στον οποίο περιήλθε η ιδιοκτησία του συγκροτήματος, αποφάσισε την αποκατάσταση και αξιοποίησή του. Τη σχετική μελέτη ανέλαβε το Τμήμα Παραδοσιακών Κτιρίων της Διεύθυνσης Αρχιτεκτονικού. Το κυρίως συγκρότημα απελευθερώθηκε από τα μεταγενέστερα προσκτίσματα, που κατεδαφίστηκαν, και επισκευάζεται με στόχο να αποκατασταθεί η αρχική μορφή του, όπως τη σχεδίασε ο Χάνσεν· πρόκειται να στεγάσει καταστήματα στο ισόγειο και γραφεία ποικίλων φορέων στον όροφο. Παράλληλα διαμορφώνεται σε υπαίθριο κοινόχρηστο χώρο, με βάση μελέτη του Τμήματος Κοινοχρήστων χώρων του Δήμου, η έκταση που απελευθερώθηκε με την κατεδάφιση των προσκτισμάτων. Από αυτά, διατηρήθηκε μόνον η αποθήκη του ημικρατικού θεάτρου Κοτοπούλη, που πρόκειται να μετατραπεί σε Κέντρο Νεότητας του Δήμου. Τέλος τα συνεργεία αυτεπιστασίας του Δήμου ολοκληρώνουν την αποκατάσταση των όψεων της οικίας Δουρούτη, ενός τμήματος του συγκροτήματος που ανήκει ακόμη στην ομώνυμη οικογένεια.

36. Παραδείγματα, τα κτίρια του Γκαζιού, των Μεταλλείων Λαυρίου κ.λπ. Βλέπε και Α. Σκοπελίτη *Το γκάζι*, Αθήνα.

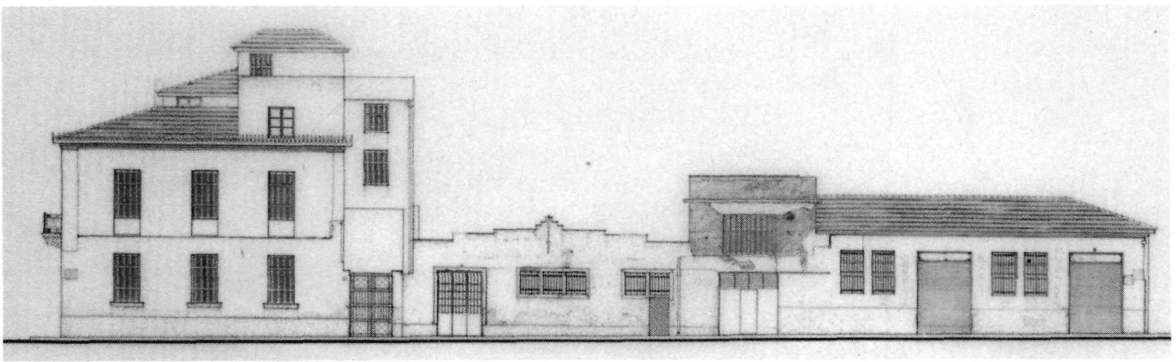

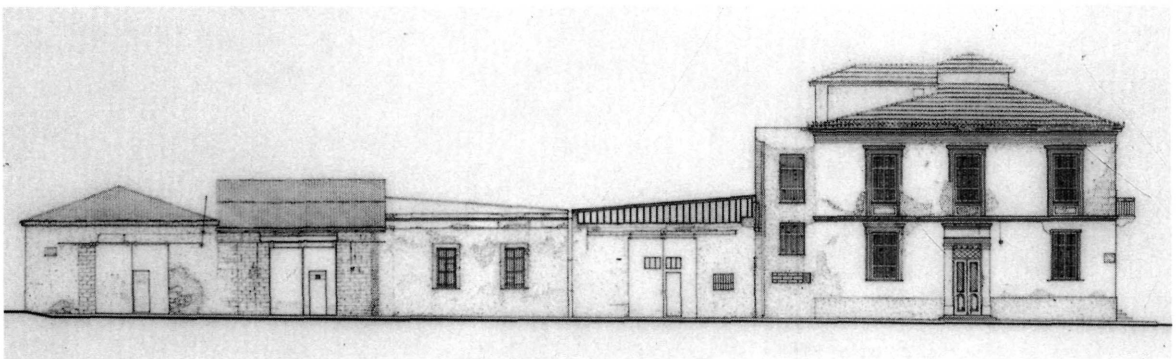

19. Σημερινή όψη επί της οδού Γερμανικού (βόρεια πλευρά).
Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος Αθηναίων, σχ. αρ. 10, σε κλίμακα 1:100).

20. Σημερινή όψη επί της οδού Γερμανικού (νότια πλευρά).
Αποτύπωση, Μάρτιος 1993 (Δήμος Αθηναίων, σχ. αρ. 11, σε κλίμακα 1:100).

21. Οι στέγες του συγκροτήματος από τη γωνία Μεγάλου Αλεξάνδρου και Μυλλέρου.

22. Το Μεταξουργείο σήμερα από τη γωνία Μυλλέρου και Γερμανικού.

Χριστίνα Αγριαντώνη

ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΕΙΟ

Η μορφολογία του αστικού χώρου και οι κοινωνικές χρήσεις του βρίσκονται σε διαλεκτική, αέναα εξελισσόμενη, σχέση που ρυθμίζεται από τους διαφορετικούς χρόνους στους οποίους υπακούουν τα ποικίλα στοιχεία του χώρου αυτού.[1] Στο επίπεδο του μεμονωμένου οικοδομήματος, οι χρήσεις που στεγάζει και κατά συνέπεια η (αρχική) μορφή του, προσδιορίζονται από τις κοινωνικές ανάγκες, από την κοινωνική διαχείριση του χώρου. Επειδή όμως το οικοδόμημα, ιδιαίτερα όταν είναι μεγάλο, συνήθως έχει διάρκεια ζωής μεγαλύτερη από εκείνη των χρήσεων που στέγασε αρχικά, στη διαδρομή της ζωής του μπορεί να στεγάσει νέες χρήσεις. Οι τελευταίες βέβαια θα πρέπει να προσαρμοστούν στο υπάρχον κέλυφος, με τις αναγκαίες παρεμβάσεις. Η ευελιξία ενός κτιρίου, η δυνατότητά του δηλαδή να στεγάσει διαδοχικά ποικίλες χρήσεις, εξαρτάται φυσικά από την αρχική μορφή και τον τρόπο κατασκευής του, και ειδικότερα από τη βασική διάταξη του φέροντος οργανισμού του.

Ωστόσο οι νέες χρήσεις που θα στεγαστούν σε ένα κτίριο δεν εξαρτώνται μόνον από τις τεχνικές δυνατότητες προσαρμογής τους στο υπάρχον κέλυφος. Εξαρτώνται επίσης από την ιστορία και του κελύφους και της περιοχής του, της γειτονιάς του. Περνώντας από την κλίμακα του κτιρίου στην κλίμακα της γειτονιάς, περνάμε και σε άλλους, βραδύτερους ρυθμούς και πιο περίπλοκες διαδικασίες συγκρότησης. Οι νέες χρήσεις θα πρέπει να είναι κατά κάποιο τρόπο συμβατές με τον χαρακτήρα της γειτονιάς (ζώνη κατοικίας, εμπορική, παραγωγική κ.λπ.). Άλλωστε η έλλειψη τέτοιας συμβατότητας αποτελεί συνήθως τον βασικό λόγο εγκατάλειψης του κτιρίου από τους προηγούμενους χρήστες του (π.χ. εγκατάλειψη εργοστασίου σε αστική περιοχή που έγινε ζώνη κατοικίας).

Μπορεί όμως να ισχύει και το αντίστροφο, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις μεγάλων κτιρίων και αστικών περιοχών που βρίσκονται υπό διαμόρφωση ή αναδιαμόρφωση, έχουν δηλαδή μεταβατικό, μη αποκρυσταλλωμένο ακόμη χαρακτήρα και ανοιχτές όλες τις πιθανές προοπτικές εξέλιξης. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η μεμονωμένη (ατομική) ενέργεια, που ανήκει στη σφαίρα της συγκυρίας, μπορεί να έχει μακροσκοπικές (δομικές) επιπτώσεις. Η εγκατάσταση μιας συγκεκριμένης λειτουργίας σε (μεγάλο) αστικό οικόπεδο, με νέο ή υπάρχον κτίριο, μπορεί να επηρεάσει καθοριστικά τη φυσιογνωμία της γύρω περιοχής, γιατί ελκύει στο άμεσο περιβάλλον της συγγενικές-συμπληρωματικές χρήσεις ή απωθεί τις ανταγωνιστικές. Έτσι όλα τα δημόσια και συνήθως μνημειακού χαρακτήρα κτίρια προκαλούν διάχυση των κεντρικών-διοικητικών λειτουργιών στη γειτονιά τους και συνήθως καθηλώνουν το κέντρο της πόλης στο ίδιο σημείο, κάποτε επί αιώνες. Το ίδιο μπορεί να συμβεί με τα σύγχρονα έργα αναπλάσεων μεγάλης κλίμακας, για τα οποία προσφέρονται ιδιαίτερα τα μεγάλα αστικά ακίνητα· η δημιουργία, για παράδειγμα, πολυτελούς συγκροτήματος κατοικιών σε προσφερόμενο οικόπεδο υποβαθμισμένης περιοχής (χώρο παλαιού εργοστασίου π.χ.) μπο-

1. Πολλές γόνιμες ιδέες για νέες προσεγγίσεις στην ιστορία της πόλης, στο: B. Lepetit, D. Pumain, *Temporalités urbaines*, Παρίσι 1993.

ρεί να αναβαθμίσει ολόκληρη την περιοχή· η εγκατάσταση των δικαστηρίων σε μία άλλη περιοχή θα τραβήξει κοντά της τα δικηγορικά γραφεία, και ούτω καθ' εξής.

Από την άλλη μεριά, η κινητικότητα των χρήσεων δεν είναι η ίδια για όλες τις χρήσεις ούτε για όλους τους φορείς τους. Τα δικηγορικά γραφεία δεν θα μετακομίσουν όλα ταυτοχρόνως στη νέα περιοχή των δικαστηρίων, ούτε τα παλιά σπίτια ή εργαστήρια θα ανακαινιστούν, μετατραπούν ή ανοικοδομηθούν ταυτοχρόνως στην αναβαθμισμένη περιοχή κατοικίας. Γι' αυτό σε κάθε στιγμή της ιστορίας της, μια γειτονιά φέρει τα ίχνη των χρήσεων που προσελκύστηκαν εκεί από κάποιον αρχικό πόλο, ακόμη και όταν ο πόλος αυτός δεν υπάρχει ή έχει αλλάξει χρήση. Η μορφολογία της στη συγκεκριμένη στιγμή αποτυπώνει τα επάλληλα στρώματα των προηγούμενων φάσεων, και είναι αυτό ακριβώς το στοιχείο, το ιστορικό βάθος με άλλα λόγια, που δίνει στον αστικό χώρο πολυσημία, ζωντάνια και ομορφιά, κάτι που δεν θα μπορέσουν ποτέ να αναπαράγουν οι σχεδιαζόμενες επί χάρτου νέες πόλεις.

Αυτή η διαλεκτική σχέση –η ιστορία των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στο μεγάλο οικοδόμημα και την περιοχή του, η διαπλοκή συγκυριακών ενεργειών και δομικών τάσεων και τα υλικά κατάλοιπά της στον χώρο– είναι ευανάγνωστη στην περίπτωση του μεταξουργείου της Αθήνας, ενός κτιρίου με ασυνήθιστη, για τα αθηναϊκά δεδομένα, διάρκεια ζωής, και της ομώνυμης γειτονιάς του.

Η περιοχή, όπως είναι γνωστό, βρισκόταν έξω από την ιστορική πόλη της Αθήνας, αλλά σε άμεση γειτνίαση με αυτήν· περιοχή αγροτική, με περιβόλια και χωράφια, είχε δύο πρόσθετα χαρακτηριστικά, που συνιστούν ισάριθμες ιστορικές προδιαγραφές. Στα νότιά της βρισκόταν η περιοχή του Διπύλου (σήμερα εντός του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού), με ένα σημαντικό σταυροδρόμι όπου συνέκλιναν οι δρόμοι από την Ελευσίνα (Ιερά Οδός), από τον Πειραιά (παρακλάδι του κυρίως δρόμου του Πειραιά, ο οποίος κατέληγε νοτιότερα, στην «Πόρτα του Δράκου») και από τα Σεπόλια.[2] Από το σταυροδρόμι αυτό,[3] που φαίνεται καθαρά στον χάρτη του Aldenhoven του 1837 (εικ. 1), ένας κεντρικός δρόμος οδηγούσε στην Πόρτα του Μωριά του τείχους του Χασεκή. Το δεύτερο χαρακτηριστικό ήταν ότι ακριβώς στη γειτονική Πόρτα του Μωριά (επί της σημερινής οδού Σαρρή), ήταν εγκατεστημένοι, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Κ. Μπίρη, «γύφτοι σιδεράδες», και γι' αυτό η πόρτα αυτή λεγόταν «Γύφτικη».[4] Οι μεταφορικές-συγκοινωνιακές λειτουργίες και η παραγωγή ήταν συνεπώς παρούσες σε γειτονικά με την περιοχή που μας ενδιαφέρει σημεία, ήδη πριν από τη μετατροπή της Αθήνας σε πρωτεύουσα του κράτους.

Με την εγκατάσταση της πρωτεύουσας στην Αθήνα και την έγκαιρη ένταξη της περιοχής στα σχέδια της νέας πόλης, άνοιξαν οι προοπτικές αστικοποίησης του «Χεζολίθαρου» ή «Χεσμένης Πέτρας», όπως λεγόταν η περιοχή, που σύντομα μετονομάστηκε επί το ευπρεπέστερο «Χρυσωμένη Πέτρα».[5] Τη στιγμή εκείνη, οι πιθανές κατευθύνσεις που θα έπαιρνε η εξέλιξή της ήταν φυσικά πολλές. Το συγκυριακό γεγονός που χάραξε την πρώτη κατεύθυνση ήταν η αρχική πρόταση των σχεδίων Κλεάνθη–Σάουμπερτ και Κλέντσε για την τοποθέτηση των ανακτόρων στις γειτονικές περιοχές της Ομόνοιας και του Διπύλου αντιστοίχως. Η προδιαγραφόμενη εξέλιξη της περιοχής σε ζώνη κεντρικών αστικών λειτουργιών κινητοποίησε τις αγορές γης και προσέλκυσε τη σημαντική επένδυση του πρίγκηπα Γεωργίου

2. Βλ. τα σχέδια της οθωμανικής Αθήνας και του περιβάλλοντος χώρου με τους αγροτικούς δρόμους στο Κ. Μπίρης, *Τα πρώτα σχέδια των Αθηνών*, Αθήνα 1933, σ. 5, και Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα ²1993, πιν. XI. Βλ. επίσης Lya και Raymond Matton, *Athènes et ses monuments du XVIIe s. à nos jours*, Αθήνα 1963, από όπου και οι εικόνες 3,4 και 5 της παρούσας μελέτης.

3. Στα ίχνη του βρίσκεται και σήμερα ένας σημαντικός οδικός κόμβος (διασταύρωση Ιεράς Οδού και Πειραιώς), λίγο ανατολικότερα, χάρη στις ευθυγραμμίσεις των σχεδίων.

4. Κ. Μπίρης, *Οι γύφτοι. Μελέτη λαογραφική και εθνολογική*, Αθήνα 1942, σ. 5. Τα σιδεράδικα καταλάμβαναν όλη την προέκταση της Ιεράς Οδού μέσα στην πόλη, δηλαδή, από δυτικά προς ανατολικά, τις σημερινές οδούς Τουρναβίτου, Λεωκορίου, Αστιγγος και Ηφαίστου.

5. Οι περιοχές Μεταξουργείου, Βάθης, Εξαρχείων και Νεαπόλεως (τότε Προαστείου) υπήρξαν οι πρώτες ακάλυπτες ζώνες που εντάχθηκαν στο σχέδιο Κλέντσε, το οποίο εγκρίθηκε στις 18.9.1834, βλ. Ι. Τραυλός, *ό.π.*, σ. 238. Για την ονομασία της περιοχής, βλ. Αρχείο Χ. Ζιούλα, συμβόλαιο 12882/17.8.1840 του συμβολαιογράφου Αθηνών Κ. Κοκίδου: στο συμβόλαιο αυτό, που αφορά την αγορά του κτήματος του Άντον Πρόκες Ώστεν από τον Κωνσταντίνο Μπόρα (ο οποίος το πούλησε αργότερα στη Σηρική Εταιρεία) αναφέρεται ρητά η μετονομασία της περιοχής: «Χρυσή (πρώην Χεσμένη) Πέτρα»· σε όλα τα προγενέστερα συμβόλαια που συμβουλεύτηκα από το ίδιο αρχείο, η περιοχή ονομάζεται «Χεσμένη Πέτρα» ή «Χεζολίθαρο». Η παραλλαγή «Χρισμένο Λιθάρι» που αναφέρει η Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν (*εδώ*, σ. 48), είναι μάλλον μεταγενέστερη.

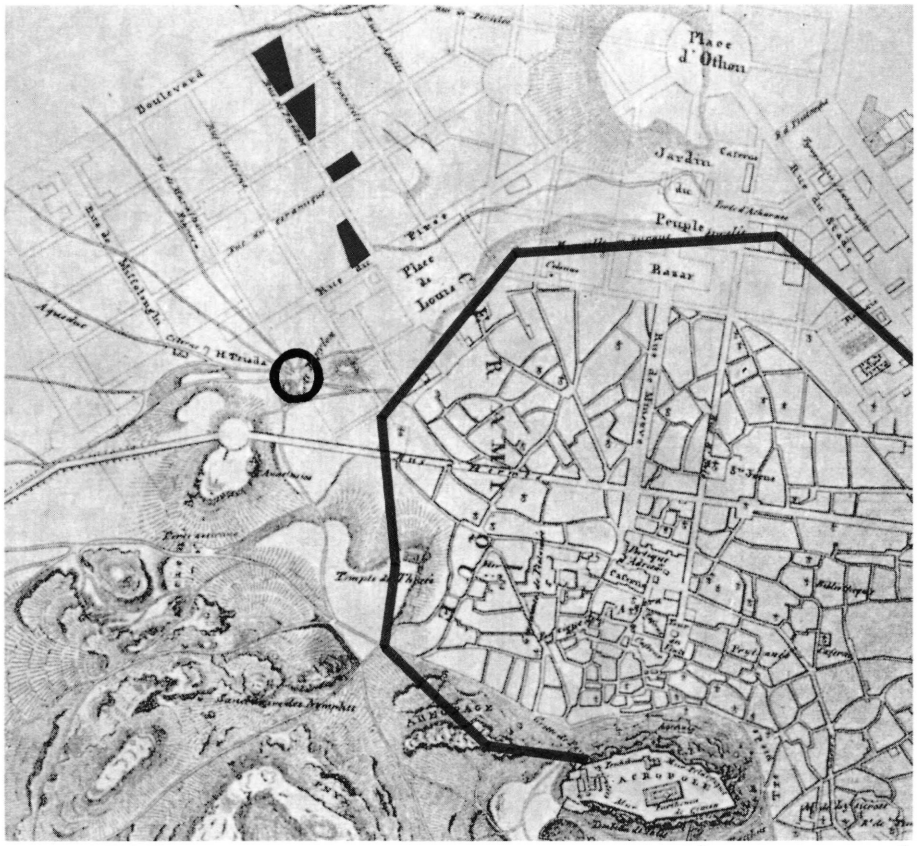

1

2

1. Τμήμα του χάρτη της Αθήνας του F. Aldenhoven, 1837· υποδεικνύονται τα τέσσερα κατειλημμένα οικόπεδα επί της οδού Μυλλέρου, ο οδικός κόμβος στο Δίπυλο και το τείχος του Χασεκή.

2. Η οικία Προβελέγγιου όπως είναι σήμερα, γωνία Μυλλέρου και Κεραμεικού.

Καντακουζηνού σε ένα μεγάλο αστικό ακίνητο που θα λειτουργούσε ως εμπορικό κέντρο. Ταυτόχρονα άρχισαν να χτίζονται και ορισμένες μεγάλες κατοικίες εύπορων επήλυδων.[6]

Η τελική όμως απόφαση για την τοποθέτηση των ανακτόρων στο αντιδιαμετρικά αντίθετο άκρο της πόλης, που αποφασίστηκε το 1836, ανέστρεψε την πλάστιγγα της κοινωνικής αξιοδότησης και «πάγωσε» τις εξελίξεις στην περιοχή του «Χεζολίθαρου», που έμεινε και πάλι με ασαφείς προσανατολισμούς. Το συγκρότημα Καντακουζηνού έμεινε ημιτελές, διότι η δημιουργία εμπορικού κέντρου σε αυτή την «έκκεντρη» πλέον περιοχή δεν είχε νόημα.[7] Η ζήτηση αστικής γης στράφηκε πράγματι προς τις βόρειες και βορειοανατολικές περιαστικές ζώνες, που άρχισαν πρώτες να οικοδομούνται.[8] Ωστόσο, οι κατοικίες που είχαν ήδη χτιστεί ή αποπερατώθηκαν λίγο αργότερα, έστω και αν εγκαταλείφθηκαν, οι περισσότερες, από τους αρχικούς (εύπορους) ιδιοκτήτες τους, κράτησαν για ένα διάστημα ανοιχτή την προοπτική της μετατροπής της περιοχής σε ζώνη κατοικίας.[9] Η φάση αυτή διήρκεσε περίπου είκοσι χρόνια, και ο τελευταίος επιζών μάρτυράς της είναι η οικία Προβελέγγιου, που διασώζεται στη γωνία Κεραμεικού και Μυλλέρου (εικ. 2).

Σε γαλλικό χάρτη του 1854 (εικ. 3) φαίνεται ότι ο εποικισμός της περιοχής παρέμεινε, στην εικοσαετία που μεσολάβησε, στα επίπεδα του 1837. Τέσσερα είναι, και στις δύο χρονολογίες, τα κατειλημμένα οικόπεδα, ενώ το 1854 έχει προστεθεί, και φαίνεται με σαφήνεια στον χάρτη, το περιβόλι του μεταξουργείου. Μια λεπτομέρεια του χάρτη του 1854 έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί μαρτυρεί την αντοχή των οδικών χαράξεων στον χρόνο και

6. Ο Α. Μηλιαράκης, «Αι προ πεντηκονταετίας μεγάλαι των Αθηνών οικίαι», *Εστία*, τχ. 470, 1.1.1885, σ. 27, αναφέρει ως «προϊόντα» της φάσης αυτής τις οικίες: του ηγεμόνα της Βλαχίας Ιωάννη Καρατζά (εντός των τειχών, στην οδό Σαρρή), του Γ. Αργυρόπουλου (μετέπειτα Κουμουνδούρου) στην πλατεία Ελευθερίας (Κουμουνδούρου), του Μίσιου (μετέπειτα Ι. Μεσσηνέζη) νοτιότερα, κοντά στο Γκάζι, του Μπότσαρη (μετέπειτα Προβελέγγιου) στη γωνία Κεραμεικού και Μυλλέρου, και φυσικά του Καντακουζηνού, στον χώρο του μεταξουργείου. Βλ. ακόμη Ν. Καλλέργη-Μαυρογένη, «Αι πρώται επί Όθωνος οικίαι των Αθηνών», *Τα Αθηναϊκά*, τχ. 31-32, Χριστούγεννα 1965, σ. 84-90, και Αγγελική Κόκκου, «Τα πρώτα αθηναϊκά σπίτια», *Αρχαιολογία*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1982, σ. 57-58.

7. Για την τύχη του συγκροτήματος, βλ. την αναλυτική μελέτη στον τόμο αυτόν της Αριστέας Παπανικολάου-Κρίστενσεν.

8. Οι ανερχόμενες τιμές της γης αντιστοιχούσαν σε μια ζήτηση που εκπορευόταν την εποχή εκείνη μάλλον από εύπορα στρώματα και όχι από φτωχούς μετανάστες του αγροτικού χώρου. Σχετικά με τις πρώτες αγορές γης στην Αθήνα, βλ. και Θ. Δρίκος, *Οι πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής 1830–1831*, Αθήνα 1994.

9. Για παράδειγμα η οικία Καντακουζηνού ενοικιαζόταν ως κατοικία σε όλο αυτό το διάστημα, όπως φαίνεται στη μελέτη της Αριστέας Παπανικολάου–Κρίστενσεν στον τόμο αυτόν· μεταξύ άλλων έζησαν εκεί ο Όθων Γρόπιος, ο Χρισ. Ζίγγελ και η οικογένεια Λυτ.

3

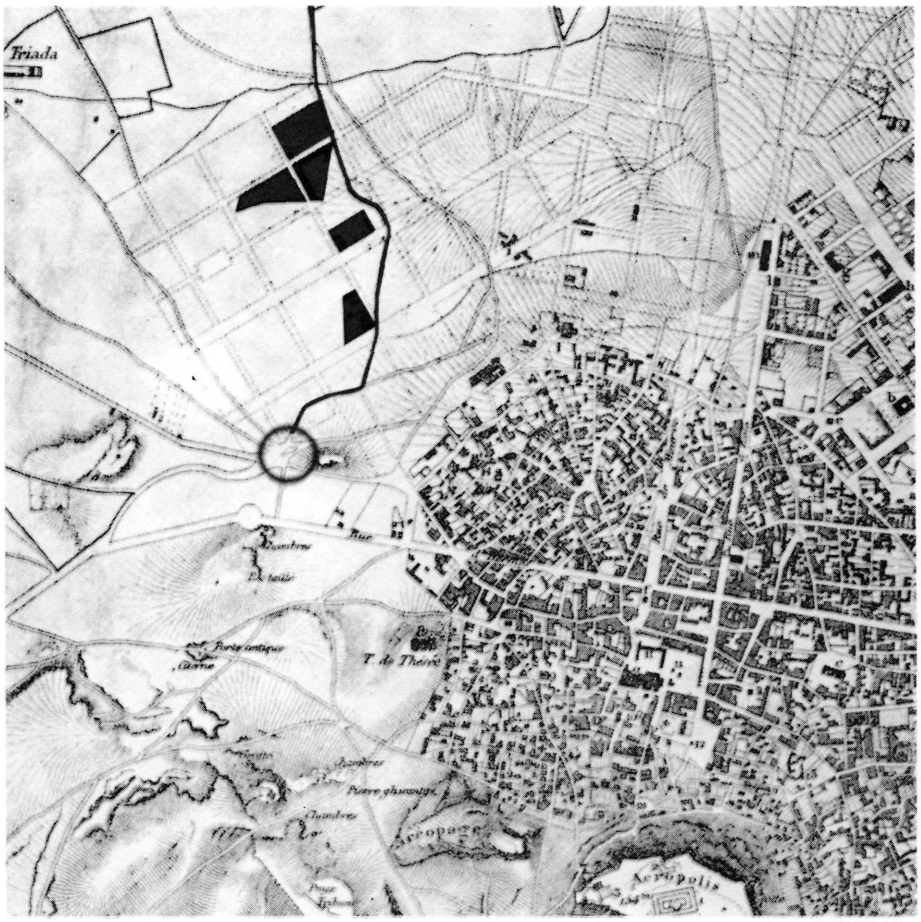

3. Τμήμα γαλλικού χάρτη (Dépôt de la Guerre) της Αθήνας, 1853-54. Υποδεικνύονται τα τέσσερα κατειλημμένα οικόπεδα και το περιβόλι του μεταξουργείου επί της οδού Μυλλέρου (τότε Κεραμεικού), ο παλαιός δρόμος προς τα Σεπόλια και ο οδικός κόμβος στο Δίπυλο. (Από: Lya & R. Matton, ό.π.).

τον ρόλο τους στη συγκρότηση του αστικού ιστού: ενώ η νέα δόμηση ακολουθεί τη χάραξη του σχεδίου της πόλης και ενώ οι οικοδομές ευθυγραμμίζονται στην οδό Μυλλέρου (τότε Κεραμεικού), στην πραγματικότητα τα κατειλημμένα οικόπεδα βρίσκονται πάνω σε παλαιότερο αγροτικό δρόμο που οδηγούσε προς τα Σεπόλια (και που δεν φαίνεται στον χάρτη του Aldenhoven). Έτσι η οδός Μυλλέρου αποτέλεσε τον πρώτο πόλο εποικισμού της περιοχής, επειδή η νέα χάραξη στο σημείο αυτό συνδυαζόταν καλά με παλαιότερο οδικό άξονα.

Όταν λοιπόν η εταιρεία «Βράμπε» αποφάσισε την αγορά του συγκροτήματος και τη μετατροπή του σε μεταξουργείο (1852), η περιοχή δεν είχε ακόμη ενσωματωθεί στον ιστό της πόλης. Η επιλογή του συγκεκριμένου κτιρίου προφανώς οφειλόταν στο γεγονός ότι δεν υπήρχαν στην Αθήνα της εποχής ανάλογου μεγέθους κτίρια που να προσφέρονται για τέτοιες χρήσεις. Αλλά και η επιδιωκόμενη νέα χρήση δεν ερχόταν σε σύγκρουση με τον, αδιαμόρφωτο άλλωστε ακόμη, χαρακτήρα της περιοχής, μιας περιοχής με προοπτικές μάλλον υποβαθμισμένες, στις παρυφές της πόλης.

Η δεύτερη αυτή (συγκυριακή) επέμβαση επρόκειτο να έχει μακροσκοπικές επιπτώσεις στο μέλλον της περιοχής, με πολύ μεγαλύτερη δηλαδή χρονική εμβέλεια από όσο έζησε το ίδιο το μεταξουργείο, και αυτό γιατί στην πραγματικότητα συμβάδιζε με ορισμένες τάσεις μεγάλης διάρκειας

4

4. Φωτογραφία του δυτικού τμήματος της Αθήνας το 1860· στα αριστερά το Θησείο, και στο βάθος το μεταξουργείο, έξω από την πόλη και πίσω από την οικία Προβελέγγιου (από: L. & R. Matton, ό.π., φωτ. Rumine, Παρίσι).

που είχαν ήδη εγγραφεί στη δομή της πόλης. Τις τάσεις αυτές, η ίδρυση του μεταξουργείου τις ενίσχυσε: πρόκειται για την ενσωμάτωση της περιοχής στην παραγωγική ζώνη της πρωτεύουσας και την αποκρυστάλλωση της γνωστής, βασικής διχοτομίας της πόλης, που διατηρείται ώς τις μέρες μας, ανάμεσα στις «καλές» αστικές ζώνες κατοικίας στα ανατολικά και τις λαϊκές συνοικίες κατοικίας και εργασίας στα δυτικά.

Η εξέλιξη αυτή έγινε φυσικά με αργούς ρυθμούς, που επιταχύνθηκαν, μαζί με τους γενικότερους ρυθμούς αστικοποίησης, στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Σε μια πρώτη φάση, το ίδιο το μεταξουργείο, που εξελίχθηκε όπως είδαμε σε εργοστασιακό συγκρότημα ποικίλων χρήσεων, λειτούργησε καταρχήν αποτρεπτικά για την επέκταση των ζωνών κατοικίας προς τα δυτικά. Στις αρχές της δεκαετίας του 1860 βρίσκεται ακόμη έξω από την πόλη (εικ. 4)· αποτελεί οριακό σημείο εποικισμού στον χάρτη του 1862 (εικ. 5), όπου φαίνεται ότι η δόμηση έχει μόλις αρχίσει να επεκτείνεται προς τα δυτικά της Ομόνοιας. Ακόμη και το 1875 (εικ. 6), όταν το τμήμα αυτό έχει πλέον ενσωματωθεί χωρίς χάσματα στον ιστό της πόλης, το συγκρότημα του μεταξουργείου με το περιβόλι του φαίνεται να σχηματίζει έναν φραγμό, ένα όριο προς τη δυτική πλευρά, ενώ η νέα δόμηση μοιάζει να αναζητεί διεξόδους προς τα βορειοδυτικά, υπερβαίνοντας το ρέμα του Κυκλοβόρου, που αποτελούσε ένα φυσικό όριο της αστικής περιοχής και «περικυκλώνοντας» από απόσταση το μεταξουργείο.

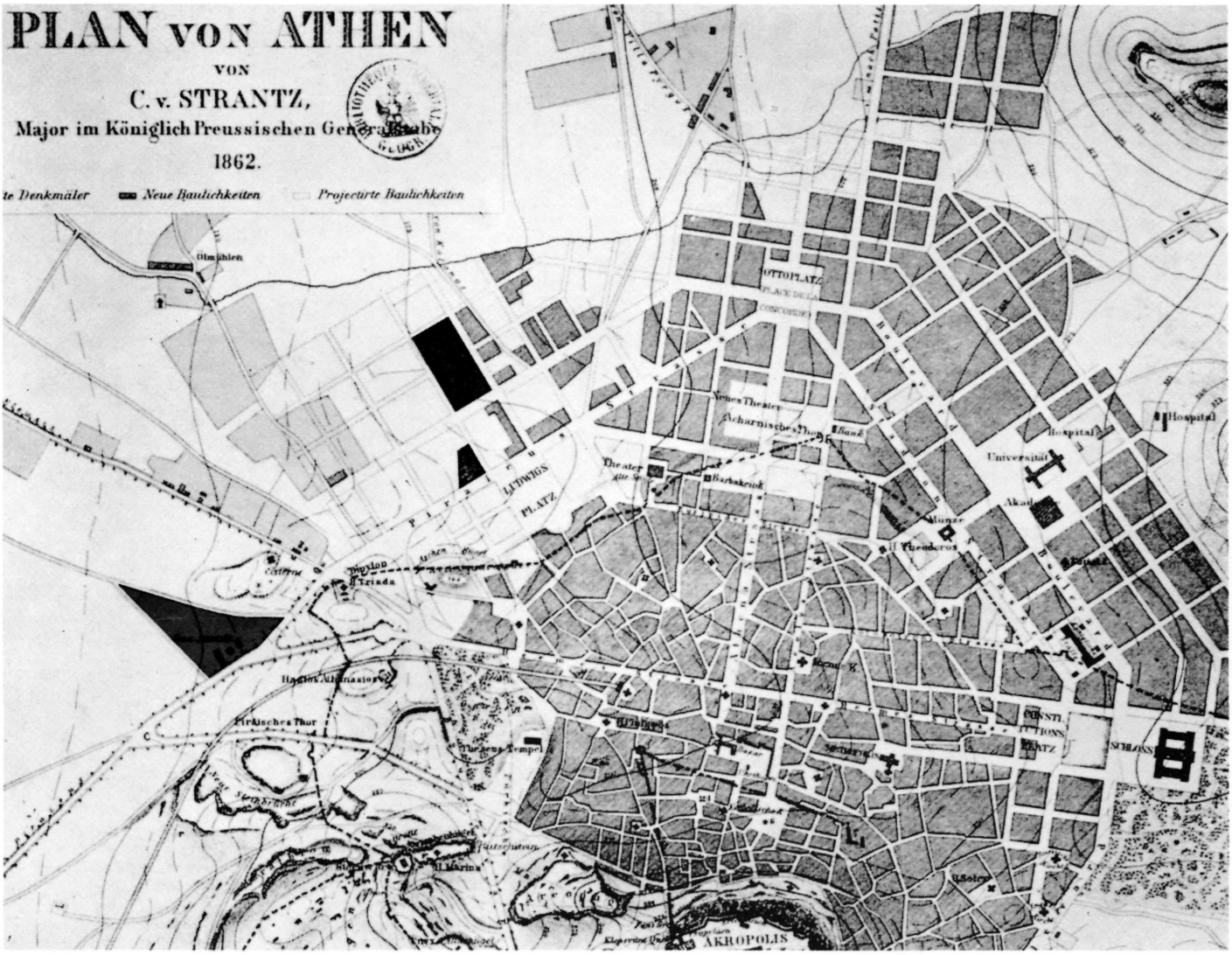

5

5. Τμήμα του χάρτη της Αθήνας του γερμανού στρατιωτικού C. von Strantz, 1862. Η περιοχή της Ομόνοιας έχει τώρα εποικιστεί. Το οικόπεδο του μεταξουργείου εμφανίζεται εδώ ενοποιημένο με το διπλανό του στα ΝΑ. Γωνία Πειραιώς και Μυλλέρου διακρίνεται το κτίριο του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα, και νοτιότερα, επί της Πειραιώς, το Γκάζι.

Στο διάστημα που χωρίζει τους δύο χάρτες, του 1854 και του 1862, δύο ακόμη ενέργειες συνέβαλαν καθοριστικά στην αποκρυστάλλωση του χαρακτήρα της περιοχής. Η πρώτη ήταν η εγκατάσταση εκεί του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα, το 1856, αρχικά με ενοίκιο στην οικία Ν. Κύκλου (επί της οδού Κεραμεικού, προφανώς εγκαταλελειμμένη) και στη συνέχεια στην οικία Βράνη, που του παραχωρήθηκε, γωνία Μυλλέρου και Πειραιώς.[10] Στο πλαίσιο της στρατηγικής των «φιλανθρώπων» για την «κοινωνική ενσωμάτωση των φτωχών παιδιών»,[11] το Ορφανοτροφείο ίδρυσε εργαστήρια για την επαγγελματική εκπαίδευση των τροφίμων του: αρχικά εργαστήρια ραπτικής και υποδηματοποιίας, και αργότερα σιδηρουργείο. Το τελευταίο εξελίχθηκε σε εργοστάσιο, το οποίο μισθωνόταν σε ιδιώτη επιχειρηματία και απασχολούσε, το 1884, 50 εργάτες.[12] Η δεύτερη ενέργεια ήταν η εγκατάσταση του εργοστασίου παραγωγής φωταερίου, το 1859-1861, προς τη νότια πλευρά του οδικού κόμβου για τον οποίο έγινε λόγος προηγουμένως (εικ. 6).[13] Το γνωστό Γκάζι ήταν το πρώτο βήμα προς τη μεταμόρφωση της οδού Αθηνών–Πειραιώς στον μεγάλο άξονα οχλου-

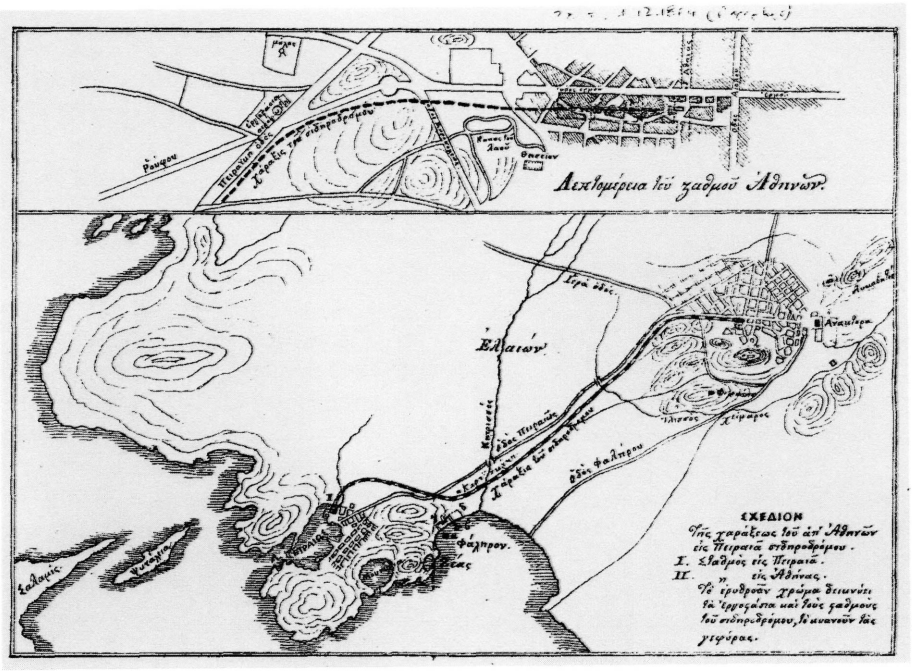

6. Σκαρίφημα του Ιωάννη Γενίσαρλη, 1864, σχετικό με τη σιδηροδρομική γραμμή Αθηνών-Πειραιώς. Στη λεπτομέρεια φαίνεται το Γκάζι, γωνία Πειραιώς και Βουτιαδών.

6

σών χρήσεων που είναι ακόμη στις μέρες μας.

Το σύμπλεγμα αυτό, ο άξονας της οδού Μυλλέρου με το μεταξουργείο και τα εργαστήρια του Ορφανοτροφείου από τη μια, και το Γκάζι από την άλλη, αποτέλεσαν, για τη δυτική πλευρά της Αθήνας, τον πρώτο πόλο έλξης προς τον οποίο κατευθύνθηκαν οι παραγωγικές λειτουργίες, μέσα από αυτή τη διαδικασία των διαδοχικών πλευρικών μετατοπίσεων που χαρακτηρίζει την κινητικότητα και την προσαρμοστικότητα των χρήσεων στην πόλη. Οι λειτουργίες αυτές ασφυκτιούσαν στην ιστορική εστία τους που βρισκόταν, όπως είναι γνωστό, στην ίδια επί αιώνες θέση, αφού το Παζάρι της οθωμανικής εποχής είχε εγκατασταθεί πάνω στα ίχνη της ρωμαϊκής αγοράς και της Βιβλιοθήκης του Αδριανού.[14] Στην οθωμανική Αθήνα, τα μαγαζιά και τα εργαστήρια αναπτύσσονταν με κατεύθυνση από νότο προς βορρά, πάνω στον άξονα της σημερινής οδού Πανός και ακτινωτά στους κάθετους άξονες των οδών Ηφαίστου, Πανδρόσου, Αδριανού κ.λπ. Η οδός Ηφαίστου ειδικότερα, προεκτεινόμενη (μέσω των οδών Άστιγγος και Λεωκορίου) μέχρι την «Πόρτα του Μωριά», συγκέντρωνε τα σιδηρουργεία και τα σαγματοποιεία, ενώ προς την ανατολική πλευρά της Πανδρόσου παρατάσσονταν τα εργαστήρια υφασμάτων (αμπατζίδικα). Έτσι η δομή της πόλης χαρακτηριζόταν, τουλάχιστον από την οθωμανική περίοδο, από μια κατανομή των δραστηριοτήτων σε «ευγενείς» και «οχλούσες», όπου οι δεύτερες καταλάμβαναν το δυτικό τμήμα της πόλης.[15]

Με τη διάνοιξη των οδών Ερμού, Αιόλου και Αθηνάς, η παραγωγική ζώνη ανασυντάχθηκε πάνω στους νέους αυτούς άξονες. Ας σημειωθεί με την ευκαιρία αυτή ότι, σε αντίθεση με τα γνωστά στερεότυπα περί του «παρασιτικού» χαρακτήρα της πρωτεύουσας, η Αθήνα ήταν και παρέμεινε μια παραγωγική πόλη: ακόμη και στην εποχή της βιομηχανίας όμως, παρέμεινε η πόλη της μικρής βιοτεχνίας, που παρήγε καταναλωτικά αγαθά όλου του φάσματος (από προϊόντα άμεσης ανάγκης μέχρι προϊόντα πολυτελείας). Τα μαγαζιά και τα εργαστήρια αναπτύσσονταν τώρα με κατεύθυνση

10. Το Ορφανοτροφείο ιδρύθηκε με κληροδότημα του Γιαννιώτη Γεωργίου Χατζηκώστα, βλ. *Αθήναι* (Περιοδικόν σύγγραμμα εκδιδόμενον ανά δεκαπενθήμερον) έτος Α', τχ. 2, 5 Ιουλίου 1887 και Σπ. Π. Φίλλη, «Αι Αθήναι του 1860», *Τα Αθηναϊκά*, τχ.34, Σεπτ. 1966, σ. 40-43 (πρόκειται για αναδημοσίευση επιστολής του Σπ. Φίλλη από φυλλάδιο που είχε εκδοθεί το 1866). Από λάθος ο Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αι.*, Μέρος Α', Αθήνα 1966, σ. 204, αναφέρει ότι το Ορφανοτροφείο ιδρύθηκε το 1890.

11. Μαρία Κορασίδου, «Οι φιλάνθρωποι μιλούν για τους φτωχούς...», *Τα Ιστορικά*, τχ. 17, Δεκέμβριος 1992, σ. 401.

12. Το 1860, το Ορφανοτροφείο στέγαζε 60 ορφανά αγόρια ηλικίας 8–12 ετών, για να φτάσει τα 100 το 1870 και τα 220 το 1883, βλ. Σπ. Φίλλη, *ό.π.* και *Επετηρίς της Ελλάδος δια το έτος 1884*, Αθήνα 1883, σ.139-140. Το Ορφανοτροφείο διακρίνεται καθαρά στον χάρτη του 1875 (εικ. 7), στην ολοκληρωμένη μορφή του, με εσωτερικό αίθριο.

13. Το σκαρίφημα από το άρθρο του υπολοχαγού του Μηχανικού Ι. Γιαννήσαρλη, «Γενικαί σημειώσεις περί σιδηροδρόμου και ιδίως περί του απ'Αθηνών εις Πειραιά», *Ονήσανδρος*, τχ. 9, 1 Δεκεμβρίου 1864 (παράρτημα). Ο Ιωάννης Γιαννήσαρλης (Γενίσαρλης), που έγινε καθηγητής τοπογραφίας στο Πολυτεχνείο, μετείχε στη σύνταξη του Ρυμοτομικού Σχεδίου Αθηνών του 1864, βλ. Κ. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, Αθήνα 1956, σ. 502.

14. Βλ. Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας από του 1400 μέχρι του 1800*, τ. 1, Αθήνα 1902, σ. 308–309, και Ι. Τραυλός *ό.π.*, σ. 208–220 και ιδίως εικ. 140, σ. 211.

15. Βλ. την επισήμανση της διχοτομίας αυτής στην προεπαναστατική Αθήνα και στο G. Sklavounos, «Transports et division sociale de l'espace urbain: Athènes du XIXe au XXe siècle», *Villes en parallèle*, τχ. 9, Φεβρ.1986, σ. 38.

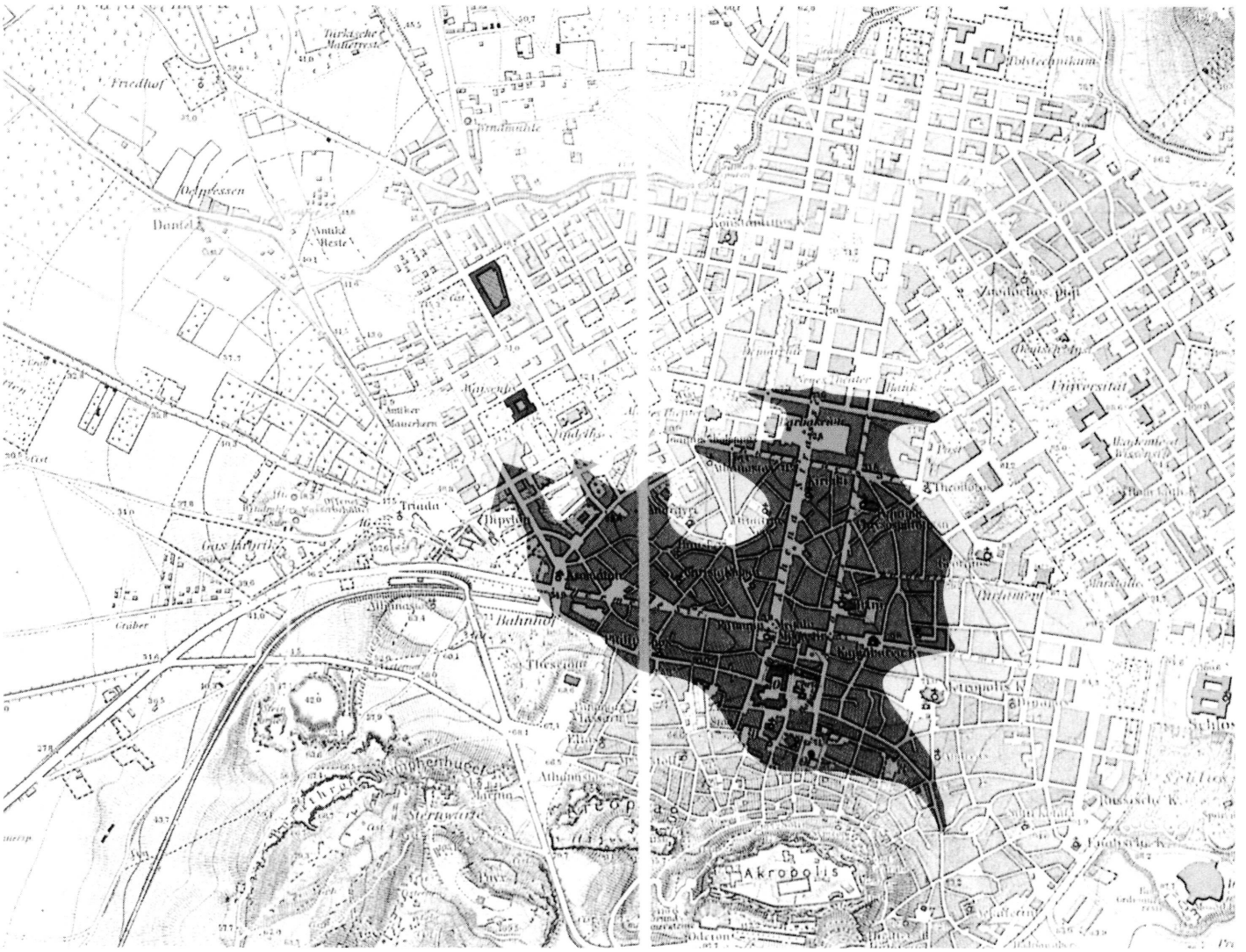

7

7. Τμήμα του χάρτη της Αθήνας του J. A. Kaupert, 1875. Υποδεικνύεται η παραγωγική ζώνη της πόλης, με βάση οδηγό της εποχής, το Ορφανοτροφείο και το μεταξουργείο, "εμπροσθοφυλακές" της επέκτασης της παραγωγικής ζώνης προς τα δυτικά.

κυρίως από ανατολή προς δύση και με κεντρικό άξονα την οδό Ερμού, για να καταλάβουν ολόκληρη την περιοχή ανάμεσα στο Μοναστηράκι και το δυτικό άκρο της οδού Αδριανού, τη συνοικία του Ψυρρή και το τρίγωνο Ερμού – Αθηνάς – Ευριπίδου (σημερινό εμπορικό κέντρο), διατηρώντας τις μικροτοπικές εξειδικεύσεις.

Αλλά η επέκταση της ζώνης αυτής προς τα βόρεια και τα ανατολικά, όπου χτιζόταν η νέα πόλη, εμποδιζόταν από τις «καλές» συνοικίες της Ομόνοιας και του Συντάγματος αντιστοίχως. Προς τα ανατολικά, ήδη από το ύψος της Αιόλου, όπου το γνωστό καφενείο «η Ωραία Ελλάς», το ανατολικό τμήμα της οδού Ερμού φιλοξενούσε τα καλύτερα εμπορικά και καφενεία, για να καταλήξει στα ξενοδοχεία, τα ζαχαροπλαστεία και τα αρχοντικά της πλατείας Συντάγματος. Προς τα βόρεια, το θέατρο Μπούκουρα (1840), το Βαρβάκειο Λύκειο (1857) και το κεντρικό κτίριο της Εθνικής Τράπεζας οριοθετούσαν την ακτίνα επιρροής της πλατείας Ομονοίας.[16]

Συνεπώς η δυτική πλευρά της πόλης ήταν η μόνη «φυσική» διέξοδος της παραγωγικής ζώνης. Στην πλευρά αυτή, που ήδη συγκέντρωνε, όπως εί-

16. Για τον χαρακτήρα του βόρειου τμήματος της οδού Αθηνάς τον 19ο αιώνα, βλ. χαρακτηριστικές εικόνες στο Θ. Παπαγεωργίου, *Ενθύμιον Αθηνών*, Αθήνα [2]1990 (δυστυχώς χωρίς χρονολόγηση) και Δ. Σκουζέ, «Ο δρόμος που άλλαξε μορφές», *Η Αθήνα που έφυγε*, Αθήνα 1961, σ. 60-63.

δαμε, τα σημαντικότερα εργαστήρια, διευρύνονταν οι λειτουργίες του παλαιού κιόλας συγκοινωνιακού κόμβου. Στην πλατεία Αγίων Ασωμάτων κατέληγαν τώρα όλες οι άμαξες και τα κάθε είδους οδικά μεταφορικά μέσα που έρχονταν, με ολοένα αυξανόμενη πυκνότητα, από τον Πειραιά· η εγκατάσταση του σταθμού του σιδηροδρόμου στο ίδιο σημείο, το 1869, επιβάρυνε τον κόμβο με τις ανάγκες της αλλαγής μεταφορικού μέσου. Ολόκληρη η περιοχή, από την πλατεία Αγίου Φιλίππου, όπου έκαναν πιάτσα οι Μαλτέζοι βαστάζοι, ώς τις παρυφές της πλατείας Ελευθερίας (Κουμουνδούρου) συγκέντρωνε προνομιακά τις εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης των μεταφορών: τα παλαιότερα σαγματοποιεία, σανοπωλεία κ.λπ., και τα νεότερα αμαξοποιεία, μαζί με τα ξυλουργεία και τα εργαστήρια μετάλλου.

Αυτά ακριβώς τα αμαξοποιεία υπήρξαν το όχημα της επέκτασης της παραγωγικής ζώνης προς τα δυτικά. Το πρώτο που «μετανάστευσε» στα δυτικά της οδού Πειραιώς για να εγκατασταθεί δίπλα στο μεταξουργείο ήταν το «Ελληνικόν αμαξοπηγείον του κ. Γαλιάνι»[17] (Galliani;), η ύπαρξη του οποίου μαρτυρείται από το 1862 τουλάχιστον. Τρία χρόνια αργότερα, το 1865, ο νεοεστεμμένος Γεώργιος Α' επισκέφθηκε το μεταξουργείο Δουρούτη και το «πλησίον αυτού κείμενον» αμαξοποιείο και απένειμε παράσημα στους δύο ιδιοκτήτες τους.[18] Δέκα χρόνια αργότερα, το 1875, τα περισσότερα αμαξοποιεία (14 από τα 15 που καταγράφει για όλη την Αθήνα οδηγός της εποχής) συνωστίζονται πάντα στις οδούς Αδριανού, στην πλατεία Ασωμάτων και στην οδό Σαρρή, ενώ στην άμεσα γειτονική του μεταξουργείου περιοχή καταγράφεται και ένα εργαστήριο σιδηρών κατασκευών.[19] Στο μεταξύ, ένα τμήμα του ίδιου του μεταξουργείου (το ξυλουργείο-σιδηρουργείο), που είχε πλέον πάρει τον δρόμο της παρακμής, ενοικιαζόταν σε ανεξάρτητο επιχειρηματία.[20]

Το 1875 το μεταξουργείο έκλεισε οριστικά και η περιοχή του βρισκόταν για άλλη μια φορά σε ένα σταυροδρόμι. Όμως τώρα η ζήτηση για κατοικία ήταν μαζική και πιεστική: η πρωτεύουσα έμπαινε στην τροχιά της ταχείας επέκτασης και ο πληθυσμός της απογειωνόταν: από 44.250 κατοίκους το 1870, έφτασε τους 63.374 το 1879 (αύξηση 42%) και τους 107.251 το 1889 (+ 69%). Έτσι μέσα σε μια δεκαετία, 1875-1885, ολόκληρη η περιοχή, μέχρι τις παρυφές του Γκαζιού στα νότια και το ρέμα του Κυκλοβόρου στα δυτικά, εποικίστηκε και ενσωματώθηκε στην πόλη (εικ. 8). Η υποβαθμισμένη ήδη ταυτότητά της αλλά και ο χαρακτήρας της νέας ζήτησης (μάζες μεταναστών, για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση, από την ύπαιθρο και τις επαρχιακές πόλεις) συνέτειναν ώστε να διαμορφωθεί μια λαϊκή συνοικία με μικρά και ταπεινά σπίτια, που στέγασε τεχνίτες, μεροκαματιάρηδες και κάθε λογής μικρο-επαγγελματίες και βιοτέχνες, κυρίως Πελοποννήσιους αλλά και νησιώτες.[21]

Ωστόσο αυτή η μαζική εισβολή της κατοικίας δεν ανέκοψε τη διείσδυση των παραγωγικών λειτουργιών στην περιοχή του μεταξουργείου.[22] Αντίθετα μάλιστα, ο χαρακτήρας των νέων εποίκων τη διευκόλυνε. Με κύριο πόλο πάντοτε την οδό Μυλλέρου και με κυρίαρχη λειτουργία τα αμαξοποιεία, οι χώροι εργασίας άρχισαν να διαχέονται στη γειτονιά. Το 1900, τα περισσότερα αμαξοποιεία είχαν μετατοπιστεί από την οδό Αδριανού προς τα δυτικά, στις οδούς Ασωμάτων, Λεωκορίου και Σαρρή, ενώ τέσσερα είχαν διαβεί την Πειραιώς για να εγκατασταθούν στην οδό Μυλλέρου.[23] Δύο τουλάχιστον από αυτά, τα αμαξοποιεία των Αδελφών Ρόσση και του Λορέντζου Μάμου, ήταν μεγάλα, πολυάνθρωπα εργαστήρια που κατα-

17. *Εθνοφύλαξ*, 10.7.1862.

18. *Εθνοφύλαξ*, 10.4.1865. Το αμαξοποιείο Γαλιάνη δεν αναφέρεται σε μεταγενέστερες πηγές, είναι όμως πιθανό να συνέχισε τη ζωή του με άλλη επωνυμία: το αμαξοποιείο των Αδελφών Ρόσση, εγκατεστημένο το 1900 πολύ κοντά στο μεταξουργείο, αναφέρει σε διαφήμισή του ως έτος ίδρυσης το 1861, ενώ δεν απαντάται σε προγενέστερες πηγές, συνεπώς ήταν πιθανότατα διάδοχος του αμαξοποιείου Γαλιάνη· βλ. Société Biotechnique Hellénique, *La Grèce industrielle et commerciale en 1900*, 2e Partie, *Catalogue des principaux industriels*, Αθήνα 1900, σ. XVIII του παραρτήματος.

19. Το κλινοποιείο του Δ. Δουκάκη, επί της οδού Πειραιώς, λίγο πιο κάτω από το Ωδείο, βλ, Μ. Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός ... των κυριωτέρων πόλεων ...*, Αθήνα 1875, σ.109-110, 112· είναι πιθανό ότι η καταγραφή του Μπούκα δεν είναι πλήρης· δεν αναφέρει πάντως αμαξοποιείο στην περιοχή του μεταξουργείου.

20. Για τον λόγο αυτόν το ξυλουργείο-σιδηρουργείο εξαιρέθηκε, μαζί με τον εξοπλισμό του, του πλειστηριασμού του 1865, βλ. «Δηλοποίησις ... πλειστηριασμού...», *Δικαστικός Κλητήρ*, 7.8.1865.

21. Φευγαλέες, αλλά χαρακτηριστικές, εικόνες και σηματοδοτήσεις της περιοχής σε ορισμένα λογοτεχνικά κείμενα: «κάτω εις την εσχατιάν της πόλεως, εκείθεν του Μεταξουργείου», είχε το σπιτάκι που είχε χτίσει μόνος του ο «μαστρο-Δημήτρης ο Χωριανός», «ασπριστής ή χρωματιστής την τέχνην», του διηγήματος του Α. Παπαδιαμάντη «Φιλόστοργοι» (1895) (στο: Λίζυ Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης, λογοτεχνία της πόλης, πόλεις της λογοτεχνίας*, Λωτός, χ.χ.έ [1987], σ. 86-87). Στο Μεταξουργείο καθόταν επίσης με τη θεία της, «πούχε μια φορά κι αυτή τον τρόπο της, μα σαν απόμεινε χήρα έκανε τη σιδερώστρα», η νεαρή Βεργινία του μυθιστορήματος του Κων. Χρηστομάνου, *Η κερένια κούκλα*, Αθήνα 1925 (το παράθεμα από τη σ. 11). Νεώτερες μαρτυρίες για τη φυσιογνωμία του Μεταξουργείου στο: Β. Αγγελίδης, *Μεταξουργείο - Κολωνός. Νοσταλγία και πραγματικότητα*, Αθήνα 1992, ιδίως σ. 37-47.

22. Ο διαχωρισμός κατοικίας-εργασίας είναι φυσικά πρόσφατο φαινόμενο και ανήκει στην εποχή του αυτοκινήτου. Είναι πασίγνωστη, και δεν θα επιμείνουμε εδώ περισσότερο, η ανάμιξη των λειτουργιών στις ιστορικές πόλεις, και όχι μόνο στις φτωχογειτονιές τους. Αν υπάρχει κάτι που πρέπει να υπενθυμιστεί είναι ότι ο δογματισμός με τον οποίο εφαρμόστηκε τον εικοστό αιώνα η αρχή του διαχωρισμού των λειτουργιών οδήγησε στις απάνθρωπες ζώνες κατοικίας – κοιμητήρια που γνωρίζουν όλες οι σύγχρονες μεγαλουπόλεις.

23. Τα αμαξοποιεία Ν. Εξαγορέα (Μυλλέρου 2), Γ. Στόκου (Μυλλέρου 2), Λ. Μάμου (Μυλλέρου 23) και Αδελφών Ρόσση (Μυλλέρου 42, «συνοικία μεταξουργείου»). Βλ. Σπ. Κουσουλίνου, *Οδηγός της Ελλάδος 1900*, σ. 4 (τμήμα Ε, «Ευρετήριον Διευθύνσεων»), και Société Biotechnique Hellénique, *ό.π.*, σ. 6 και σ. XVIII του παραρτήματος.

8. Τμήμα χάρτη της Αθήνας της Riunione Adriatica di Sicurtà, 1885. Η περιοχή του Μεταξουργείου και το παρακείμενο Γκαζοχώρι έχουν πλέον ενσωματωθεί στον ιστό της πόλης (από Κ. Μπίρη, ό.π., σ. 201).

8

σκεύαζαν κάθε είδους αμαξώματα και οχήματα· ως διεύθυνση μάλιστα του πρώτου, οδηγός της εποχής αναφέρει τη «συνοικία μεταξουργείου», εννοώντας πιθανότατα το ίδιο το κτιριακό συγκρότημα του παλαιού εργοστασίου.[24]

Την ίδια εποχή είχαν εισδύσει στην περιοχή και τα εργαστήρια μετάλλου. Δύο από τα σημαντικότερα μηχανουργεία της Αθήνας, των αδελφών Κοντέκα (ο «Ήφαιστος») και των «Βλαχάνη, Πετρόπουλου & Σίας», βρίσκονταν στις οδούς Κολοκυνθούς και Λένορμαν αντιστοίχως. Το δεύτερο, στη γωνία Λένορμαν και Κωνσταντινουπόλεως, εκεί που ο σιδηρόδρομος Πελοποννήσου χάραζε το νέο σύνορο της πόλης (εικ. 9), εξελίχθηκε σε σημαντικό εργοστάσιο και, με την επωνυμία «ΒΙΟ, Ανώνυμη Γενική Βιομηχανική Εταιρεία», έζησε τουλάχιστον ώς τη δεκαετία του 1960.[25] Με τις εγκαταστάσεις αυτές, ενδεχομένως και άλλες μικρότερες που δεν απογράφονται στους οδηγούς της εποχής, η συνοικία του Μεταξουργείου είχε διαμορφώσει, ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα, τα βασικά γνωρίσματα της φυσιογνωμίας της, που η κατοπινή εξέλιξη, στην ίδια πάντοτε κατεύθυνση, επρόκειτο να ενισχύσει: μια λαϊκή-μικροαστική συνοικία με μικτές χρήσεις (κατοικία, εμπόριο και παραγωγή) διάχυτες στον ιστό της.[26]

Η φυσιογνωμία αυτή, στην ολοκληρωμένη μορφή της, αποτυπώνεται με ενάργεια τριάντα χρόνια αργότερα, στον χάρτη του 1930 (εικ. 10). Στον χάρτη αυτόν τοποθετήθηκαν, με βάση αναλυτικό οδηγό του έτους εκείνου,[27] όλες οι παραγωγικές χρήσεις (αμιγείς και βοηθητικές), στην περιοχή που

24. Παρόλο που το μεταξουργείο είχε από καιρό σφραγίσει με το όνομά του την περιοχή, η συνοικία, και συγκεκριμένα η ζώνη που περιλαμβάνεται μεταξύ των οδών Πειραιώς, Βουτιαδών, Κων/πόλεως, Λένορμαν και Κολοκυνθούς (περιλαμβάνει δηλαδή το Γκαζοχώρι και τμήμα της συνοικίας Ακαδημίας Πλάτωνος) ονομάστηκε για πρώτη φορά επισήμως, με το Β.Δ. της 7.6.1908, «Κεραμεικού έξω». Βλ. Μ. Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, Πολιτιστικό-Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 96 και χάρτης 1, σ. 97.

25. Για το μηχανουργείο Κοντέκα, βλ. Σπ. Κουσουλίνος, *ό.π.*, σ. 49 (τμήμα Ε) και σ. 40 του παραρτήματος. Για το μηχανουργείο Βλαχάνη-Πετρόπουλου, που δεν αναφέρεται στον οδηγό του Κουσουλίνου, βλ. S.B.H., *La Grèce...*, ό.π., σ. 8 και σ. V του παραρτήματος. Η «ΒΙΟ», που διεύρυνε τις εργασίες της, εκτός της μηχανουργίας, στην οινοπνευματοποιία και την παραγωγή ζύμης, αναφέρεται σε όλες τις μεταγενέστερες απογραφικές πηγές της βιομηχανίας.

26. Βλ. και την ταξινόμηση που προτείνει ο Μ. Μαρμαράς, *ό.π.*, σ. 110.

27. *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1930* (ιδρύθη το 1900 υπό Ν. Γ. Ιγγλέση), Πυρσός Α.Ε., Αθήνα.

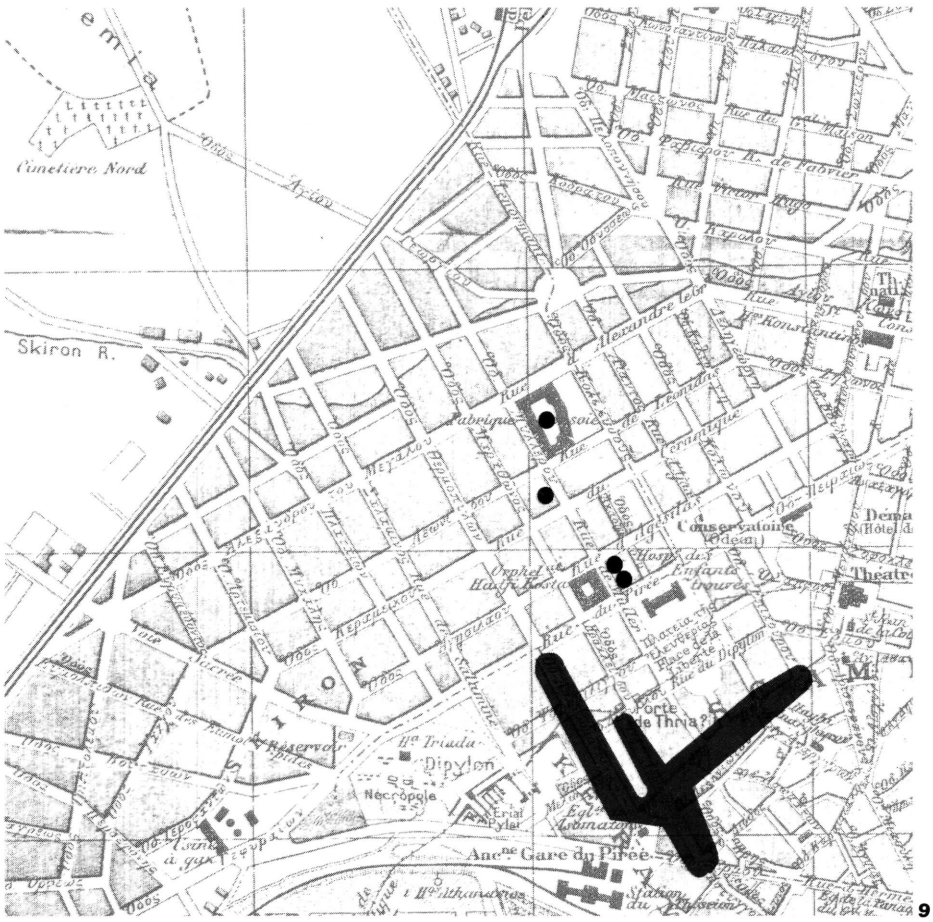

9. Τμήμα χάρτη της Αθήνας του 1896 (Guide Joannes, Hachette & Cie)· υποδεικνύεται η ζώνη των αμαξοποιείων στις οδούς Ασωμάτων, Λεωκορίου και Σαρρή και τα 4 αμαξοποιεία της οδού Μυλλέρου (1900).

περιλαμβάνεται μεταξύ των οδών Πειραιώς, Ιεράς Οδού, Κωνσταντινουπόλεως, Λένορμαν, Αχιλλέως και Δεληγιώργη. Η περιοχή αυτή περιλαμβάνει συνολικά περίπου 1900 διευθύνσεις (αριθμημένες εισόδους),[28] από τις οποίες περίπου οι 680 ανήκουν σε όλες τις άλλες, εκτός κατοικίας, χρήσεις (εμπόριο, παραγωγή. αναψυχή, υπηρεσίες)· χονδρικά δηλαδή, ένα στα τρία σπίτια της περιοχής ήταν (ή περιελάμβανε στο ισόγειο) εργαστήρια ή καταστήματα.

Η καταγραφή και χαρτογράφηση του συνόλου των εκτός κατοικίας χρήσεων αναδεικνύει τα βασικά χαρακτηριστικά της συνοικίας, και πρώτα απ' όλα τον λαϊκό χαρακτήρα της· σε σύγκριση με το δυναμικό της κάθε κατηγορίας χρήσεων στο σύνολο της Αθήνας, στο Μεταξουργείο υπάρχουν, για παράδειγμα, ελάχιστα εμπορικά καταστήματα του τομέα ένδυσης-υπόδησης, αλλά υψηλό ποσοστό ραφείων, υποδηματοποιείων και εργαστηρίων επιδιόρθωσης· υπάρχει ένα μόνο εστιατόριο (από τα 98 που καταγράφει ο *Οδηγός*), αλλά πλήθος οινομαγειρείων και καφενείων. Κατά δεύτερο λόγο, το πλήθος των καταστημάτων και η ποικιλία των χρήσεων (ανάμεσα στις οποίες και υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης και αναψυχής) αναδεικνύει μια συνοικία η οποία, μέσα σε πενήντα περίπου χρόνια από την εποχή που άρχισε να εποικίζεται, έχει αποκτήσει ολοκληρωμένο αστικό χαρακτήρα. Τέλος, η διαφορετική πυκνότητα των διαφόρων χρήσεων στα επιμέρους τμήματα της συνοικίας μαρτυρεί τους μηχανισμούς έλξης-απώ-

28. Ο αριθμός υπολογίστηκε με βάση την αρίθμηση των δρόμων· είναι προφανές ότι πρόκειται για προσέγγιση, διότι δεν μπορούν να είναι γνωστές οι υποδιαιρέσεις των αριθμήσεων (π.χ. 42α κ.ο.κ.). Οι εγκαταστάσεις τοποθετήθηκαν στον χάρτη της εικ. 10 με βάση τη σημερινή αρίθμηση των δρόμων, μια και η αντιπαραβολή με τους αριθμούς που καταγράφονται στον *Οδηγό* του 1930 έδειξε ότι δεν έχει αλλάξει δραστικά από τότε· δεν πρέπει όμως να αποκλειστούν μικροτοπικές διαφοροποιήσεις και γι' αυτό η θέση των μονάδων στον χάρτη δεν πρέπει να θεωρηθεί απολύτως ακριβής: η προσέγγιση έγινε σε επίπεδο οικοδομικού τετραγώνου.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. «Βαριές» (σύνολο: 141)

1.1. Τομέας μετάλλου (σύνολο: 64)
Αυτοκίνητα: εργαστήρια κατασκευής καροσερί (6), σουστών αυτοκινήτων και αμαξών (1), ταπετσαριών (6), μηχανουργεία (6) και βαφεία (4) (σύνολο: 22)
Γανωτήρια (1)
Επινικελωτήρια (1)
Ηλεκτρομηχανουργεία (2)
Κλινοποιεία (1)
Μεταλλουργεία (1)
Μηχανουργεία (9)
Οξυγονοκολλήσεις (2)
Ορειχαλκουργεία (5)
Πεταλωτήρια (2)
Σιδηρουργεία (14)
Φανοποιεία (4)
Χυτήρια (3)

1.2. Τομέας ξύλου (σύνολο: 60)
Αμαξοποιεία (3)
Βαρελοποιεία (5)
Επιπλοποιεία (και επιπλοποιεία πλεκτών) (24)
Καθεκλοποιεία (3)
Καλαθοποιεία-Κοφινοποιεία (4)
Καρροποιεία (2)
Κατασκευαστές ρολλών (1)
Κιβωτιοποιεία (1)
Ξυλογλυφεία (1)
Ξυλουργεία (11)
Σαγματοποιεία (5)
Φερετροποιεία (1)

1.3. Οικοδομικά υλικά και συναφή (σύνολο: 7)
Άσφαλτος (εργοστάσια) (1)
Γύψου εργοστάσια και γύψινες διακοσμήσεις (3)
Μάρμαρα τεχνητά (εργοστάσια) (1)
Μαρμαρογλυφεία (2)
Μωσαϊκές πλάκες (εργοστάσια) (1)

1.4. Ποικίλα (σύνολο: 10)
Λιθογραφεία (1)
Σαπωνοποιεία (και αρωματικών) (3)
Σχοινοποιεία (1)
Τυπογραφεία (5)

2. «Ελαφρές» (σύνολο: 116)

2.1. Τομέας τροφίμων (σύνολο: 32)
Αρτοποιεία (23)
Γαλακτοκομεία (2)
Καραμελλοποιεία (1)
Ποτοποιεία (και αεριούχων) (6)

2.2. Τομέας κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης και υπόδησης (σύνολο: 75)
Ενδύματα πλεκτά (εργοστάσια) (1)
Εφαπλωματοποιεία (2)
Μεταξουργεία (1)
Πιλοποιεία (γυναικείων και κασκέτων) (8)
Ραφεία-Εμπορορραφεία (17)
Φανελοποιεία (1)
Παντόφλες-πέδιλα (κατασκευή) (2)
Σανδαλοποιεία (3)
Υποδηματοποιεία (40)
Υποδηματοποιίας εργοστάσια (1)

2.3. Ποικίλες (σύνολο: 9)
Βιβλιοδετεία (3)
Επιγραφοποιεία (1)
Κηροπλαστεία-κηροπωλεία (1)
Κυτιοποιεία (3)
Τεχνητοί οδόντες (εργοστάσιο) (1)
Ποδήλατα (επισκευές-ενοικιάσεις) (3)
Χρυσοχοεία-Ωρολογοποιεία (1)

10. Παραγωγικές εγκαταστάσεις στη συνοικία Μεταξουργείου το 1930.

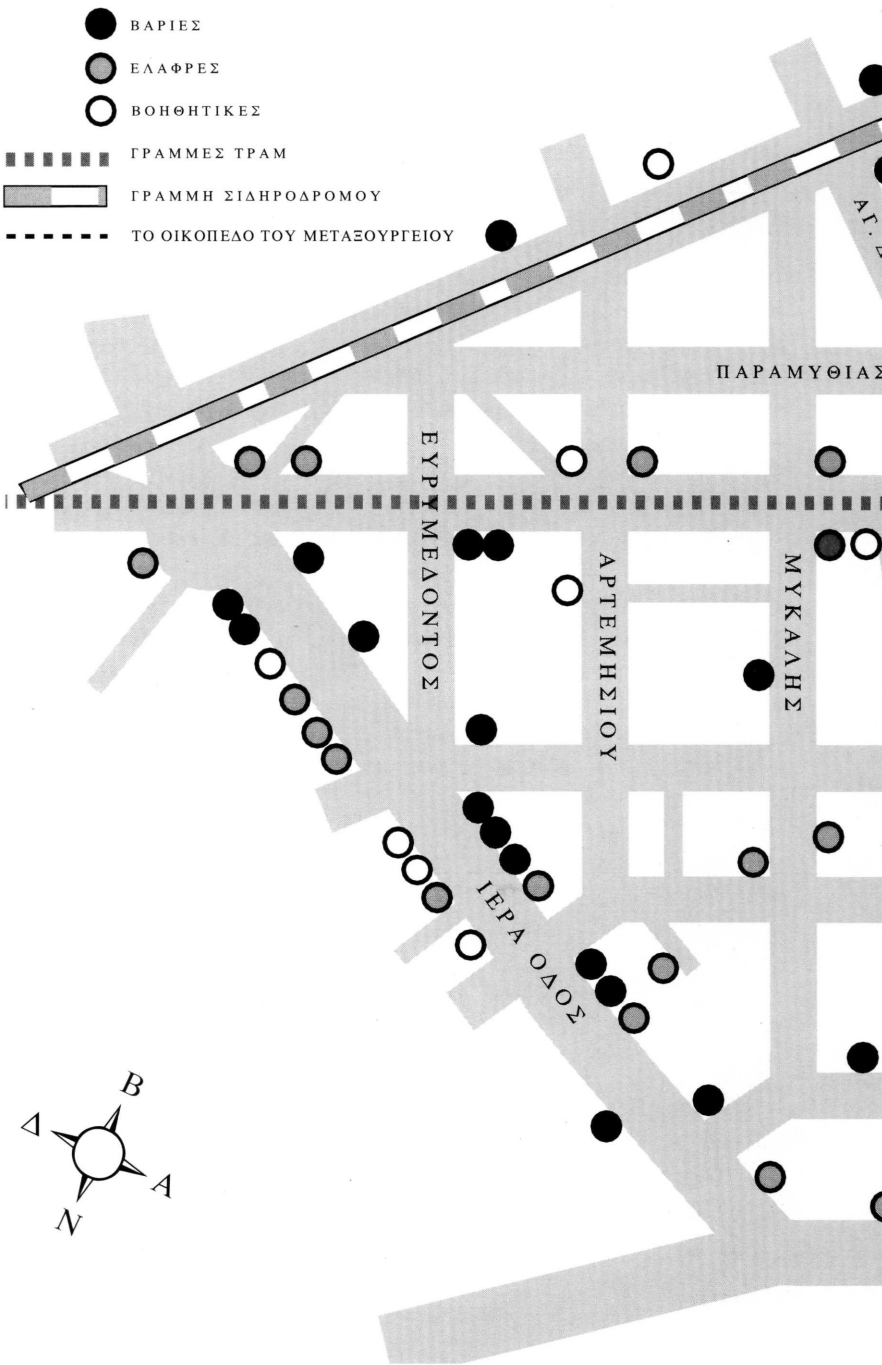

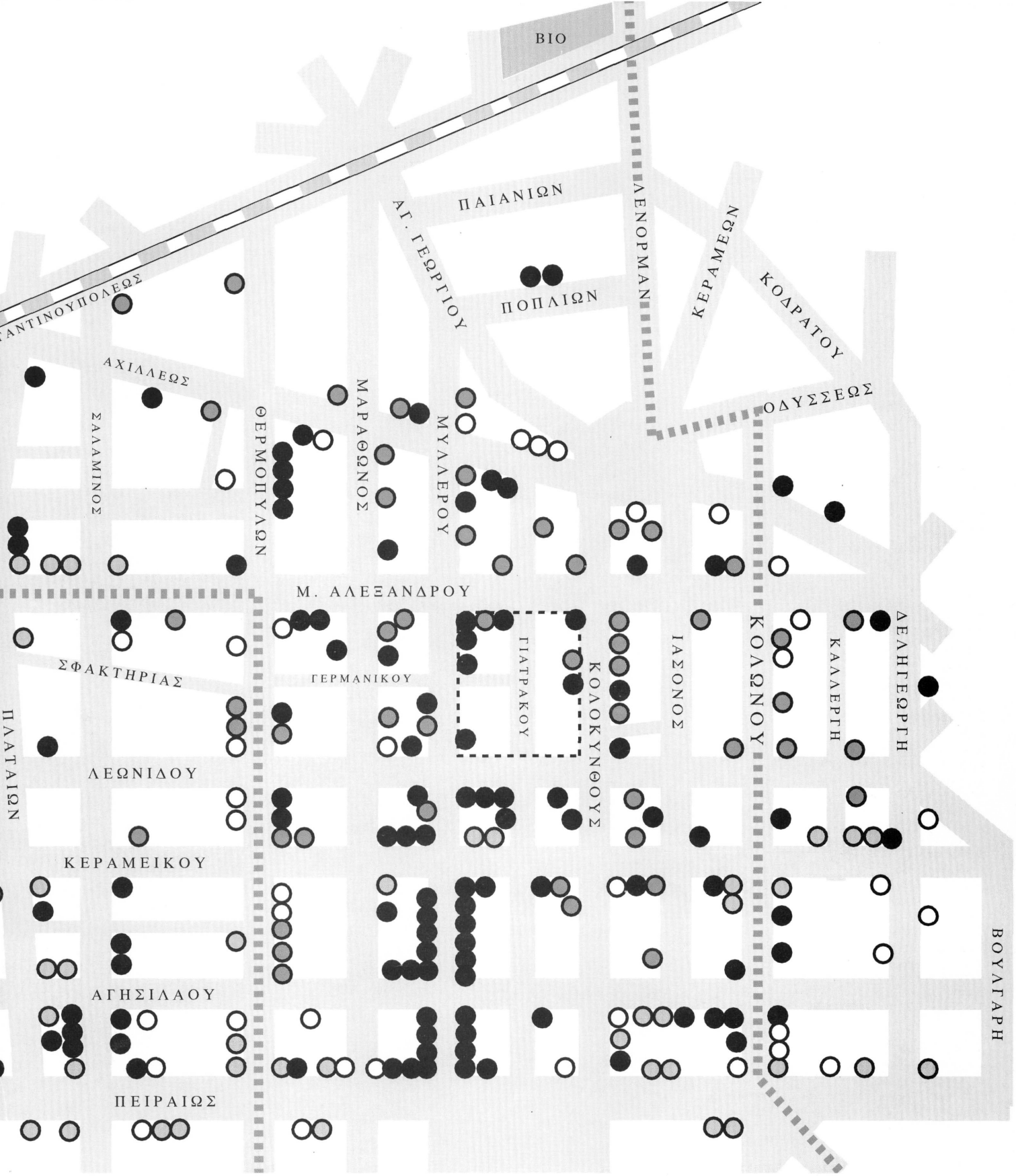

3. Βοηθητικές εγκαταστάσεις (συντήρησης, επισκευών κ.λπ.) (σύνολο: 54)

3.1. Αυτοκινήτων σταθμοί (12)
3.2. Υδραυλικά καταστήματα (σύνολο: 10)
3.3. Προσωπικές υπηρεσίες (σύνολο: 32)

Βαφεία—Καθαριστήρια ενδυμάτων (4)
Κουρεία (21)
Πιλοδιορθωτήρια και καθαριστήρια (1)
Σιδερωτήρια-Πλυντήρια (3)
Στιλβωτήρια (1)
Υποδηματοδιορθωτήρια (2)

* Οι εγκαταστάσεις με περισσότερες από μία χρήσεις έχουν καταχωριστεί στην κάθε χρήση χωριστά αλλά έχει αποφευχθεί η διπλή καταμέτρησή τους στα σύνολα, γι' αυτό και τα τελευταία δεν συμπίπτουν πάντοτε με το άθροισμα των επιμέρους αριθμών.

θησης των ομοιογενών-αντιθετικών λειτουργιών που δημιουργούν συνάφειες και προσδίδουν ταυτότητες στα μέρη του αστικού ιστού. Έτσι, εμπορικές και παραγωγικές χρήσεις συνωστίζονται στην κεντρική ζώνη της συνοικίας και στους περιφερειακούς άξονες, ενώ στο εσωτερικό της, και ιδίως στο δυτικό τμήμα, διαμορφώνονται περισσότερο αμιγείς νησίδες κατοικίας, όπου όμως δεν λείπουν τα καταστήματα τροφίμων, διάσπαρτα σε όλο τον ιστό, σχεδόν σε κάθε γωνιά· βορειοανατολικά, στις παρυφές της Ομόνοιας (πέραν της οδού Κολοκυνθούς), παρατηρείται μεγαλύτερη συγκέντρωση υπηρεσιών και ελεύθερων επαγγελματιών.

Ωστόσο το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της συνοικίας Μεταξουργείου, αυτό που κυρίως ενδιαφέρει εδώ, είναι ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης παραγωγικών μονάδων, και μάλιστα αυτών που σε μια στοιχειώδη ταξινόμηση θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «βαριές»: εργαστήρια μετάλλου, ξύλου, οικοδομικών υλικών και τυπογραφεία, συνολικά 141 μονάδες (εικ. 10). Είναι μάλιστα εμφανής η ιδιαίτερη πυκνότητα των μονάδων αυτών στην οδό Μυλλέρου η οποία, 75 χρόνια μετά την ίδρυση του μεταξουργείου, παραμένει ο κατεξοχήν δρόμος των εργαστηρίων και μικρών εργοστασίων, ενώ αντίθετα η γειτονική οδός Θερμοπυλών συγκεντρώνει περισσότερα «ελαφρά» εργαστήρια (ένδυσης-υπόδησης, κυτιοποιεία κ.λπ.).[29]

Ακόμη πιο αποκαλυπτική για την ανθεκτικότητα των ιστορικών παραμέτρων στη διαμόρφωση του χαρακτήρα της συνοικίας είναι η διαπίστωση ότι η περιοχή διατηρεί την εξειδίκευσή της στην εξυπηρέτηση των μεταφορών· αλλά τα αμαξοποιεία έχουν δώσει τώρα τη θέση τους στα ποικίλα εργαστήρια που εξυπηρετούν το νέο μεταφορικό μέσο, το αυτοκίνητο: εργαστήρια που κατασκευάζουν αμαξώματα, ταπετσαρίες και σούστες, μηχανουργεία, βαφεία και σταθμοί αυτοκινήτων,[30] και ακόμη καταστήματα ανταλλακτικών. Είναι αυτά τα εργαστήρια που θα δώσουν σιγά σιγά τη θέση τους στα συνεργεία της μεταπολεμικής εποχής, όταν θα έχει οριστικά εκλείψει κάθε δυνατότητα δημιουργίας ελληνικής αυτοκινητοβιομηχανίας.[31] Ο *Οδηγός* του 1930 αποτυπώνει μια μεταβατική εποχή, όπου, παρά την εφεύρεση της «αλυσίδας» στα εργοστάσια Φορντ, η παραγωγή του αυτοκινήτου παρέμενε ακόμη σε μεγάλο βαθμό τομέας εντάσεως εργασίας, επιτρέποντας έτσι τη διασπορά της παραγωγής επιμέρους τμημάτων του αυτοκινήτου, και κυρίως των εργασιών συναρμολόγησης, σε μικρότερες μονάδες. Η βιοτεχνία μεταφορικών μέσων της Αθήνας προσαρμόστηκε στις εξελίξεις και έδειξε εντυπωσιακή ευελιξία και αντοχή στον χρόνο.[32]

Πλευρικές μετατοπίσεις και οσμώσεις, δυνάμεις έλξης που ασκούνται από ισχυρούς πόλους (μεγάλα ακίνητα, μη τυπικές λειτουργίες), αναπροσαρμογές των παραγωγικών χρήσεων εντός των ορίων ευρύτερων οικογενειών, είναι μερικοί από τους μηχανισμούς διαμόρφωσης του αστικού ιστού στην ιστορική διαδρομή του που αναδεικνύει η ιστορία της συνοικίας Μεταξουργείου. Η διαδικασία διαμόρφωσής δεν υπήρξε ωστόσο γραμμική. Η φυσιογνωμία της συνοικίας προέκυψε από τη σύνθεση αντίρροπων τάσεων που φάνηκαν κατά καιρούς να επικρατούν προσωρινά (ζώνη παραγωγική – ζώνη κατοικίας) και από τη διαπλοκή μεμονωμένων (συγκυριακών) ενεργειών και δομικών ροπών της ανάπτυξης της πόλης. Το μεγάλο κτίριο, το κτίριο του μεταξουργείου, διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στη διελκυνστίδα αυτή. Πρώτα άνοιξε τον δρόμο για την επέκταση

29. Η οδός Θερμοπυλών, όπως και η Μεγάλου Αλεξάνδρου, ήταν κυρίως εμπορικοί δρόμοι.

30. Για ένα από αυτά, ίσως από τα πιο σημαντικά, το «εργοστάσιο αυτοκινήτων» του Νίκου Θεολόγου (Θερμοπυλών 52) δημοσιεύτηκε πρόσφατα στο «Έψιλον» της *Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας*, 24.7.1994, ένα αφιέρωμα με τίτλο «Ο Έλληνας Φορντ λεγόταν Θεολόγου». Το 1930 πάντως θα πρέπει να είχε διακόψει την παραγωγή του, αφού στον *Οδηγό* αναφέρεται ως «σταθμός αυτοκινήτων».

31. Τα συνεργεία αυτοκινήτων δεν εισέβαλαν μεταπολεμικά στον χώρο του Μεταξουργείου, επειδή εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του, όπως νομίζεται συνήθως (βλ. σχετικά το αφιέρωμα του *Δελτίου Συλλόγου Αρχιτεκτόνων* που αναφέρθηκε). Ούτε βέβαια εγκατέλειψαν το Μεταξουργείο οι παλαιοί κάτοικοί του εξαιτίας των συνεργείων. «Παλαιοί» κιόλας Αθηναίοι μετά τον πόλεμο, και ασφαλώς περισσότερο ενσωματωμένοι στα μικρά και μεσαία στρώματα της πόλης, οι μεταξουργιώτες μετακόμισαν αναζητώντας καλύτερες συνθήκες κατοικίας στις αθηναϊκές πολυκατοικίες που καταλάμβαναν τότε ολόκληρη την πόλη· τα συνεργεία, από την πλευρά τους, διατήρησαν τον εργασιακό χαρακτήρα της περιοχής κι έτσι «έσωσαν» τα ακίνητά της από τη βουλιμία των εργολάβων και το Μεταξουργείο από την εισβολή της πολυκατοικίας ...

32. Ας σημειωθεί ότι δύο από τα πέντε εργαστήρια αμαξωμάτων αυτοκινήτων («Αθηνά», στη γωνία Μυλλέρου και Γερμανικού, απέναντι από το μεταξουργείο, και Π. Αλεξίου) και δύο από τα εννέα μηχανουργεία (των Σ. Κορδελλάκου στην Ιερά Οδό και Σ. Σιδερίδη, πάλι στη Μυλλέρου) του 1930, συγκαταλέγονται το 1954 ανάμεσα στα σημαντικότερα εργοστάσια των αντίστοιχων κλάδων, βλ. Ν. Σιδέρης, *Η ελληνική βιομηχανία. Βιομηχανική παραγωγή και αξία αυτής κατά τα έτη 1953 και 1954*, Αθήνα 1955.

11

11. "Εργοστάσιον αυτοκινήτων" (σήμερα σταθμός) στην οδό Μυλλέρου 54: ζωντανός μάρτυρας μιας μακρόχρονης, και ξεχασμένης, ιστορίας.

της παραγωγικής ζώνης προς τα δυτικά της πόλης· έπειτα «αλώθηκε» από την κατοικία· αλλά η επιρροή που είχε ήδη ασκήσει στο περιβάλλον του άντεξε στον χρόνο περισσότερο από το ίδιο. Οι παραγωγικές λειτουργίες, με κεντρικό άξονα την οδό Μυλλέρου, διείσδυσαν στη νεοεποικισμένη περιοχή, για να διαμορφωθεί ένα αξεδιάλυτο πλέγμα κατοικίας-εργασίας, μια αστική γειτονιά με ιδιαίτερη ταυτότητα.
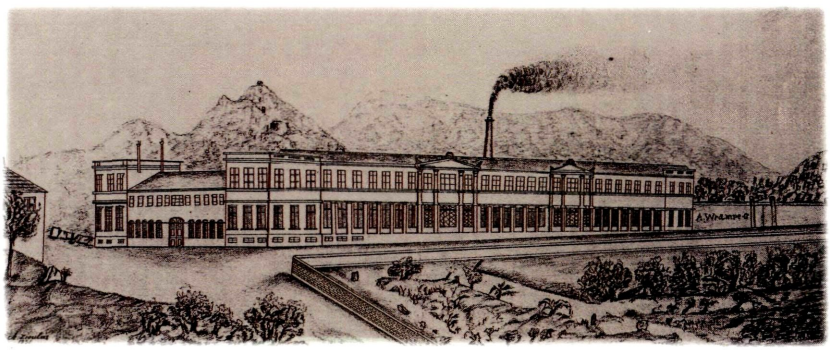
Το βιβλίο ΤΟ ΜΕΤΑΞΟΥΡΓΕΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ
επιμέλεια Χριστίνα Αγριαντώνη, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου
τυπώθηκε τον Ιούνιο 1995 με διαχωρισμούς της Color Group (τηλ. 5248840),
στο λιθογραφείο Α.Μπάξας και Σια (τηλ.. 5234812) σε 2.000 αντίτυπα
με καλλιτεχνική επιμέλεια Γιάννη Κουρούδη.